

Університет банківської справи Національного банку України
Українське філософсько-економічне наукове товариство
Київський національний університет імені Т. Шевченка
Львівський національний університет імені І. Франка
Московський державний університет імені М. В. Ломоносова
Всеукраїнська громадська організація
«Інститут досліджень економіки і суспільства XXI століття»

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ:

*ДВАДЦЯТИРІЧЧЮ
ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ*

*ДВАДЦЯТИРІЧЧЮ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ*

*П'ЯТІЙ РІЧНИЦІ
УНІВЕРСИТЕТУ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ*

ФІЛОСОФІЯ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ЛЮДИНА У СВІТІ ГРОШЕЙ

Матеріали
IV Міжнародних
філософсько-економічних читань

18–20 травня 2011 року

Львів 2011

Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали IV Міжнародних філософсько-економічних читань (18–20 травня 2011 року, Львів) / Редколегія. Відп. секретар З. С. Скринник. – Львів, 2011. – 435 с.

Редакційна колегія:

Т. С. Смовженко, доктор економічних наук, професор

В. Д. Базилевич, доктор економічних наук, професор

В. Г. Бодров, доктор економічних наук, професор

А. А. Гриценко, доктор економічних наук, професор

В. В. Ільїн, доктор філософських наук, професор

В. П. Мельник, доктор філософських наук, професор

Ю. М. Осипов, доктор економічних наук, професор

С. В. Пролєєв, доктор філософських наук, професор

З. Е. Скринник, доктор філософських наук, професор

Розглядаються гуманітарні проблеми, викликані зростанням ролі грошей у соціальному житті в пострадянський період та загрозою тоталізації інструментально-раціоналізованих монетарних відносин у життєвому світі української людини. Досліджуються історична еволюція грошей як феномена культури, її вплив на зміст ментальних парадигм, світоглядні передумови перетворення людини із об'єкта всевладдя грошей на свідомого суб'єкта грошових відносин.

Затверджено до друку Вченою радою Університету банківської справи
Національного банку України (Протокол № 5 від 17 травня 2011 р.)

ЗМІСТ

<i>Т. С. Смовженко.</i> Вступ. Соціальні функції грошей у контекстах філософсько-економічного дослідження	6
РОЗДІЛ 1. ФІНАНСОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ПЕРМАНЕНТНА КРИЗА ЧИ НЕДООЦІНЕНА ПЕРСПЕКТИВА?	15
<i>В. В. Ільїн.</i> Фінансова цивілізація в перспективах розвитку людини і суспільства	16
<i>З. Е. Скринник.</i> Фінансова цивілізація: завершення і початок	25
<i>С. В. Пролєєв.</i> Перевиробництво символічного в сучасному світі	33
<i>Ю. М. Осипов.</i> Знание об экономике под присмотром естествознания и опекой философии	36
<i>Й. А. Габер.</i> Pieniądz: środek do życia czy cel ludzkiej egzystencji?.....	45
<i>Н. А. Шаніро.</i> Идентификация современного кризиса.....	55
<i>Н.С. Корабльова.</i> Фіктивний капітал і капіталізація як симулятивні технології сучасного пост капіталізму	61
<i>О. О. Шморгун.</i> Світова фінансова криза та проблеми антикризового геополітичного структурування європейського Союзу.....	68
<i>Т. О. Чистіліна.</i> Економічна криза як маркер саморуйнування соціального..	79
<i>В. М. Сологубов.</i> Природа финансовых кризисов	87
РОЗДІЛ 2. ПОСТКРИЗОВА ПАРАДИГМА ФІНАНСОВОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ	95
<i>А. А. Гриценко, В. О. Корнівська.</i> Институциональные трансформации в системе регулирования европейских финансовых рынков	96
<i>В. Г. Бодров.</i> Формування модернізаційної парадигми державного інтервенціонізму	109
<i>А. Н. Головіна.</i> Эхо мирового финансового кризиса на Урале	119
<i>Р. Ф. Пустовійт.</i> Специфічні ознаки каналів трансмісійного механізму вітчизняної грошово-кредитної політики	122
<i>Я. В. Грудзевич, У. Я. Грудзевич, Ю. П. Табачук.</i> Глобалізація і світова фінансова стабільність	135
<i>М. В. Фесенко.</i> Взаємовідносини ТНК і держави в сучасній фінансовій цивілізації	142
<i>Л. В. Саакадзе.</i> Глобальні фінансові інститути: посткризова адаптація	149
<i>Т. О. Панфілова.</i> Україна у посткризовому глобальному середовищі	154
<i>О. О. Сльозко.</i> Вплив глобальних фінансових ризиків в умовах трансформації світової фінансової системи.....	160
<i>К. І. Котлярова.</i> Податкові гавані в структурі міжнародного бізнесу: роль та місце	163

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
ЯК РЕСУРС ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ.....	173
<i>І. Ю. Фомичов.</i> Етика соціальної відповідальності	174
<i>Н. Г. Діденко.</i> Політико-правові засади соціальної відповідальності бізнесу в країнах ЄС: досвід для України	178
<i>Т. В. Гончарук, М. Л. Шумка.</i> Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення та потенціал	185
<i>І. І. Руденко.</i> Фінансово-економічна криза як етична проблема	190
<i>Б. Ю. Рудь.</i> Громадська думка – антикризовий ресурс українського суспільства чи симулякр?	197
<i>З. М. Комаринська.</i> Поява банківництва у Львові. До проблеми соціальної відповідальності в економіці	200
<i>Ф. А. Цуркан.</i> Категорія «власність» у структурі економічної свідомості	207
<i>Д. М. Гольдштейн.</i> Розвиток соціального підприємництва як стратегічний орієнтир	213
РОЗДІЛ 4. ЕКОНОМІКА ЗНАНЬ: НОВІ ІДЕОЛОГЕМИ	
СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ	217
<i>В. П. Мельник.</i> Наука як соціокультурна цінність європейської цивілізації ..	218
<i>С. В. Синяков.</i> Рациональне та ірраціональне в економічній науці	234
<i>Г. Я. Дутка.</i> Математична складова формування інноваційної особистості в економіці знань	240
<i>А. А. Маишталер.</i> «Економіка знань»: антропокомунікативний вимір	247
<i>П. В. Скотний</i> Дискурс «філософії економіки» у структурі економічного знання.....	252
<i>В. А. Кавалеров.</i> Філософсько-освітній аспект взаємозв'язку інновації, економіки та науки в «суспільстві знань»	258
<i>Хуан Мінжун.</i> Роль інновації, науки та освіти у формуванні «економіки знань» в умовах інформаційного суспільства	263
<i>З. В. Гінтерс.</i> Практика господарського виховання та економічної освіти дітей і дорослих у виставковій діяльності	270
РОЗДІЛ 5. ЛЮДСЬКЕ БУТТЯ У ВИМІРАХ ФІНАНСОМІКИ	283
<i>М. В. Ліпін.</i> «Людський фактор» економічного розвитку	284
<i>Н. П. Гапон, М. О. Дубняк.</i> Грошові настанови в контексті соціально-економічних та гуманітарних проблем української родини	289
<i>З. Е. Скринник, О. С. Зотова.</i> Монетаристська раціональність: часові рамки та історичні альтернативи.....	295
<i>О. М. Кожем'якіна.</i> Легітимативний потенціал довіри у вимірах фінансової цивілізації	305

<i>О. В. Твердовська.</i> Споживацьке буття людини як конститутивний чинник сучасної цивілізації	312
<i>О. М. Максимович, О. М. Стефанків.</i> Криза духовності людини в контексті світової і української фінансової кризи	318
<i>Г. В. Ільїна.</i> «Абстрактна людина» в постсоціальному просторі «фінансової цивілізації»	325
<i>Л. І. Войнаровська.</i> Філософія господарства contra економізм: антропологічний аспект	329
<i>І. К. Бистряков.</i> Простір розвитку найбільшого міста: філософський дискурс	335
<i>І. І. Бегей.</i> Видатний український економіст, кооперативний і політичний діяч Микола Зібер	342
<i>Т. В. Проценко.</i> Раціональне та ірраціональне у формуванні монетарної поведінки особистості	349
<i>Н. Ю. Олійник.</i> Українські жінки в радянській економіці	355
<i>О. В. Кузнєцов.</i> Гуманітарний вимір фінансової цивілізації	363
<i>Г. П. Городиловська.</i> Мовна стихія творів Р. Іваничука як канва українського історіософського дискурсу	370
<i>І. Д. Спаський.</i> Співвідношення внутрішнього і зовнішнього простору в контексті філософії господарства	376
<i>М. Х. Ялі.</i> Пришвидшення еволюції людини як гуманітарна проблема	383
<i>І. І. Рудяк.</i> Небесна канцелярія: фізика фінансизму	389
РОЗДІЛ 6. ЕВОЛЮЦІЯ ГРОШЕЙ У ХХІ СТОЛІТТІ:	
УНІВЕРСАЛЬНЕ І СПЕЦИФІЧНЕ.....	395
<i>В. В. Липов.</i> Інституціональна компліментарність множинності паралельних грошей і перспективи розвитку фінансової цивілізації	396
<i>Н. М. Ільницька.</i> Місце та роль мобільних фінансових послуг в сучасній світовій грошово-кредитній системі	407
<i>М. В. Ілляхова.</i> Залежність цінності грошей від часосприйняття	417
<i>О. В. Філіповський.</i> Роль золота у розвитку світової кредитно-грошової системи.....	424
<i>Г.Ф.Хоружий.</i> Фінансова культура як спосіб економічної діяльності.....	431
<i>Т. Крупа.</i> <i>Значущє дослідження актуальної економіки.</i> Про монографію: <i>Nowak A.Z., Taplin R. Intellectual Property, Innovation and Management in Emerging Economies</i>	433

ВСТУП

СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ ГРОШЕЙ У КОНТЕКСТАХ ФІЛОСОФСЬКО-ЕКОНОМІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Т. С. Смовженко,

*доктор економічних наук, професор,
ректор Університету банківської справи
Національного банку України, м. Київ*

Проблема соціального функціонування грошей до недавнього часу залишалася у вітчизняній науковій думці своєрідною «нічийною територією» між економічним та соціогуманітарним знанням. Проте ситуація змінилася завдяки тому, що з 2002 року, з ініціативи Національного банку України, наш навчальний заклад розпочав широкі системні дослідження еволюції грошей та їх соціальної природи у ХХІ ст. Сьогодні до роботи над цією темою приєдналися десятки науковців з навчальних та наукових установ усієї країни та зарубіжні дослідники, об'єднавшись в Українське філософсько-економічне наукове товариство, створене рік тому при Університеті банківської справи Національного банку України. Відбуваються вже четверті Міжнародні філософсько-економічні читання «Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей».

У своїх дослідженнях ми виходимо з того, що економічна діяльність, не зорієнтована на гуманітарні параметри, втрачає не лише прагматичну ефективність, але й соціальний смисл, стає джерелом «нового тоталітаризму», коли тоталітарним стає сам економічний механізм. Тому дослідження феномена грошей у його соціальних функціях дозволяє глибше зрозуміти суть низки актуальних проблем, з якими стикається сучасне українське суспільство.

Щоб дати адекватну відповідь на виклики, що постають у зв'язку із соціальним функціонуванням грошей, ми за останні майже десять років проаналізували їх культурну сутність, історію та перспективи еволюції, механізми впливу на людину та соціум. Це дозволило виявити складність і суперечливість соціального феномена грошей, наголосити на недостатності одностороннього розгляду грошових інтенцій та відносин як втілення «нижчих» сторін людської натури. Стверджувати меншовартість тих сторін людського життя, які пов'язані з грошима та грошовими взаєминами, на тлі соціальної дійсності, яку дослідники характеризують як «фінансову цивілізацію» – це теоретично безперспективний і практично непродуктивний підхід. Ми розглядаємо гроші як витвір і дуже ефективний інструмент людської діяльності, до використання якого потрібно бути готовими не лише технічно, але й у світоглядно-моральному аспекті.

Дослідження соціального буття феномена грошей має достатньо репрезентативні позиції в історії філософської думки. Річ у тому, що само вчення про економіку виникло як складова частина філософії моралі, зокрема такою воно постало в Аристотеля поряд з етикою та політикою. Проблеми практичної філософії так чи інакше розглядав кожен з тих, хто займався філософствуванням, і серед цих проблем знаходили своє місце роздуми про виправдання власності, справедливу ціну, справедливий прибуток – тобто підхід до економічних проблем розбудовувався на світоглядно-нормативних засадах, економічне знання було невіддільним від філософського. Тому гроші для теоретичного осмислення їх сутності від самого початку постали як продукт соціального розвитку, який може існувати лише в параметрах соціокультурної детермінації. Ми не випускаємо з-під уваги той факт, що, беручи свій початок у філософських теоріях, проблема сутності грошей у модерну добу поступово переходить у сферу компетенції політичної економії, яка конституювалася в самостійну галузь знання, до певної міри звільнену від нормативних аспектів. Проте у своїх підходах до розуміння природи грошей політекономія не може оминати соціально-культурні чинники їх функціонування.

Наше колективне дослідження має теоретичне значення для розробки методологічних аспектів сучасної теорії грошей і – ширше – економічної теорії, у яких все виразніше артикулюються такі виміри економічної та фінансової діяльності, як вплив світоглядних позицій, соціально-політичних платформ, суб'єктивні мотивації поведінки людей, морально-етичні імперативи, ідеали загального блага, справедливості, щастя, гармонізації взаємостосунків економіки і культури («фінансова аксіологія», «фінансова антропологія», «економічна антропологія», «економічна аксіологія»).

Те, що нині гроші розширюють сферу свого впливу на українське суспільство, пов'язане не з випадковими похибками історії, а з невдачею проекту створення суспільної моделі, в якій гроші не мали виконувати своє пряме економічне призначення. Ми маємо на меті показати, що нинішня соціально-економічна трансформація України – це повернення до суспільної моделі, в якій гроші посідають серед інших соціальних механізмів саме те місце, яке було вироблене усім попереднім розвитком господарської діяльності й людства в цілому, хоча, звичайно, зміни системи цінностей і самі економічні перетворення протягом цього періоду далеко не повною мірою відповідали назрілим потребам.

Щоб дати вичерпну відповідь на питання про роль грошей в житті української людини, потрібно розглядати соціальну проблему грошей не лише в ракурсі «людина – гроші», в якому людина узята в найбільш узагальненому вигляді, зокрема абстрагована від тих соціальних контекстів, які опосередковують її взаємозв'язок з грошима. Бо гроші в такому разі протистоятимуть їй

як самодостатня субстанція, абсолютна, вічна і незмінна. Насправді гроші не є історично незмінними і, звісно ж, гроші не є «причина самої себе». Їх причиною, тобто інстанцією, яка їх творить, легітимізує, забезпечує нормальне функціонування, є держава. Якщо розглядати взаємозв'язок людини і грошей поза цим контекстом, тоді справді гроші постають як надлюдська стихія, фатальна по силі та наслідках свого впливу на особистість. Якщо ж ввести в контекст аналізу роль держави, то стає помітно, що роль грошей у сучасному суспільстві принциповим чином залежить від її фінансової політики. У такому ракурсі можна побачити, що «економічна людина» – не щойно досягнутий на початок XXI століття стан, а той історичний тип, який на цей час вичерпав себе. Справжнє питання в тому, які вищі життєві орієнтири і за допомогою яких соціальних механізмів може «добудувати» над прагматичними орієнтаціями людини сучасна цивілізація.

Тому важливий аспект нашої роботи пов'язаний з проблемою суспільних фінансів, позаяк фінансова діяльність держави є передумовою здійснення соціальної солідарності та справедливості. Ми прагнемо привернути увагу до факту, що проблеми соціальної солідарності та справедливості, що активно дискутуються сьогодні в українському суспільстві, не втрачаючи своїх філософських вимірів, мають вагому економічну компоненту, і ці два аспекти не можуть бути вичерпно досліджені поза їх взаємозв'язком. Це не є суто українською чи пострадянською проблемою, понад те – питання соціальної справедливості висуваються сьогодні в коло провідних критеріїв економічної успішності суспільства авторитетними у світі представниками економічної науки Заходу. Це призводить до певної дифузії економічних підходів та методів на терени досліджень, що належать до компетенції соціальної філософії – Р. Масгрейв назвав таке явище економічним імперіалізмом, маючи на увазі поширення методів економічного знання поза його межі, на суміжні суспільні науки і зокрема на філософію.

Існує певна диспропорція між тим, в яких масштабах представлені фундаментальні філософські за своєю суттю проблеми в економічній науці, з одного боку, та в сучасній українській філософській думці, з іншого. Ті проблеми, які традиційно належали до компетенції соціальної філософії: соціальна справедливість, свобода, баланс індивідуальних та суспільних інтересів, роль держави в забезпеченні прав людини, моральні засади економічного та політичного життя – сьогодні активно обговорюють представники економічного знання. Ці проблеми зробив особливо актуальними в Україні перехід від адміністративно-планової до ринкової економіки. Зокрема до питань, що перебувають «на стику» економічного та соціософського знання, належить те, наскільки виправдана сучасна висока роль держави у функціонуванні економіки. Адже українська держава сьогодні виявляє багато

рис, притаманних «Левіафанові», до них належать концентрація влади в центрі, її непідконтрольність громадянам, формальний характер місцевого самоврядування, незбалансованість системи стримувань та противаг, тотальна корумпованість державних чиновників тощо. Тому існує соціальна потреба в рухові філософського знання «назустріч» нормативним аспектам економічних досліджень, що ми і намагаємося реалізувати в наших дослідженнях.

Структурні зміни в економіці, демократизація суспільства, стурбованість питаннями соціальної справедливості перебувають на вістрі громадянського дискурсу й здаються нам нерідко специфічно характерними саме для нашого транзитивного становища, хоча, як можна побачити, західна соціальна думка розглядає ці проблеми як глобальні, притаманні ринковому суспільству як такому. На тлі зростаючої залежності «економіки знань», що невідворотно глобалізується, від науково-технічного розуму все гострішою стає екзистенційна вразливість людини щодо інструментальної раціональності, утвердженої в усіх сферах її життя прагматично-утилітарним мисленням. У зв'язку з цим суттєво зміщуються акценти філософського осмислення соціальної дійсності: на зміну абстрактно-теоретичної відстороненості від реального життя конкретних людей має прийти глибоке проникнення людськими зацікавленнями, що іманентні до збереження і розвитку життя.

Гроші є однією з життєво важливих цінностей, вони чинять глибокий вплив на всі сфери життя, нерідко деформують сферу цінностей, спричиняють соціальні колізії. Трансформація українського соціуму на ринкових засадах пов'язана з низкою світоглядних питань принципового характеру, які ще не повною мірою знаходять своє осмислення на теоретичному рівні. Серед них проблеми ставлення до грошей, їх місця у системі соціальних та особистісних ціннісних орієнтацій, екзистенційної значущості грошей, можливо, належать до розряду найгостріших. Взаємовідношення людина – світ традиційно розглядається філософами як опосередковане практикою в широкому діапазоні тлумачень: від предметно-перетворюючої діяльності до морального дискурсу. Проте у спектрі інтерпретацій ролі практичних чинників людського буття рідко стає предметом спеціального аналізу (бо сприймається як сам собою зрозумілий) той факт, що більшість зв'язків сучасної людини з її життєвим світом реалізується через медіум грошей. Монетарний аспект мають усі прояви сутнісних сил та потреб сучасної людини: професійна діяльність і дозвілля, освіта, мистецтво та наукова діяльність, користування усіма матеріальними благами, включно навіть з такими, як чисті вода і повітря, здоров'я, народження та виховання дітей, навіть життя та смерть людини – усе це має грошовий еквівалент, без посередництва якого стає просто недоступним.

Так, наприклад, в Україні законодавчо затверджений грошовий еквівалент людського життя, який у 2005 році складав 8 500 гривень – саме

стільки має одержати родина загиблого військовослужбовця, наприклад, матір, яка поховала сина-солдата. Вартість життя міліціонера або шахтаря вираховується за іншими стандартами і оцінюється іншими сумами. Ще інакше було оцінено життя 78 громадян Росії та Ізраїлю, що загинули внаслідок катастрофи, пов'язаної з військовими навчаннями над акваторією Чорного моря – родинам загиблих були виплачені мільйонні компенсації [1]. Досі точиться конфлікт щодо оцінки розмірів виплат за життя львів'ян, які забрала скнилівська катастрофа. При цьому саму доцільність грошової компенсації за життя людини не ставить під сумнів ніхто, навіть рідні загиблих, предметом дискусій є лише розмір грошового еквіваленту, яким воно оцінюється. Неможливо позбутися почуття внутрішнього протесту проти цинізму, присутнього в подібних обрахунках, проте варто також визнати, що це одна з реальних сторін життя тієї самої людини, яка стоїть у центрі всіх філософських роздумів. Образ життєвого світу, в якому «пропущена» медіальна ланка грошей, веде до певного розходження між категоріальними структурами філософської теорії та реальними обставинами життя людини та соціуму.

У сучасній економічній науці саме поняття грошей мало орієнтоване на розкриття питання про їх соціальну сутність і більше стосується емпіричних та прагматичних аспектів. Так, наприклад, в одному з найпопулярніших видань «Сучасні гроші та банківська справа» Роджера Лероя Міллера та Девіда Д. Ван-Хуза гроші визначені як «вельми специфічний тип економічного блага або рідкісного товару. Ми використовуємо гроші, щоб купляти інші товари та послуги, і ця функція грошей надає їм вартості» [2, с. 3]. У цілому до визначення сутності грошей сучасна економічна наука підходить скоріше не як до системного соціального явища, а в ракурсі суто економічних функцій: «по своїй суті гроші – те, що, діставши схвалення від суспільства чи держави, здатне функціонувати в якості засобу обігу, міри вартості та засобу заощадження» [3, с. 11]. До названих трьох функцій свого часу додавали функцію світових грошей, маючи на увазі розподіл сфер внутрішнього та зовнішнього грошового обігу, який нині вже переважно відійшов у минуле. Загалом проблема сутності грошей в економічних галузях знань розглядається здебільшого саме під кутом зору їх функцій і в такій якості є предметом широких дискусій. Слід зауважити, що в класичній теорії поняття грошей впливало з поняття вартості як субстанції, завдяки якій товари є співмірними і взаємозамінними. Гроші поставали відповідно як інструмент, що забезпечував їх еквівалентну оцінку.

Для філософського аналізу природи грошей їх економічні функції відходять на задній план, зате субстанційний підхід виглядає перспективним у тому відношенні, що за емпіричним фактом їх функціонування у перелічених вище аспектах спонукує побачити їх глибинну сутність як соціального та культур-

ного феномена. Такий підхід орієнтує на усвідомлення закономірного характеру виникнення грошей та їх історичної еволюції як об'єктивованої форми соціальних відносин, їх ролі не лише в рухові товарів, але й у формуванні сучасного типу людської особистості, їх впливу на найширший спектр соціальних процесів. Звичайно, субстанційною основою феномена грошей у такому ракурсі постає не економічна категорія вартості, а, власне, світ людських відносин, конкретно – господарських комунікацій, у якому гроші первісно й сформувалися як інструмент збалансування людських інтересів у ході обміну матеріальними благами. Вони постали в ринковому обігу як носій специфічної інформації: про взаємне співвідношення товарів та послуг, про стан та значущість окремих галузей економіки та господарства в цілому і, таким чином, стали засобом інформаційного забезпечення ринкового середовища. За допомогою значень речей, які несуть у собі їх грошові еквіваленти, суспільство і конкретні люди здійснюють важливі соціально значущі завдання:

- *порозуміння* між окремими індивідами як учасниками ринкового процесу в товарно-грошових та фінансових операціях;
- *досягнення балансу особистих інтересів* учасників ринку;
- *координація соціальних дій* суб'єктів ринкових відносин;
- *баланс особистих та суспільних інтересів* у сферах виробництва та розподілу життєвих благ;
- *досягнення суспільного консенсусу* через прийняття соціально мотивованих економічних рішень.

На відміну від абстрактно-моралізаторського підходу, за яким «гроші псують людей», ми бачимо в їх соціальній «роботі» виконання важливих і необхідних функцій. Насамперед, порівняно з безгрошовими системами господарювання, лише економічна система, побудована на розвинених грошових відносинах, здатна була забезпечити такий рівень добробуту такій великій кількості людей. Крах системи соціалістичного планового господарства, у якому гроші не виконували повноцінно функцій ринкового механізму (або ж його організований демонтаж, наприклад, у Китаї), показав, що немає альтернативи ринковим механізмам для досягнення сучасного рівня добробуту. Проте вимогам справедливості відповідає лише соціальне ринкове господарство, позаяк воно переймається дотриманням цього принципу. За допомогою грошей може бути реалізована вимога принципу справедливості, яка стосується *рівного ставлення до рівних* за умов фактичної нерівності: більша особиста ефективність легітимує й більші економічні права власності, добробуту, економічного визнання, матеріальної незалежності, яка є важливим елементом свободи особи і безперечно пов'язана з наявністю грошей. Треба визнати й те, що інший важливий аспект свободи – рівність громадян – загрожує свободі тоді, коли допускається брутальна економічна нерівність.

Тому грошові інструменти соціальної оцінки особистої ефективності передбачають вимогу постійно коригувати стартові можливості, аби гарантувати реальну рівність шансів.

Інший важливий аспект забезпечення соціальної справедливості через дію грошових механізмів – це те, що на цивілізованому ринку перевагу та успіх має той, у кого капіталістична трудова мораль стала другою натурою. Цей аргумент часто наштовхується на нерозуміння та опір в українському моральному дискурсі, мотивований гірким досвідом недавнього минулого і мало чим відмінного сьогодення. Безперечно процес становлення сучасної трудової моралі є досить тривалий, болючий і повинен мати свої передумови. Тому варто сприйняти засторогу, що безконтрольне зростання потреб, які в змозі задовольнити тільки грошово-ринкова економіка, без становлення відповідної трудової моралі може призвести тільки до втрати людиною совісті й особистої гідності. Реальним, хоча й не усіма визнаним фактом є те, що капіталізм забезпечує високу оцінку праці як самоцілі, але така оцінка передбачає дві умови. По-перше, праця людини може бути позитивно оцінена, коли вона дає змогу швидко та ефективно досягати цілей (не тільки економічних), але за умови, що немає сумнівів у моральності цих цілей за їх суттю. По-друге становлення трудового етосу відбувалося паралельно з розвитком таких чеснот, як справедливість, відповідальність, самодисципліна, спроможність передбачити наслідки своєї діяльності, тобто зі здатністю людини панувати над власною природою.

Нарешті, важливою соціальною рисою грошей є їх роль «невидимої руки» в тому сенсі, що, завдяки дії грошей як механізму досягнення консенсусу учасників ринку, із загального прагнення власної користі кожного постає спільне благо всіх, тобто результат специфічної системної раціональності грошових відносин морально значно відрадніший, ніж дії окремих індивідів. Усунення ж економічного егоїзму, який мотивує дії учасників ринку, веде до апатії, а це, порівняно з негативними наслідками функціонування грошей, ще більше суперечило б спільному благу. Тому слід спокійно ставитися до того, що ринковому господарству не доводиться покладатися на добру волю окремого індивіда, аби досягати морально пристойного результату. Те, що ринок безпосередньо карає за помилки і таким чином грошові механізми перебирають на себе значну кількість рішень за моральну свідомість, свідчить про суттєве розвантаження людини, і тому дію ринкових чинників регуляції поведінки не варто сприймати як втрату автономії особистої волі.

Двісті сорок років тому Г.Сковорода написав, звертаючись до «молодого шляхетства»: «Золотом можеш купити село, річ трудну, як і потрібну, а щастя як необхідна необхідність задарма всюди і завжди дарується. Повітря й сонце завжди з тобою, всюди і задарма» [4, с. 53]. Ось у чому побачив суть український філософ: не «не купиш», а «задарма дарується». Таке бачення

відкриває вихід з «ігрового поля» монетаристської раціональності, на якому чинними є лише правила купівлі-продажу, в інший життєвий простір, керований «серцем». Функціонування грошей у сучасному суспільстві не виключило екзистенційних цінностей з життєвого світу людини, не звузило їх спектр. Вони й надалі зберігають повну свою значущість у діапазоні альтернатив, серед яких людина чинить свій вибір, реалізуючи свободу волі. Який саме вибір буде зроблено, на користь яких можливостей – залежить від людини, а не від грошей самих по собі.

Список використаної літератури

1. Ведерникова І. П'ята гора, або Скільки коштує життя в Україні? // Дзеркало тижня. – 2005. – № 30 (558). – 6 серпня.
2. Миллер Р. Л., Ван-Хуз Д. Д. Современные деньги и банковское дело: Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 855 с.
3. Райхлин Э. Основы экономической теории. Финансово-денежная система. – М.: Наука, 1999. – 364 с.
4. Сковорода Г. Вхідні двері до християнського доброчестя // Григорій Сковорода. Пізнай в собі людину / Переклад М. Кашуби. – Львів: Світ, 1995. – С. 53–62.

РОЗДІЛ 1

ФІНАНСОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ПЕРМАНЕНТНА КРИЗА ЧИ НЕДООЦІНЕНА ПЕРСПЕКТИВА?

В. В. Ільїн,
доктор філософських наук,
професор кафедри економічної теорії
Київського національного університету ім. Т. Шевченка,
президент Українського філософсько-економічного
наукового товариства, м. Київ

ФІНАНСОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ В ПЕРСПЕКТИВАХ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬСТВА

Світова фінансово-економічна криза актуалізувала теоретичні дискурси щодо її причин і наслідків. В певному контексті кризи можна розглядати як вершину айсберга, основа якого прихована в глибинних пластах сучасного соціуму. В такому випадку постає питання про сутність і можливі альтернативи суспільного розвитку, особливо в контексті існування людини, буття якої набуває сьогодні більшої, ніж раніше, невизначеності. Чим це обумовлено?

Відомий економіст, фінансовий авторитет західного світу *А. Грінспен*, характеризуючи сьогоднішню глобальну економічну кризу, констатував: якщо її причини в монетарній політиці, то її можна відкоректувати. Якщо ж ми маємо справу з глобальними силами, непідвладними особам, які приймають фінансові та політичні рішення (а саме так зараз відбувається), тоді у нас серйозні проблеми. Його слова обґрунтовані, оскільки фінанси сьогодні являють собою не лише кількісний показник матеріально-економічного добробуту, але й одну із головних складових частин суспільства. Власне, через них і в них формуються основоположні цінності, інститути, інтереси, відносини, сподівання, амбіції тощо людей [2, с. 4]. У зв'язку з цим фінансово-економічну кризу потрібно розглядати в контексті широкомасштабних трансформацій, які відбулися в найважливіших сферах суспільного життя – соціальній, політичній, культурній, психологічній, і, звичайно, антропологічно-екзистенційній.

Сутність трансформацій, які відбуваються – в безпрецедентній прозорості національно-державних кордонів і розпорошенні власності, багатства, знань, науки, інформації, технологій. Отже, і в перерозподілі відносної геополітичної могутності та енергії між державами і регіонами. Ці процеси практично зводять до мінімуму можливість раціонального контролю над подіями, що відбуваються в світі, з якого-небудь одного центру. Тим більше, самі центри (наддержави) втрачають свій вплив і зникає сам феномен наддержавності в традиційному розумінні.

Ситуацію ускладнює те, що в наші дні багато важливих учасників світової спільноти – недержавні гравці. Такими є великі економічні і фінансові організації, транснаціональні банки і промислові корпорації, які не визнають

державного суверенітету, але діють одночасно в багатьох країнах і мають там величезний авторитет. Одночасно ствердилась тенденція невинного зростання ваги і впливу тих об'єднань і організацій, які володіють серйозними науково-технічним і фінансовим потенціалами. Тобто небачено зросло число учасників соціоекономічного буття і світового ринку, їх якісний і кількісний склад. Разом з тим активно діють широкомасштабні політичні рухи – ісламські фундаменталісти, терористичні групи, антиглобалістські об'єднання, які перетворились на важливих учасників світової політики і міжнародної діяльності. Спостерігається також тенденція до нівелювання етнонаціональних, культурних, релігійних кордонів. Це призводить до втрати національними культурами своєї національно-етнічної ідентичності, що приводить до багатокультурності, поліетнічності країн, суспільств, націй. Мультикультуризм став для них визначальним фактором життя [2, с. 6].

Таким чином, сучасна світова спільнота за своїми структурними, організаційними і функціональними параметрами постає як складна надсистема. Вона утворюється із множини взаємопов'язаних, взаємозалежних і в той самий час конкуруючих і конфліктуючих між собою підсистем в особі національних держав, міжнародних і недержавних організацій, полінаціональних корпорацій тощо. Кожна з цих систем має свої закономірності, логіку функціонування, власні правила гри. Унаслідок цього помітна тенденція наростання деструктивних процесів, які виходять з-під контролю традиційних важелів управління: політичних і військових союзів, застосування сили, мирних договорів, домовленостей тощо. Постає питання: чому так відбувається?

Серед багатьох причин, які призвели до кризового стану світового буття в його економічному вимірі й до деструктивних процесів в соціополітичному і культурному житті, можна виділити дві, на наш погляд, головні: 1) зміна ціннісного світу людини та способу її мислення і сприйняття, що обумовлює неможливість прийти до розуміння синергетичного змісту світової економіки, котра за основоположними принципами її формування і функціонування являє собою відкриту, складну, нерівноважну і в силу цього незавершену систему, яка характеризується високим рівнем динамічності, нестійкості і невизначеності; 2) колосальне зростання ролі і значення фінансово-монетарного фактору в усіх сферах життя світової спільноти. Скрізь і всюди, по мірі ствердження імперативів «економічного суспільства», ствердився «грошовий лад» (*А. Неклесса*). Уже ніхто не має сумнівів, попри сподівання на абстрактне «добро», що не в кінцевому рахунку, а в першу чергу визначальним є «інтерес», «вигода», оскільки «логоцентризм» поступився місцем «тілоцентризму». Це відбулося тому, що економіка стала фінансовою, котра постала «космо-політичним модулем», співтовариством активно діючих людей, пов'язаних між собою проектами, контрактами, діловими контактами та засобами

телекомунікації. Цей новий світ формує свій власний глобальний проект – надвідкрите суспільство «фінансової цивілізації», в мережевих глибинах якої «розчиняється» централізоване середовище існування, зіштовхується раціональне ті ірраціональне, народжуючи нові ризики і виклики. Відкриваються інші, неочікувані горизонти цивілізаційних вимірів. Їх сутність складають фінанси (гроші). Про це свідчить, зокрема, трансформація цінностей в бік економічних пріоритетів.

Особливий колорит і специфіку сучасному станові світової економіки («хаосу», якщо використовувати синергетичну термінологію) надає, окрім глобалізації та інтернаціоналізації, *інформатизація*. Разом вони сприяють «прискоренню» часу, «ущільненню», «утисканню» ойкуменічного простору, який стає все меншим. Тим самим *суттєва перевага надається динаміці над статикою*. Таку ситуацію Дж. Розенау називає «турбулентним станом» [6], для якого характерний високий рівень складності, динамізм, прискорення темпів розвитку.

Саме цей момент є одним з вирішальних для зміни ціннісних орієнтацій людини. Ця зміна обумовлена новими винаходами, мистецькими інноваціями, політичною нестабільністю, тероризмом; перетворенням, завдяки інформаційним технологіям, людини в «абонента», споживача знаків і символів. Можна сказати, що феномени, процеси і тенденції, породжені інформаційно-телекомунікаційною революцією, сьогодні досягли «стану турбуленції або точки біфуркації» [2, с. 7]. Все це знайшло яскравий вираз в соціо-економічному бутті людини.

В такі періоди підлягають «ерозії» або зовсім зникають деякі із основоположних цінностей, інституцій, відносин тощо, які в сукупності складали інфраструктуру колишньої системи і забезпечували її єдність, життєздатність, форми і напрямки функціонування. Саме такі турбулентні стани призводили до розпаду великих цивілізацій, імперій (Рим, середньовічна християнська Європа, Радянський Союз тощо), і, відповідно, панівних в різні історичні періоди форм світопорядку. Але оскільки «природа не терпить порожнечі», то на їх місці, звичайно, виникають нові.

У результаті таких криз, «турбулентних станів» системи, (спільноти) або зникають з історичної арени, або, одержуючи імпульси ззовні, мобілізуючи свої внутрішні ресурси, ця система здобуває нові можливості для вибору оптимальних відповідей на зовнішні виклики і самоорганізації на нових основах. Їх значення полягає в подоланні й усуненні старих, нежиттєздатних елементів і форм життя, які втратили свій ресурс. Однак це «творче руйнування» (*Й. Шумпетер*) знищує старе і розчищає місце для творення нового.

В цьому випадку говорити про «духовну кризу», «занепад цінностей», «смерть людини» тощо не має сенсу. Подібні сентенції є ностальгією за тими

параметрами ціннісно-духовного буття, які залишилися в минулому. Це є спроби відродити те, що вже не відродиться, оскільки воно втратило енергію життєздатності. Справа в тому, що в світовій спільноті, пройнятій духом «економізму», в багато разів (порівняно з минулим) зросла кількість, склад і якість активних діячів (акторів). Тут вже на якісно новому рівні й у всесвітньому масштабі множина суб'єктів фінансово-економічних відносин приймає нескінченну кількість рішень, результатом чого є зіткнення безмежної множини бажань, сил, інтересів, принципів, правил, обставин, амбіцій тощо. У цій ситуації може перемогти й досягти своєї мети лише *раціонально орієнтована людина*. «Ratio» – це розсудок, нехтування яким позбавляє людину можливості бути активною, цілеспрямованою, конкурентоздатною. Поскілки «суспільство не відповідає критеріям розумності, постільки воно є недійсним, невиправданим, позбавленим автентичного сенсу і права на існування» [4, с. 109] – зазначає С.В.Пролеєв.

Акцент на раціональності не означає ігнорування інтелекту. Справа в тому, що він набуває нового змісту, в якому вже не залишається місця для трансцендентності, метафізичних «душі» і «духу». Отже, не залишається місця і людині, яка орієнтується (ще й досі) на моральні абстракції справедливості, гуманізму, добра тощо. Прикладом є поширена у радянській філософії міфологема «Істини, Добра, Краси», породжених «діалектичним розумом». Сподівання на те, що орієнтація на них буде сприяти формуванню «правильної», «доброї», «чесної» тощо людини, в якій «все повинно бути прекрасним», породили мільйони нездатних до сучасних викликів індивідів. Причому вони не «жертви» зради вищого парткерівництва колишньої країни, як намагаються сьогодні говорити ті, хто ностальгує за втраченою «діяльною бездіяльністю». Або ошукані «жадібними олігархами» й агентами з «п'ятої колони». Заспокійлива риторика апологетів просвітницьких ілюзій створили непридатну для сучасного життя масу, яка в своїх очікуваннях благ, пільг, низьких цін на житло, послуги, продукти тощо фактично стала гальмом для модернізації суспільства. Звичайно, це не означає ігнорування їх вимог і потреб, не означає їх провини або негативної оцінки – образливих характеристик «маси», «натовпу», «пересічності» тощо. Справа в тому, що вони виростили в «красивій», але не життєздатній системі цінностей. Із цими цінностями важко розлучатися, оскільки для цього потрібно мати вміння і готовність до боротьби за свої інтереси. А це не так просто. Тому цінності повинні проходити своєрідну «цензуру» сучасністю. Так, сьогодні говорити про «тиранію розсудку» так само недоречно, як наприклад, серед банкірів про відміну грошей або серед підприємців про «усуспільнення власності». Адже саме завдяки розсудку (ratio) за умов рівних шансів досягає успіху більш

вмілий, діловий, практичний, здібний, який має *впевненість* (але не віру) і *волю* (хотіння), але не «духовність», в досягненні поставленої мети.

Необхідно враховувати, що дії кожного із таких суб'єктів обмежують або стимулюють можливості інших впливати на загальні умови функціонування фінансової системи зокрема і світової економіки загалом. Кожна дія, спрямована на обмеження можливостей інших захищати свої інтереси, викликає протидію. То чи може в таких протистояннях досягти своїх цілей людина, вихована на пасивності, «софійності», сподіванні переходу із «царства необхідності» в «царство свободи»? Очевидно, ні, оскільки сучасність означає перехід від організації до самоорганізації, від двозначності «так» або «ні» і синтезу перетворення «так» в «ні» і «ні» в «так» до багатозначності і непередбачуваності «відкритих систем». Якщо традиційні цінності і засноване на них сприйняття формувалось на конкретних основах: субстанції, субстраті (матерії, духу, монад, вогню, душі, тощо), то відкриті системи, отже, відкрите, багатовекторне і поліфункціональне суспільство нічого цього не передбачають. Розвиток цього суспільства – це «політ без птаха», оскільки «птах» утворюється в результаті процесу, який передує речі. Тобто розвиток ґрунтується на моделі інноваційної діяльності, що приводить до утворення нового, а не пізнання існуючого, яке вже ствердилося і власне втратило свій енергетичний ресурс та імпульс.

В умовах «польоту» і непередбачуваного «приземлення» буття людини в його ціннісному вимірі стає аморфним. Адже для масової, буденної свідомості, виплеканої на загальних принципах «добра», а в нашій країні – на робінзонаді православно-духовних емпатій, невідомо і в принципі байдуже, що факт нестабільності, енергія «творчої руйнації» тощо символізує перехід від старого до нового. В підсумку це зачіпає системні, структурні основи соціополітичного і культурного життя як факторів стабільності. В цих умовах найбільш надійним гарантом *всього* і *вся* є фінансова впевненість, яка досягається стабільністю соціоекономічного буття та індивідуального добробуту. В його основі – власність і гроші, котрі і є гарантом свободи та громадянської самодостатності.

Факт визначального впливу і владного характеру фінансів (грошей) ніхто ніколи не заперечував і не заперечує. Але чому саме сьогодні ми акцентуємо на цьому увагу? В першу чергу це пов'язано з суттєвим послабленням напрацьованого віками *ціннісно-духовного бар'єру*, що призвело до втрати власного «осьового центру» людини і суспільства. По-друге, тотальна індивідуалізація остаточно зруйнувала залишки колективізму, общинності, що привело до кардинальної зміни моральних основ життя. Так, дружба, наприклад, перетворилася в партнерство. Якщо раніше краще було мати сто друзів, ніж сто карбованці, то тепер потрібно мати краще двісті гривень (бажано у валюті), і як найменше друзів. Адже в умовах фінансової цивілізації

за *все* потрібно платити. Але оскільки кожний «сам собі пан», то може заплатити за себе тільки сам, але не друг. Тому найбільш надійним другом стають гроші, які позбавляють від приниження, створюють умови для свободи і можливості для самореалізації.

Звичайно, подібне ми спостерігаємо впродовж всієї історії людства. Однак унікальність сьогоденної ситуації в тому, що фактом стало ствердження *фінансової влади*, яка набула самостійності і впливу та в значній мірі керує світовою та національними економіками за допомогою фінансових механізмів, важелів і стимулів. Індивідуалізм (егоїзм) людини перетворив її на «атом» суспільного життя, відбулося відчуження від соціуму, від системи культурних цінностей. Це призвело до диференціації суспільного життя і загострення суперечностей між різними його групами і прошарками. Тим більш, у зв'язку з переходом від матеріального виробництва до сфери послуг виявилось, що заробляти гроші можна не лише працюючи на виробництві, створюючи необхідні товари, але також на фінансових ринках, на операціях купівлі-продажу активів, акцій, валют тощо. На фінансовому ринку сучасні інформаційні та інші технології дозволяють одержувати прибуток фактично з «віртуального простору», просто оперуючи цифрами, які біжать на екрані монітору. Тим самим більшість людей, які вчилися і можуть щось робити «руками» на виробництві, в установі, відчувають свою невідповідність світу техніки і технологій, а разом з тим – невпевненість і непотрібність. Звідси залежність і підпорядкування тим, хто має силу. А вона, як завжди, в тих, хто має владу і фінансовий ресурс (гроші). Причому володіти грошима тепер більш престижно, ніж бути функціонером при владі.

Такий стан речей продовжує зміцнювати фінансову владу. Адже за умов дифузії, відкритості, зростаючої турбулентності, хаотичності, втрати авторитету самої праці в її традиційному розумінні, збільшення пасивності, інертності тощо залишаються активними ті, хто володіє фінансами. Отже, і владою. Адже гроші, як говорив *Б. Франклін*, мають здатність до розмноження. А для цього потрібно пускати їх в обіг під певні ідеї, проекти, концепції тощо. Тому фінансова влада, як ніхто інший, зацікавлена в стабільності. Адже лише за таких умов можна планувати, будувати, перетворювати, оскільки заводи, цехи, домни, фабрики, які є власністю її представників, повинні давати прибуток. А для цього потрібно працювати і творити гроші, гроші, гроші. Все інше – ідеологія, ідеали, націоналізм, комунізм чи космополітизм – маячня. Вони значущі лише для тих, хто залишився в минулому, хто вірить в ідеали та інші подібні нематеріальні химери. І чим більше буде таких «віруючих», тим менше конкурентів у головному – в розподілі багатств, власності і грошей.

Ситуацію підсилює нове «ідолопоклонство». Коли людина не знає, за ким йти, в ім'я чого можна жертвувати собою, вся пристрасть та ентузіазм

спрямовуються на нових ідолів та кумирів в особі всіляких псевдоавторитетів, «гуру», сурогатних героїв, поставленої на конвеєр «фабрик зірок» множини примітивних «зірок», «гіперзірок», «кіно» та інших «дів», яких постійно пропагують ЗМІ. Вони мають безпосереднє відношення і до фінансово-економічної реальності. По-перше, їх прибутки створюють міф про те, що в «суспільстві грошей» самі по собі гроші можна легко заробити і завдяки їм жити для свого задоволення. По-друге, їх культ обумовлений пошуком хоч чогось живого «масовим споживачем», який все ж таки в глибинах свідомості відчуває безглуздість бездушного існування в світі грошей. Високодуховне, інтелектуальне йому недосяжне, а тут – хоч яке не яке, але все ж таки мистецтво, музика, видовище.

Фінансова влада домоглася того, що ніколи не могла зробити ніяка влада політична – вона повністю підкорила собі людину, причому у світовому масштабі. Адже фінансовий ринок фактично перестав бути допоміжною надбудовою над економічною основою (базисом) і перетворився в самостійну надмогутню систему. Мова йде про особливий вид цінних паперів – так звані *деривативи*, які, будучи «віртуальними грошима», стали одним із наймогутніших факторів системного ризику всіх світових фінансів, поскільки перетворили валютний ринок в свого роду гігантський тоталізатор. Експерти оцінюють світовий ринок деривативів приблизно в 600 трильйонів доларів. І це при тому, що в 2007 р. увесь світовий валовий внутрішній продукт рівнявся 58-59 трильйонів доларів. Фінансовий капітал, який є «тінню» реального капіталу, в умовах колосальної ролі фінансового тиску, який і надалі посилюється, перетворюється у фікцію і приводить до утворення нічим не забезпеченої «макробульбашки». В результаті економіка набула зовсім ненормативних пропорцій «перевернутої» піраміди, коли її надбудовна, обслуговуюча, віртуальна частина переважає над виробничою, реальною [3].

Відомий інвестор *У.Баффет* ще в 2003 р. говорив про них: «Деривативи – це бомби з часовим механізмом і для компаній, які їх випускають, і для всієї економічної системи, вони є «фінансовою зброєю масового знищення, яка являє поки що приховану, але потенційно смертельну небезпеку» [5].

Окреслений стан речей обумовлює два висновки: попри песимістичні прогнози, світова економічно-фінансова система продовжує працювати. Отже, перехід від соціокультурних до фінансових відносин і «грошового ладу» є закономірним явищем, оскільки відповідає існуючій реальності, трансформованим цінностям, новій людині-споживачу (постлюдині). Тому ніякої «смертельної загрози» і «духовної кризи» немає, оскільки фінанси стали самостійним фактором, який безапеляційно, впевнено впливає на економічні рішення і соціокультурний розвиток. Мало того, без фінансової підтримки вони самі по собі нічого не варті.

Звідси випливає другий висновок: людство вступає в еру фінансів і грошей. Як говорить американський економіст *Дж. Везерфорд*, сучасна «електронна революція грошей обіцяє ще більше підняти роль грошей в суспільному і приватному житті, піднявшись над родинними зв'язками, релігією, філософією, професією і громадянством як визначальним елементом соціального життя. Людство стоїть сьогодні у витоків Ери грошей» [1, с. 317], – робить висновок мислитель.

Таким чином, незважаючи на застереження про некерованість світової економіки за умов її глобалізації, про непередбачувані апокаліптичні наслідки, кінець «ери долара», «краху єврозони», небезпеку «фінансових пірамід» тощо, перспектива все ж таки залишається за фінансами і грошима. Тільки вони забезпечують стабільність світового порядку і гарантують його розвиток.

Фінансова економіка – основа сучасної ринкової економіки. Ринок, як показала історія і свідчить теперішній час, довів свою спроможність і ефективність порівняно з іншими системами економічної самоорганізації.

На противагу цьому стверджується позиція, що фінансова економічна криза поставила «крапку» на періоді панування західно-центристського світопорядку, і, можливо, на англо-саксонській моделі ринкової економіки. Проблема в тому, що сучасний капіталізм в його англо-саксонській іпостасі досяг тієї межі, коли суттєвій трансформації підлягають сама парадигма, інфраструктурні складові, сутність системи [2, с. 15]. На думку фінансиста і філантропа *Дж. Сороса*, парадигма, відповідно до якої ринки, в тому числі і фінансова сфера, повинні самостійно коректуватися, виявилася хибною. Тому ми маємо справу не лише з крахом фінансової системи, але й з крахом старої картини світу [2, с. 15].

Однак подібні заяви викликають сумнів, оскільки, на наш погляд, ґрунтуються на теоріях і моделях, які сьогодні не в змозі запропонувати, як це було раніше, відповідей на численні виклики сучасності. Іншими словами, оцінка нинішньої ситуації здійснюється відповідно до стратегій мислення, які втратили сьогодні свою значимість. Якщо укорінені підходи не зміняться хоча б у тих, від кого залежить розвиток світу, він приречений на нові «темні століття» (*Л. Ларуш*). Саме втрата здатності до інтелектуального осмислення ситуації, ставлення до кризових явищ з позиції старих економічних, соціально-політичних і культурних догм приведе світову спільноту в «глухий кут», який означатиме загибель цивілізації. Приблизно так само, як це було з Римською імперією. В такому випадку потрібно чекати нового месію, нову віру, нове Відродження, нову Реформацію, Просвітництво тощо. Звичайно, вони вже не будуть такими, як раніше, все буде зовсім по-іншому. Але головне залишається тим самим: все потрібно починати по-новому, *ab ovo*.

Однак такий песимістичний сценарій, як би того не хотіли противники «англо-саксонської моделі» ринкової економіки, навряд чи буде поставлений на світовій сцені. І вся справа в грошах. Вони є і залишаються тим оплотом, бар'єром, який загальмує і припинить будь-який хаос і анархію. Про це свідчить вся історія, особливо новітня. Згадаймо недавні події в Україні, де фінансова влада відвоювала свої позиції у «помаранчевих» утопістів.

Історія грошей показує, що впродовж віків вони стали визначальною величиною не лише для комерційних відносин, але й усіх інших – релігійних, політичних, сімейних, мистецьких тощо. В глобальній економіці, котра все ще розвивається, влада грошей та інститутів, побудованих на ній, витіснить економіку будь-якої держави, комбінації держав, або міжнародної організації, які сьогодні існують» [1, с. 316], – робить висновок *Дж Везерфорд*. Підтримана, стимульована і захищена електронними технологіями, виникає нова *глобальна еліта – фінансова*. Як ніхто вона впевнена в силі грошей, отже, в своїй силі. І поступатися комусь вона не збирається і не буде. Такою є більш реальна перспектива розвитку людства – на шляху до остаточного ствердження «*Ери грошей*».

Список використаної літератури

1. Везерфорд Дж. История денег. От песчаника до киберпространства. – М., 2001. – 320 с.
2. Гаджиев К. С. Мировой экономической кризис: политико-культурное измерение // Вопросы философии. – 2010. – № 6. – С. 3–19.
3. Кобяков А. http://www.areksgroup.com/Article_about_crisis_3.html.
4. Пролеєв С. В. Легітимація розуму і раціоналізація влади // Філософсько-антропологічні студії”2000. – К.: Стилос, 2000. – С. 108–114.
5. Buffett W. Avoiding a «Mega-Catastrophe»: Letter to Berkshire Hathaway shareholders. – <http://www.fortune.com>. March 3, 2003.
6. Rosenau J. Turbulence in world politics. – L., 1990.

З. Е. Скринник,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри суспільних дисциплін
Львівського інституту банківської справи УБС НБУ, м. Львів

ФІНАНСОВА ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ЗАВЕРШЕННЯ І ПОЧАТОК

Ця стаття має дискусійний характер і є, по суті, спробою сформулювати власне бачення проблем, поставлених у статті В.В.Ільїна «Фінансова цивілізація в перспективах розвитку людини і суспільства». Хочу насамперед усіяко вітати починання Володимира Васильовича, який виступив ініціатором проведення Круглого стола УФЕНТ 23 лютого 2011 р., за місяць наперед розіславши усім членам товариства свою доповідь «Фінансова цивілізація: перспектива чи глухий кут соціального прогресу?» Такий крок вимагав певної відваги, бо доповідач свідомо загострив дискусійні питання, сформулював їх навіть деякою мірою провокативно – і дав можливість усім небайдужим добре підготувати свої контраргументи. Користаючись з цієї можливості, хочу розставити деякі принципи, на мій погляд, акценти.

Основна проблема дискусії: чи є фінансова цивілізація глухим кутом, хибним напрямком соціального прогресу (на зразок, наприклад, проекту побудови комунізму в СРСР), чи, навпаки, це новий перспективний етап соціального розвитку. Тобто поставлене кардинальне питання про універсальні тенденції цивілізаційного розвитку людства в сучасну епоху.

По-перше, визначимо, які сутнісні риси фінансової цивілізації виділено для її дослідження. Їх дві: 1) зміна ціннісного світу людини; 2) колосальне зростання ролі фінансово-монетарного фактору.

Коли йдеться про зміни ціннісного світу, роль грошей виявляється в тому, що дух «економізму» призводить до граничної раціоналізації мислення та соціальної поведінки людини.

Це безперечно, але поворот до монетарної свідомості, «трансформація цінностей у бік економічних пріоритетів» та відповідні зміни в життєвому світі почалися *не в наш час, а на початку доби Модерну.*

Як зустрілися гроші й світоглядні цінності – бачимо ще в добу Ренесансу. На початку XIV ст. був ліквідований орден Тамплієрів, який створив першу в світі систему банківських послуг для обслуговування хрестових походів. Імпульс, який Тамплієри дали розвиткові грошового обігу в середньовічній Європі, продовжився у розвитку нової мережі банківських установ, створеної банкірськими родинами північно-італійських міст-держав Пізи, Венеції, Верони та Генуї. Багатіючи, банкірські сім'ї вкладали гроші в предмети мистецтва та старовини – витвори культури Давнього Риму та Греції. Вони виплачували

власні стипендії, фінансували мистецтво, використовували класичні знання, твори мистецтва, стиль домашнього побуту, що належали до дохристиянських часів, щоб дистанціювати себе від релігійних ідей. Таким чином вони підкреслювали, що мають владу завдяки своїм комерційним підприємствам і нічим не зобов'язані церкві. Гуманізм Ренесансу сформувався як культура торговців та банкірів, центром Відродження, як і банківської справи, була Флоренція. На пікові розквіту Флоренції як банкірського міста у 1422 р. у ній працювали 72 міжнародних банки.

В.В.Ільїн акцентує увагу на сьогоднішньому зіткненні «масової, буденної свідомості, виплеканої на загальних принципах добра» з раціональним індивідом, який саме завдяки розсудку є «більш вмілий, діловий, практичний, здібний, впевнений, має волю, але не духовність». Усе так, але це зіткнення почалося в добу Відродження, його глибоко описав М. Вебер, нерозривно пов'язавши *дух капіталізму з протестантською етикою*.

Те, що Володимир Васильович пише про інтелект, який «*набуває нового змісту, в якому вже не залишається місця для трансцендентності, метафізичних «душі» і «духу»* – починається з настанням доби Модерну. Саме тому, щоб вийти за рамки парадигми, окресленої цим інтелектом, Ю.Осипов каже про потребу «нового середньовіччя». Що ж маємо сьогодні власне нового – це стрімке наростання монетаристських моделей у *кількісному* вимірі. Але їх суть від цього не міняється.

І навряд чи варто перебільшувати роль «заспокійливої риторики апологетів просвітницьких ілюзій» у тому, що в *нашому* суспільстві існує «непридатна для сучасного життя маса» людей, нездатних до адекватної економічної поведінки. Бо не «апологети просвітницьких ілюзій» сформували цей тип людини, а організатори фантастичного експеримента зі створення адміністративно-командної економіки. Тобто причина не в ціннісній системі, а в грубому порушенні законів економічного життя, наслідки якого пожинає дотепер наше суспільство.

Тим більше не варто розглядати як трагічну колізію нашого часу протистояння «людини, вихованої на пасивності, софійності» та світу власності й грошей. По-перше, тому, що традиції пасивності та софійності не є ознакою масового виховання сьогодні, та й ніколи не належали до засад *масового* виховання. По-друге, тому що вибір між цими альтернативами – це не так соціальна, як персональна екзистенційна проблема, перед якою постає людина будь-якого періоду в історії людства. Тому «світ ловив мене, але не спіймав» – це позиція унікальної моральної висоти ще від Сократа, і так само за часів Г.Сковороди, і так само сьогодні. І закономірна плата за *особистий* вибір «пасивності, софійності» – це позиція «героїчного песимізму».

Друга сутнісна риса фінансової цивілізації – зростання ролі фінансово-монетарного фактору сьогодні – розкривається через поняття «*фінансова влада*». Її головна ознака – «*послаблення напрацьованого віками ціннісно-духовного бар'єру, що призвело до втрати власного осьового центру людини і суспільства*».

Це теж абсолютно слушно, але теж не може розглядатися як новітнє явище сучасної доби. Цей процес відбувся значно раніше – при переході від традиційного суспільства до модерного. Ю. Габермас детально простежив, як з утвердженням грошових кодів у людських практиках розпочинається поляризація традиційного суспільства на життєвий світ та систему. Виникнувши у комунікативних контекстах життєвого світу традиційного суспільства, гроші поступово відділилися від них і разом з політичною владою утворили самостійні коди, які стали інструментами системної колонізації життєвого світу. У модерну добу система тоталізується, а контексти життєвого світу відсуваються на задній план і маргіналізуються.

Отже, процеси, що їх президент УФЕНТ поставив у центр уваги, варто розглядати не як початок нової цивілізації, а як сутнісні характеристики *уже пройдені* людством епохи, яку ми називаємо добою Модерну.

Сьогодні можна говорити хіба що про доведення цих процесів до крайніх меж, до повного вичерпання їх потенціалу й переходу в кризовий стан. *Тому треба говорити не про поворот до чогось якісно іншого, а про завершення тривалої історичної епохи, вичерпання ресурсів її саморегуляції та життєздатності.*

І в такому разі концепт «фінансова цивілізація» має такий самий зміст, який в поняття «цивілізація» вкладає О. Шпенглер. Тобто як для культури цивілізація – період вичерпання, занепаду і згасання, так фінансова цивілізація – це завершальна фаза великої епохи економічної і в цілому соціальної еволюції, означеної в культурно-історичному аспекті як доба Модерну, а в економічному – як індустріальне суспільство. Ми є люди, що живуть у кінці свого часу. Ця констатація сьогодні не є відкриттям – про це говорили вже Ніцше, Шпенглер, Ясперс, Фукуяма, у середовищі економістів – Бьюкенен.

Якщо подивитися на речі в такому ракурсі, я не бачу жодних підстав називати фінансову цивілізацію «глухим кутом». Але, разом з тим, *не вона* в такому баченні відкриває перспективу майбутнього розвитку.

І в цьому, власне, полягає проблема: сьогодні надає гостроти ситуації *повна невідомість щодо того, куди йдемо, що там, за поворотом.* Постмодерн визначає себе не через майбутнє, а через минуле, бо не існує більш-менш вірогідних сценаріїв справді *нової* картини *майбутнього* соціуму. Всі спроби прогнозування майбутнього стану справ і ходу подій поки що здійснюються за принципом *проекції ретроспективи у перспективу.* Як же не зробити висновок:

усе йде до гіршого, отже, в кінці буде повний крах. Так само в добу середньовіччя ніхто не зміг би передбачити картину європейського життя, наприклад, XIX століття.

Цей принцип ретроспективи, спроектованої у майбутнє, бачимо й у доповіді.

Тому не зайвим у нашій дискусії буде питання про те, а які ж хронологічні межі ми встановлюємо для ФЦ? Слова «сьогодні», «в наші дні», «сучасний» зустрічаються буквально на кожній сторінці доповіді, а в кінці йде констатація в недоконаному часі: «людство вступає в еру фінансів і грошей». Це спонукає до розгляду проблеми не в далекій історичній ретроспективі від початку індустріальної доби, а саме тоді й розпочався «перехід від соціокультурних до фінансових відносин і грошового ладу», а на досить короткому історичному відтинку, означеному як доба постмодерну.

І в такому разі нам, мабуть, варто звернутися до тих характеристик грошей, які виявилися вже в цю добу. Я би зупинилася на двох таких характеристиках, які вважаю найбільш значущими.

По-перше, гроші у ХХ, починаючи від I світової війни, пройшли цикл еволюції від повноцінних, забезпечених золотом, до грошей електронних, забезпечених лише довірою громадян до держави, її монетарної політики. По суті, гроші стали віртуальною реальністю. Тим самим вони повною мірою реалізували свою символічну природу як «чисті» знаки, значення яких винятково соціальне, позбавлене звязку з природною, фізичною субстанцією. Вони виявили себе як інформація в чистому вигляді, код, матриця соціальних процесів. Але їх трансформація пішла ще далі: на фінансових ринках вони із символів перетворюються в симулякри, тобто «порожні» знаки, з якими не співвіднесена жодна реальність. Це демонструє феномен фінансових «бульбашок», який став реальною економічною проблемою сучасності. Крах кожної такої «бульбашки» – це момент отверезіння, який переконує, що в своєму надвиробництві симулякрів ми насправді творимо не нову реальність, а псевдореальність, залишаючись, разом з тим, повністю залежними від об'єктивних обставин економічного й соціального життя.

Вплив електронних грошей на позаекономічні сфери соціуму небачений і значною мірою непередбачуваний. За допомогою сучасних електронних технологій легко долають межі національних грошових одиниць, простору, часу і стають одним з провідних чинників глобалізації. При всіх своїх перевагах вони виявилися надзвичайно вразливими для крадіжок і шахрайства – так само сучасних, складних і досконалих, як і та форма грошей, яка є їх об'єктом. Можливість переміщати гроші таємно і швидко способами, недоступними для традиційної банківської справи, створюють небачені можливості для злочинної діяльності як кваліфікованих фахівців-одинаків, так і потужних кримінальних

організацій, політичних сил, різко змінюючи долю цілих держав і народів. Зворотним боком фінансової глобалізації є поглиблення нерівномірності економічного розвитку різних регіонів, адже ті революціонізуючі переваги, які дають економічному розвитку електронні гроші, замикаються в рамках вузького кола країн, які одержують величезні можливості, усе далі відриваючись від решти світу.

По-друге, (і я про це неодноразово писала в наукових публікаціях) ми чомусь розглядаємо сучасні гроші безвідносно до їх конкретної історичної форми – неначе й сьогодні це папірці, що шурхотять у кишнях. Але ж, якщо говорити про зміни в *сучасному* світі, що їх здійснюють *сучасні* гроші, то йдеться не про ті папірці! Якщо не виділити чітко сутність сучасних грошей, ми не зрозуміємо і їх ролі, і розмова про фінансову цивілізацію залишиться на рівні абстрактного моралізаторства: ось що роблять гроші з людьми! А що конкретно вони роблять? Які *нові*, досі небачені можливості вони дають людині ХХІ ст.?

Тож конкретизуймо: сучасні гроші мають цілковито історично визначену й достатньо специфічну сутність – це *кредитні гроші, позичковий капітал*. Кредит є субстанцією сучасних грошей до такої міри, що, якби ми всі водночас повернули усі свої борги, гроші просто зникли би, від них нічого б не залишилося. А що являє собою кредит? Суть у тому, що кредитні гроші *переносять позичену вартість із майбутнього у нинішній час*, вони діють усупереч векторній спрямованості часу з минулого через теперішнє у майбутнє. Вони дозволяють позичати з майбутнього вартість, якої ще не існує, по суті – обіцянку про те, що ця вартість буде створена! А якщо не буде?

Тут і полягає *основний ризик*, пов'язаний зі сучасними грошима: вони перетворили світ на всезагальну фінансову піраміду, дозволили людині не просто поринути у вир нестримного споживання різноманітних благ, але дали їй змогу робити це в найнебезпечніший з усіх можливих способів: за рахунок *надексплуатації майбутнього*.

Почалося це знову таки в добу Відродження, коли почала формуватися перша у світі банківська система. Саме тоді у самісіньку суть грошового механізму було закладено можливість вкладати в господарство “порожні” кредитні гроші, забезпечені *довірою, вірою* в те, що позички будуть повернуті. Ера кредитних карток та електронних грошей лише надала процесові несамовитого прискорення та інтенсивності, наповнюючи сучасну економіку, по суті, обіцянками, перетворюючи її у мильну бульбашку, яка от-от лусне.

Що може стримати цю божевільну гонитву? Які механізми фінансово-кредитної політики? Які імперативи самозбереження соціуму?

Якщо наші гроші забезпечені довірою, то й криза їх – це криза довіри як головного в нашу добу, за Ф. Фукуямою, суспільного капіталу. Не даремно про

дефіцит довіри у сучасному суспільстві говорять і пишуть не лише гуманітарії, а й найавторитетніші у світі економісти. І це не риторика.

Це констатація реального соціального ризику, суть якого в тому, що *етос сучасної людини не відповідає економічним потребам сучасного господарювання в цілому і потребам функціонування сучасних грошей зокрема*. Іншими словами – сучасна економіка не може уникнути майбутніх криз, якщо *на рівні ціннісно-нормативної системи соціуму не відбудуться кардинальні, сутнісні зміни*. Пошлюся хоча б на нобелівського лавреата з економіки Дж. Бьюкенена, який стверджує, що для сучасного економічного розвитку необхідне *відродження духу*, яке дозволить людям як приватним особам і як громадянам довіряти одне одному.

І ось тут перед нами на повний зріст постає проблема, окреслена В.В.Ільїним: у світі фінансової цивілізації «не залишається місця для душі і духу, для людини, яка орієнтується на справедливість, гуманізм, добро тощо», у ФЦ, мовляв, сформувалася *«нова духовність»* (монографія В.В.Ільїна «Фінансова цивілізація», с. 481), в якій «ідеологія, ідеали, націоналізм... і подібні нематеріальні химери – маячня». Сутність цієї нової духовності складають *постматеріальні цінності*, основний зміст яких В.В.Ільїн визначає формулою: *«спочатку дбай про себе, а потім про батьківщину – і все інше тільки після себе»*.

На мою думку, тут має місце певне спрощення.

Якщо спробувати визначити сутність духовності – то, насамперед, слід відзначити, що під поняття «духовність» не варто підводити кожен комплекс, чи навіть цілісну систему ідей, мотивацій, переживань тощо. На мою думку, поняття «духовність» передбачає усвідомлення людиною та людством того факту, що у світоладі існує інстанція, вища за саму людину, з якою людина не може не рахуватися, з якою вона співвідносить основні виміри свого життя. І відбувається так не внаслідок чийогось бажання, а через об'єктивну необхідність самозбереження людства – це умова нашого виживання у світі, інакше ми самі його й зруйнуємо.

Якщо в ролі такої вищої інстанції поставлені гроші, або «потреби вартості, яка тепер сама визначає вибір, вчинений суб'єктом», то, по-перше, нічого нового тут нема, це класична модель, яка була репрезентована ще в Старому Завіті у сюжеті про поклоніння золотому тільцю.

По друге, – і це головне – така модель хибна якраз тим, що вона не забезпечує екзистенційних, гранично необхідних умов виживання тих спільнот, в яких вона стає домінуючою.

Соціальні моделі, в яких людина співвідносить своє життя з вищою – надіндивідуальною, надлюдською – інстанцією, в сучасному світі існують, хоча й не викликають у західної людини (до типу якої ми й себе зараховуємо)

позитивних емоцій. Ба навпаки – викликають почуття страху й ворожості, бо насправді несуть Західному світові цілком реальну загрозу – це в першу чергу ісламський фундаменталізм. Його сила, а для «золотого мільярду» й небезпечність, зумовлена якраз тим, що його адептами рухають мотивації, *вищі* за особисте життя і індивідуальну користь. «Прилетели откуда-то в Америку отважные и безумные бандиты, ударили самоотверженно и жертвенно по небоскрегам», – написав добре всім нам відомий, хоча й під іншим імям, Юр. Михайлов у романі «Реквієм» (с. 363). Хоча в цій конкретній ситуації самозречення й жертвність не викликають у мене такого зворушення, яке бринить у тексті Юр. Михайлова, але не можна не визнати, що *вони – реальний соціальний ресурс, створений саме духовністю* і неможливий без неї. Це ресурс, який катастрофічно втрачає фінансова цивілізація в тій її іпостасі, яку описує наш шановний доповідач.

Справа не в тому, що ми собі не подобаємося такими, якими нас робить «нова духовність» фінансової цивілізації, а в тому, що ми живемо в умовах *гострої конкуренції власне цивілізацій* з їх докорінно відмінними світоглядами. Не в тому питання, як назвати той стан суспільної свідомості, що є предметом нашого розгляду, «новою духовністю» чи якимось інакше, а в тому, що феномен фінансової цивілізації, як він постає у доповіді, несе у собі *духовний потенціал самознищення*. У таких параметрах, в яких він репрезентований, перспективи він не має і підстав для оптимізму не залишає, хоча автор щиро намагається їх побачити.

Феномен фінансової цивілізації може бути знищений, витіснений з історичної арени якраз тими соціальними моделями, в яких *духовність* не виродилася у свою власну протилежність, у бурхливий тріумф *матеріальності*, у «вертикальну навалу варварів» (Ортега і Гассет), що не знають і не бажають знати над собою (чи точніше сказати – над своїми грошима) ніякої вищої інстанції. Цивілізація, побудована на нестримному індивідуалізмі та споживанні, виявляється найбільш вразливою саме в аспекті своїх духовних основ – *і це ставить під реальну загрозу само її існування*.

Але це не означає, що фінансова цивілізація – глухий кут соціального прогресу. Гадаю, що для її визначення недостатнім є сам набір з двох альтернатив – глухий кут чи перспектива. Існує ще одна: фінансова цивілізація – це момент переходу, завершення величезної історичної епохи, але й зародження, визрівання якісно нової соціальної реальності. І те, чим ми займаємося – це зазирання за обрій, спроба визначити параметри цієї нової реальності.

Тому, всупереч тезі В.В.Ільїна, вважаю, що *говорити про духовну кризу треба*, і не з причини «ностальгії за ціннісно-нормативними параметрами минулої доби», а тому, що твердих ціннісно-нормативних параметрів вимагає

сам грошовий лад, в якому ми сьогодні живемо і який, як переконала остання фінансова криза, своєю основою має 1) соціальну довіру і 2) соціальну відповідальність. А отже:

- 1) в самих грошово-кредитних механізмах мають бути закладені гарантії того, що довіра не призведе до ошуканства, а відповідальність буде невідворотною;
- 2) суспільство має знайти ефективно діючі моделі солідарності, субсидіарності, соціальної справедливості, довіри як соціального капіталу, обов'язкової умови сучасного господарювання.

І головне, що показують наші дискусії. Ці завдання неможливо реалізувати через вдосконалення нині існуючих моделей, вони потребують кардинально нових підходів та концептуальних рішень з боку теоретиків як економічного знання, так і філософської думки.

С. В. Пролєєв,
доктор філософських наук, професор,
голова Українського філософського фонду

ПЕРЕВИРОБНИЦТВО СИМВОЛІЧНОГО В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Люди існують не лише серед речей, осіб, різноманітних явищ, але й у символічному світі. По суті весь світ людини – дійсність витворених людською волею артефактів, смислових зв'язків та життєвих форм – можна вважати символічною реальністю. Яка, безумовно, має свої вагомні матеріальні втілення, яка за потугою наближається до масштабу дії геологічних сил (хоча, можливо, таким уявленням людство собі лестить), але присутньо виражає себе не у голій предметності, а в витворених людиною *порядках значень*. Без розуміння того, що той чи той феномен людського світу *означає*, ніколи не зрозуміти чим він насправду є. А от універсальним горизонтом, в якому прочитується те чи те значення, є певний символічний порядок.

Чому цю особливість людського буття – опосередкованість символічним, спрямованість на символічне та визначеність символічним – ми згадуємо в контексті аналізу сучасної економіки в її особливому вимірі «фінансової цивілізації»? Адже існування людської дійсності як символічного порядку не є виключною ознакою сучасності. Це загальник, властивий людському існуванню протягом всієї історії. Досить згадати концепцію Касірера, щоб переконатись у евристичній здатності поняття символічного до експлікації та осмислення всіх форм культури. Однак саме сучасна, взагалі модерна економіка створює *особливий режим існування символічного*, і якраз ефекти цього режиму обумовлюють і пояснюють чимало суперечностей та кризових явищ сучасного світу.

Особливістю модерної – в основі своїй ринкової та капіталістичної – економіки є те, що саме символічне починає цілеспрямовано *продуватися* та *капіталізується*, перетворюючись на символічний капітал. Символічне було завжди, але в домодерну епоху воно витворювалося органічним чином; культурний процес безпосередньо його породжував і змінював. Відносно людської суб'єктивності символічний порядок був горизонтом її самовизначення: завжди тим, що людина вже застає у світі і в чому існує, а не що цілеспрямовано створює, як інші речі. Натомість, економіка вільної праці та вільного підприємництва по мірі розвитку ринку починає *виробляти* символічне. *Існування* символічного переходить в режим його *виробництва*.

Так відбувається внаслідок того, що в домодерних економіках мало місце лише господарювання в певних, культурно заданих символічних формах. Від цих форм – своєрідного символічного одягу – жоден господарчий (та й взагалі

життєвий) акт не був вільний. Натомість, принцип вільного підприємництва передбачає повну свободу щодо всіх наявних форм діяльності. Відтепер людина самочинно засновує підприємство, вона спирається не на заданий символічний порядок, а на власну суб'єктивність. Вільна праця та вільне підприємництво означають, образно кажучи, витворення дійсності з себе самого, з власної суб'єктивності. Відтак, звільнений від сповитку символічного порядку, економічний суб'єкт зрештою робить саме символічне предметом виробництва. І одночасно відкриває потугу символічного як дієвого соціального капіталу. Можна сказати, що цією дією завершується промислова революція і досягає свого остаточного усталення й всеосяжності ринкова економіка. Хоча, принагідно зазначимо, і її початок має природу символічного перетворення, а саме надання речі символічної форми товару.

Покажемо щодо зміни режимів існування символічного (від заданого порядку значень до виробництва) є доля реклами. В Англії, найбільш промислово розвиненій країні, вона була дозволена лише близько середини XIX століття. Раніше реклама заборонялася з характерною мотивацією: «Річ сама має сказати за себе. Лише безпосереднє її використання здатне засвідчити її якість та споживацькі властивості. Поставити на місце свідчень самого досвіду використання речі будь-які слова та запевнення, означає вже негідне заміщення дійсності, її підміну і, зрештою, обман». Реклама відокремлює *значущість* речі від неї самої та її безпосередніх споживацьких властивостей. Відтак значущість, що раніше була лише похідною від властивостей і невід'ємною від них, автономізується і зрештою стає самостійною реальністю. Яка може існувати і *продукуватися* незалежно від самої речі. Виробництво символічного – це виробництво значущостей, відокремлених від самих речей.

Разом з тим, значуще не є голою фікцією, свавільною вигадкою. Значення не можна надавати свавільно. Безпідставність омани виявляється досить швидко. Символічне має свій чіткий денотат. Ним є *ресурс можливого* для людини. Символічний капітал акумулює в собі потугу можливого. Відтак основу символічного виробництва складає продукування перспектив, простору і потенціалу можливого.

Зараз я не буду аналізувати доволі складну природу можливого. Зазначу лише, що воно – не порожній контур, а тісно пов'язане з реальним майбутнім. Коротко кажучи, використання ресурсу можливого присутньо є експлуатацією майбутнього. Тому ефекти виробництва символічного сповна виявляють себе лише коли потенційне майбутнє стає теперішнім, наявною дійсністю. Виробляючи символічне, ми робимо майбутнє заручником своєї нинішньої дії.

Перехід сучасної економіки в режим фінансової цивілізації містить постійну загрозу перевиробництва символічного. Саме таке перевиробництво стало причиною найглибших фінансових криз останніх ста років – як 1929, так і

2008 року. Закладена в них нещадна експлуатація майбутнього, несумірна з реальним потенціалом самого майбутнього, закономірно приводить до фінансового, а відтак і економічного краху.

Сучасна цивілізація є грандіозною спорудою символічних опосередкувань «самих речей», щодо яких виникає питання «а чи є вони самі, ці речі, в якійсь окремішності від сповитку символічних форм?» Матерія світу усувається на користь символічного порядку. Нагромадження значущостей (символічних форм) одна над одною, створює ілюзію надпотуги сучасних символічних порядків, їх необмежених можливостей. Але ресурс можливого є обмеженим так само, як і будь-який інший ресурс. Можливості завжди конкретні, лише ілюзії – безмежні. Нехтування цією істиною прирікає фінансову цивілізацію на неусувну кризу.

*Ю. М. Осипов,
доктор економічних наук, професор,
президент Академії філософії господарства,
керівник Центру суспільних наук
Московського державного університету
ім. М. В. Ломоносова,
завідувач Лабораторії філософії господарства,
головний редактор журналу «Філософія хозяйства»,
Російська Федерація, Москва*

ЗНАНИЕ ОБ ЭКОНОМИКЕ ПОД ПРИСМОТРОМ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ И ОПЕКОЙ ФИЛОСОФИИ

Теоретическая экономия вышла из философии, дополняясь фактами и сентенциями из хозяйственной практики. В эпоху Просвещения, когда необычайно расцвели наука и научная философия, экономическая мысль стала стремительно онаучиваться, все более оставляя философию, пока не превратилась из туманного раздела философии в самостоятельную и весьма при этом четкую науку – сначала в политическую экономию, долгое время еще несшую в себе следы философии, а затем в гораздо более по внешнему виду научную науку – экономическую теорию, наиболее онаученное направление которой стало фактически не чем иным, как математической, а лучше было бы сказать, математизированной, экономикой, а наиболее вроде бы гуманитарные разделы современной экономической науки, как тот же новый институционализм, получили явно выраженный формально-логический характер, что как раз более всего соответствовало науке, а не философии.

В итоге естественнонаучный, или физический, или материально-механический, или формально-логический, или математический подход к объекту изучения – экономике, хозяйству, окончательно одержал победу над философским подходом, не оставив места не только метафизике с ее идеализмом и трансцендентностью, но даже и более логически стройной диалектике.

Научное видение и соответствующая интерпретация экономического объекта дали о нем определенное, как раз и называемое обычно научным, дискурсивное представление, которое и лежит в основании современной теоретической экономии, ее концептуальных разрешений и категориальных построений.

И все было бы ничего, если бы добытое строгим научным методом знание (с формулированием всяких истин, принимаемых за конечные, на крайний случай, временно конечные)... соответствовало бы в достаточной мере не то

что в широком плане хозяйственной, но хотя бы в узком смысле экономической (товарно-денежной) реальности. Триумф научного мышления в гуманитарной, обществоведческой, хозяйственной сферах оказался кратковременным – и ежели он еще признается в академиях и университетах, то не более как гарант институциональной стабильности, интеллектуальной стойкости, экономической доходности, но уж никак не доказательство гносеологической истинности.

Все дело в том, что сама социо-хозяйственная реальность является по преимуществу не только не физической, но и, строго говоря, не научной – не сциентистской, она в основе своей не материальная, не механическая и, как это ни странно звучит по поводу онтологически счетно-расчетной экономики, вовсе не формально математической, а потому не подлежит ни ограниченному научно-физикалистскому видению, ни невольно уклоняющейся от реальности виртуально-сциентической интерпретации.

Экономика в наиболее адекватной самой себе, т. е. наиболее экономической, выраженности, это прежде всего деньги и цены, а эти последние вовсе не материальны и не механичны, а потому и не особенно научно-математически трактуемы и моделируемы. Деньги и цены идеальны, это продукты и принадлежности непосредственно сознания, они не существуют отдельно от этого последнего, это абсолютно осознаненные вещи-моменты экономического бытия, которое тоже сплошь осознаненно. Деньги вовсе не в карманах и не в банковских хранилищах, а прямо в головах людских, и являются они вовсе не осязаемыми вещами, а всего лишь виртуальными цифрами, оформленными в числа и только в числа, т. е. не в количества осязаемых вещей, как обычно думается, а лишь в количества или суммы цифр – не более и не менее! Любые осязаемые вещи, если это требуется, являются лишь удобными и не очень носителями денежных цифр, которые вовсе не от этих осязаемых вещей, а прямо от сознания, от человеческих голов, где они рождаются, бытуют и где, лишённые вдруг значения и надобности, умирают.

Деньги и цены – совсем не то внешнее, что надо непременно человеку познать, а то внутреннее, что как раз уже составляет знание человека, которым он эффективно пользуется и которое, заметим, не очень-то спешит показывать и разбазаривать. Деньги и цены – не только продукт, но и орудие сознания, – как раз экономического, умело ведущего экономический счет-расчет – в деньгах и ценах, т. е. в экономических цифрах и числах.

Оцененные деньги и оденеженные цены – вот, собственно, и вся в сердцевине своей экономика, самое в ней экономическое. Одно не оторвать от другого, хотя деньги и цены – не одно и то же. У них разные, но взаимосвязанные функции, без исполнения которых никакой экономики просто нет. Безденежное и безоценочное хозяйство – не экономика!

И если деньги и цены идеальны, и они суть принадлежности сознания, то о какой-токой большой и всепроникающей физике здесь вообще может идти речь – разве лишь о написанных на бумажках цифрах, точнее, каких-то линиях, кружочках и крючках, как и, разумеется, о красках, чернилах и цветах, с помощью которых лишь зрительно (физически) проявляются все эти экономические цифры, – ни о какой другой физике здесь не может быть и речи!

В глаза людские бросаются, конечно, металл, бумага, как и помещенные на них цифры, а вот в воображение вторгается совсем другое – ценностные значения цифр, которые никак не связаны собственно с физикой – ни с физикой материальных носителей этих цифр, ни с физикой их – этих цифр – фигурального отображения, а потому в сознании запечатлевается не столько физика (физический образ) экономических цифр, сколько их идеальное значение, призывающее для своего объяснения не столько науку, сколько... какую-нибудь магию, ибо тут не физики с химией более всего, а самой настоящей... алхимии – вполне и действующей, и полезной, и судьбоносной.

Нет, мы не оговорились, произнося это ужасное и пугающее слово – алхимия, ибо имеем в виду самую что ни на есть органичную экономической реальности – можно сказать, и онтологическую – алхимию, которая вершится сама по себе в экономике и вершится именно алхимически – неизвестно как, скрыто, таинственно – и никакого семантического или же аксиологического качества эта чудесная алхимия при себе не несет – она просто работает себе и работает, исполняя нелегкую экономическую миссию – *стоимостную*, делая деньги деньгами, а цены ценами, а главное – все и вся однообразно и поразному оценивая – в оцененных ею же деньгах. Что, разве здесь не алхимия, причем вполне и трансцендентная, разве тут физика, естествознание, наука?

Нет, это не наука, во всяком случае, не совсем наука, хотя в чем-то и кое-где наука тут и есть, например, в обобщении и представлении тех же экономических технологий (организационных, институциональных, управленческих, торговых, финансовых, банковских, инвестиционных, реализующихся вполне успешно на практике и без науки, но улучшаемых иной раз и с помощью науки, экспертно), и если здесь не наука, а что-то совсем иное, то это иное относится к тому, что можно было бы назвать *метанаукой*, а в противовес физике – *метафизикой*, т. е. уходящим за пределы науки и физики и вторгающимся в иные – нефизические и ненаучные – сферы.

Да, экономика, понимаемая как обменно-оценочное, или товарно-денежное, хозяйство, – непрерывный счет, осуществляемый в деньгах и через цены. И тут необходимо осознать, что это не физический и не научный счет, даже и не как таковой математический, это метанаучный, метафизический, как и метаматематический (внематематический) счет, который вершится сам и по своим, выходящим за пределы любых научных, физико-математических,

естественных принципов, не говоря уже о законах... э-э... вершится по своим *соображениям* (да, да, именно так – *соображениям!*), которые не совсем, конечно, лишены принципов и законов, но... сами по себе не очень строго «принципны» и не очень строго «законны», почему и метаестественны. Даже само действующее экономическое сознание, продуктом и принадлежностью которого являются главные фигуранты экономики – деньги и цены, не знает довольно того, что, как и зачем с этими фигурантами и любыми производными от них параметрами в экономическом мире происходит, а что говорить о сознании, извне познающем экономику, т. е. познающем само действующее экономическое сознание, если оно, это познающее сознание, не может при всем своем желании ни смоделировать действующее в экономике сознание, ни занять его место? Для научным образом познающего сознания действующее в экономике сознание есть не что иное, как *метасознание*, с которым онаученному сознанию можно как-то общаться, но которое никакое научное сознание в себя впустить не может, ибо там – внутри, в сердцевине – не более чем аналогия какой-нибудь «черной дыры».

У экономики *свой* счет и *своя* математика, которые не есть и не могут быть без экономики, вне экономики, вместо экономики, и не потому, что экономика вообще должна быть в реальности, а потому, что экономика принадлежит в основе и по сути своей другой – совсем и не физической – реальности, которую можно для краткости определить как *материальность*, где как раз и царствует своя, совершенно неизвестная и неперевариваемая обыкновенной наукой, алхимия. И тут интересно то, что, сталкиваясь с этой загадочной онтологической алхимией, наука неизбежно превращается тоже в алхимию, но уже иного рода – гносеологическую, тварную, искусственную. И если экономика есть полная тайны и риска алхимическая игра самой реальности, то экономическая наука – всего лишь не лишенная несуразностей алхимическая игра ищущего затейливого применения праздного ума.

Тут важен один проясняющий экономическую онтологию факт – экономика не имеет, в отличие от природного и технического миров, никаких абсолютных параметров, постоянных величин и незыблемых истин, кроме, пожалуй, утверждения, что экономика есть товарообмен, деньги и цены. В экономике все относительно, текуче, неопределенно, что не значит, конечно, что нет пусть и временных и переменчивых, но достаточно выраженных, упругих и даже прочных опор, зацепок и конструкций, позволяющих уверенно действовать на воспроизводственную перспективу, вести программируемую игру.

Экономика – царство не столько свободы и анархии, сколько некоего, скажем так, *своеволия*, с которым всем приходится иметь дело, которое никогда не исчезает и не теряет своей действенности.

Да, все в экономике считают и рассчитывают, все что-то планируют и что-то всегда реально конструируют, но это оказывается возможным лишь при участии каждого экономического агента в общеэкономической игре, ведущейся непременно с участием самой экономики, которую ничем и никем заменить невозможно, не переводя в целом хозяйство в какую-то иную – неэкономическую – организацию.

В любом экономическом числе-параметре всегда сидит нечто (часть), что возникает само по себе, что есть продукт экономического своеволия, что предстает трансцендентным, а сами числа-параметры всегда оказываются в той или иной мере своевольными (не свободными, а именно своевольными), что позволяет сделать заключение, что экономика есть в целом неодолимое никем, ничем и никогда *самоволие*, что вовсе не говорит ни об отсутствии каких-то онтологических принципов, ни о невозможности добиваться от экономики каких-либо субъективно желаемых результатов.

И ежели экономика – механизм, то вовсе не механический механизм, даже не органический, а какой-то более сложный, неопределенный и вольноопределяющийся механизм, которому, пожалуй, и нет вполне адекватного определения – разве лишь, да и то лишь по скромной аналогии, какой-нибудь стохастический, синергетический, стихийный.

Экономика – это механизм сначала осознанного и самовозникающего *произвола*, а потом уже столь же осознанного и самовозникающего *порядка*, опять же порядка, никогда не выходящего из зоны действия как вполне своевольного, так и вполне управляемого произвола. Вот почему тут не очень применима человеческая математика, ибо эта математика требует какого-то априорно выставленного порядка, того самого механического порядка, которого в экономике попросту нет и быть не может. Экономика сложнее, неопределеннее и куда произвольнее, к примеру, той же шахматной игры, которую еще можно как-то компьютерно смоделировать; экономика сродни, пожалуй, футболу, игровое течение которого вполне смоделировать никак нельзя, хотя можно посредством указаний тренеров, замен игроков и решений судьи повлиять на общий исход развивающейся произвольно игры. На экономику тоже можно влиять, в том числе и на ее общий исход, но не моделируя экономику саму по себе, а лишь предвидя ее возможные реакции на управленческие импульсы и вероятное поведение.

Экономику можно представить гигантским счетно-решающим устройством – неким мегаустройством, состоящим из мириад вооруженных техническими средствами организменных счетно-решающих устройств, причем таким мегаустройством, которое работает непременно само и непременно через посредство как мириад микроэкономических «черных ящиков», так и единого макроэкономического «черного ящика», а посему выдающих на гора всякую

информацию о движении экономики, всех ее элементов и параметров, но не раскрывающих полностью механизма ее выработки.

Отсюда вывод, тяготеющий к рангу закона: *экономический параметр (прежде всего, цена) может быть по числовому значению любым, но не каким угодно, и решается это самой экономикой, что не исключает любых, но не каких угодно субъектно-субъективных манипуляций с величинами экономических параметров.*

Тут произвол на произвол, воля на волю, инициатива на инициативу, а в результате – *воспроизводственный момент* («момент» здесь адекватнее «порядка», ибо ближе к неравновесному процессу, чем к равновесной систематике).

На деньги и цены, как и на любой иной экономической параметр, можно целеположенно влиять, но нельзя ни утвердить раз и навсегда те же деньги, их ценность, ни определить сразу и надолго все разбросанные по экономическому пространству цены. Точно так же нельзя смоделировать экономику в целом, заменить моделью реальность, хотя можно моделировать какое-то представление об экономике, обязательно при этом оговаривая, что моделируемое представление об экономике никогда не бывает моделью собственно экономики.

Внутри экономики и вместе с нею можно считать и решать сколько угодно – на правах самостоятельного счетно-решающего устройства, но никак нельзя все это проделывать вне экономики, за нее, вместо нее, ибо экономический счет-расчет есть непременно социальный (сознаниево-ноосферный), непременно самоорганизационный и непременно трансцендентный.

В экономике метафизика важнее физики, и именно метафизика все главное и определяет!

Да, всякое или почти всякое экономическое решение в экономике опосредовано счетом-расчетом (даже и математикой), и хотя этот счет-расчет напоминает физический, но это не совсем так, если совсем не так, ибо помимо относительности и неустойчивости экономических чисел, а соответственно и любых экономических исчислений, в экономическое решение вплетается не только много неэкономического и нерационального, но еще и немало трансцендентного – того самого скрытого от самого считающего и рассчитывающего субъекта счета-расчета, который всегда имеет место где-то в глубинах что частного человеческого, что общего социального организмов, но который сам считающий и рассчитывающий субъект вроде бы не производит. Решения тут выскакивают как бы сами по себе, как те же черти из табакерки – зачастую и неосознанно.

Все то же самое можно сказать и об объективистских решениях экономики в целом, того же рынка, когда решение есть, а вот вследствие чего и

почему именно такое решение всегда остается в той или иной мере загадкой, нередко вообще неразрешимой (отсюда и сакраментальное: «Так решил рынок!»).

Экономические решения вообще крайне редко принимаются в условиях информационно-аналитической полноты – более типична тут неполнота. И, однако, решения всегда принимаются, хоть и не всегда оказываются вполне приемлемыми и тем более удачными. *Экономика – пространство информационно-аналитической неполноты!* Отсюда и риски, и неправильности, и сбои, и промахи, и провалы, но и неожиданные удачи, выгоды, победы. Экономика – игра с неполнотой, причем неполнотой настолько значительной, что списать эту неполноту на простые отклонения и мелкие неурядицы никак не удастся: неполнота тут – органическое свойство, а не случайная девиация.

Любопытно, что научно-физический подход к экономике и сам страдает неполнотой, ибо рисует хотя и внешне стройную (математически-де обоснованную), но крайне ограниченную, оторванную от реальности, содержательно обедненную картину экономики, каковой в реальности просто нет. Экономическая теория лишь неустанно воспроизводит в разных вариантах инженерно-физический миф об экономике, имеющий к этой последней весьма условное отношение.

Характерно, что теоретическая экономия никогда не могла и не может до сих пор определиться со своим собственным предметом, оправдывая сие недоразумение сложностью предполагаемого предмета и неконтролируемым разнообразием гносеологических к нему подходов. Данная ситуация вполне объяснима, если принять во внимание, что теоретической экономии хочется отыскать вполне научный предмет посреди... не столь уж научного контекста, – и этот возможный вроде бы предмет от науки, естественно, упорно ускользает.

К рубежу XIX–XX вв. обозначились явные признаки кризиса теоретической экономии, бывшей тогда по преимуществу политической экономией в ее классической интерпретации. Помимо попыток подправить классику, не приведших, конечно же, к конструктивному успеху в пределах допускаемой наукой аксиоматики, были предприняты серьезные усилия по отходу от классики, все еще зараженной-де философией и переходу к еще более научной, чем прежде, экономии, освобожденной от неопределенной философии, но зато обильно оснащенной «точной» формально-математической парадигматикой. Казалось, что выход был найден и кризис чуть ли не преодолен, но... со временем пришлось убедиться в еще большем, чем во времена господства политической экономии, отрыве экономической теории от реальности, а потому теоретическая экономия стала все более тяготеть к простому описанию этой самой реальности, пренебрегая ее концептуальным

объяснением. Фактически произошло не что иное, как вырождение теоретической экономики, ее превращение в воистину вульгаризированное (упрощенное, поверхностное, эклектическое) знание об экономике.

В то же самое кризисное для теоретической экономики время случилось и новое обращение к философии, однако не к той философии, из которой вышло когда-то экономическое знание, как и не к той научной философии, которую ранее восприняла политическая экономия, а к философии вообще – как к особому способу и течению мысли, способному не просто обогатить теоретическую экономию, но и иначе взглянуть на объект экономики, по-иному его и трактовать.

В итоге родилась *философия хозяйства*, занявшая самостоятельное место в сфере познания человека и общества, их жизнеотправления, преодолевшая ограниченность теоретической экономики, вышедшая на предметный и познавательный простор, давшая заметно иное видение и понимание объекта, чем это было когда-то у философии, а затем и у вышедшей из философии теоретической экономики, как раз то самое видение, вместе с ним и ведение, о котором уже шла речь выше применительно к однеженному хозяйству – экономике.

Философия хозяйства как таковая возникла в начале XX в. да не где-нибудь, а прямо в Московском университете в связи и по итогам защиты С.Н. Булгаковым одноименной докторской диссертации. После десятков лет забвения она вновь явилась на свет в том же Московском университете, получив в настоящее время и заметную институциональную оформленность.

Что же касается более чем столетнего кризиса теоретической экономики, ныне в основном представленной в виде экономической теории с экономиксом во главе, теперь о кризисе не говорит только ленивый. Характерно, что теоретическая экономия из онтологической науки все более превращается в некую функциональную дисциплину, все более занятую разработкой, оправданием и преподнесением *экономических технологий*, что, правда, вовсе не гарантирует эти технологии от тех же болезней, что оказались столь прилипчивыми к теоретической экономике. Перевод объяснительной науки в деятельскую технологию никак не означает прекращения кризиса физикалистского по сути своей научного подхода к нефизическому в основе своей объекту познания и технологических манипуляций.

Нет, конечно, мы вовсе не против экономических (по преимуществу, финансовых) технологий, мы лишь возражаем против неоправданного применения естественнонаучного и инженерно-технического подходов к экономике, которая пока еще остается социально-гуманитарной системой с присущей ей метафизической (сознаниево-ноосферной) подосновой и вовсе еще не превратилась в *техномику*, которую, возможно, и удастся когда-нибудь

вдоль и поперек инженерно-технически строить и перестраивать, навсегда расставшись со свойственной экономике неуловимой и немоделируемой трансцендентностью.

Неестественная в основе своей онтология экономики не означает, что между естествознанием и экономикой не может быть плодотворного взаимодействия, прежде всего по линии влияния естественнонаучных подходов на экономическую, как и вообще гуманитарную мысль.

Никто не возражает против, например, экологической теории или той же идеи генома, как и идеи клона, теории синергетических процессов, идеи того же аттрактора, равным образом и идеи атома, кванта, кварка, теории нанопроцессов, как и идеи энтропии, обратной связи, «черного ящика», соответственно и концептуальных заходов квантовой механики, топологии, теории катастроф и т. д.

Иное дело, что не все это может быть воспринято собственно теоретической экономикой, обычно с тревогой относящейся к внешним ментальным воздействиям из опасения утери столь драгоценной для нее предметной и парадигмальной специфики.

Что же касается философии хозяйства, то она, безусловно, открыта для такого рода интеллектуального взаимодействия с естествознанием, никак не специфику философии хозяйства не покушающегося, но зато ее, несомненно, обогащающего.

*Йозеф Антоній Габер,
доктор габілітований, професор
Вищої Школи Банківництва, м. Познань,
Республіка Польща*

PIENIĄDZ: ŚRODEK DO ŻYCIA CZY CEL LUDZKIEJ EGZYSTENCJI? (ГРОШІ: ЗАСІБ ДЛЯ ЖИТТЯ ЧИ МЕТА ЛЮДСЬКОЇ ЕКЗИСТЕНЦІЇ?)

Każda epoka miała swoją własną dynamikę zmian. Myślę, że bardzo często nadużywamy tego stwierdzenia, że świat nam współczesny jest pod tym względem wyjątkowy. Chociaż tak na dobrą sprawę w tym stwierdzeniu coś na rzeczy. O tej wyjątkowości świadczyć może to, że nie można go tak po prostu porównać z przeszłością. Prawdą też jest, że to zupełnie inna epoka, inny wymiar naszej wiedzy, inne doświadczenia, a nawet odmienna wrażliwość na otaczający nas świat. Od kiedy ludzkość zaczęła spisywać swoją historię to lepiej, a może tylko łatwiej, docieramy do determinantów rozwoju świata. To ważne, abyśmy z zasobów tej wiedzy umieli skorzystać. Ważne nie tylko dlatego, aby zrozumieć świat i jego rozliczne procesy, lecz również dlatego, aby nie popełnić błędów przeszłości.

Rozważania o pieniądzu wymagają szerszej refleksji. Przede wszystkim ekonomicznej ponieważ pieniądź w teorii ekonomii zajmuje ważne miejsce. Waga tego pojęcia wynika z faktu, że pieniądź pełni różne funkcje. Nie wolno nam zatem ignorować tej ekonomicznej istotności pieniądza. Skoro tak jest to znaczy, że bez pieniądza nie można we współczesnej gospodarce niczego realnie porównać. Uznajemy pieniądź za ważny miernik wartości. W pieniądzu wyrażamy nasze osiągnięcia na przykład przyrosty produkcji, wzrosty płac, lub poniesione szkody jak ostatnio w wyniku trzęsienia ziemi w Japonii. Zatem można powiedzieć, że istnieje uzasadnione podejście do pieniądza jako instrumentu procesów porównawczych. Pieniądź wymaga jednak jeszcze innych operacji, aby móc pełnić w pełni rolę miernika na przykład trzeba sprowadzić go do realnej siły nabywczej itp. Mimo tych wszystkich konieczności widać, że dla ekonomii pieniądź jest bardzo ważny. My jednak mamy dokonać pewnej refleksji społecznej, związanej z życiem człowieka jako jednostki i członka społeczności, w której żyje.

Współczesny świat ogarnięty jest, niemal do przesady, dokonywaniem porównań. Chcemy wiedzieć kto jest najlepszy, największy, najbogatszy a nawet najbiedniejszy. Porównania same w sobie nie są czymś złym. Dają nam okazję do przekonania się jak dalece odstajemy jedni od drugich. Wyniki tych porównań wytyczają także naszą działalność w celu usunięcia szczególnie tych różnic, które wpływają lub wpłynąć mogą na nasze zachowania i nasz byt. W tych porównaniach bardzo często pojawia się pieniądź. Staje się istotnym wyznacznikiem pozycji ekonomicznej człowieka, grup społecznych i gospodarek państw świata. Pieniądź

wyznacza miejsce na mapie gospodarczej świata. Wyznacza również pozycję danej gospodarki w ugrupowaniach uprzywilejowanych, lub jej pozbawia.

W tytule postawiłem pytanie, a zatem trzeba na nie odpowiedzieć. Z pewnością pieniądź jest środkiem do życia, bo w systemie wymiany na rynku nic się nie dzieje bez pieniądza, nawet jeśli płatność ma charakter bezgotówkowy, gdy posługujemy się kartą płatniczą. Brak pieniądza uniemożliwia zaspokojenie potrzeb podstawowych każdego człowieka. Musimy zatem te pieniądze zdobywać, a najprostszą formą ich zdobycia jest praca. Stąd też nie bez powodu zawsze łączono problemy pieniądza z zatrudnieniem. Bezrobocie ma nie tylko konsekwencje ekonomiczne, lecz obecnie bardzo poważne społeczne. Wymaga to szerszego i odrębnego omówienia tym bardziej, że bezrobocie to jeden z globalnych problemów współczesnego świata. Uważam, że był to pierwszy globalny problem ludzkości, z którym się zetknęliśmy, a z którym nie potrafimy sobie poradzić. Co gorsza, w integracji europejskiej, która wydawała się najbardziej predestynowaną do rozwiązania tego problemu nie widać realnych przesłanek do efektywnego rozwiązania tego zagadnienia. Widowym znakiem tej niemocy są spore dysproporcje pomiędzy samymi członkami Unii Europejskiej. Ostatnie kilka lat widocznych zmaganiań w sferze finansowej jeszcze bardziej unaocznilo te dysproporcje. Znowu pieniądź w roli głównej.

Pieniądź jako środek do życia to przede wszystkim płaca. Nie tylko płaca nominalna, ale związane z tym wszelkie obciążenia bezpośrednie i pośrednie. Co jednak ma dla nas konkretny wymiar to siła nabywcza pieniądza. Do czego zmierzam? Ano do tego, że różnica w sile nabywczej pieniądza, przede wszystkim tak zwanej płacy minimalnej, w różnych krajach powoduje zróżnicowanie poziomu życia. Powiązana jednocześnie z większą szansą na otrzymanie pracy stanowi impuls do emigracji. Jeśli władze polityczne jakiegoś kraju nie prowadzą aktywnej polityki zatrudnienia to emigracja staje się dla nich wybawieniem z kłopotu, bo maleje stopa bezrobocia. Na dłuższy okres czasu to strata potencjału ludzkiego, który zwykle jest nie do odrobienia w ciągu krótkiego czasu. Siła nabywcza pieniądza staje się motorem kreatywności i innowacyjności, aby zaspokoić podstawowe potrzeby człowieka. Badania nad siłą nabywczą pieniądza przyniosły nieoczekiwany efekt. Pojawił się nowy miernik „Big Mac Indeks” dla międzynarodowych porównań. Sformułowany w tygodniku „The Economist” i publikowany od 1986 roku daje nam przybliżone wyobrażenie o dysproporcjach w sile nabywczej ludności (tzw. wskaźnik PPP – *Purchasing Power Parity*). Skąd się pojawiła w ogóle taka możliwość stworzenia *Big Mac Indeksu*? To tylko jeden z wielu efektów długiego procesu umiędzynarodowienia gospodarki czy też potocznie nazywanego globalizacją. Można zatem powiedzieć, że dla badań ekonomicznych to pozytywny efekt globalizacji. Jest w tym jednak pewien haczyk. Otóż korporacja McDonalds stosuje na całym świecie w swoich lokalach te same procedury, a więc ich produkt hamburger Big Mac jest identyczny. Wyklucza to potencjalne odmiany krajowe bardziej odpowiadające

miejscowym przyzwyczajeniom. W kulturze tzw. makdonaldyzacja oznacza zatracanie kultury krajowej na rzecz przejmowania wzorców kultury masowej. To jednakże już inna sfera życia społecznego chociaż uważam, że niesłuchanie wrażliwa i ważna dla zachowania tego co nazywamy różnorodnością kulturową. Zwłaszcza różnorodnością kultur narodowych, których zanik może być stratą ogólnoludzką.

Według ostatniego (czyli za 2010 rok) Big Mac Indeksu, który wyraża siłę nabywczą pieniądza poszczególnych krajów wobec hamburgera sprzedawanego w sieci McDonalds na cały świecie, możemy stwierdzić jak olbrzymie różnice dotyczą samego pieniądza narodowego. Dowiadujemy się czy jest on przewartościowany czy też niedowartościowany w stosunku do dolara amerykańskiego. To ważny sygnał dla polityki pieniężnej nie tylko rządu, lecz także banku centralnego danego kraju.

Tab. 1 **Big Mac Indeks dla wybranych krajów w 2010 roku**

Kraj		Cena Big Mac w walucie krajowej	Cena Big Mac w USD	niedowartościowanie (-)
				przewartościowanie (+)
USA		3,73	3,73	-
Argentyna	Peso	14,0	3,4410	- 7,8307
Australia	AS	4,35	4,5847	+ 23,3137
Brazylia	Real	8,71	5,5172	+47,5898
Wlk.Brytania	Funt	2,29	3,7412	- 0,3431
Kanada	CS	4,17	4,3347	+16,4241
Chiny	Juan	13,2	2,0183	- 45,8716
Czechy	Korona	67,60	4,0325	+ 7,9720
Dania	DK	28,50	5,5238	+ 47,8825
Strefa Euro	€	3,38	4,8865	+ 31,5599
Węgry	Forint	740,0	4,0016	+ 7.0687
Japonia	Jen	320,0	3,8404	+ 2,8519
Litwa	Lit	7,3	3,0559	- 17,9504
Meksyk	Peso	32	2,7289	-26,0164
Norwegia	Korona	45	8,3315	+124,0243
Polska	Złoty	8,3	3,0381	-18,7408
Rosja	Rubel	71	2,5159	-32,6735
Szwecja	Korona	48,4	7,7983	+109,4578
Szwajcaria	Frank	6,5	7,2756	+ 94,7616
Turcja	Lir	5,95	3,9183	+4,7086
Ukraina	Hrywna	14,5	1,7979	- 51,8903
Urugwaj	Peso	79	4,0663	+ 8,6073

Źródło: www.oanda.com/currency/big-mac-index

Według danych za cały rok 2010 (nie uwzględniano przy tym minimalnej płacy w tych krajach) uznano za najdroższe: Norwegię, Szwecję, Szwajcarię, Brazylię i Danię.

Natomiast najtańsze (znowu bez uwzględnienia krajowej płacy minimalnej) to: Ukraina, Chińska Republika Ludowa (bez Hong Kongu), Hong Kong, Tajlandia i Egipt. To daje nam wiele do myślenia jak duże są oczekiwania społeczeństw tych krajów, aby środki do życia osiągnęły wyższy pułap.

Siła nabywcza pieniądza, a zwłaszcza płacy przejawia się też w tym ile minut trzeba pracować na jednego hamburgera Big Mac'a w danym kraju. To również pouczająca historia, która musi uwzględniać obszar kulturowy, poziom techniki i technologii oraz wydajność pracownika przy powyższych parametrach. Zróżnicowanie jest przy tym dość znaczne w obrębie tego samego państwa i tak za najkrócej pracujących na jednego hamburgera uznano (według danych na lipiec 2009 r.):

1. Tokio (Japonia) - 10 minut pracy,
2. Los Angeles (USA) - 11 minut pracy,
3. Chicago (USA) - 12 minut pracy
4. Miami, Floryda (USA) - 12 minut pracy
5. New York City (USA) - 13 minut pracy,
6. Auckland (Nowa Zelandia) – 14 minut pracy
7. Sydney (Australia) - 14 minut pracy
8. Toronto, Ontario (Kanada) - 14 minut pracy
9. Zürich (Szwajcaria) - 15 minut pracy
10. Dublin (Irlandia) - 15 minut pracy

Natomiast zróżnicowanie czasu pracy, potrzebnego do zarobienia na jednego hamburgera, jest dość znaczące. Myślę, że statystyka nie oddaje wszystkich pozostałych niuansów koszyka dóbr, ale jest dość szokująca:

1. Nairobi (Kenia) - 158 minut
2. Jakarta (Indonezja) - 136 minut
3. Mexico City (Meksyk) - 129 minut
4. Caracas (Wenezuela) - 126 minut
5. Manila (Filipiny) - 88 minut
6. Kair (Egipt) - 82 minuty
7. Santiago de Chile (Chile) – 69 minut
8. Bratysława (Słowacja) - 62 minuty
9. Bombaj (Mumbai) Indie - 61 minut
10. Budapeszt (Węgry) - 59 minut

Powyższe dane rocznego Big Mac Indeksu oraz metod stosowanych w OECD¹ wskazują na duże zróżnicowanie dochodów ludności na świecie. Pieniądz staje się koniecznym środkiem do życia, ale nie koniecznie, aby kupować hamburgery w sieci McDonalda. Są inne, ważniejsze dla człowieka potrzeby, aniżeli ten miernikowy produkt. Do takich potrzeb należy potrzeba ochrony zdrowia, edukacja, godziwe warunki mieszkaniowe, dostęp do czystej wody czy środowiska. Bez pieniądza tego wszystkiego nie można osiągnąć tym bardziej, że ostatnie zwirowania na rynkach nieruchomości w Stanach Zjednoczonych czy w Europie, także w Polsce, wskazują na konieczność zmiany podejścia do polityki kredytowej banków.

Refleksja ekonomiczna nieubłaganie stawia nas wobec pytania o cel ludzkiej egzystencji. To odwieczny dylemat: być czy mieć? Jak w warunkach rozwiniętej (przynajmniej w części świata) gospodarki rynkowej pogodzić rozwój człowieka jako jednostki, a jednocześnie członka społeczności, z interesami państw, instytucji międzynarodowych czy korporacji ponadnarodowych? Próby takie podejmowane są od ponad stu lat. Znajdowały swoje miejsce w różnych koncepcjach ekonomicznych, ale potem okazywało się, że to wcale nie o to chodziło. Zwłaszcza w czasach zupełnego odejścia od wzajemnej wymienialności pieniądza. Wraz z rozpoczętymi procesami transformacji gospodarczej pojawiły się dążenia do osiągnięcia wyższego statusu materialnego. Dążenia te nie zawsze były etyczne. Pojawiły się obszary przestępczości mniej lub bardziej zorganizowanej zmierzające do wzbogacenia się za wszelką cenę. Pieniądz stał się celem samym w sobie, a metody jego zdobycia do dzisiaj budzą w społeczeństwie zrozumiały sprzeciw i naturalny brak akceptacji, chociaż czy tak całkiem do końca wszyscy potępiają te metody. Myślę, że brak jest akceptacji dla przemocy stosowanej przy przejmowaniu zasobów.

A jak to się ma do życia gospodarczego? Przedsiębiorstwa z definicji dążą do osiągnięcia zysku, bo takie są zasady gospodarowania. Dążą do uzyskania zysku wyrażonego w pieniądzu. To rzecz naturalna, ale budząca często emocje. Dlaczego tak się dzieje? A dzieje się tak dlatego, że działalność gospodarcza ma także swoją stronę społeczną. Właśnie na tej płaszczyźnie dochodzi do konfrontacji dążenia do zysku ze społeczną odpowiedzialnością przedsiębiorstwa inaczej sferą biznesu. Zrodziło to konieczność stworzenia nowej koncepcji, która nosi nazwę *społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstwa* (Corporate Social Responsibility). Dzisiaj mało kto zdaje sobie sprawę z tego w jaki sposób rodziły się fortuny wielkich przedsiębiorców na przykład w samych Stanach Zjednoczonych Ameryki. Mit o cudzie amerykańskim nie miał nic wspólnego ze współczesnym nam pojęciem etyki biznesu. Przemoc, oszustwa podatkowe nader często towarzyszyły dążeniom do osiągnięcia bogactwa, którego synonimem był pieniądz. Nie było etyki, ale istniało w

---

¹ www.oecd.org/statisticsdata

zamian za to mocne przekonanie, że pieniądz rządzi światem. Opowiadano mi kiedyś w Stanach Zjednoczonych pewną anegdotę o jednym z przodków znanego powszechnie rodu Rockefellerów, który ponoć jeszcze w XIX wieku miał oznajmić, jako wytłumaczenie dla swojej działalności gospodarczej, wcale nie takiej znowu altruistycznej, że Pan Bóg posłał go na Ziemię, aby robił pieniądze, a więc każdy kto mu w tym przeszkadza jest przeciwko woli Bożej.

Współczesny biznes nie zmienił przekonania co do chęci zysku. Myślę, że trudno oczekiwać tej zmiany, ale jednak mimo wszystko zmienił swoje nastawienie do otoczenia. Niemały wpływ na to miały nie tylko wielkie protesty i ruchy społeczne, ale także działalność organizacji międzynarodowych z Organizacją Narodów Zjednoczonych i związanym z nią systemem Narodów Zjednoczonych, a w nim przede wszystkim Międzynarodową Organizacją Pracy. Dlaczego właśnie te fora są dla nas tak ważne? Z kilku powodów, ale już dwa powinny wystarczyć:

po pierwsze, ponieważ to właśnie na forum Międzynarodowej Organizacji Pracy podjęto dyskusję o roli korporacji ponadnarodowych w świecie i ich odpowiedzialności wobec ludzkości;

po drugie dlatego, że to w Organizacji Narodów Zjednoczonych najpowszechniej zastosowano dialog dyplomacji wielostronnej dla wypracowania nowego podejścia do praw człowieka, jego roli w tworzeniu dobrobytu i godziwym wynagradzaniu trudu pracy człowieka, a Międzynarodowa Organizacja Pracy od 1919 roku uznawana jest za głównego mediatora w dialogu pomiędzy rządami państw, związkami pracodawców oraz związkami pracowników, aby lepiej zrozumieć istotę pracy ludzkiej w powstawaniu zysku przedsiębiorstwa oraz wymiaru społecznej odpowiedzialności biznesu.

Współcześnie przedsiębiorstwa dbając o swój wizerunek podkreślają bardzo często, że kierują się w swojej działalności zasadami Corporate Social Responsibility. Społeczność międzynarodowa rzeczywiście oczekuje efektów tej społecznej odpowiedzialności, która ma wymiar egzystencjalny dla każdego człowieka. Biznes ciągle jednak będzie miał na uwadze wzrost konkurencyjności. Nawet w samej Unii Europejskiej działania Komisji Europejskiej idą w kierunku wykorzystania koncepcji społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstwa dla poprawy pozycji konkurencyjnej przedsiębiorstw państw członkowskich wobec międzynarodowego otoczenia konkurencyjnego.

Wróćmy jednak do głównego nurtu naszych rozważań czyli pytania: co sprawia, że mimo świadomości o konieczności poniesienia wyrzeczeń ludzie dążą do zarobienia wielkich pieniędzy? Wielkich to znaczy jak wielkich? Rzec jest względna o czym zdążyliśmy się przekonać mówiąc o sile nabywczej pieniądza. Co sprawia, że dążenie do posiadania pieniędzy jest siłą motoryczną działania wielu ludzi?

Odpowiedź nie jest prosta. Jedni uważają, że bez pieniędzy po prostu żyć się nie da. Stąd wniosek, że pieniądź traktują jako środek do życia. Inni zaś chcą przy pomocy pieniądza zaspokoić chęć posiadania jakiegoś dobra, które niekoniecznie jest im potrzebne do życia, ale reklama wytwarza w nich nową potrzebę posiadania dobra mającego ułatwić, usprawnić czy po prostu podwyższyć standard życia. Jeszcze u innych grup ludzi rodzi się zawiść, że na przykład sąsiad czy zgoła znajomy posiada jakieś dobro, a więc ja także powinienem je mieć. Do tego potrzebne są pieniądze, a więc muszę więcej pracować, poświęcam na tę pracę coraz więcej czasu ze szkodą dla swojego rozwoju, swojej rodziny, a może kogoś po prostu bliskiego. To wszystko prawda, ale są też odpowiedzi mówiące o tym, że pieniądze dają uczucie szczęścia. David Futrelle określa to jako Money Misery² czyli nową naukę o szczęściu, która zaczyna się od prostego stwierdzenia, że bylibyśmy szczęśliwsi gdybyśmy mieli choć trochę więcej pieniędzy. Nic więc dziwnego, że w popularnej polskiej piosence znajduje się kuplet, że pieniądze szczęścia nie dają, być może?, lecz kufereczek stuweczek daj Boże. A w znanym na całym niemal świecie musicalu „Skrzypek na dachu” główny bohater śpiewając rozmawia z Panem Bogiem o tym co by było gdyby był bogaty. Wyobraża sobie siebie jako bogatego człowieka, aż w końcu dochodzi do wniosku, że być biednym to nie wstyd, ale też i niewielki honor zarazem. Tejvan Rettinger napisał kilka lat temu co należy zrobić, aby połączyć dostatek ze szczęściem. Zalecił kilka kroków, których spełnienie może przynieść przekonanie o tym, że jesteśmy szczęśliwi. A oto te proponowane kroki:³

1. Naucz się cenić prostotę.
2. Nie bądź przywiązany do swoich pieniędzy.
3. Minimalizuj swoje obawy o pieniądze.
4. Odrzuć zazdrość.
5. Nie żyj po to, aby pracować.
6. Zrozum dlaczego żyją ludzie stale biedni.
7. Ignorancja to nie szczęśliwość.
8. Stwórz nową perspektywę i odpowiedz przy okazji na następujące

pytania:

- czy jestem zadowolony z mojej sytuacji finansowej?
- czy większe pieniądze uczynią moje życie lepszym?
- czy ciągle zaprzątam sobie głowę moimi problemami finansowymi?
- czy pieniądze są najważniejszą rzeczą w moim życiu?
- czy pogoń za pieniądzem czyni mnie nieszczęśliwym?
- czy poświęcę swoje zasady, aby zarobić więcej pieniędzy?

Rzeczywiście to bardzo ważne i celne pytania dla naszych rozważań o pieniądzu. Mówią bardzo wiele o psychice człowieka będącego w ciągłej pogoni za

---

² David Futrelle: Can Money Buy Happiness? [w:] Money Magazine, July 18, 2006

³ Tejvan Rettinger; The Truth About Money and Happiness. [w:] <http://www.pickthebrain.com>, April 21, 2008

szczęściem, któremu na imię pieniądz. Myślę, że jednak mamy jeszcze inny obszar, któremu warto poświęcić słów kilka. To miejsce pieniądza w systemie wartości.

Co determinuje nasze relacje w stosunku do pieniądza? Wydaje się, że jednym z najważniejszych z nich jest czas. Czas to przemijanie, a więc dla wielu utracone korzyści wymierne w pieniądzu. Co jest, a może powinno być dla nas wartością, często trudna do zmierzenia. Sądzę, że do tych wartości zaliczyłbym następujące:

❖ **trwanie:** przede wszystkim w historii jako narodu, społeczeństwa, jego państwa, kultury, pamięci u potomnych za dokonania, ale po prostu za to, że byliśmy i nie pozwoliliśmy na utratę swojej tożsamości, za poniesione ofiary;

❖ **stabilność:** stan pozwalający na planowanie przyszłości w krótkim i długim interwale czasu;

❖ **bezpieczeństwo:** w różnej sferze jak polityczne, militarne, socjalne, ekologiczne;

❖ **dobrobyt:** to wymierny wskaźnik miejsca w historycznym rozwoju świata,

❖ **rozwój:** czy tak zwany zrównoważony (sustainable) to nowy paradygmat czy konieczność, bo inne formy już się wyczerpały, albo są niezdolne do jakiegokolwiek transformacji, należałoby się nad tym zastanowić od strony kosztów społecznych.

Nie można pominąć w naszych rozważaniach samego człowieka, którego miejsce w wyrazie pieniężnym pojawia się zawsze w sferze podatków. Czy w sferze podatkowej człowiek jest upodmiotowiony czy uprzedmiotowiony? Konstytucja każdego kraju każe nam wierzyć, że jest podmiotem, ale systemy podatkowe wręcz przeciwnie odbierają mu tę jego podmiotowość i traktują jako przedmiot dostarczający daninę przymusową, bo wynikającą z przepisu prawa. No cóż *Dura lex sed lex*. Przez dążenie do bogactwa i jego osiągnięcie pojawiają się przynajmniej dwie główne konsekwencje (inne być może trzeba także wyartykułować, albo głębiej zbadać):

- pojawia się rozwarstwienie społeczeństwa na skutek znaczących różnic w posiadaniu dóbr;

- nowa relatywizacja społeczeństwa i jednostek przy użyciu wskaźników ilościowych (biedni, bogaci, średniacy).

Te relatywizacje powodują, że w całym świecie pojawiają się hasła dobrobytu ogółu jako nowego celu funkcjonowania społeczeństwa. Najdobitniejszym przykładem są hasła głoszone w Unii Europejskiej, tyle, że niestety nie zrealizowane. Nie chcę przez to powiedzieć, że się dewalują. To nie dążenia ulegają dewaluacji, lecz metody ich osiągnięcia w ściśle określonych warunkach na przykład *Strategia Lizbońska*, której nie udało się zrealizować mimo dwukrotnej poważnej korekty.

Jest jeszcze jedna sfera, która pozwala na rozważanie naszego stosunku do pieniądza to sfera religijna. Okazuje się, że tam gdzie w Europie zanikają inne więzi pozostaje

Chrześcijaństwo. Chrześcijaństwo jako nowe otwarcie na świat w dwóch ważnych relacjach:

Pieniądz – Władza

oraz

Wiedza - Władza

Mówiąc o Chrześcijaństwie mam tutaj na myśli całe Chrześcijaństwo, a więc wszystkie Kościoły chrześcijańskie. Myślę, że to stanowi ostatni silny zwornik jedności europejskiej, któremu przeciwstawia się inne koncepcje bardziej atomizujące Europę, a tym samym osłabiające ją w konfrontacji z potężnymi wyzwaniami ekonomicznymi oraz naukowymi w skali globalnej. Ostatnie zawirowania związane nie tylko z kryzysem finansowym, lecz także klęskami naturalnymi wskazują na konieczność jednoczenia a nie dzielenia. Zasada solidarności może być zrealizowana jedynie w jedności. Chrześcijańska zasada jedności i roztropności daje o sobie znać zwłaszcza w przypadku potężnego problemu globalnego współczesnego świata jakim stał się problem zadłużenia międzynarodowego i podział w zasadzie na cztery światy.⁴ To co jawiło się kiedyś jako koszmar w podziale świata na trzy światy to teraz dopiero musi budzić troskę nas wszystkich o pogłębiające się różnice w rozwoju.

Wróćmy do tych dwóch podstawowych interakcji. Pierwsza z nich jest interakcja Pieniądz-Władza. Nie ulega wątpliwości, że dyktat gospodarczy wychodzi zawsze od tych państw, które dysponują największym potencjałem gospodarczym, a zatem ogromnymi wpływami w międzynarodowych gremiach finansowych. Nic dziwnego zatem, że tworzą się elitarne grupy państw jak chociażby grupa G-8 czy też nieco szersza grupa G-20. Wpływy w Międzynarodowym Funduszu Walutowym, Światowej Organizacji Handlu, Banku Światowym itp.

Druga relacja Wiedza i Władza to niezwykle ważna płaszczyzna interakcji. Papież Benedykt XVI w ostatnim wywiadzie rzece z Peterem Seewaldem mówił:

„A wiedza jest władzą. To znaczy, że gdy coś poznam, to mogę też tym dysponować. Wiedza przyniosła ze sobą władzę, ale w taki sposób, że możemy teraz własną mocą zniszczyć ten świat, który – jak nam się wydaje – całkowicie poznaliśmy. Staje się jasne, że w dotychczasowym rozumieniu pojęcia postępu jako połączenia wiedzy i władzy brakuje istotnego elementu, a mianowicie aspektu dobra.”⁵

Właściwie tym stwierdzeniem o braku aspektu dobra mógłbym zakończyć te krótkie rozważania o pieniądzu, ale zawsze pozostaje pokusa, aby jednak postarać się o odpowiedź na tytułowe pytanie. Odpowiedź wprawdzie znalazła się już częściowo w tekście, ale powtórzę ją raz jeszcze. Pieniądz w swych funkcjach niewątpliwie staje

---

⁴ Human Developments Reports – United Nations Development Programme. Human Development Index (HDI) – 2010 Rankings [http://hdr.undp.org/en/statistics/]

⁵ Światłość świata. Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem. Wydawnictwo ZNAK, Kraków 2011, s. 54

się środkiem do życia. Bez niego nie potrafimy już poprawnie funkcjonować. Jakiegokolwiek turbulencje związane z pieniądzem wywołują zrozumiałe zaniepokojenie. To wystarczający powód, aby o pieniądzu się troszczyć, a nie manipulować nim, gdyż od niego zależą losy zwłaszcza najbiedniejszych. Pieniądz to jednak też cel egzystencji wielu ludzi. Od czasów starożytnych wiemy jak wielkie pokusy wywoływały legendy o bogactwie innych i powodowały wyprawy wojenne. Pogoń za bogactwem jest więc czymś co tkwi w naturze człowieka i stanowi pole ciągłej walki dobra ze złem. To ciągłe afery, korupcje do tego stopnia, że mamy do czynienia z listami rankingowymi w skali ogólnoświatowej w tej materii. Panują też obiegowe opinie, że bez pieniędzy nie można załatwić nawet prostych spraw. Zatem gdzie jest dobro? Kto ma tego dobra strzec? Jakie instytucje i systemy wartości?

Nauka staje się powiernikiem prawdy i dobra, gdyż umożliwia poznanie, a ludzie nauki ciągle widzą, że świat jest coraz bardziej skomplikowany, a czas biegnie jakby szybciej i szybciej.

Życie człowieka jest drogą, której kres bywa zwykle niespodziewany, a jeszcze tyle pozostało do zrobienia. Dlatego starajmy się, aby pozostały po nas tylko dzieła dobre, trwale zapisane w pamięci przyszłych pokoleń jako przykłady do naśladowania.

*Н. А. Шапіро,
доктор економічних наук, професор
Санкт-Петербурзького державного університету
низькотемпературних і харчових технологій,
м. Санкт-Петербург*

ИДЕНТИФИКАЦИЯ СОВРЕМЕННОГО КРИЗИСА

Экономическая наука развивается не только за счет интеллектуального любопытства, что считается менее конъюнктурным и наиболее искренним вариантом ее развития, но и под воздействием негативных обстоятельств, время от времени ввергающих экономику в пучину экономического кризиса. Теории, появляющиеся под воздействием причин первого рода (интеллектуальное любопытство) все больше объясняют происходящее, а теории, вынужденные явиться под воздействием причин второго рода (разразившийся кризис) – это, как правило, теории критического характера, которые в конечном смысле, нацелены на определение инструментов влияния, воздействия на кризисную ситуацию. Споры, ведущиеся в рамках теорий первого рода, как отмечал А. Гринспен: «...о кратчайшем пути к процветанию начались задолго до 1776 г. ...» и «... эти споры, по сути, бесконечны... Все же можно выделить три главных фактора, от которых зависит глобальный рост: 1) уровень внутренней конкуренции и, что важно в первую очередь для развивающихся стран, открытости для торговли и интеграции с остальным миром; 2) качество внутренних институтов, составляющих основу экономики; 3) способность тех, кто определяет политику, обеспечить макроэкономическую стабильность. ... Мой опыт говорит, что ключевым институтом, обеспечивающим рост, является защищаемое государством право собственности. Отсутствие защиты этого права на государственном уровне серьезно мешает открытой торговле и лишает страну относительной преимущественности и всех выгод конкуренции»⁶.

Споры, в рамках теорий второго рода, вынужденно заканчиваются не только рекомендациями практических действий в ограниченных временных рамках экономической политики, но и не менее интересными и значимыми теоретическими умозаключениями, сохраняющими свою актуальность на много лет вперед. Правомерность такого утверждения подтверждается 30-ми гг. XX в., когда экономисты не мыслили свои исследования вне контекста Великой депрессии 1929-30 гг. Они сопоставляли, соизмеряли все известные и вновь выдвигаемые гипотезы с возможностью объяснить разразившейся эконо-

---

⁶ Гринспен А. Эпоха потрясений. Проблемы и перспективы мировой финансовой системы М.: ООО «Юнайтед Пресс», 2010, с.248.

мический кризис и пути выхода из него. Большинство тех идей, которыми жил экономический интеллект в последующие годы XX века (в рамках бескорыстного интеллектуального любопытства) было сформулировано в 30-е годы. Так знаковая работа Дж. М. Кейнса «Общая теория занятости, процента и денег» появилась в 1936 г., статья Р. Коуза «Природа фирмы», от которой берет отсчет современная неoinституциональная теория – 1937 г., первая работа по модной компаративистике – в 1938 г. (Loucks W.N. Comparative Economic System. Philadelphia); книга Ф. А. Хайека «Чистая теория капитала» – 1939 г., и работа В. Ойкена «Основы национальной экономики», которая составляет основу ордолиберализма и которой в адекватности теоретического истолкования и практического использования повезло больше, чем остальным, завершает этот неполный, но триумфальный перечень в 1940 г.

Безусловно, что между этими двоякого рода теориями и их важнейшими постулатами есть взаимосвязь, которая состоит в том, что, поскольку нет однозначного понимания о путях процветания, то нет и однозначных подходов к поиску путей выхода из повторяющихся кризисных ситуаций «увядания».

В контексте рекомендаций по преодолению кризиса традиционно выделяются два направления: кейнсианское и монетаристское.

Так «согласно кейнсианской концепции... экономикой можно и нужно активно управлять. Чикагские экономисты полагали, что государство должно как можно меньше вмешиваться в экономическую сферу, и считали утопией идею научно-обоснованного регулирования ...»⁷. Однако, выступая против активного вмешательства государства в экономику, М. Фридмен – глава чикагской школы, давно заявлял о том, что без контроля над денежной массой обуздать инфляцию невозможно. Но, если иметь в виду схожесть взглядов Дж. М. Кейнса и М. Фридмена на проблему денег, т.е. общность парадигм процветания, то можно констатировать, что монетаристы выступают против широкого, но второстепенного и мелочного вмешательства в экономику, допуская при этом корректировку экономического развития в главном. А главным для них является понимание роли денег в современной экономике.

Как отмечал один английский экономист: «Удивительно, что Кейнсу, бывшему монетаристом в большей степени, чем другие экономисты, чья основная, предшествующая “Общей теории” двухтомная работа называлась “Трактат о деньгах” и чьим достижением считается анализ спроса на деньги (на этом его открытии основана более поздняя монетарная теория), достается ярлык человека, верящего в несущественность денег ... Наблюдая с возвышения битву кейнсианцев и сторонников Фридмена, сквозь дым можно было бы различить фигуры их вождей, отнюдь не ведущих в бой свои армии, а

---

⁷ Там же, с. 80

спина к спине сражающихся со своими последователями»⁸. В экономической литературе идеи из области денег, принадлежащие Кейнсу и Фридмену, из-за разных политических контекстов чаще всего противопоставляются, чем рассматриваются как взаимодополняющие друг друга.

С точки зрения Кейнса, когда совершается переход от упрощенных моделей к проблемам реального мира, «...в наши выкладки должны войти деньги с их особыми свойствами связующего звена между настоящим и будущим... Деньги по своему существу являются прежде всего хитроумным средством связи между настоящим и будущим. Поэтому даже приступить к выявлению влияния меняющихся представлений о будущем на нашу текущую деятельность нельзя иначе, как в денежных терминах»⁹. Кейнс полагал, что для решения актуальных задач экономической политики «необходима законченная теория Денежной Экономике»¹⁰, которая воспроизводила бы атрибутивные свойства реальной экономической системы как денежной в ее предельной абстракции.

Фридмен утверждает, что чикагская школа дает теоретический метод, «настаивающий на том, что деньги имеют значение, что любая интерпретация краткосрочных сдвигов в экономической активности наверняка столкнется с серьезными трудностями, если будет пренебрегать денежной стороной дела, если не может объяснить, почему люди стремятся иметь при себе определенное количество денег»¹¹. Или – «...Деньги приносят доход исключительно в виде удобства, надежности и гарантий и т.д.»¹².

Через деньги в анализ включается такой важное измерение реальности как время, поскольку деньги рассматриваются как институт связи настоящего и будущего, они призваны снять неопределенность, дать возможность адекватно реагировать на любую экономическую информацию, свидетельствующую об изменениях условий воспроизводства жизни. Деньги дают возможность потреблять неопределенные предметы в неопределенные моменты времени¹³. Формально верно, что чем больше денег у хозяйствующего субъекта, тем больше у него шансов благополучно воспроизводить жизнедеятельность в будущем. (Бедность страшна тем, что колоссально возрастает риск выживания при неопределенности будущего, точнее при развитии негативного сценария этого будущего).

---

⁸ См. Браунинг П. Современные экономические теории – буржуазные концепции. М.: Экономика, 1987, С.78

⁹ Там же

¹⁰ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. – С.273

¹¹ Фридмен М. Если бы деньги заговорили... М., 1999, С.22-23

¹² Там же с.25

¹³ Там же, с. 199

Функционально схожи подходы Кейнса и Фридмена в анализе спроса на деньги, несмотря на то, что в «монетарном дожде» у Фридмена деньги рассматриваются как декретные, а в «рытье шахт» у Кейнса – в основе лежит золотой стандарт, а также на трактовку денег как вида имущества по Кейнсу и вида частной собственности по Фридмену.

Сторонники Фридмена считают, что деньги являются одним из важнейших видов частной собственности, и колебания в количестве находящихся в обращении денег оказывают сильное воздействие на частный сектор¹⁴. Известное монетарное «правило Фридмена» направлено не только на борьбу с инфляцией, но оно выполняет также функцию защиты частной собственности.

Таким образом, можно заключить, что, во-первых, роль денег методологически важна для понимания сути современной экономики, во-вторых, будем исходить из того, что если экономисты разных школ приходят к схожим результатам, то это заслуживает особого внимания. Совпадение взглядов можно отнести к своеобразным критериальным моментам истинности суждений.

В рамках концепции денежной экономики Кейнс предвидит ситуацию, когда золото может быть официально выведено из состава валютных ценностей, но, как он полагал: «Мы не можем избавиться от денег, даже уничтожив золото, серебро и другие законные платежные средства. Специфические проблемы денежной экономики будут возникать до тех пор, пока существуют какие бы то ни было активы длительного пользования, способные взять на себя функцию денег»,¹⁵ – связь настоящего с будущим. С введением бумажно-денежного стандарта, что является актуальной характеристикой современной экономики, золото конкурирует с другими материальными активами: с недвижимостью, антиквариатом, ценными бумагами. Последние в поисках средств на лучшее сохранение и приращение богатства с высокой премией за ликвидность, и в условиях выведение золота из состава валютных ценностей, стали преобразовываться во всевозможного рода деривативы, активизировали финансовый процесс. Смысл такого финансового процесса состоит в том, что сами денежные запасы или фонды, т.е. финансовые инструменты, становятся объектом купли-продажи. Развитие финансового процесса обеспечивает получение дополнительных доходов, а перестройка структуры портфеля активов непосредственно влечет за собой изменение скорости обращения денег.

---

¹⁴ Браунинг П. Современные экономические теории – буржуазные концепции. М.: Экономика, 1987, С.81

¹⁵ Там же

Если согласится с принципиальным замечанием о том, что современная экономика – это суть денежная экономика, обратимся к проблеме кризиса экономики, который, соответственно не может не трактоваться вне категории денег.

Принципиально важным моментом для анализа современного кризиса является то, что в теории Кейнса разграничивается кризис денежный и кризис финансовый. Именно данное обстоятельство представляется важным для идентификации причин возникновения, форм проявления, мер преодоления современного кризиса.

Так **денежный кризис** или бегство от денег имеет место тогда, когда никого нельзя побудить держать деньги или долговые обязательства на каких бы то ни было условиях (в примерах Кейнса – это Россия и Центральная Европа после Первой мировой войны), а **финансовый кризис** – кризис противоположного рода или кризис ликвидности, когда почти никого нельзя побудить расстаться с наличными деньгами на любых разумных условиях¹⁶, т.е. люди не хотят тратить деньги.

Разграничительным признаком денежного и финансового кризисов будет инфляция, а точнее ее состояние: при условии денежного кризиса будет отмечаться ее рост, а при финансовом кризисе его отсутствие.

Негативным проявлением финансового кризиса является выведение денег из банковской системы, что ведет к разрушению рыночной инфраструктуры и делает экономику в целом слабо регулируемой и менее капиталистической, поскольку уменьшается степень использования денег в масштабе экономики, приостанавливается рост богатства у богатых. Для бизнеса среднего и мелкого так же как и населения со средними и малыми доходами существенных ухудшений не возникает.

Анализ современной кризисной ситуации показывает, что она более всего напоминает финансовый кризис в развитых странах, таких как США и Европа, Япония, т.е. тех, которые интегрированы в мировую экономику, чем денежный. Финансовый кризис не столько останавливает экономику, сколько делает невозможным функционирование «больших» денег и фиктивных капиталов, отбрасывает экономику к более мелким масштабам.

Не формулируя, при применении мер воздействия, четкой идентификации кризиса – денежный он или финансовый, тем не менее, в развивающихся странах, в частности в России, были применены антикризисные меры в конце 2008 – начале 2009 гг. диаметрально-противоположного свойства, чем в развитых западных странах. В развитых странах уровень процентных ставок резко снижался, то в России повышался. Итоги 2010 года показали, что уровень инфляции в развитых странах значительно ниже, чем в России. (У

---

¹⁶ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. С. 196

России второе место после Индии, где самый высокий уровень инфляции за истекший год, а в Японии наблюдается дефляция).

Что может означать такое разграничение проявления форм кризиса как денежного и финансового? Объяснения могут быть следующими. Финансовый кризис означает, что есть проблема в сохранении богатства, тогда как проблемы его воспроизводства были решены достаточно успешно. Если кризис проявляется как денежный, то это свидетельство того, что важнейшие условия существования рыночной экономики: уровень внутренней конкуренции, качество внутренних институтов и способность тех, кто определяет политику, обеспечить макроэкономическую стабильность – не являются достаточными в границах национальной экономики. Экономика «денежного» кризиса подвержена коллапсу в значительно большей степени, чем экономика кризиса «финансового». Для современных постсоветских стран наличие денежного кризиса есть свидетельство того, что, вопреки радужным надеждам и прогнозам многих теоретиков консервативного толка, крушение системы централизованного планирования не привело к автоматическому возникновению рыночных оснований. Они должны были быть созданы под эгидой государства, в так называемый, переходный период. Таким образом, современный кризис показал постсоветским странам, что условия для устойчивого развития рынка не созданы.

Анотація

Принципово важливим моментом для аналізу сучасної кризи є розмежування кризи грошової і кризи фінансової. Грошова криза чи втеча від грошей має місце тоді, коли нікого не можна спонукати тримати гроші або боргові зобов'язання на будь-яких умовах, а фінансова криза – криза протилежного роду або криза ліквідності, коли майже нікого не можна спонукати розлучитися з готівкою на будь-яких розумних умовах. Фінансова криза означає, що є проблема збереження багатства, тоді як проблеми його відтворення були вирішені досить успішно. Якщо криза проявляється як грошова, то це свідчить, що найважливіші умови існування ринкової економіки: рівень внутрішньої конкуренції, якість внутрішніх інститутів і здатність тих, хто визначає політику, забезпечити макроекономічну стабільність – не є достатніми в межах національної економіки. Економіка «грошової» кризи схильна до колапсу значно більшою мірою, ніж економіка кризи «фінансової». Для сучасних пострадянських країн наявність грошової кризи є свідченням того, що руйнування системи централізованого планування не призвело до автоматичного створення умов для сталого розвитку ринку.

*Н. С. Корабльова,
доктор філософських наук, професор
Харківського інституту банківської справи
Університету банківської справи НБУ, м. Харків*

ФІКТИВНИЙ КАПІТАЛ І КАПІТАЛІЗАЦІЯ ЯК СИМУЛЯТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ СУЧАСНОГО ПОСТКАПІТАЛІЗМУ

Чи не вперше з часів К.Маркса знову в активному вжитку у теоретиків-гуманітаріїв і економістів поняття «капітал» і все, що пов'язане з його функціонуванням, примноженням, фетишизацією. Створюється враження настання епохи нової політичної економії, вже постмарксистської, тим більше, що вона маркована Марксом і його ідеями. К. Маркс через саморефлексію, яка дозволила йому вийти за межі системи, довів «примітивність» товарного капіталізму, застосувавши до нього поняття фетишизм як здатність приписувати певним предметам магичні властивості. У його часи «просвіщенні» (через Просвітницький проект) європейці застосовували поняття «фетишизм» для характеристики «примітивних» суспільств.

Удар, завданий Марксом Просвітницькому розумові, показав нездатність капіталістичного суспільства подолати примітивний фетишизм, який просто замінює форму фетиша. Фетишизм, за Марксом, є неусвідомлюваність людьми суспільного відтворення символічного коду такої форми життєдіяльності, яка назовні проявляється у вигляді уречевлення суспільних відносин і перетворення людини на проекцію цих відносин у вигляді соціальних ролей, соціальних масок тощо. Логіка такої керованої поведінки визначається через соціалізацію всередині самої системи фетиша, у полон якого потрапила людина. Цей фетишизм стає «другою природою» як форма сприйняття, мислення і дії. Знаходячись всередині системи фетишизації, людина втрачає здатність існувати поза нею.

Сучасна система фетишів – це тотальне товарне виробництво репрезентоване як інкарнація у вигляді грошей. Люди втратили (чи втрачають) здатність розумно використовувати спільно вироблені ресурси: засоби виробництва, знання (навіть проголосивши сучасне суспільство суспільством знань), а лише опосередковано взаємодіють через фетишизовану форму товару і грошей, перебуваючи в полоні законів їх руху, приносячи своє живе буття, справжність людських відносин в жертву «мертвим» бездуховним речам. Природні відносини при цьому опосередковуються через специфічний вид людської діяльності – працю. Абстракція праці передбачає фіктивне, беззмістовне, таке що позбавлене сенсу витрачання м'язів, нервів і мізків [1, с. 254]. Ця праця у своїй абстрактності є завжди діяльність з виробництва товарів.

Суспільна організація виробництва не регулюється безпосередньо через певні інституції у відповідності до свого змісту, а постає в розділеній частковій формі і, таким чином, це регулювання переходить до колективного симулювання. Оскільки вже здійснена виробнича діяльність проектується на продукт як деяка частка абстрактної праці так ніби вона вже містилась у ньому, ми маємо справу з симуляцією. Річ стає не просто столом, ліжком, сумкою, а певною кількістю суспільно-фіктивної акумульованої праці, певною кількістю витрачених нервів, м'язів, мізків. Насправді ж дійсна праця як така не може бути акумульованою, а лише живим процесом пере форматування природних матеріалів. Ми маємо не конкретно-якісну діяльність столяра, кравчині, шевця, маємо не живу, якісно визначену виробничу діяльність з її конкретним, якісно визначеним продуктом, який просто виробляється і затим використовується, а таку, яка спотвореним чином раптово постає як актуальна властивість продукту, яким той володіє незалежно від свого конкретного виду в абстрактній, позбавленій змісту формі вартості чи у грошовому вираженні ціни. Як зазначає К. Маркс: ми маємо «привиди предметності», які постають як фантазмагорії з однакової людської праці. Стіл вже не просто стіл, а досить хитра штуковина, яка стає зверх реальною річчю і ніби починає танок сама по собі – фікція, яка стала реальністю, продуктом колективної суспільної симуляції [1, с. 320].

Підтвердження цьому – діти, які, не підозрюючи, що річ має вартість, надають перевагу тому, що їм до вподоби, незалежно від ціни. Вони не знають про престижне споживання, а тому просять, як правило, бажані іграшки, смачне, а не корисне, надаючи переваги конкретному і справжньому і у відносинах також. Отже, як вказував К.Маркс, ми ніякими фізико-хімічними дослідженнями не визначимо, у чому унікальність такого папірця як гроші, або спідниці з лейблом від такого-то кутюр'є, бо їх вартість існує в головах тих, хто задіяний в симуляції. Товар і гроші як фетиш існували в докапіталістичних суспільствах, але лише капіталізм надає їм тотальної фетишистської форми відтворення суспільства. Це відбувається через перетворення грошей у виробничий капітал, до цього гроші могли набувати форму торгового чи лихварського капіталу, тобто знаходились поза матеріальним виробництвом.

Гроші як капітал мають зворотний зв'язок самі з собою. Відбувається постійне перевиробництво грошей як накопичення капіталу чи виробництво додаткової вартості. Отже, капітал – не що інше як гроші замкнуті на себе, де гроші не що інше як фетишистська форма виразу минулої виробничої діяльності людей в абстрактній формі праці. Таким чином капітал – це скам'яніла минула праця. Спираючись сам на себе, капітал як самоцінність в неперервному лихварському процесі набуває здатності фіктивно само зростати. В сучасному суспільстві гроші стають суспільною тотальністю, так як виробнича діяльність людей стає капіталізованою працею в прямому значенні слова.

При цьому капіталізуються і самі речові засоби виробництва, перетворюючись в речовий капітал як акумульована в минулому праця. Неперервний саморух капіталізованих грошей перетворюється в форму відтворення суспільства, а це означає, що живі люди прикуті бездіяльно до спотвореного руху накопичування їх власної інкарнованої фікції. Банк навіть при виконанні норми резерву – симулянт платоспроможності. У нього немає в наявності грошей речових заміників товарів, більшість його активів – різноманітні права запозичувань. Навіть той факт, що на господарчі процеси впливає такий символічний чинник як грошовий агрегат є свідченням того, що сучасні гроші є мовою жестів економіки, на відміну від крові держави, як вважав Т. Гобс. Розречевлення грошей перетворило їх на симулякр, а ролі кредитора і позичальника стають віртуальними, фіктивними [2].

Машина накопичення фіктивних величин – сліпа, глуха, позбавлена почуття і смаку. Вона керується своїми внутрішніми механічними законами, невтомно працюючи цілодобово, зупиняється лише коли перегріється двигун, тоді вона йде «в рознос», руйнуючи все довкола і нарешті... не вибухає. Цим невибухом є економічна криза як долання сучасної суспільної машини симуляції, її реанімування. Вона знову працює, створюючи ілюзію, що процес накопичення капіталу може продовжуватись до безкінечності. Саме симулятивний за сутністю характер капіталу вказує на ілюзорність чи інкарнованість колективної фікції.

Ми маємо справу з зростанням фетишистської симуляції, де можна виокремити три рівні: перший, простий фетиш товару і грошей, де дійсно і реально затрачена матеріальна праця функціонує в речі з абстрактними властивостями. Другий фетиш капіталу, при якому ця затрата дійсно живої праці замикається на собі як самоціль. Третій фетиш мета капіталу, при якому позбавлені матеріальності гроші як такі симулюють обіг капіталу і представляють собою уявне накопичення.

Однак, наближається кінець безперервного фіктивного примноження «мертвої» праці. Першою такою межею є екологічна. У зародку сама форма грошей, позбавлена усякого конкретного змісту, містить руйнування природи. Перетворення грошей на самоціль формує таку господарську раціональність, яка веде до неперервної екстерналізації побічних дій у формі нанесення шкоди оточуючому середовищу. Викиди в атмосферу, непомірна витрата ресурсів, руйнування ландшафтів наблизили нас до абсолютної межі товарновиробляючої фетишистської системи за якою – екологічна катастрофа, яка вимагатиме засобів простого виживання. Призупинити це можна лише змусивши зупинитись фетишистську машину.

Друга межа зумовлена внутрішньою логікою самого фетиша капіталу. Усезбільшуюча конкуренція приводить у дію механізм постійного збільшення

продуктивності: необхідність продукувати більше благ з меншою кількістю праці. Фіктивною стає сама фікція і об'єктивована колективна симуляція загрожує працювати вхолосту, оскільки іманентний системний процес випрацював свої власні межі. Процес скорочення матеріальної маси абстрактної праці настільки зменшив її, що накопиченої маси мертвої, минулої праці не вистачить для подальшої капіталізації. Обезцінювання вартості, яке супроводжує цей процес, більше не може дати поштовху для нового накопичення, але повторюється з усе коротшими проміжками часу, оскільки реальна матеріальна маса постійно скорочується, поки що на базовому логічному рівні процесу капіталізації. Як це буде в конкретиці історія покаже через опосередкування (світовий ринок, господарська і фінансова політика).

Сутність сучасної кризи полягає у тому, що реальна матеріальна субстанція фетишистської симуляції (маса затраченої кількості праці), з одного боку, і її фіктивна форма виразу (маса грошових одиниць), з іншого, починають розходитись в різні боки і пропорційно не відповідають одне одному. В історично фінальній кризі фетиша капіталу, який характеризується поступовою об'єктивною втратою субстанції симуляції через усе більш інтенсивне з точки зору вкладання капіталу і все менше за витратами праці відтворення, ця невідповідність стає тривалим структурним станом. В дію вступає нове підсилення симуляції, перетворене на симуляцію симуляції. На рівні все проникаючої фетишистської форми суспільна взаємодія (суспільні відносини) продовжують здійснюватися так, ніби-то усе залишилось як і було: продукти як і раніше є повноцінними продуктами праці, хоча вони продовжують бути такими лише в опосередкованому, кількісно вже не підкріпленому виді. З часом симуляція, втрачаючи свою матеріальну основу, стає усе тоншою і прозорішою [3].

Коли відтворення фетиша, грошей втрачає свою матеріальність, а саме у цьому – реальна форма прояву кризи – все більша кількість людей і ресурсів оголошуються недійсними, з усіма вбивчими наслідками (живі картинки у підтвердження цієї тези можна було сканувати з екранів TV). Життєздатним вважається лише те, що може бути функціоналізоване в грошовій формі як затрата абстрактної праці. Неспівпадіння праці і грошей повинне симулюватися як співпадіння, щоб підтримувати форми суспільних відносин і критерії системи у новому стані фікції фікції. При цьому працею вважається лише та діяльність, яка може бути використана на висоті зростаючого через конкуренцію стандарту продуктивності і рентабельності.

Лише у цьому подвійному значенні праця вважається продуктивною за іманентним критерієм системи. За цими ж критеріями, як наслідок, непродуктивною є будь-яка праця, що знаходиться нижче досягнутого рівня продуктивності й та, яка в абсолютному смислі перебуває поза накопиченням капіталу, який служить лише приватному чи державному споживанню і не повертається

як підтримуюча матеріальність маса в безперервній круговерті накопичення капіталу. В ситуації кризи і одночасно як невидимий результат самого системного процесу виникає потенціал фетишистської симуляції, яка функціонує як діючі матеріальні маси у грошовій формі прояву. Обидві ці форми непродуктивної праці, які поширюються історично і у зв'язку з кризою, стимулюють зростання об'єму грошей, позбавлених матеріальності. Це є свідченням того, що ми маємо справу з третім підсиленням фетишистської симуляції.

Ця остання ілюзорна мета так само реальна, як суспільна симуляція і дійсна діяльність людей. Але тією мірою, в якій вона не залишається обмеженим циклом, а стає структурою, вона віщує катастрофічний кінець всієї вистави. Усі позбавлені матеріальності гроші повинні рано чи пізно «луснути», оскільки вони більше не виконують закладену в системі вимогу: представляти собою масу збереженої матеріальності минулої живої праці. Позбавлені матеріальності гроші як ілюзорність ілюзорності можуть лише подовжити на деякий час симуляцію безперервного примноження «мертвої праці», прямуючи у прірву, але поки що цей рух набирає швидкості, бо не бачить цієї прірви. К. Маркс називав це позбавлене матеріальності ілюзорне накопичення «фіктивним капіталом» і аналізував методи «фабрикації фіктивного капіталу». Основу цього процесу складає система кредитування чи капіталу, який приносить відсотки, і в цьому його відмінність від продуктивного капіталу [41, с. 285].

При цьому реальна структура капіталу має такий вигляд: гроші, які не затребувані як засіб платежу, але не можуть бути вкладені їх власником у продуктивні проекти, позичаються через банківську систему, як правило, виробничому капіталові, щоб там отримувати реальний прибуток. Як відшкодування за «споживчу вартість функції капіталу» кредитний капітал отримує від виробничого капіталу відсотки, які є не що інше як частина прибутку від виробничого капіталу, яка виплачується кредитному капіталу за позичені гроші. Цей реальний продуктивний зв'язок зникає у формі зовнішнього прояву: капітал як гроші, що приносять гроші. К. Маркс зазначає, що «капітал, який приносить відсотки, є матір'ю усіх спотворених форм взагалі. Мета поняття капіталізації ґрунтоване на продукуванні фіктивного капіталу [41, с. 411–458].

Можна виокремити три джерела фіктивного капіталу, за К. Марксом. Першим рівнем утворення фіктивного капіталу є спекуляція акціями і нерухомістю. Їх ринкова вартість набуває значення відмінного від їх номінальної вартості, бо ринкова вартість цих паперів спекулятивна, оскільки наперед розраховується на основі не реальних доходів, а лише очікуваних. Їх вартість – це лише капіталізований дохід, розрахований на ілюзорний капітал у відповідності до існуючої відсоткової ставки. Друге вагоме джерело фіктивного капіталу – це державні цінні папери. Сучасні держави вже не в змозі оплачувати свої функції з реальних податкових надходжень. Вони змушені

регулярно позичати гроші на фінансових ринках, що означає необхідність щорічно виплачувати своїм кредиторам певні відсотки за позичений капітал. Логічно, що цей дохід кредиторів капіталізується від відсотків так, ніби мова йде про реальний продуктивний капітал, хоча фактично мова повинна йти не про капітал, а про державне споживання: капітал пожирає сам себе, витрачаючись державою, він більше не існує [41, с. 365]. Із цими позиченими державі грошима поводяться як з грошима, що приносять гроші, і державні цінні папери стають об'єктами фінансового ринку і джерелом примножуваних акцій і трансакцій. Виникає очевидна нісенітниця – капітал державного боргу, де мінус постає капіталом [41, с. 384].

Третім джерелом фіктивного капіталу К. Маркс називає фіктивну капіталізацію самої заробітної платні, яка може бути капіталізованою в дусі відсоткового фетиша. Заробітна платня тлумачиться як відсотки, а робоча сила як капітал, що приносить цей відсоток. Замість експлуатації робочої сили маємо продуктивність робочої сили як містичну річ – капітал, що дає відсоток. Робітник повинен працювати, щоб отримати цей відсоток, при цьому, він не може реалізувати капітальну вартість своєї робочої сили через передачу [41, с. 399]. У К. Маркса – це був момент його ідеологічної програми, сьогодні – це дійсність, адже кредити покриття в банках можна розцінювати як капіталізацію заробітної плати. Вже сьогодні робоча сила постає як позичка фіктивного капіталу. Так само, як велика маса людей, в ім'я більше не функціонуючого фетиша капіталу, по всьому світі заганяється в абсолютну бідність, відтворюється велика верства людей, що прямо чи опосередковано залежить від створення фіктивного капіталу. Це стосується не тільки до задіяних у сфері кредитної чи спекулятивної надбудови, але й до багатьох людей, залежних від соціального страхування, адже соціальне страхування, як правило, прив'язане до секторів фіктивного капіталу й активно діє саме там.

Таким чином, фіктивний капітал уже давно не мильна бульбашка, яка періодично лускає, він є бульбашкою, що повторно розрослася на реально накопиченій вартості у власному смислі слова. Ось тут справді застарів Маркс, бо не міг передбачити співвідношення справжнього і фіктивного капітального багатства. Сьогодні це співвідношення парадоксальним чином набуває зворотного характеру: зміна вартості реального капіталу майже залежить від зміни вартості фіктивного капіталу, роздмуханого за межі будь-яких реальних пропорцій.

Саме тому теоретики сучасного капіталізму вважають, що періодичне знецінення у вигляді криз не повинне повторитися, принаймні стабільність має зберігатися в достатній мірі для того, щоб знову примусово звести капіталістичне відтворення до його реальної основи – обігу абстрактної кількості праці. І причина можливості абсурдного фокусу – примноження фікції на фікції – є ілюзією перетворення відсотків в чисту реальність через зміну самих гро-

шей, тобто втрату ними матеріальності не лише в опосередкованій формі, але й на рівні їх безпосереднього вигляду. Коли зникла матеріальна прив'язка грошей до золота, відкрились можливості для виходу за усякі межі для зростання фіктивного капіталу. «Оскільки банк випускає банкноти, які не забезпечені металевими скарбами в його сховищах, остільки він створює знаки вартості, які утворюють не лише засоби обігу, але й додатковий – нехай і фіктивний – капітал за номінальною вартістю цих побічних банкнотів» [41, с. 402].

Прив'язка до золота була своєрідним запобіжником, який гарантував періодичні процеси знецінення фіктивного капіталу. Повернення до такого минулого було б падінням у безодню. Але сучасне капіталістичне відтворення за своєю внутрішньою логікою, позбавившись матеріальності, перетворилось на фетишистське царство привидів (уже не з «Маніфесту...», що мандрували Європою, а привидів глобального світу, які не обіцяють світлого майбутнього). Одним з таких привидів є позбавлений матеріальності тип людини, його порожнеча відповідає порожнечі грошей, також позбавлених своєї матеріальності. Якщо реальна трудова матеріальність фетиша капіталу парадоксальним чином протиставлялась її фіктивній формі втілення і прояву у вигляді грошей, то усього лише формально-реальна ілюзорність ілюзорності породжує людину-консумериста [4].

К. Маркс і не уявляв тих масштабів і форм фіктивної капіталізації, які властиві кінцю ХХ – початку ХХІ століття. Сьогодні вже говорять про дериватний капіталізм, і інтернаціональні банкіри вважають, що реалізували ілюзію природних властивостей грошей, коли «гроші приносять гроші» без посередника – реального матеріального обігу якоїсь кількості абстрактної праці. Саморух капіталізованих грошей суттєво змінив уявлення про мораль. Ж. Бодрийяр вважає, що в сучасному суспільстві не існує ні свободи, ні вибору, ні можливості приймати самостійні рішення, оскільки будь-які рішення, пов'язані з мережею, екраном, інформацією і комунікацією завжди будуть серійними, фрагментарними, нецілісними. А без свободи у прийнятті рішень існування моральних принципів позбавлене смислу. Щоб відповідати за свої вчинки, людина повинна бути вільною. Отже, питання про можливість бути вільним залишається однією з гострих проблем сучасного суспільства. Для грошового ладу є характерним зведення усякої речі до універсального еквіваленту, формування єдиної універсальної форми світового масштабу, що руйнує порядки Сакрального і Сили, і призводить до домінування Грошей як єдиної універсальної основи взаємозв'язку людей.

Список використаної літератури

1. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том 1. Процесс производства капитала. М.: Издательство Терра-Книжный клуб, 2009.
2. Матвеев С. Магия денег. – М.: Изд-во «Рипол», 2005.
3. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака. – М.: Академический Проект, 2007.
4. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структура. – М.: Республика, 2006.

О. О. Шморгун,
*кандидат філософських наук,
провідний науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин АН України,
старший науковий співробітник
Інституту європейських досліджень АН України*

СВІТОВА ФІНАНСОВА КРИЗА ТА ПРОБЛЕМИ АНТИКИЗОВОГО ГЕОПОЛІТИЧНОГО СТРУКТУРУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

1. На тлі стрімко наростаючої економічної кризи все більшої кількості країн Євросоюзу (нещодавно до Греції, Іспанії, Італії і багатьох країн Східної Європи приєдналась Португалія), а також поглиблення світової фінансової кризи, яка за нашою гіпотезою має цивілізаційно-стадіальну природу і вимагає докорінної зміни існуючої геополітичної та гео економічної світобудови (1), особливо актуальною проблемою стає осмислення того, наскільки нинішній ЄС, яка являє собою щось середнє між гігантською федерацією і конфедерацією, взагалі є життєздатною структурою. Адже ще зовсім недавно багатьма дослідниками доводилась теза, про те, що саме Європейський Союз у його нинішньому вигляді, а зовсім не супердержави не США або Китай, стане світовим економічним лідером ХХІ століття (2).

Важливим етапом розвитку єдиної Європи в епоху глобалізму стало запровадження Лісабонської угоди, ухваленої у грудні 2007 року, покликаної нарешті кодифікувати політичну структуру Євросоюзу, задавши стратегічну перспективу подальшого його розвитку. В той же час відомо, що остаточна ратифікація цього документу і досі пов'язана з великими труднощами, обумовленими недостатньою збалансованістю національного і наднаціонального рівня політичної організації ЄС, що і викликало нарікання ряду невеликих країн, таких як Чехія, Польща, Нідерланди, політичні лідери яких, зокрема президент Чехії, Вацлав Клаус, виступили з жорсткою критикою цього документу, який фактично запускає у нелегітимний спосіб в дію механізми раніше заблокованої на референдумах Франції та Голандії Конституції ЄС, як такого, що по суті дискримінує невеликі країни – члени Євросоюзу.

Але насправді, на мою думку, ситуація ще більш небезпечна. Адже проблема полягає не тільки в тому, що в нинішньому вигляді управлінські структури ЄС не здатні впоратись із кризовими явищами, які на наших очах стрімко наростають, а й в тому, що сама ліберальна, концепція мінімального втручання тепер уже наддержавної влади як нічного сторожа у діяльність бізнесу породила вищезгадані кризові явища. Економічний занепад низки країн

ЄС обумовлений загальною стратегією відриву банківського капіталу від промислового, перетворення його із «слуги» реального сектора, на його «хазяїна» і навіть руйнівника, обумовлену бажанням жити не статками, сподіваючись лише на спекулятивний надприбуток (згадаймо ту ж Грецію, – «першу ластівку» вже загальноєвропейської економічної кризи, де заради отримання швидкого надприбутку від туристичного бізнесу на розвиток якого полився золотий дощ зовнішніх інвестицій фактично було знищено національну промисловість). Отже фактично йдеться про прийнятий в антидемократичний спосіб, за допомогою бюрократично кулуарної процедури, абсолютно безперспективний і навіть руйнівний проект політичної будови єдиної Європи проти якого, попри всю ейфорію поспішного розширення ЄС, я виступав у ЗМІ майже десять років. І це за ситуації, коли стає все очевиднішою необхідність широкомасштабної реконструкції існуючої моделі глобального (так званого сталого) розвитку.

На жаль попри існування великого масиву літератури з різноманітних аспектів євробудівництва більшість наукових розвідок, все ще не мають належного теоретичного обґрунтування, а виступають скоріше як суто емпіричні «робочі моделі». В цьому плані показовим є сам факт співіснування декількох багато в чому альтернативних «претендентів» на статус теорії та оптимальної економічної і політичної організації і самоорганізації ЄС, основними з яких є «класично федералістський», «міжурядовий підхід», теорія «раціонального вибору», «ліберальний міжурядовий напрям», теорії «функціоналізму і неофункціоналізму», спроби побудови комплексної системи «багаторівневого управління», а також «управління через мережі», кожний із яких, є явно в методологічному плані має суттєві недоліки (3).

Впадає в око, що кожна із цих моделей так інакше базується на ліберальній цивілізаційній парадигмі, в межах якої ЄС виступає не одним із потужних системних елементів структурування сучасного світу, а, скоріше, своєрідною проміжною ланкою поступового розчинення і уніфікації європейської неповторності у світовому глобальному просторі. Не випадково у якості головної мети створення ЄС у програмних документах Євросоюзу перш за все розглядається створення спільного економічного простору, що об'єднує ринок капіталу, технологій і робочої сили.

Якщо ж говорити про цивілізаційно політологічний і навіть геополітичний вимір проблеми оптимальної побудови ЄС, то вона полягає в тому, що у нинішньому вигляді Об'єднаної Європи має місце відверте домінування надкраїнних економічних і політичних інститутів над національними, відсутність системного функціонального взаємодоповнення таких вельми специфічних і нестандартних загальноєвропейських «гілок влади» як Європейська рада, Європарламент, Єврокомісія, Європейський Суд які у

своїй сукупності нагадують гігантський надпарламент в межах якого законодавча, виконавча і судова влада самі виступають у вигляді окремих «фракцій», зайнятих не скільки реальним керівництвом ЄС, скільки постійним взаємоузгодженням свої позицій.

Не випадково мірою розвитку ЄС в «кращих традиціях» міфу про парламентаризм як основу справжньої демократії спостерігається неухильне зростання ролі Європарламенту, який спочатку виконував переважно дорадчо-узгоджувальні і консультативні функції і формувався на засадах делегованого представництва від національних законодавчих зборів. Насправді таке збільшення повноважень цієї структури в політичній системі ЄС породжує низку проблем, які практично не мають конструктивного розв'язання. По-перше, сама кількість євродепутатів, яких за конституційним проектом тепер вже нараховує сімсот п'ятдесят одну особа не дає підстав вважати, що подібна структура буде достатньо оперативною і мобільною, а головне, що нею, так чи інакше, не буде маніпулювати якась тіньова група лобістів транснаціональних інтересів анонімних економічних і бюрократичних еліт кланового типу (згадаймо хоча б знамениті радянські з'їзди, що складались більш як з тисячі осіб). Уже сьогодні реальна структура ЄС далека від декларованої однорідності і уніфікованості, а скоріше нагадує саме баладюрівську Європу так званих концентричних кіл, на периферії якої перебувають наймолодші члени організації переважно із країн Східної Європи. Причому під розмови про те, що Німеччина несе найбільший тягар фінансових внесків у загальноєвропейський бюджет, саме німецький приватний бізнес здійснює економічну експансію в цих країнах європейської периферії.

По-друге, залишається абсолютно не зрозумілим, власне інтереси яких великих соціально-економічних груп буде насправді представляє Європарламент, адже він утворюється не тільки за партійним, а й за квотним принципом, згідно з яким найбільше представництво, яке принципово нівелює самі засади партійної пропорційності представництва, отримують чисельно найбільші країни (так звана квота Німеччини 99 депутатів, а наприклад Мальти відповідно – 5).

Крім того, фракції у Європарламенті утворюються на основі абстрактних ідеологічних засад і пріоритетів, часто з дуже слабкою прив'язкою до реальних програмних гасел тих політичних сил, які їх делегували; між ідеологічними брендами фракції і ідеологіями представників від національних партій, навіть тих, що входять до однієї фракції, існує дуже слабка узгодженість. Тому викає логічне запитання: як можна об'єднати навіть, здавалося б, однотипні за розпливчати ідеологічним брендами партії різних європейських країн і як вони можуть працювати під одним європарламентським дахом. Причому в структурі Європарламенту, наприклад, існує фракція так званих євро скептиків

(фракція під назвою «Європа націй / Європа демократій та різноманітності (Антиєвропейці»).

У той же час до вищого загальноєвропейського представницького органу обираються депутати саме від національних партій, причому таких, програмні гасла яких практично неможливо зістикувати з існуючими у Європарламенті фракціями. Отже, представницький мандат депутати отримують у якості громадян і депутатів суверенних держав, а членами єврофракцій виступають у якості євро громадян від не існуючих загальноєвропейських партій.

Не зрозуміло як бути з країнами з двопартійною системою (Британія) або система традиційних двоблокових (Німеччина) коаліцій, які заходяться при владі. Вже не кажучи про те, що і досі загальні вибори, що проводяться з 1979 року, все ще проходять за національними різнотипними юридично, так і не уніфікованими виборними системами, що взагалі ставить під сумнів рівність представництва депутатів, які фактично мають різний рівень легітимації повноважень. Все це не може негативно не позначатись на авторитеті європарламентаризму, наслідком якого є закономірне неухильне падіння інтересу громадян національних держав до виборів у Європарламент, а також перемога на останніх виборах депутатів від пронаціоналістично налаштованих політичних сил.

Не випадково громадяни європейських країн не відчувають, що головний законодавчий орган Європи гідно представляє їх інтереси. Не випадково до Європарламенту потрапляє все більше представників саме від далеко не найпотужніших національних партій, які делегують Європарламенту далеко не найвідоміших у своїх країні політиків.

З іншого боку, після кулуарного обрання першого європрезидента шляхом голосування у Євросаді і затвердження європарламентом, Лех Валенса цілком справедливо зазначав, ця процедура, не дає можливості отримати у якості глави Євросоюзу харизматичну особистість, політичного лідера загальноєвропейського масштабу типу Черчіля чи де Голя, авторитет якої сприяв консолідації народів Європи і досягнення ними загальноконтинентального консенсусу відносно найважливіших широкомасштабних заходів.

2. Втім, з самого початку формування ЄС було запропоновано декілька концепцій євроінтеграції, автори яких намагались закласти в модель Євросоюзу граничний антикризовий потенціал, забезпечити здатність до мобілізації на основі спільної ідентичності, в основі якої було б не скільки визнання християнських витоків європейської цивілізації, скільки ті стадіальні світоглядно-ціннісні характеристики епохи модернізму і навіть постмодернізму, які, попри всю етноментальну специфіку громадян європейських класичних держав націй були однаково притаманні народам не тільки Західної, а й Східної Європи (4).

Йдеться про моделі-гіпотези Європи, як «європейської федерації» Й.Фішера, «концентричних кіл» Ж.Моне і Баладюра, концепція так званого міжурядового федералізму Ж.Ширака і Л. Жоспена, висловлювання про оптимальність «союзу націй» М. Тетчер, який дуже нагадує деголівський ідеал об'єднаного Старого Світу як «Європи вітчизн». Використовуючи конструктивні ідеї, запропоновані в цих моделях, спробую запропонувати загальні обриси оптимальної моделі загальноєвропейської політичної самоорганізації, реалізація якої матиме і важливі позитивні економічні наслідки.

Для створення в межах ЄС передусім ефективної вертикалі виконавчої влади мобілізаційного типу, здатної оперативно здійснювати процес міждержавного управління не тільки в контексті ефективної координації діяльності держав-учасниць Союзу, а й максимальної консолідації їх народів у екстремальних ситуаціях глобального рівня, недостатньо обмежитись запровадженням посади нинішнього Президента, який обирається на два з половиною роки з членів Євроради з правом однократного переобрання. Існує нагальна потреба запровадження посади Президента Європейського Союзу, який би ніс персональну відповідальність за реалізацію послідовної стратегії всього європейського співтовариства, за своїми повноваженнями і відповідальністю був би повноцінним головою виконавчої влади цієї новітньої супердержави.

З цією метою Президент ЄС повинен обиратися на п'ять років з правом переобрання ще на один термін. Причому новообраний президент складає повноваження голови виконавчої влади країни, від якої він делегований до Європейської Ради, якій відбуваються дострокові перевибори президента або прем'єр-міністра. Він повинен отримати право пропонувати на затвердження Європейській раді і верхній палаті Європарламенту кандидатуру прем'єр-міністра Ради Міністрів ЄС, яка перетворюється на повноцінний орган загальноєвропейської виконавчої влади і формується за дорученням президента прем'єр-міністром ЄС на професійних позаквотних засадах (зараз існують аналогічні пропозиції скорочення чисельності Єврокомісії, яка частково виконує функції уряду та реформатування її складу шляхом відмови від обов'язкового представництва кожної країни-члена ЄС).

Сама Єврокомісія, ступінь легітимності якої навіть після процедури рекомендації Європейської ради і затвердження Європарламентом її членів, повторюю, залишається вельми сумнівним, повинна перетворитись на призначувану главою держави президентську команду високопрофесійних бюрократів – мозковий центр розробки проектів президентських декретів. Сьогодні ж це зібрання представників від різних країн, які, подібно до європарламентарів скоріше лобіює інтереси анонімних політичних і економічних сил, які з великою ймовірністю зовсім не представляють інтереси Євросоюзу.

У зв'язку з тим, що, як було показано вище, через цілу низку системних вад Європарламент не здатен повноцінно виконувати законодавчі функції і є зайвою громіздкою мало керованою структурою, цей інститут доцільно взагалі скасувати, а найважливіша функція демократичної форми контролю законодавчої влади над виконавчою, затвердження основного економічного закону – бюджету ЄС – повинна знову делегуватись національним парламентам (нагадаю, що до 1979 року Європарламент існував у формі Асамблеї, яка складалась із голів комітетів з євроінтеграційної політики національних парламентів). Завдяки подібному інституціональному перетворенню національні держави отримають реальну можливість впливати на економічну політику ЄС.

Для підвищення авторитету всієї системи влади у якості її особливої представницької гілки вкрай доцільно впровадити не просто верхню палату ЄС, а саме Євросенат, який складається за квотним принципом рівного представництва по три представника від кожної країни члена ЄС. Взагалі створити верхню палату європейського парламенту пропонували різні фахівці і політики протягом всього часу становлення ЄС. В різних варіантах її пропонували такі видатні державні і політичні діячі, як Ж. Монне, Й Фішер, Т. Блер, Г. Шредер, Л. Жоспен, Ж Ширак. Але як на національному, так і наднаціональному рівнях важливо створити таку Верхню палату, яка була повноцінною Радою Мудреців (аналогічну за назвою дорадчу організацію, як тимчасову компенсацію повноцінного корпоративно-територіального Сенату - «соціальної і духовної Асамблеї», свого часу запровадив Ш. Де Голль, який значною мірою через відмову на всенародному референдумі у реформі французького Сенату пішов у дострокову добровільну відставку). Адже традиційно федеративна структура вимагає відповідного органу, в якому незалежно від кількості населення в кожній із складових даного політичного утворення були б рівно представленими (5).

На мій погляд найбільш доцільну, хоча і не до кінця розроблену саме на системному рівні концепцію Європейського сенату, запропонував Л. Зідентоп у фундаментальній монографії «Демократія в Європі» (6). Стратегічна функція Євросенату – доповнити юридично-правову складову механізму реалізації владних повноважень на рівні всієї політичної системи ЄС морально-політичною відповідальністю, забезпечити прихід до влади справжніх політичних лідерів не тільки за посадою, а й за покликанням. З цією метою потрібно запровадити систему затвердження кандидатур з числа найбільш видатних і авторитетних представників будь-якої сфери діяльності, висунутих національними парламентами після консультації з главами урядів (членів Європейської ради) на всенародних референдумах (кандидату необхідно набрати не менше половини голосів тих, хто проголосував). Тільки сформована за подібним механізмом Верхня палата ЄС стане повноцінною Радою Мудреців

або «видатною соціальною і духовною асамблеєю», яку мріяв створити Шарль де Голль на національному рівні (завдання залишається актуальним не тільки для Франції, а й для України).

Тобто потрібен про інститут, який був би свого роду судом честі, законодавчо вирішував проблеми, що знаходяться на межі права і моралі, доповнюючи вертикаль влади, засновану на кодифікованому праві правом природним, звичаєвим. Йдеться про такі проблеми, які справді знаходяться на межі права і моралі, як, наприклад, ставлення до пропаганди гомосексуалізму, встановлення різниці між еротикою і порнографією, легалізація або заборона легких наркотиків, припустимі межі реклами алкоголю і тютюну, введення смертної кари за особливо небезпечні злочини, визначення межі між етнічним традиціоналізмом і фундаменталізмом тощо. (Не випадково свого часу у праці із вельми символічною назвою «Здорове суспільство видатний мислитель Е. Фромм), пропонував створити навіть Світову узгоджувальну структуру по типу Сенату, як особливо інституту моральної легітимізації рішень світової Виконавчої Ради).

Виходячи із попередніх міркувань можна запропонувати таку структуру Верхньої палати ЄС: Сенат має обиратися раз на шість років, до складу якого довічно входять тричі поспіль переобрані сенатори і колишні президенти ЄС. Він повинен бути наділений правом відкладного або тимчасово блокуючого вето на законопроекти, затверджені Європейською радою, він пропонує із складу Євроради кандидатуру Президента ЄС (що збільшує шанси непересічних харизматичних лідерів із економічно менш потужних країн членів співтовариства).

З метою збільшення рівня легітимності глави держави його доцільно обирати із складу європейської Ради кваліфікованою більшістю голосів разом з верхньою палатою ЄС, а також постою більшістю голосів депутатів національних парламентів країн-членів ЄС за принципом «одна країна – один голос». Такий механізм обрання глави Європейського Союзу надасть Президенту подвійну легітимність: на національному (як главі власної держави) і міжнаціональному рівнях, компенсуючи таким чином відсутність загальних прямих виборів глави ЄС на альтернативних засадах, які в умовах ЄС не тільки технічно дуже складна, а й непотрібна процедура. Адже кандидат на посаду європрезидента уже має бути якщо не видатним, то принаймні відомим політиком, який на керівних посадах у власній державі довів свою професійну компетентність і високі моральні якості і отримав мандат глави національного уряду, пройшовши через горнило національних парламентських або президентських виборів у своїй країні.

Також саме євросенат, голова якого одночасно є і головою Верховного суду ЄС (тут до певної міри можна використати досвід Британії й США),

кваліфікованою більшістю голосів уповноважений розпочинати процедуру імпічменту проти європрезидента і разом із Єворадою і більшістю національних парламентів ініціювати винесення главі держави вотуму недовіри за політичними мотивами, тобто його професійної невідповідності займаній посаді, а не тільки на основі юридично доведених тяжких злочинів. Потрібно також надати право відмови Президенту у вотумі довіри і відкликання його також і за національним парламентом країни, від якої глава європейського союзу був делегований до Європейської Ради.

Також за механізмом близьким до процедури імпічменту, передбаченого чинною французькою Конституцією, Євросенат кваліфікованою більшістю голосів разом з європейською Радою разом з національними парламентами за тим же принципом «одна країна – один голос» затверджує дострокову відставку глави держави.

3. Євросенат має вінчати вертикаль представницької влади, низовою ланкою якої згідно із вихідними підвалинами справжньої західної демократії має стати комуна (український аналог – громада, російський – земство, необхідність створення якого як первісного осередку справжньої демократії давно відстоює О. Солженицин, а зовсім не первісна структура неурядової організації в межах громадянського суспільства або низовий партійний осередок). Як проміжні ланки виступають етнокультурна автономія (згідно з європейською традицією – земля, провінція, кортес, графство) та національні Верхні палати.

Подібне розуміння демократії, яке базується на принципі місцевого самоврядування на засадах своєрідного екзистенційно-пантеїстичного націоналізму, який формується через відчуття рідного краю і, за авторською концепцією, складає реальне раціональне зерно ідеї так званого сітьового суспільства, що функціонує на основі гранично незаформалізованих міжособистісних стосунків, побудованого на засадах не просто громадянства, а саме громадянства (7).

У загальній соціології спільнота, принциповою особливістю якої є консолідація насамперед не на основі економічних інтересів, а за принципом неформального міжособистісного спілкування, фіксується у поняттях «органічна солідарність» (Е.Дюркгейм) на противагу солідарності механічній, «спільність» на відміну від «суспільства» (Ф.Тьонніс), «комунальність» (О.Зінов'єв), «комунітаризм» (М.Бердяєв), «конкордизм» (В.Винниченко), а також ідеологічні течії «автомарскизму», «ордолібералізму», «соціального католицизму», «християнського», «шведського», «югославського» соціалізмів, концепції «соціальної держави» а також «конфуціанського капіталізму», «марксизму з китайською специфікою», «гандизму» тощо (8).

В політичній царині подібний підхід побудови структури ЄС «знизу», що відрізняє справжню демократію від будь-яких тоталітарних структур

проімперського спрямування, які завжди будуються «згори», замість делегування функцій національних держав надкрайнім забюрократизованим структурам, дозволить *не просто узгодити і навіть доповнити діяльність національних і наднаціональних політичних і економічних інститутів ЄС, а досягти ефекту кумулятивного взаємодсилення їх ефективності*, що особливо важливо позаяк епоха відносної загальносвітової стабільності остаточно відійшла в минуле (в тому числі і для Заходу і Європи, які перебували декілька десятиліть у полоні новітньої тоталітарної неототалітарної ідеології про кінець історії, настання ери тепличного існування в режимі фінансової цивілізації граничної максимізації прибутку і мінімізації витрат і ризиків).

Між іншим у економічній царині послідовна реалізація подібних моделей пов'язана із необхідністю збереження євро (подібно до його попередника екію) лише у якості європейської резервної валюти, що використовується виключно у міждержавних розрахунках і повернення держав членів ЄС до національних валют не тільки тому, що завдяки національній валюті збільшуються можливості для антикризового маневру в економіці кожної окремої держави, а тому, що наявність національної валюти підвищує консолідуючий потенціал класичної європейської держави нації, дозволяє досягати більшої економічної ефективності за рахунок мобілізації так званого економічного патріотизму.

Отже, запропонований концептуальний підхід спирається на особливу стадіально-цивілізаційну модель, що передбачає певні фундаментальні парадигми системної самоорганізації не тільки в політиці, а й економіці. Причому йдеться не тільки про окремі країни, а й геополітичні комплекси неоцивілізаційного типу, формування яких у перспективі дозволить ефективно структурувати глобальний економічний простір, а сьогодні вже окрім супердержав мова ведеться і про можливість виникнення у перспективі декількох десятиліть геополітичної олігополії, як фактичної альтернативи сьогоднішньому фактично однополярному світу, що складатиметься не тільки із супердержав, таких як Індія, Китай, а міждержавних союзів континентального масштабу, не тільки європейського, а й латиноамериканський, африканського Союзів, Загальноісламської близькосхідної федерація тощо. Причому неоцивілізаційними ці об'єднання є в тому сенсі, що з одного боку подібно до класичних цивілізаційних базуються не просто на ментальних особливостях і спільних історичних традиціях, а й універсальних парадигмальних стратегіях самоорганізації, а з іншого, – на відміну від класичних цивілізацій, які формувались внаслідок об'єктивних процесів поза впливом суб'єктивного чинника сучасні політичні і економічні еліти можуть ставити і вирішувати завдання свідомого формування оптимальних з точки зору «викликів» сучасної історії моделей державного і навіть наддержавного суспільного ладу.

Особливо хочу підкреслити, що ці пропозиції по докорінній зміні політичної моделі ЄС мають зовсім не абстрактно-умоглядний характер. Європа, яка попри всі декларації вищих посадових осіб протягом більш як півстоліття так і не спромоглася створити власні оперативні збройні сили, у якій тільки для відтворення потенціалу робочої сили за дослідженнями Хантінгтона («Хто ми?») і Б'юкенена («Смерть Заходу» – назва відверто перегукується з шпенглерівською «Загибеллю західного світу»), вже в найближчому майбутньому повинна закачати в свою економіку (між іншим, далеку від сподіваних внаслідок створення ЄС темпів економічного розвитку) сто п'ятдесят мільйонів емігрантів, не зможе ефективно впоратись з цими викликами в за допомогою встановленої політичної структури.

Тим, же кому подібні проекти сьогодні видаються занадто утопічними хочу нагадати про те, наскільки фіктивними виявились переважно монетарні антикризові заходи базовані на космополітичній неоліберальній (ринково фундаменталістській) методології тотального глобалізму і стратегічно безперспективним постає світ масового споживання і експлуатації природних ресурсів під кутом зору катастрофи, що триває на японській атомній електростанції.

Оскільки політична і економічна реформи ЄС на наднаціональному рівні мають бути синхронізовані і типологічно однотипні з реальною модернізацією на рівні суверенних держав, від того, чи буде спроможна Україна провести докорінні інституціональні перетворення (зокрема запровадити повноцінний інститут президентства і Сенат, які відповідають не формально процедурним вимогам до потенційних кандидатів на вступ до ЄС у його нинішньому вигляді, а вимогам часу), залежить її історична доля як суверенної держави й авторитет в очах світового і європейського товариства, а значить і перспективи вступу в докорінно оновлений ЄС. Що особливо важливо зазначити у світлі недавньої президентської ініціативи із створення на чолі із Л.Марчуком комісії по підготовці нової української Конституції.

Список використаної літератури

1. Шморгун О. Шанс на порятунок // Народний депутат. – 2009. – № 6. – С. 26–31.
2. Шморгун О. Світова фінансова криза в цивілізаційному вимірі // Філософська думка. – 2009. – № 2. – С. 56–72.
3. Леонард М. XXI век – век Европы. – М.: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006.
4. Шемятенков В. Г. Европейская интеграция. – М.: «Международные отношения», 2003. – С. 317–352.
5. Глухарев Л. Истоки и эволюция интеграционной теории // Европа перемен: концепции интеграционных процессов. – М.: «Крафт+», 2006. – С. 32–68.
6. Кільманзегг П. Г. Інтеграція та демократія // Європейська інтеграція. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. – С. 41–46.
7. Зидентоп Л. Демократія в Європе. – М.: Логос, 2004. – С. 101–182.

8. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні. – В кн.: Феномен інновації: освіта, суспільство, культура. – К.: Педагогічна думка, 2008. – С. 398–399.
9. Шморгун О. Геополітична та гео економічна еволюція сучасного світу: пошук антикатастрофічної цивілізаційної альтернативи. – <http://moloda-naciya.smoloskyp.org.ua/?p=39>.
10. Шморгун О. Концертуальні проблеми стратегії розвитку України: європейський та загально цивілізаційний виміри // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. – К.: Університет «Україна», 2010. – С. 205–221.
11. Солідаристсько-корпоративна парадигма антикризового розвитку України // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. – К.: Університет «Україна», 2010. – С. 389–402.
12. <http://moloda-naciya.smoloskyp.org.ua/?p=39>.

Т. О. Чистіліна,
кандидат філософських наук, доцент
Харківського інституту банківської справи УБС НБУ, м. Харків

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА ЯК МАРКЕР САМОРУЙНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО

Кризові явища світової фінансово-економічної системи, які перетворюються на перманентний її стан, розглядаються багатьма провідними науковцями як прояви набагато масштабнішого явища – цивілізаційної кризи, яка, в свою чергу, обумовлена специфікою історичного розвитку західної цивілізації та її світоглядних засад. Тобто, «... нинішня глибока криза має не лише позафінансову, а й позаекономічну природу» [1, с. 32]. Її прояви також не обмежуються економічною сферою, охоплюючи всі аспекти суспільного життя, розхитуючи традиційні принципи взаємовідносин суспільства та індивіда. Навіть якщо не відділяти економічну сферу від інших та розглядати економізм (або «фінансизм» – в іншому варіанті) як основу функціонування сучасної цивілізації, то і в такому випадку «Нинішня світова криза ... – з числа криз, що сягають загальної кризи економізму, тобто, криза вже епохи *загальної кризи економічної цивілізації*, та сама криза, яка, з одного боку, породжується загальною кризою економічної цивілізації, а з іншого – за допомогою якої економічна цивілізація намагається свою загальну кризу подолати» [2, с. 12].

Оцінки кризових явищ сучасної цивілізації та перспектив їх подолання часто є негативними, песимістичними, і навіть апокаліптичними. Це – заклики якнайшвидше позбавитись кризи, повернутися до традиційних моральних цінностей, відшукати в минулому рецепти або світоглядні орієнтири подолання кризи, фаталізм щодо засилля монетарної свідомості, споживацтва, відсутності механізмів управління кризовими процесами, втрата довіри до економічних та політичних інститутів, впевненість у скорому неминучому краху існуючої системи, передчуття соціальних катастроф тощо. Цей песимізм в певній мірі спричинений як складністю та неоднозначністю самих соціально-економічних процесів сучасної цивілізації, так і недостатністю їх осмислення, неможливістю їх адекватного пояснення.

Адже класична економічна теорія з її ідеями рівноваги, математичної інтерпретації економічних явищ, можливості існування «чистої» економічної науки, постала розгубленою перед реальністю свого об'єкта з його змінністю та непідвладністю традиційному тлумаченню [3]. Тобто, осмислення складних цивілізаційних зрушень, соціально-економічних процесів потребує відмови від жорсткої спеціалізації економічної науки, залучення нових методів дослідження міждисциплінарного підходу та співпраці фахівців різних галузей.

Спроби в цьому напрямку є доволі успішними. Варто згадати хоча б неінституціональні дослідження, поєднання економічної науки та філософії, оригінальні психоаналітичні спроби пояснення соціальних процесів. Розкрити панораму трансформаційних зрушень соціуму та нових смислів, що нею породжуються – це задача для широкого кола фахівців.

Пусковим механізмом та маркером останньої кризи, що спіткала світову економіку декілька років тому, стала втрата довіри до економічних інститутів з боку пересічної людини. Перманентність кризи та втягнення в цей процес всієї соціальної системи та розповсюдження недовіри на більшість її інститутів є ще одним свідченням глибокої вкоріненості кризи у самій структурі сучасної цивілізації, в її світоглядних підвалинах.

Ми спробуємо проаналізувати та осмислити в контексті соціально-філософських теорій глибинні світоглядні та структурні підвалини економічної кризи, місце пересічного індивіда в цих процесах, що, на наш погляд, може сприяти в перспективі визначити долю індивідуального соціального суб'єкта, його шанси на відродження в теоретичних соціально-філософських конструктах та в соціально-економічній реальності, переформатуванню відносин між індивідом та системою на нових засадах.

Пересічний представник сучасної цивілізації, орієнтований у своїх життєвих стратегіях на задоволення та примноження тілесних потреб, у світоглядному вимірі спирається на гедоністичні установки, а суспільство з його інститутами всіма засобами плекають ідеологію споживацтва в свідомості індивіда. Оригінальне осмислення історії та змісту західної цивілізації, здійснене представниками Франкфуртської соціально-філософської школи у ХХ столітті, не втратило актуальності дотепер, особливо зважаючи на поглиблення кризових економічних та загальноцивілізаційних процесів. «Критична теорія» М. Хоркхаймера та Т. Адорно, доведена до логічного завершення у праці Г. Маркузе [4], може і зараз слугувати не лише теоретичним підґрунтям пояснення соціально-економічних процесів сучасності та місця в них пересічної людини, а й дати можливість шукати конструктивні альтернативи на цьому шляху. Особливо нас цікавить маркузеанська критика західного суспільства та його акцент на дослідженні стану людини – індивіда в умовах тотальності споживацтва.

Спираючись на принцип історизму та відштовхуючись від філософських систем Гегеля, Маркса, Гайдеггера та Фройда, Маркузе заперечує тлумачення людини в якості абстрактного суб'єкта на користь пошуку справжніх життєвих засад людської сутності. Пов'язуючи цю філософсько-антропологічну проблему із критикою західної цивілізації, він розробляє концепт «одномірної людини» – продукту та раба суспільства споживання, відчуженого від глибоких

гуманістичних смислів культури, для якого споживацтво стало єдиною ідеологією та життєвою стратегією.

Філософ аналізує трансформацію панівного для західної цивілізації принципу раціональності та доходить висновку, що протиріччя, викликані управлінськими стратегіями влади під знаком нейтрального розуму, в сучасному суспільстві стираються аж до неможливості їх фіксації [5]. Це – трансформація раціональності до її балансування на межі зникнення, поглинання своїм «іншим» – ірраціональною стихією, на яку перетворюється споживання у своїй неконтрольованій надмірності. Експлуатація, відчуження та інші вади капіталізму набули нових, завуальованих, ірраціональних форм. Пересічна людина їх не помічає, отже, не може спрямувати проти них свою активність. Так зникає опозиція в сенсі альтернативного голосу індивідуального соціального суб'єкта. Зникає і сам соціальний суб'єкт.

Найманий робітник в сучасному суспільстві – це «сублімований раб» (Маркузе позначає словом «раб» відчуженого індивіда, який існує в якості інструмента, речі соціально-економічної системи). Тут Маркузе бачить парадокс: індустріальна цивілізація посилила рабство, позбавивши при цьому раба усвідомлення свого рабського стану. Експлуатація вже не така явна – внаслідок науково-технічного прогресу найманому робітнику не загрожує перспектива голодної смерті, це не є мотивом до рабської праці. Натомість з'явився новий мотив. Це – споживання та покращення свого добробуту. Занурений у процес безкінечного та безглузлого споживання (яке саме по собі стає стихією), робітник не помишляє вже про зміну соціальної структури або боротьбу з існуючим станом речей, бо не усвідомлює, що його експлуатують.

Революційна ситуація в класичному її розумінні неможлива в такому суспільстві, яке потерпає від «паралічу критицизму» і де єдиною метою експлуатованих мас є занурення у все нові форми споживання. «Таким чином виникає зразок одномірного мислення та поведінки, де ідеї, прагнення та цілі, що за самим своїм змістом виходять за рамки встановленого світу суджень та вчинків, виявляються або відкинутими, або зведеними до мови цього світу. Вони перевизначаються раціональністю наявної системи та її кількісною екстенсією» [4, с. 12].

Раціональність системи у своїй кількісній надмірності на практиці перетворюється на ірраціональність самого процесу споживання та неспроможність з боку індивіда осмислити як цей процес, так і самого себе в якості його фігуранта. Про це пише Ж. Бодрійяр, чію концепцію ми докладно розглянемо пізніше: «Економісти, на свій подив, так і не змогли раціоналізувати його (споживання – Т.Ч.), незважаючи на ґрунтовність їх «теорії потреб», незважаючи на згоду маси з їхніми міркуваннями про те, що в дійсності є корисним, а що – ні. Адже на поведінку маси цей її консенсус з

економістами зазвичай (а може, й ніколи) не впливає. <...> Звернені до неї наполегливі заклики до правильного, раціонального споживання лунають з усіх боків (вони надходять і від офіційної пропаганди, і від суспільства споживачів, і від асоціацій екологів та соціологів), але все марно. Орієнтуючись на вартість/знак, не замислюючись, роблячи на неї ставку (що економістами завжди – навіть коли уявлення про цю вартість як про щось вельми нестійке вони намагалися ввести у свої теорії – розглядалося у якості відступу від принципів економічного розуму), маса руйнує економіку, виступає проти «об’єктивного» імперативу потреб та раціонального контролю за намірами та устремліннями» [6, с. 53]. І далі – наслідок: «... економічне, майже не обмежене ніякими кордонами, отримавши чужу для себе спрямованість, перетворившись на магічний ритуал та театралізовану виставу, доведене масами до стану пародії на самого себе, – це економічне вже зараз втратило всю свою раціональність, вже зараз переживає свій кінець» [Там само, с. 54–55].

У встановленому порядку все є предметом споживання – матеріальні цінності, природа, надбання культури, мистецтво, ідеї, сама людина. Поглинені процесом масового споживання, вони перетворюються на речі, втрачаючи свій смислоутворюючий потенціал. Одномірною стає не лише масова людина, а й «масова культура». «Всепоглинаюча сила суспільства вичерпала художній вимір шляхом асиміляції його антагоністичного змісту. В сфері культури новий тоталітаризм стверджує себе саме у гармонійному плюралізмі, де найсуперечливіші твори та істини мирно співіснують у байдужості» [4, с. 61]. Г.Маркузе робить невтішний висновок: сучасна одномірна людина знаходиться у кульмінаційній точці відчуження, як і сучасна одномірна масова культура. Більше того – індивід не відчуває дискомфорту цієї ситуації, сприймаючи відчуження як свій природний стан.

Моделі нерепресивної цивілізації та трансцендентальний проект нової раціональності, запропоновані Маркузе як шляхи виходу з тупикової ситуації, можуть розглядатися як бажані сценарії розвитку. Вони поки що не мають втілення в реальності.

Г. Маркузе говорить про нові форми контролю та придушення, які стають все більш витонченими та непомітними для фіксації. Але якщо форми панування змінюються, то чи не логічно було б припустити, що і форми опору та опозиційності також змінюються? Революція, боротьба, придушення та експлуатація – це терміни, які вже не в змозі пояснити та зафіксувати як змінені форми влади, так і форми опору.

Майже півстоліття тому Маркузе зафіксував, що людина знаходиться в кульмінаційній точці відчуження та споживання. Якщо мислити в таких термінах, то після кульмінації завжди спостерігається спад, розв’язка, виникає новий процес. Що відбувається зараз? Чи пододала сучасна пересічна людина

цю пікову точку своєї одомірності? На наш погляд, цього не відбулося. Ситуація лише поглибилася. Індивід в суспільстві споживання, де ліквідовані опозиційність та критичність мислення, може реалізувати свої властивості суб'єкта лише споживаючи, здійснюючи вибір і тим самим реалізуючи себе. Вибір стає практично безмежним, що створює тиск на свідомість та психіку індивідуального суб'єкта. Наслідок – це апатія, відраза до споживання, що породжує тактику вислизання, як уникнення силових ліній влади та панування [7]. Тотальність влади споживання сприймається (але не усвідомлюється) пересічною людиною як нав'язування та репресія з боку зовнішньої безособової сили, як примус у безмежності вибору. Тактика вислизання реалізується у різні способи – це і самообмеження споживання (вибір лише певних груп товарів – наприклад, екологічно чистої їжі, одягу лише з натуральних тканин або автомобілів з мінімальною витратою пального); рух дауншифтингу, відторгнення продукуваної ЗМІ інформації, особливо – реклами, втеча у віртуальний світ, намагання «бути собою», соціальна бездіяльність, недовіра до економічних та політичних інститутів... – приклади можна продовжувати. Всі вони є маркером тактики вислизання на рівні одиничного. На рівні загального голос окремого суб'єкта тоне у всепоглинаючому мовчанні маси. Це не революція в маркузеанському розумінні, (можливо, у вигляді активної критики або соціальної дії революції вже ніколи і не буде), але це – «мовчазна імплзівна революція» маси [6, с. 71], яка уникає ідеї та смислу, ігнорує та поглинає раціональні смисли та меседжі соціальної системи, тим самим дестабілізуючи та, врешті решт, знищуючи її. Влада сама себе знищує, розчиняючись у продукуваній та виплеканій нею ж мовчазній ірраціоналізованій масі: «Довгий час здавалося, що апатія мас повинна вітатися владою. У влади склалося переконання, що чим пасивніші маси, тим ефективніше можна ними управляти. Виходячи з нього, вона й діяла в період, коли владні механізми були централізованими та бюрократизованими. Однак сьогодні наслідки цієї стратегії обертаються проти самої влади: байдужість мас, яку вона активно підтримувала, провіщує її крах. Звідси радикальна трансформація її стратегічних установок: замість заохочення пасивності – підштовхування до участі в управлінні, замість схвалення мовчання – заклики висловлюватися. Але час вже сплив. «Маса» стала «критичною», еволюція соціального змінилась на його інволюцію у поле інертності» [6, с. 30–31].

Ж Бодрійяр у своїй роботі «В тіні мовчазної більшості, або кінець соціального» формулює тезу, що соціальне, як раціоналізована, наповнена смислами система інститутів, в наш час руйнується, не витримуючи як власної надмірності, так і напору недиференційованої всепоглинаючої стихії мас [6]. Раціональність соціальної системи, як і її впорядкований устрій, тонуть у ірраціональності маси. «...Виснаження та виродження соціального, згасання

соціального симулякру ... – всьому цьому ми є свідками. Соціальне щезає безслідно, наче його й не було. <...> Це вже не «криза» соціального – це розпад самого його устрою» [6, с. 80]. До соціального Бодрійяр відносить економічну, політичну, медичну, освітню та інші сфери, об'єднані своєю раціональною впорядкованістю, публічністю та повноваженнями влади й контролю по відношенню до індивіда.

Філософ зауважує, що економічна сфера, як цементуюча для всіх інших, також не уникла руйнації: «Принаймні з часів Великої французької революції політика та соціальне постають як щось неподільне, як сузір'я – близнюки, що так чи інакше знаходяться у полі тяжіння економіки. Цей їхній тісний зв'язок спостерігається і в наш час, однак вельми своєрідно – в одночасності їх занепаду» [6, с. 23].

Якщо Г. Маркузе, констатує «одномірність» пересічного індивіда та сучасного суспільства, бачить причину цих феноменів у надмірній раціональності соціальної системи та тотальності споживання, то у Ж.Бодрійяра ця надмірність сама себе руйнує, бо втрачає референта: одномірний раб системи, досконалий споживач, помножений на свою статистичну безкінечність, постає в якості недиференційованої ірраціональної стихії – маси, яка своїм мовчанням та неспроможністю до критики поглинає та нейтралізує раціональність системи, тим самим підриваючи її зсередини. Таким чином, кризи, що стають перманентним процесом сучасної цивілізації, виступають свідченням глибинної деформації її основ і наслідком саморуйнівної надмірності її раціональності. Продукт та раб системи – «мовчазна більшість» в своїй ірраціональній захопленості споживанням, ніби чорна діра, поглинає всі смисли соціального, перетворюючи їх на пустий знак, означальне без означуваного.

Криза економічна, фінансова, політична, світоглядна, демографічна, криза довіри – все різноманіття фіксованих криз – є свідченням зламу старої соціальної системи, розхитування соціального в упорядкованості його інститутів та їх претензії на тотальний контроль життєвого світу індивіда, є маркером перехідного стану сучасної цивілізації. «Скоріше за все, соціальне наділене такими характеристиками, що інституціями, які виступають віхами «соціального прогресу» (урбанізація, концентрація, виробництво, праця, медицина, навчання у школі, соціальне забезпечення, страхування тощо), включаючи сюди й капітал, який, мабуть, є найефективнішим провідником соціалізації, воно одночасно і створюється, і знищується. <...> Соціальне, судячи з усього, спроможне існувати лише дуже короткий час: у вузькому проміжку між епохою символічних формацій та виникненням нашого «суспільства», в якому воно вже не живе, а лише згасає. Раніше – його немає ще, пізніше – його немає вже» [6, с. 72; 76].

Сучасна економіка, що є частиною тимчасового соціального, також переживає свій закат у формі ліберальної ринкової економіки, ґрунтованої на теоретичних моделях класичної економічної теорії, яка вже не в змозі пояснити ускладнену та хаотичну реальність, яку являє собою економічна сфера на етапі своєї трансформації. Економіка, як і інші елементи соціальної системи, перетворюється на свій симулякр. Позначкою цього процесу є гіпертрофія фінансового сектору, який все більше віртуалізується, відділяючись від свого реального означуваного, замикаючись у своїй аутореферентності. Маса, зачарована мерехтінням цього гіперсимулякру, силою його тяжіння, втягується в орбіту його функціонування, виступаючи, поряд із вмираючою системою з її раціональністю, смислами та логікою, джерелом живлення симулякру. Останній в цьому ракурсі постає як епіфеномен на тілі старої соціально-економічної системи. В тому сенсі, що він живиться залишками старої системи, але не є причиною її руйнації.

Песимізм з приводу кризових процесів та занепаду соціального, як і з приводу розчинення голосу індивідуального суб'єкта у мовчанні маси, навряд є доцільним або конструктивним. Стара соціальна система віджила своє, як і її теоретичні схеми, як і її смислоутворюючі чинники. Повернення до минулого, спроби «відродити» чи то втрачену духовність, чи впорядкованість соціального, чи трансцендентальне означальне, чи суб'єкта, який давно мертвий – це тупцювання на місці, яке лише затягує стан «вмирання» системи, і такі спроби загрожують перетворити цей стан на перманентний, або, як зауважує В. Ільїн, призведе цивілізацію до історичної поразки та необхідності все починати з початку. «Саме втрата здатності до інтелектуального осмислення ситуації, ставлення до кризових явищ з позиції старих економічних, соціально-політичних і культурних догм приведе світову спільноту в «глухий кут», який означатиме загибель цивілізації. Приблизно так само, як це було з Римською імперією. В такому випадку потрібно чекати нового месію, нову віру, нове Відродження, нову Реформацію, Просвітництво тощо. Звичайно, вони вже не будуть такими, як раніше, все буде зовсім по-іншому. Але головне залишається тим самим: все потрібно починати по-новому, ab ovo» [8, с. 11].

Але віддалені історичні перспективи «фінансової цивілізації» як системи, що самоорганізується і фактично зводить все різноманіття смислів та відносин до єдиного свого правила – правила гешефту, – теж видаються нам сумнівними. Принаймні, тут відкривається широке поле для дискусії.

Наше бачення підвалин, механізмів, та наслідків сучасного кризового процесу економіки, місця у цьому процесі пересічного індивіда, ґрунтується на вихідному положенні про вкоріненість кризи у самій будові європейської цивілізації, її світоглядних засадах та принципах. Криза є свідченням деформації цієї грандіозної будови, яка своєю надмірністю та абсолютизацією

власних принципів (особливо – раціональності) знищує сама себе. Логіка самознищення вказує на незворотність цього процесу. Отже, і погляд назад, спроби відшукати рецепти подолання кризи у реаліях або теоретичних схемах минулого теж не мають шансів. Конструктивним є подальший пошук альтернатив економічному та соціальному, яке, скоріше за все, вже віджило свій час.

Список використаної літератури

1. Пролєєв С. В. Криза фінансова чи цивілізаційна? // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали Міжнародних філософсько-економічних читань (20–21 травня 2009 року, Львів) / Університет банківської справи Національного банку України; редкол.; відп. секретар З. Е. Скринник. – Львів, 2009. – С. 32–34.
2. Осипов Ю. М. Мировой кризис в поле зрения философии хозяйства // Философия хозяйства. – 2008. – № 6.
3. Синяков С. В. Про інновації в економічних дослідженнях // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали III Міжнародних філософсько-економічних читань (25–26 травня 2010 року, м. Львів) / Університет банківської справи Національного банку України (м. Київ); редкол.; відп. секретар З. Е. Скринник. – Львів, 2010. – С. 121–126.
4. Маркузе Г. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Пер. с англ. – М.: «REFL-book», 1994.–368 с.
5. Філософи, які досліджували сучасні механізми дії та стратегії влади, доходять схожих висновків відносно їх трансформації, хоча йдуть до них різними шляхами. Наприклад, М. Фуко у своїй концепції біо-влади констатує, що влада пройшла довгий шлях еволюції від моделі жорсткого придушення та самодемонстрації в епоху абсолютизму – до моделі нормалізуючої біо-влади, що мікромізує свої вияви аж до неможливості їх фіксації. (Див. напр.: Фуко М. Історія сексуальності. Т.1. Жага пізнання. – Харків: Око, 1997. – 240 с.)
6. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Пер. с фр. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2000. – 96 с.
7. Чистіліна Т. О. «Вислизаючий суб'єкт» як головний соціальний актор сучасності // Філософські перипетії. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: філософія. № 734'2006. – Харків, 2006. – С. 99–105.
8. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація: перспектива чи глухий кут соціального прогресу? – Доповідь на засіданні круглого столу Українського філософсько-економічного наукового товариства 23 березня 2011 року. Рукопис. – 12 с.

*В. М. Сологубов,
кандидат економічних наук, професор,
завідувач кафедри «Фінанси і кредит»
Уральського технічного інституту
зв'язку та інформатики,
м. Єкатеринбург, Російська Федерація*

ПРИРОДА ФИНАНСОВЫХ КРИЗИСОВ

Первый из известных науке мировых финансовых кризисов разразился задолго до 2008 г. – два тысячелетия назад в Римской империи, который ее и развалил окончательно после чувствительных ударов варваров. Вопрос о том, отчего погибла империя – от варваров или финансового кризиса – остается открытым.

Иисус 2 000 лет назад изгнал менял из храма. Примечательно, что это был единственный случай использования силы в земном существовании Иисуса. Евреи платили храмовый сбор в Иерусалиме только специальной монетой – половиной шекеля. Она представляла собой половину унции чистого серебра и не имела изображения римского императора. Поэтому для евреев она была единственной монетой, угодной Богу. Менялы монополизировали рынок этих монет, а затем ради наживы подняли на них цену, как на любой другой рыночный товар. Они извлекали из денежной монополии фантастические барыши, превратив храм божий в место поклонения мамоне.

Кризис экономики Римской империи стал неизбежным следствием господства ростовщической денежной системы и принятия металлического стандарта (III век н. э.). Империя оказалась во власти ростовщиков и пала жертвой их финансовых манипуляций.

Использование кредита и номинальных денег в дополнение к золотым и серебряным деньгам увеличивало денежную массу. Римская экономика, зависящая от поставщиков слитков золота и серебра, стала испытывать недостаток звонкой монеты и колебание цен. Для ослабления денежной напряженности римляне обращались за кредитами к ростовщикам, ускоряя, таким образом, инфляционный процесс и создавая напряженность на товарном рынке. Инфляционная спираль была результатом применения ростовщического кредитного механизма, накачки рынка виртуальными деньгами к общему объему циркулировавших денежных средств.

Нехватка драгоценных металлов усугублялась переплавкой монет, снижением в них содержания золота и выпуском их в обращение с прежней маркировкой. Эта операция называлась «обрезание монет». Настоящие монеты содержали 66 г чистого серебра, а через несколько лет содержание серебра в монете сократилось до 3–4%. В результате инфляции цены поднялись на

1 000%, торговля и промышленность были разрушены. Экономический хаос породил административный [2].

При императоре Диоклетиане (284–305 гг.) в Риме действовало жесткое централизованное планирование. Составлялся годовой план: в нем указывалось количество натурального продукта, которое надлежало сдать провинциям. В результате сформировался огромный бюрократический аппарат. Денежная система практически отсутствовала и была заменена натуральными повинностями и натуральным вознаграждением – «пайками» различных категорий. Для разных групп и слоев населения были установлены разные нормы потребления. Платежи осуществлялись специальными жетонами из свинца – тессерами.

Никогда прежде не было администрации столь жестокой и беспощадной к населению и столь бесполезной и непродуктивной для страны. В таком состоянии Рим прозябал до самого своего падения.

Кризис был преодолен только после того, как император Константин начал чеканить единую золотую монету империи – солидус (позднее безант), ставший международным денежным стандартом и расчетным средством для всего мира на пять веков. Золотой безант весом в 4,55 г 24-каратного золота служил символом византийского суверенитета и признанным денежным стандартом правителей. Стандартный вес и чистота безанта были символами византийской платежеспособности, но его покупательная способность определялась отнюдь не содержанием в нем металла [3].

Деньги в Византии служили лишь средством облегчения обмена, а не мерилем богатства. Несмотря на войны, стоимость золотого безанта оставалась неизменной, и даже во время войн византийцы не брали займы. Стабильность в значительной мере поддерживалась промышленными, торговыми и финансовыми гильдиями Византии. Учет различия между доходами от производственной деятельности и ростовщической прибылью находил свое отражение в различном налогообложении и позволял не допускать разрастания паразитарной деятельности ростовщиков. Императоры получали доход от чеканки золотых монет и сбора податей и пошлин в безантах или серебром, в 12 раз превышающим вес безанта.

Эти доходы обеспечивали жизнедеятельность империи до возвышения ислама. Потеряв золотые рудники в Нубии империя была вынуждена компенсировать эти потери доходами от торговли. Тем не менее, подати и пошлины продолжали собираться, по меньшей мере, до 1204 г., когда Константинополь подвергся разграблению крестоносцами.

На рынке золота конкурировали иудеи, тамплиеры и ломбардийцы с их запасами золота и других ценностей. Владелец золота имел складскую справку, которая подтверждала, что владелец имеет некоторое количество золота на

хранении. Эти расписки служили деньгами, поскольку люди охотно принимали их в качестве оплаты.

Через какое-то время владельцы золота уяснили, что могут выдавать больше расписок на золото, нежели у них хранилось. Разумеется, это увеличивало денежную массу, что вело к росту цен, т. е. инфляции. Держатели расписок теряли доверие к владельцу хранилища и требовали возврата золота. Если расписок оказывалось больше, чем золота, то владелец хранилища становился банкротом и его преследовали за мошенничество. В 1421 г. Сенат Венеции запретил использовать банковские облигации или письменные обязательства, не связанные с депозитами.

Ростовщики поняли, что они могут выдавать необеспеченные деньги в кредит и получать за их пользование процент. Так родились банковские операции с частичным покрытием, т. е. выдача в кредит в 10–20 раз больше денег, чем сумма активов на депозите. И никто не мог раскрыть обман. Ростовщики сосредотачивали в своих руках все больше денег для покупки все большего количества золота.

Так банкиры получили возможность создания денег, ограниченную лишь объемом займов. Более того, они становились подлинными хозяевами потенциальных богатств, которые еще только предстояло ввести в хозяйственный оборот. И сегодня практика выдачи в кредит большего количества денег, чем имеется резервов, именуется банковскими операциями с частичным покрытием. Поэтому банки богатеют, взимая, скажем, 8% годовых за выдачу кредитов. На самом деле, это не 8% годовых, а все 80%! Совершенно очевидно, что банковские операции с частичным покрытием основаны на мошенничестве и порождают инфляцию.

Инфляция не только порождает перераспределение богатств, но и перераспределение власти. Кредитная технология ростовщиков по своей сути являлась посягательством на королевскую монополию выпуска денег. Мошенникам ради неизменного получения наживы было необходимо как-то легализовать фактическую подделку денег. Для этого банкирам предстояло либо хитростью, либо силой вынудить королей передать право выпуска денег банкирам.

Давним и испытанным методом достижения этой цели служили войны. Как правило, международные банкиры финансировали военные расходы противоборствующих сторон (политика «баланса сил»), истощающие эти страны и делающие их зависимыми от воли кредиторов. Они принуждали должников платить долги, шантажируя их угрозой войны. Прибыль шла не только от предоставления кредитов, но и от продажи оружия, финансируемого этими же кредитами. Так эти мошенники управляли подъемом и упадком стран.

В XVI веке Венеция проводила политику «баланса сил» между Испанией и Францией, которые в 1575 г. Объявили об отказе от уплаты всех долгов. Долг

Испании к этому моменту достиг 36 млн дукатов, что равнялось государственным доходам за 6–7 лет. Испания, которая в это время пыталась подавить восстание Нижних Земель, тут же лишилась кредитов. В 1576 г. Экспедиционный корпус, не получавший денег, сократился с 60 до 8 тыс. чел. Начались солдатские волнения. Испания была вынуждена пойти на перемирие.

Постоянные войны истощали Испанию, и ко времени смерти короля Филиппа II ее долги оценивались в 100 млн дукатов. Близился закат «золотого века» Испании. Начинался «золотой век» Голландии, которая возникла как республика семи соединенных провинций, населенных преимущественно кальвинистами. Уже с конца XVI века голландцы приступили к захвату испанских колоний. В 1621 г. для грабежа испанских владений и ведения контрабандной торговли возникла Голландская Вестиндская компания. Процветало пиратство.

Перенос финансовой столицы ростовщичества из Венеции в Амстердам сопровождался легализацией свободной чеканки денег. Это означало, что любой достаточно богатый человек мог изменить объем денежной массы, а следовательно, и стоимость валюты. Все это подхлестывало инфляцию и ложилось тяжелым бременем на угасающую экономику Испании [5].

Следующей жертвой международных банкиров стала Англия. Английские и голландские менялы профинансировали вторжение в Англию Вильгельма Оранского. Новому королю удалось убедить правительство в необходимости займа в размере 1,2 млн фунтов стерлингов у частной корпорации на ведение войны против Франции. Корпорация, называемая Банк Англии, готова была получить эти деньги от анонимной группы (будущих акционеров) и предоставить их в долг королю под 8% плюс 4 000 фунтов стерлингов в год [1]. Предложение было принято, и Банк Англии получил право выпуска бумаг с печатями королевства и банка на сумму займа и под гарантии правительства. Так в 1694 г. Возник первый в истории центральный частный банк. Но вместо обещанной суммы королю передали всего 0,7 млн фунтов наличными, а остальная сумма поступила в виде бумаг с печатью банка. Так начался выпуск национальной валюты, создаваемой центральным банком из «воздуха». После скупки королевских векселей, Банк стал печатать банкноты с подписью кассира сверх дозволенной суммы в 1,2 млн фунтов стерлингов. К 1696 г. Задолженность перед Банком превысила 3 млн фунтов стерлингов, а к 1698 г. Национальный долг вырос до 16 млн фунтов стерлингов и продолжал расти. И король не мог отменить привилегии Банка без согласия Парламента (по Биллю о Правах 1689 г.), т. е. фактически без согласия самого Банка Англии, который умело «настраивал» работу Парламента [2].

Благодаря гремучей смеси невежества и коррумпированности Лондон на длительное время был превращен в столицу международного ростовщичества,

британские государственные институты – в «политических лакеев» финансовой олигархии, а страна – в механизм для производства денег. Именно это в Англии называют демократией.

Наполеон был первым правителем Западной Европы, который прекрасно осознал всю опасность займов. Ему принадлежат такие слова: «Деньги не имеют родины; финансисты не имеют ни патриотизма, ни честности; их единственная цель – нажива». Разгадав суть денежной системы, он пытался заменить ее своей «континентальной системой». Его денежная политика направлялась на развитие сельского хозяйства и промышленности. Он стремился к тому, чтобы внешняя торговля не управляла государством. Но его усилия не увенчались успехом.

В 1816 г. Англия демонетизировала серебро и приняла золотой стандарт. К этому времени Ротшильды контролировали значительную часть золотых запасов и фиксировали его цену. Цена на слитки устанавливалась 2 раза в день на Лондонской золотой бирже пятью ведущими дилерами. Они просто договаривались о цене, по которой готовы были торговать золотом в этот день. Поэтому принятие какой-либо страной золотого стандарта означало, что их денежная система оказывалась под контролем Банка Англии (Ротшильдов), т. е. попросту зависима от лондонских посредников по продаже слитков. С 1820 по 1850 г. Ротшильды были практически монополистами на выдачу кредитов государствам. Был воплощен замысел А. М. Ротшильда, который говорил так: «Дайте мне управлять деньгами страны, и мне нет дела, кто создает ее законы». Члены семьи предоставляли займы практически всем государствам Европы.

Второй важнейшей сферой деятельности этой семьи стало финансирование железных дорог. Затем их интересы распространились на финансирование горного дела и добычу минералов. Монополизация этих сфер была немыслима без коррупционного вмешательства в политику государств. Если подкуп не удавался, то провоцировались войны. Примером такого вмешательства стала Бурская война (1899–1902 гг.), поставившая под контроль Ротшильдов золото и алмазы. Их главным агентом в этой сфере был С. Родс, который при финансовой поддержке Ротшильдов учредил стипендию. Она предназначалась для подготовки лояльных деловых лидеров разных стран через получение образования в Англии. В дальнейшем эти стипендиаты становились фактически агентами международных банкиров, осуществляя контроль за финансовой и социальной политикой тех странах, где они действовали [4].

Несмотря на очевидное банкротство ФРС, доллар сохранил позиции международного клирингового средства расчетов. Владельцам ФРС помогло то, что основу резервов центральных банков мира составляли доллары, и большая часть мировой торговли сырьевыми товарами оплачивается также в долларах. Они могли обрушить экономику любой страны, создав условия для

быстрого оттока «летучих» капиталов. Там же, в Бреттон Вудсе, возникли два международных финансовых института Международный валютный фонд (МВФ) и Внешний банк (ВБ), приложивших немало сил для создания новых займов со стороны развивающихся стран. Их появление было инициировано Советом по международным отношениям (СМО), созданным еще в 1921 г. Группой интеллектуалов, в которую входили Д. Ф. Даллес, А. Даллес, Э. М. Хаус, У. Липпман. Деньги на создание этой надправительственной организации поступили от Дж. П. Моргана, Дж. Д. Рокфеллера, П. Варбурга, Я. Шиффа и других международных банкиров. С тех пор СМО развивает идеи нового мирового порядка (!), экономической глобализации и ... необходимости введения единых денег ради лишения правительств исключительного контроля над национальными деньгами.

Вновь созданные МВФ и ВБ должны были послужить экспансии международных банкиров в развивающихся странах. Свои главные усилия поначалу они направили на создание сети автономных правительственных агентств, способных делать регулярные займы.

Немалая роль отводилась распространению экономических взглядов и теорий, поощряющих развитие внешней торговли и формирование зависимости от международных финансовых потоков. Эти взгляды с подкупающей простотой выразил лауреат Нобелевской премии по экономике Ф. А. фон Хайек: «Погоня за прибылью – единственный способ, при помощи которого люди могут удовлетворять потребности тех, кого они вовсе не знают», – любимая цитата либеральных экономистов.

Умело организованная «погоня за прибылью» стала приносить успех в 70-х годах прошлого века, когда начался рост займов, в том числе на текущее потребление. Либерализация торговли и небольшие инвестиции помогли филиалам крупных корпораций взять под контроль ведущие отрасли развивающихся стран, а затем исподволь формировать курс их экономического развития. Инвестиции позволили интегрировать местные предприятия в механизмы гигантских корпораций, получившие возможность за счет дешевизны местной рабочей силы поддерживать высокие доходы в метрополии. Как правило, эти корпорации пользуются поддержкой туземных коррумпированных правительственных чиновников, озабоченных созданием «благоприятного инвестиционного климата» и сохранением дешевизны рабочей силы. Корпорации начинали манипулировать национальным кредитом и внешней торговлей.

Заработанный капитал вывозился, а затем вновь возвращался уже в виде займов, приумножающих внешний долг. Должника вынуждали тратить свои поступления от экспорта на выплату процентов за кредиты. Так формировалась зависимость от внешнего спроса. А конкуренция между экспортерами вела к снижению цен на природные ресурсы, поступающие из этих стран. Для

обслуживания долга делались новые займы в форме продажи облигаций и госкомпаний, а также привлечения спекулятивных денег на фондовый рынок.

Заемщикам, увязшим в долгах, МВФ и ВБ навязали меры, призванные обеспечить первоочередные выплаты внешнего долга. Среди таковых – расширение экспорта и всемерное сокращение социальных расходов (образование, здравоохранение, занятость), неизменно ведущие к массовой нищете и культурной деградации.

Удерживать бедные страны под контролем финансовой тирании помогает и проверенная политика «баланса сил». Он обеспечивается «промышленно развитыми странами», зависящими от доступа к природным ресурсам бедных стран. Ожесточение этому противостоянию придают укоренившиеся в массовом сознании «пределы роста». Этот неомальтузианский тезис стал одним из наиболее выдающихся творений манипуляторов общественным сознанием из Римского клуба, представляющего интересы международных банкиров и семейств «черной аристократии» Венеции, Генуи и Лондона, исповедующих политику «нулевого роста».

Ничего другого и не может следовать из классической британской политэкономии (точнее, хресматики), описывающей энтропийные процессы, порождающие «энтропийную разруху». А всякая разруха, как известно, начинается в голове...

Цели политики «нулевого роста» были провозглашены в 1955 г., когда по инициативе лорда Б. Рассела в Лондоне прошла конференция «Парламентарии мира за организацию мирового правительства». В ее работе приняла участие и советская делегация. Идеи конференции воплотились в совершенно определенной политике «управляемой дезинтеграции экономики», проводимой практически всеми мировыми правительствами.

Характерными проявлениями такой политики стали: разрушение агроиндустриальных основ развития общества; снижение уровня образования и ускорение интеллектуальной деградации; ограничение рождаемости [6].

Эта политика имеет современное имя – «глобализация».

Список використаної літератури

1. Быков А. А. Вильгельм Оранский / А. А. Быков. – М., 1894.
2. Мельянцев В. А. Восток и Запад во втором тысячелетии: экономика, история и современность / В. А. Мельянецев. – М.: Изд-во МГУ, 1996.
3. У-цзин. Семь военных канонів Древнього Китаю / У-цзин. – СПб.: Евразія, 2001.
4. Arghiri E. Unequal exchange: a study of the imperialism of trade / E. Arghiri ; trans. from the French by B. Pearce. New York & London: Monthly review Press, 1972.
5. Billaudot B. Les trois modèles de gouvernance mondiale / B. Billaudot // L'Economie politique. 2004. No. 023.
6. Chavagneux C. Ce qui s'est vraiment passé à Bretton Woods / C. Chavagneux // Alternatives économiques. 2004. No. 227.

РОЗДІЛ 2

ПОСТКРИЗОВА ПАРАДИГМА ФІНАНСОВОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ

*А. А. Гриценко,
член-корреспондент НАНУ,
доктор экономических наук, профессор
ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАНУ»*

*В. О. Корнивская,
кандидат экономических наук,
старший научный сотрудник
ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАНУ»,
м. Київ*

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В СИСТЕМЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЕВРОПЕЙСКИХ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ¹⁷

Современный глобальный кризис продемонстрировал неадекватность господствующих экономических теорий и построенной на их основе системы институтов финансово-экономического регулирования новым реалиям. Существующие институты не смогли обеспечить диагностики кризисных явлений и своевременного реагирования на накапливающиеся диспропорции, а правительства в условиях уже разразившегося кризиса применяли антикризисные меры, не вписывающиеся в господствующие теоретические принципы, но помогающие практически избежать более тяжелых последствий. Такая ситуация говорит о необходимости существенных корректировок как в теоретических представлениях о функционировании экономики, так и в системе институтов ее регулирования.

В этой связи значительно актуализировались исследования системных рисков, финансовой нестабильности и различных аспектов регулирования рынков. Однако эти исследования ведутся преимущественно в функциональном ключе и не углубляются до анализа изменений в собственных основаниях экономического развития, в продуцировании, возрастании и мультипликации в различных формах реальной стоимости. Стоимость как самостоятельная реальность, отличная от конкретных форм ее представления в ценах, различных активах, ценных бумагах не только исчезла из учебников по экономикс, микро- и макроэкономике, но и почти перестала быть предметом научных исследований. Это обезоружило экономическую науку, лишило ее возможности долговременного предвидения, основанного на понимании сущности явлений и вытекающих из нее тенденций развития.

---

¹⁷ Публикация при финансовой поддержке НАН Украины проекта «Россия и Украина в общеевропейском пространстве: гармонизация интересов и объединение усилий» № 10-02-00761 а/У в рамках совместного конкурса НАНУ - РГНФ.

Поэтому одним из необходимых шагов в осознании подлинного значения, истоков и механизмов современного глобального кризиса является возвращение на новой основе к проблематике стоимости, поиску ее адекватного экономическим реальностям понимания, теоретическому воспроизводству движения стоимости на всех уровнях экономической системы и во всех ее основных формах.

Стоимость как основополагающая категория рыночной экономики, составляющая базис и форму движения капитала, пронизывает всю экономику, подчиняет себе все правила и нормы экономической деятельности и таким образом создает свою собственную систему институтов. Поэтому анализ институтов рыночной экономики должен вестись на основании понимания стоимости. Главное противоречие, приведшее к глобальному кризису заключено в противоречии между производством стоимости и ее движением в различных формах представления на рынке (в денежных агрегатах, видах ценных бумагах и пр.). Внешне это проявилось в разрыве движения реального ВВП и финансовых активов. До начала кризиса мировые финансовые активы превышали мировой ВВП более чем в 10 раз. А 30 лет назад это превышение составляло лишь 1,2 раза.

Однако сама констатация факта этого разрыва еще ничего не дает для понимания подлинных причин кризиса, ибо она только внешне соотносит ценные бумаги и реальные материальные ценности, но не понимает их как формы выражения одного и того же содержания – стоимости. Осознание этого обстоятельства станет основанием системного подхода к пониманию механизмов зарождения и развертывания кризисов и вместе с тем базой поиска институциональных механизмов регулирования движения стоимости во всех ее формах. Пока этот поиск ведется в основном на прагматической основе путем обобщения практического опыта и выработки мер, способных предотвращать те провалы, которые обнаружил кризис. Однако без должной теоретической основы не может быть уверенности в том, что не возникнут новые провалы, которые не будут замечены и предотвращены.

Сейчас европейские страны осуществляют всестороннее институциональное реформирование в целях усиления ответственности субъектов финансовых отношений и контроля за финансовыми рынками, повышения их прозрачности. Несмотря на то, что не Европа стала катализатором финансового кризиса, именно европейские государства выступили в авангарде финансовых реформ в глобальном пространстве.

Цель настоящей статьи – охарактеризовать институциональные трансформации в системе регулирования европейских финансовых рынков и обновленную Европейскую систему финансового надзора в контексте ее экономической и нормативной эффективности.

В ответ на стремительно разворачивающиеся кризисные тенденции осенью 2007 года на неформальном саммите ЕС в Лиссабоне участники поддержали предложенные Советом ЭКОФИН приоритетные методы реагирования на потрясения на мировых финансовых рынках: повышение прозрачности финансовых рынков; совершенствование управления рисками; создание механизма усиленного надзора за финансовыми институтами; создание системы ответственности рейтинговых агентств; тогда же было принято решение о структурном реформировании финансового сектора. В декабре 2007 года как реакция на ипотечный кризис в США была обнародована программа действий по интеграции ипотечного рынка ЕС с целью развития конкуренции и недопущения кризисных тенденций; и опубликована программа повышения финансовой культуры и улучшения финансового образования в Европе. В марте 2008 года Совету ЭКОФИН была поручена разработка мер по усилению финансового надзора и управлению трансграничными кризисными финансовыми ситуациями, а также формирование системы раннего предупреждения на общеевропейском и международном уровнях, включая усиление роли МВФ в надзоре за макроэкономической стабильностью; саммит ЕС поддержал предложение о согласовании на международном уровне добровольного Кодекса поведения для суверенных фондов и определение принципов их допуска странами-реципиентами.

В декабре 2008 года Евросовет призвал государства-члены ЕС, банки и иные финансовые институты к безотлагательной реализации мер по финансовой стабилизации, восстановлению доверия на финансовых рынках, возобновлению кредитования реального сектора и снижению процентных ставок. В 2008 году Франция стала инициатором первого саммита Группы Двадцати в Вашингтоне по вопросам финансовой нестабильности, именно по инициативе Франции в сентябре 2009 года были разработаны правила регулирования получения бонусов, и именно Франция стала первой страной, применившей эти правила на практике, приняв соответствующие постановления 5 ноября 2009 года.

В ответ на кризисные тенденции в глобальном финансовом пространстве в Европейском Союзе была создана Группа под руководством Жака де Ларозьера, которой было поручено исследовать эффективность надзора за европейскими финансовыми рынками с целью модернизации системы контроля как над деятельностью отдельных финансовых учреждений, так и над финансовым рынком в целом. Результатом длительной работы стали предложения по реформированию европейского институционального пространства, которые после длительных дебатов привели к изменению институциональной структуры надзора в Европейском Союзе.

В конце 2010 – начале 2011 гг. в Европейском Союзе начала функционировать вновь созданная структура институтов надзора в финансовом секторе – Европейская система финансового надзора (ЕСФН). Она включает Европейские органы надзора: Европейскую банковскую администрацию, Европейскую администрацию по страховому рынку, Европейскую администрацию по фондовому рынку; Объединенный комитет Европейских органов надзора; компетентные и надзорные органы в государствах – членах Европейского Союза; Европейский Совет по системным рискам [1].

Новая институциональная структура была создана в связи с тем, что условия повышающейся интеграции финансовых рынков были несовместимы с действовавшими регуляторными механизмами, а задачи посткризисного развития не могли быть решены в рамках действующей системы надзора. Процесс усиления интегрированности финансовых рынков в Европейском Союзе начался еще осенью 2007 года, когда вступила в силу Директива 2004/39 СЕ о рынках финансовых инструментов (MiFID), значительно расширившая возможности финансовых компаний по развитию операционной активности в рамках ЕС: на основании указанной директивы финансовые компании могут осуществлять свою деятельность в любой стране ЕС без создания филиалов. Директива установила единые нормы информационного обеспечения и защиты сделок с ценными бумагами, этот документ, создав устойчивую основу для упрощенного трансграничного движения капитала, обусловил дальнейшие трансформации в законодательно-институциональном пространстве ЕС.

Посткризисная система регулирования финансовых рынков ЕС пришла на смену действовавшим Комитетам Европейского надзора: Комитета по банковскому надзору, Комитета по надзору за страховым рынком, Комитета по регулированию фондовых рынков. Новые органы надзора взяли на себя все функции их предшественников, включая реализацию уже запущенных проектов, на них также возложены новые функции в контексте реализации задач, поставленных при их создании. Европейские органы надзора подотчетны Европейскому парламенту и Евросовету, причем подотчетность относится также и к кросс-секторальным вопросам, которые координируются в рамках Объединенного комитета Европейских органов надзора.

Европейская система финансового надзора направлена на повышение качества и согласованности действий национальных органов надзора за деятельностью трансграничных компаний и создание общеевропейского свода правил, применимых ко всем финансовым институтам внутреннего рынка. Европейские органы надзора также будут выполнять контролирующие функции в отношении рейтинговых агентств; важной задачей является также подготовка конкретных предложений по усилению роли Европейской системы финансового надзора в период кризисов (при этом подчеркивается, что

решения органов ЕСФН не могут влиять на выполнение государствами – членами ЕС своих фискальных обязательств) [6].

Роль Европейских органов надзора будет состоять в: разработке политики регулирования, ее детальной настройке и применении как в рамках конкретного вида рынка, так и в контексте отдельных финансовых институтов; формировании общеевропейских технических стандартов в каждой конкретной отрасли регулирования; координации надзора за трансграничными компаниями; координации деятельности национальных регуляторов и решении споров; создании эффективной системы обмена информацией между надзорными органами различных секторов и уровней; сборе информации для проведения стресс-тестирования и информации, необходимой для Европейского Совета по системным рискам; создании общеевропейской культуры надзора, общих критериев и принципов. Европейские органы надзора уполномочены в рамках деятельности по координации формировать рекомендации для национальных органов надзора и принимать обязывающие решения, запрещать определенные виды финансовых продуктов и спекулятивные операции, способные дестабилизировать финансовые рынки [6].

В компетенцию Европейских органов надзора входит также оценка процессов слияний и поглощений, консультирование Европейского парламента по этим вопросам в связи с возможными рисками. В этом контексте отсутствие соответствующей оценки по поводу недавних слияний и поглощений на европейском фондовом рынке выглядит неоднозначно. Как сообщает агентство РБК, британская фондовая площадка London Stock Exchange Group и оператор бирж Торонто и Монреаля TMX Group объявили о слиянии путем обмена акциями. В результате будет образована трансатлантическая компания-оператор с лидирующими мировыми позициями. Немецкий биржевой оператор Deutsche Boerse AG и трансатлантический оператор NYSE Euronext подписали соглашение о слиянии с целью создания глобальной биржевой группы. Транзакция, утвержденная советами директоров обеих компаний, позволит укрепить положение Франкфурта и Нью-Йорка как мировых финансовых центров и создать крупнейшую в мире биржевую группу по объемам выручки и EBITDA (прибыль до уплаты процентных платежей, налогов и начисления амортизации). Сделка будет осуществлена путем присоединения NYSE Euronext к новообразованной холдинговой компании с регистрацией в Нидерландах, которая также выкупит все акции Deutsche Boerse.

Проанализируем, к каким последствиям приведут указанные процессы слияний и поглощений. По нашим оценкам, трансграничное движение капиталов станет еще более мобильным в связи с формированием единых критериев и принципов его движения в рамках объединенных бирж. Процессы управления будут оптимизированы, и на определенном этапе трансакционные издержки

будут уменьшаться. Указанные эффекты будут не мгновенными, поскольку выработка единых правил и критериев операционной активности и листинга требует времени, поэтому максимальный эффект будет достигнут в среднесрочной перспективе. Однако, указанные процессы существенно увеличивают рисковость финансового пространства, поскольку в связи с увеличением мобильности движения капитала, увеличивается и скорость распространения возможных шоков. Еще одним направлением возрастания рисков является непропорциональное и опережающее привлечение инвестиционных активов в систему финансовых операций и отвлечение их из сферы реального сектора в связи с низкими транзакционными издержками операционной активности финансовых рынков. Подобные слияния и поглощения на финансовом рынке свидетельствуют о том, что будет происходить смещение полюсов риска в сторону биржевого сектора. Однако указанные процессы не получили адекватной оценки Европейской администрации по фондовому рынку, что вполне может свидетельствовать о конфликте интересов и дисбалансах, возникающих при осуществлении властных полномочий новых надзорных органов.

Еще одним проявлением противоречивого характера новой системы надзора в ЕС является введение налога на банки как следствие реализации глобальной политики повышения ответственности банков. Этот вопрос в течение двух лет обсуждался на международном уровне в связи с активной антикризисной государственной поддержкой банковского сектора и необходимостью пополнения бюджетов стран, принявших активное участие в судьбах национальных банковских систем. По данным Европейской комиссии в ЕС совокупные вливания в банковский сектор составили 16,5% ВВП, что, наряду с другими факторами, послужило причиной возрастания бюджетных дефицитов и государственного долга. В июне 2010 Европейский Совет принял решение о необходимости введения налога на банки для справедливого распределения бремени ответственности и для уменьшения возможных системных рисков.

Предложения по введению налога на банки в различных странах представлены различными механизмами, которые можно подразделить на две группы: краткосрочные (фискальные), в рамках которых средства будут направляться в бюджет для покрытия тех издержек, которые государства понесли во время кризиса в связи с расширенной поддержкой банковских учреждений; долгосрочные (стабилизирующие), связанные с формированием специальных фондов для осуществления мер финансовой стабилизации при возникновении кризисов в будущем.

В отличие от предложений ряда стран – участниц, инициатива Европейского Союза состоит в более глубоких системных изменениях с целью создания долгосрочного механизма финансовой стабильности, в рамках которого будет функционировать система взимания налогов с банков, которая преследует цель

интернационализации внешних эффектов от функционирования банковских учреждений во время кризиса и обеспечения защитного буфера для реального сектора [5; с. 36–38] (До законодательного закрепления этой инициативы на уровне общеевропейского пространства Великобритания, Германия и Франция уже ввели налог на банки).

Таблица 1

Цели и механизм взимания налога на банки в странах ЕС

Государство	Цель введения налога	Фонд аккумуляции средств	База налогообложения	Ставка налогообложения
Бельгия	Финансовая стабильность	Фонд защиты депозитов и финансовых инструментов	Депозиты	-
Дания	Финансовая стабильность	Целевой фонд как часть системы страхования вкладов	Обеспеченные облигации и ценные бумаги	0,20%
Франция	Фискальная стабилизация	Государственный бюджет	Собственный капитал, рассчитанный с учетом активов, взвешенных по уровню риска	0,25%
Германия	Финансовая стабильность	Целевой фонд - Bank resolution fund	Номинальная стоимость деривативов и обязательств за вычетом собственного капитала и депозитов	0,02%, 0,03%, 0,04% в зависимости от величины банка
Венгрия	Фискальная стабилизация	Государственный бюджет	Пассивы за вычетом определенных обязательств	0,0150% - 0,53% в зависимости от величины банка
Швеция	Финансовая стабильность	Фонд банковской реструктуризации - Bank restructuring fund	Обязательства за вычетом акционерного капитала и некоторых активов	0,04%
Великобритания	Фискальная стабилизация	Государственный бюджет	Обязательства за вычетом основного капитала и застрахованных депозитов	0,10%

Источник: *Financial Stability Report. Warsaw: National Bank of Poland. December, 2010.*

Последствия, к которым приведут указанные законодательные нововведения, в различных экономико-финансовых условиях будут различаться: для Великобритании, где преобладает модель фондового инвестиционного финансирования, влияние на реальный сектор будет минимальным, тогда как во Франции и Германии, где преобладает банковская модель, экономические эффекты будут более глубокими и долгосрочными. Кроме того, унифицированность подобного подхода к принятию нововведений в банковском налогообложении в условиях, когда государства – члены ЕС в различной степени приняли участие в стабилизации финансового сектора, может неоднозначно повлиять на стратегическую стабильность финансовых рынков. Поэтому указанные процессы должны находиться под пристальным вниманием Европейской банковской администрации во избежание возможных перекосов и дисбалансов.

Рассмотрим еще один важный орган, составляющий структуру Европейской системы финансового надзора. В декабре 2010 года официально вступили в силу законодательные акты Европейского Парламента и Европейского Совета о макропруденциальном надзоре в финансовой системе и учреждении Европейского Совета по системным рискам (ЕССР). Это независимый орган макропруденциального надзора в Европейском Союзе, в функции которого входит оценка, смягчение и предотвращение возможных рисков в контексте макроэкономических изменений, а также обеспечение бесперебойного функционирования внутреннего финансового рынка в целях укрепления взаимосвязи между финансовым сектором и реальным для устойчивого экономического роста. Результаты работы Европейского Совета по системным рискам отражаются в ежегодных отчетах, которые предоставляются Европейскому Парламенту и Европейскому Совету, а также в ежегодных слушаниях на заседаниях Европарламента.

В задачи ЕССР входит выявление системных рисков и определение их приоритетности; мониторинг наиболее значительных рисков и обоснование путей их минимизации; выявление на ранней стадии возможных чрезвычайных ситуаций и предоставление соответствующей конфиденциальной информации Европейскому Совету, на основании которой Евросовет принимает решения по организации работы Европейских органов надзора в контексте сложившихся макроэкономических условий; мониторинг выполнения рекомендаций; тесное сотрудничество с другими участниками Европейской системы финансового надзора.

В рамках сотрудничества ЕССР предоставляет свои оценки и рекомендации Европейским органам надзора (ЕОН) для обеспечения выполнения ими возложенных на них задач; совместно с ЕОН разрабатывает количественные и качественные показатели, характеризующие системные

риски; участвует при необходимости в заседаниях объединенного комитета Европейских органов надзора; координирует свои действия с международными финансовыми организациями (МВФ), с Советом по финансовой стабильности.

Структуру ЕССР составляют:

- Генеральный Совет;
- Руководящий комитет;
- Секретариат;
- Консультативный научный комитет;
- Консультативный технический комитет.

Председателем Европейского Совета по системным рискам является Глава Европейского центрального банка – Жан Клод Трише. Первый заместитель – Марвин Кинг (управляющий Банком Англии).

В Состав Генерального Совета входят:

- Президент и вице-президент ЕЦБ;
- Главы центральных банков стран-участниц;
- Один участник – представитель Европейской Комиссии;
- Председатель Европейской банковской администрации;
- Председатель Европейской администрации по рынку страхования и пенсионным фондам;
- Председатель Европейской администрации по фондовым рынкам;
- Председатель и два заместителя консультационного научного комитета;
- Председатель консультационного технического комитета;
- Участники без права голоса.

Заседания Генерального Совета будут проходить не реже одного раза в год.

В функции Руководящего комитета входит управление и контроль над текущей работой ЕССР, подготовка заседаний Генерального Совета, анализ документов, которые будут обсуждаться на заседаниях. В состав Руководящего комитета входят: Председатель и Первый вице-председатель ЕССР, вице-президент ЕЦБ; четыре участника Генерального Совета, которые также являются членами Генерального Совета ЕЦБ; представитель Еврокомиссии; Председатели Европейских администраций (банковской, фондовой, страховой) и др.

Секретариат Европейского Совета по системным рискам отвечает за ежедневное функционирование и выполнение текущих задач, поставленных перед ЕССР; его состав формируется по представлению Европейского центрального банка: глава Секретариата избирается Генеральным Советом из кандидатов, предложенных ЕЦБ, избранный глава утверждает штат Секретариата. На Секретариат возложены основные функции по реализации программ ЕССР; он также содействует сотрудничеству с Европейской системой центральных банков, с другими участниками Европейской системы

финансового надзора; с иными надзорными органами международного, европейского и национального уровня.

Структура вновь созданного Европейского Совета по системным рискам отвечает глубоким задачам, которые возложены на него в связи с необходимостью создания эффективной системы макропруденциального надзора в максимально интегрированном финансовом пространстве Европейского Союза. Не случайно, именно главы и представители Европейского центрального банка играют в составе Генерального Совета, Руководящего комитета и Секретариата решающую роль, поскольку многолетний опыт единой монетарной политики даст возможность сконцентрироваться на плюсах и минусах, позитивных эффектах и дисбалансах, возникающих в интегрированном пространстве, а отработанный трансмиссионный механизм, учитывающий возможные реакции операторов финансовых рынков, поможет выявлять и прогнозировать системные риски в связи с изменением макроэкономической ситуации.

Поэтому Европейский Совет по системным рискам потенциально может стать эффективным органом макропруденциального надзора, будь он наделен соответствующими полномочиями; тогда как установленная система взаимодействия ЕССР и Европейской системы финансового надзора закрепляет за ЕССР статус *рекомендательного органа*. Участие Главы ЕССР в заседаниях совета руководителей Европейских надзорных органов осуществляется без права голоса. (ст.16 Правил и процедур Европейского Совета по системным рискам) [3]. Участие Главы ЕССР в заседаниях объединенного комитета Европейских надзорных органов ограничивается статусом наблюдателя (с.17 Правил и процедур Европейского Совета по системным рискам) [3]. Предупреждения ЕССР имеют рекомендательный характер, их утверждению предшествует обоснование в контексте системных рисков, предварительный этап связан с консультациями ЕССР и представителями органов и частных компаний, на которые возможно направление предупреждения; в процессе составления предупреждений и рекомендаций необходимо принятие во внимание деятельности международных финансовых организаций. Рекомендации утверждаются решением Генерального Совета Европейского совета по системным рискам и подписываются председателем, в каждом решении указывается, останется ли информация конфиденциальной или будет опубликованной на веб-сайте ЕССР и в Официальном журнале Европейского Союза. Не смотря на то, что Генеральный Совет ЕССР осуществляет контроль над выполнением принятых рекомендаций, принимает решения о выполнении рекомендаций адресатами, статус рекомендательного органа не дает возможности применения каких-либо санкций, более того, мнения адресатов предупреждений, высказанные на заседании Генерального Совета ЕССР,

принимаются во внимание при принятии решений о выполнении рекомендаций (Ст. 18-20 Правил и процедур Европейского Совета по системным рискам) [3].

То, что решения вновь созданного Европейского совета по системным рискам не имеют обязательной силы, с одной стороны, указывает на приоритеты общеевропейской практики регулирования, когда нормы принимаются постепенно с определенным периодом адаптации. Так, Жан Клод Трише, глава ЕССР и одновременно глава ЕЦБ, указал, что ЕССР должен вначале убедить и построить отношения доверия [4]. Выстраивание отношений доверия – это подход, который реализовывался Европейским центральным банком на протяжении всего периода осуществления единой денежно-кредитной политики Евросистемы, когда отлаженный трансмиссионный механизм обеспечивался принципами взаимодействия ЕЦБ и операторов финансового рынка: регулярность процедур, прозрачность, ответственность, транспарентность. Следование этим принципам сформировало достаточно эффективное монетарное пространство, которое характеризовалось высоким уровнем доверия, адекватностью реакций субъектов рынка на меры воздействия Европейского центрального банка. Поэтому начальный рекомендательный характер решений ЕССР, который заложен в Правилах и процедурах Европейского совета по системным рискам, наряду с принципом обратной связи с субъектами рынка на предварительном этапе разработки предупреждений, а также наряду с возможностью субъектов рынка принимать участие в заседаниях Генерального Совета ЕССР для обмена мнениями, может заложить прочный фундамент стратегического взаимодействия ЕССР и операторов рынка всех уровней. Если бы не одно «но»: рекомендательный характер решений ЕССР, состоящего преимущественно из представителей ЕЦБ и центральных банков, выглядит неоднозначно на фоне других процессов, происходящих в Европейском Союзе. В марте 2010 года была опубликована посткризисная стратегия экономического развития ЕС, в которой сформулированы инициативы по реализации устойчивого, инклюзивного роста в ЕС. В этом документе достаточно подробно прописаны компетенции институтов ЕС в целях решения поставленных задач; однако в документе не указываются направления операционной активности Европейского центрального банка как главного координатора интегрированных финансовых рынков. Документы, формирующие долгосрочную стратегию развития, не могут не учитывать системного характера финансового регулирования, на институциональные трансформации которого были направлены усилия многих законодательных инициатив, и реформирование которого является важнейшим фактором посткризисного восстановления. Поэтому отсутствие в посткризисной стратегии указаний на механизмы взаимодействия руководящих органов ЕС, включая Европейский центральный банк, означает не что иное, как

укоренившиеся дисбалансы в системе взаимодействия общеевропейских органов власти, которые в процессе усиливающейся посткризисной интеграции рынков и централизации управления, будут лишь усугубляться, а коллективные решения будут приниматься все с большими издержками.

Процессы принятия и реализации коллективных решений были описаны еще Марсуром Олсоном в «Логике коллективных действий», где он показал, что существуют три отдельных фактора, которые совместно влияют на работу «большой организации» в общих интересах. Во-первых, чем больше группа, тем меньше доля отдельного участника в общем эффекте от совместной активности, тем *меньше адекватное вознаграждение за любое групповое действие, приводящее к общему желаемому эффекту*, и тем дальше удаляется группа от обеспечения себя оптимальным количеством общественного блага, ради которого она была создана. Во-вторых, чем больше группа, тем больше вероятность того, что прибыли, приходящейся на каждого отдельного участника, может быть недостаточно для покрытия тех издержек, которые несет участник для обеспечения коллективных решений. Чем больше группа, тем меньше вероятность олигополистического воздействия, которое помогло бы обеспечить коллективное благо. В-третьих, чем больше группа, тем выше издержки организации совместной деятельности [2, с.42–64]. Поэтому коллективные блага, предоставляемые в рамках единого экономического пространства ЕС будут уменьшать свою оптимальную эффективность для каждого отдельного участника в связи с расширением общеевропейского пространства; олигополистическое воздействие Германии и Франции на экономические и денежно-кредитные процессы ЕС будет уменьшаться с принятием каждого нового члена, а с ним будут увеличиваться издержки, связанные с управлением и организацией взаимодействия, которые особенно возросли в связи с кризисными тенденциями и финансовой нестабильностью. Функционирование Европейского Союза с самого начала было сопряжено с необходимостью достижения институционального равновесия в системе принятия коллективных решений, тогда как опыт законодательного формотворчества в ЕС показывает, что принятие специальных актов, равно как и принятие наиболее общих актов, регулирующих функционирование ЕС, проходило всегда сложно, длительно, противоречиво. Поэтому, учитывая предыдущий опыт институционального взаимодействия в общеевропейском пространстве, оценить однозначно позитивно создание новой институциональной структуры надзорных органов в финансовом пространстве ЕС, мы не можем, поскольку уже первые шаги по формированию новой Европейской системы финансового надзора сопряжены с существенными противоречиями и дисбалансами, связанными с реализацией компетенций новых надзорных органов. Возможным выходом из сложившейся ситуации

является закрепление за Европейским центральным банком статуса главного координатора процессов надзора за финансовым сектором в ЕС с наделением соответствующими полномочиями и ответственностью в целях создания единого механизма контроля как за эмиссией денег, так и за их последующей мультипликацией в системе финансовых рынков.

Список використаної літератури

1. Официальный сайт Европейского Совета по системным рискам: www.esrb.europa.eu.
2. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. Пер с англ.: М.:ФЭИ, 1995. – 174 с.
3. Decision of the European systemic risk board of 20 January 2011 adopting the Rules of Procedure of the European Systemic Risk Board (ESRB/2011/1) (2011/C 58/04). Official Journal of the European Union. <http://www.esrb.europa.eu/pub/pdf/ESRB-Rules-of-Procedure.pdf?5c579cd60ee624cc5c06482da63f4685>.
4. Introductory statement by Jean-Claude Trichet, Chair of the ESRB. Brussels, 07 February 2011. Электронный ресурс: официальный сайт Европейского совета по системным рискам:
5. <http://www.esrb.europa.eu/news/pr/2011/html/sp110207.en.html>.
6. Financial Stability Report. Warsaw: National Bank of Poland. December, 2010.
7. Regulation (EU) No 1093/2010 of the European Parliament and of the Council
8. of 24 November 2010 establishing a European Supervisory Authority (European Banking Authority), amending Decision No 716/2009/EC and repealing Commission Decision 2009/78/EC: <http://www.esrb.europa.eu/shared/pdf/EBA-en.pdf?c0cbca29d7c1894a661409f5fb44a68e>

В. Г. Бодров,
доктор економічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
Генеральний директор
Всеукраїнської громадської організації
«Інститут досліджень економіки і суспільства XXI століття»,
м. Київ

ФОРМУВАННЯ МОДЕРНІЗАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ ДЕРЖАВНОГО ІНТЕРВЕНЦІОНІЗМУ

Забезпечення сталого зростання економіки України у посткризовий період вимагає докорінної зміни філософії, ідеології державної політики в напрямку запровадження комплексу стимулюючих важелів й алгоритмів щодо формування нової господарської моделі. В основі такої моделі зростання повинні лежати цілеспрямований розвиток внутрішнього попиту, модифікація участі України в міжнародному поділі праці через вихід на зовнішні ринки з більш технологічною, адекватною наявному виробничому і людському потенціалу продукцією.

У зв'язку з цим виникає нагальна необхідність наукового опрацювання нової парадигми державного втручання в соціогосподарські процеси у межах більш широкого модернізаційного проекту для України та й для інших держав, які відчайдушно намагаються вийти з глобальної фінансової кризи на траєкторію стабільного економічного розвитку, бажано, на переважно інноваційній основі. «Пошук власної моделі розвитку – це передусім намагання визначити оптимальний шлях побудови сучасної, конкурентоспроможної, привабливої для життя країни. У кожній державі буде своє бачення і своя модель поступу, але, незважаючи на розмаїття підходів, сьогодні можна виокремити основні складники національного успіху. Безперервна модернізація та інноваційність – такою має бути універсальна формула не тільки політичного й економічного, а й соціального, культурного, гуманітарного розвитку»[1, с. 8].

В умовах невизначеності динаміки світової економіки та зростання конкурентних викликів забезпечення стійкості помічених у 2010 році перших позитивних післякризових трендів і встановлення стабільності основних макроекономічних параметрів вимагають наявності відповідних системних передумов. Між тим, відродження основних характеристик докризової соціогосподарської моделі призвело і до відродження відчутних ризиків для посткризової стабільності. В Україні збереглися основні риси докризової моделі фінансової системи, що функціонує на фінансових потоках від сировинного експорту, зі спекулятивною моделлю фінансового ринку, високими

системними ризиками, підвищеною волатильністю фінансових показників при відсутності ринкових амортизаторів, здатних послабити імовірні шоки й уберегти національну економіку від «другої хвилі» кризи. Водночас, аналіз можливих чинників загострення кризових явищ в Україні у короткостроковому періоді дозволяє з високим ступенем імовірності прогнозувати позитивну динаміку основних макроекономічних показників у 2011 році. Формуючи очікування економічної динаміки в 2011–2012 рр., не варто нехтувати наявністю низки потенційних рушійних сил посткризового економічного оновлення, які поки ще майже не задіяні, проте можуть спрацювати в ролі потужних прискорювачів вже в найближчій перспективі: потенціал внутрішнього ринку, відновлення зростання інвестицій, невикористаний резерв монетарного стимулювання [2, с.47]. Все це створює сприятливе середовище для відходу від популістських мотивів економічної політики держави, для започаткування економічного зростання і, в цілому, модернізації національного господарства України.

Однак, успішна реалізація довгострокових цілей якісно оновленого та сталого розвитку багато в чому буде залежати від змістовного наповнення модернізаційної парадигми державного інтервенціонізму і, зокрема, відповіді на три взаємопов'язаних питання: 1) що собою являє модернізація по-українськи, які її імперативи і пріоритети? 2) які рушійні сили, носії, регулювальні інститути та передумови модернізації? 3) хто буде нести основний тягар здійснення модернізаційного проекту, іншими словами, хто буде платити?

Відповідаючи на поставлені запитання, навряд чи варто обмежуватися спрощеним розумінням модернізації як деякого процесу осучаснення, вдосконалення, оновлення, впорядкування. Очевидно, мова повинна йти про більш фундаментальні речі, а саме, про системні перетворення, радикальні зміни всього суспільного і господарського устрою. У такому вигляді «...модернізація, як триваючий і, практично, невинний трансформаційний процес, – справедливо зазначає відомий російський дослідник Ю.М. Осипов, – може мати екзогенну або гомогенну природу»[3, с. 6]. Екзогенна модернізація йде ззовні і зверху, є здебільшого імпортованою, нав'язується за відомими західними зразками, диктується міжнародними фінансовими інститутами. При слідуванні цим шляхом можливі різні результати, в т. ч. дуже ймовірно і остаточне потрапляння країни до розряду безнадійної периферії Заходу з незаперечною залежністю від глобального контексту.

Не виключаючи можливості використання зовнішніх джерел, імпульсів і рушійних сил, краще все-таки виглядає гомогенна модернізація, що передбачає опору на іманентні тій чи іншій країні ресурси, джерела, осередки проривного, випереджального розвитку. Якщо ж вони себе ще не досить виявили, то необхідно зробити все, щоб їх виявити, викликати до життя, зосередити і

консолідувати, привести до ефективного економічного задіяння. При цьому починати потрібно з мобілізації наявних ресурсів, матеріальних і духовних сил суспільства, їх раціональної організації. Модернізація неможлива без мобілізації як її органічної складової. Тільки за таких обставин можлива суверенна національна модернізація, що керується ідеєю зміцнення і розвитку країни, спрямовується на досягнення нового, більш передового та досконалого її образу в сучасному глобалізованому світі.

Стосовно можливих рушійних сил, носіїв, трансформерів модернізаторської ідеології слід зазначити, що на пострадянському просторі постійно співіснують і конкурують між собою більше десятка модернізаційних проектів: ліберальний, соціалістичний, православний, ісламський, державно-капіталістичний, корпоративний, бюрократичний, імперський, європоцентристський, євразійський, націоналістичний, народний та ін. Деякі з них з більшою або меншою мірою успішності реалізовувалися в окремих країнах, інші чекають свого часу і який з них візьме гору – велике питання. В Україні за 20 років незалежності чітко простежується постійне перетасування, варіювання чотирьох модернізаційних проектів.

Так, перша половина 1990-х років пройшла під знаком лібералізації соціогосподарських відносин з її величезними соціальними втратами, соціальною поляризацією суспільства, перерозподілом державної власності в інтересах кількох великих фінансово-промислових груп, створенням слабкої ринкової економіки і недосконалої ринкової інфраструктури, відстороненістю держави від управління трансформаційними процесами. З кінця 1990-х по 2004 рр. досить успішно здійснювався бюрократичний проект модернізації, коли було розбудовано жорстку вертикаль виконавчої влади, відновлена керованість економікою, досягнута макроекономічна стабілізація (після дефолту 1998 р.) і започатковані структурні реформи, економічне зростання.

У 2005–2009 рр. в результаті загострення внутрішньополітичної ситуації в країні, викликаного як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, в т.ч. і під явним зовнішнім впливом, відбулася різка переорієнтація векторів розвитку: був узятий курс на прискорену європейську інтеграцію, ніяк не підкріплений економічно і розрахований, головним чином, на швидке політичне рішення питання з боку керівництва Європейського Союзу. Одночасно відбувався демонтаж сталих економічних зв'язків з Росією та іншими країнами СНД, що супроводжувалося запеклою боротьбою експорто- та імпортоорієнтованих фінансово-промислових груп. Під завісою дешевої демагогії, брехні, соціального популізму, загравання на національних почуттях населення з різних частин розколотої навпіл країни розгорнувся процес реприватизації, перерозподілу власності на користь домінуючих політичних угруповань. Економіка була в черговий раз принесена у жертву політиці, що істотно збільшило

наслідки глобальної фінансової кризи, в результаті якої Україна опинилася серед найбільш постраждалих держав.

Зі зміною влади на початку 2010 р. процес модернізації взяв під свій патронат великий національний експортоорієнтований капітал, чий економічні інтереси певною мірою збігаються на даний момент з цілями суспільства по виходу з кризи і подоланню її наслідків. Мова йде про зростання обсягів експорту при збереженні сприятливої посткризової зовнішньоекономічної кон'юнктури, що в свою чергу призведе до збільшення експортної виручки, відрахувань до бюджету, податкових платежів, до пожвавлення інвестиційної активності, зростання зайнятості, розширення можливостей в акумулюванні коштів для подальших глибоких структурних перетворень. Цей проект має непогані шанси на успіх, але за однієї неодмінної, але навряд чи здійсненої умови – основний тягар модернізації великий вітчизняний капітал візьме на себе і разом з державою не допустить у найбільш вразливій початковій стадії реформ помітного падіння рівня життя, зниження соціальних стандартів.

За таких обставин особливої ваги набуває ознайомлення із сучасним тенденціями у розбудові ефективної моделі посткризового розвитку, врахування міжнародного, зокрема, європейського та російського досвіду стратегічного реформування, його позитивних і негативних аспектів. Так, прийнята у 2010 році Європейською комісією нова економічна стратегія «Європа 2020», спрямована на досягнення протягом поточного десятиріччя в економіці країн ЄС: інтелектуального зростання на основі розвитку знань, інновацій, освіти і формування цифрового суспільства; побудову сталої та екологічно збалансованої низьковуглеродної економіки з більш ефективним використанням ресурсів при виробництві продукції, підвищенням її конкурентоспроможності; забезпечення справедливості за рахунок підвищення рівня зайнятості на ринку праці, боротьбу з бідністю. Реалізація зазначених цілей буде оцінюватися за кількома цільовими показниками, які слугуватимуть чіткими орієнтирами як для країн-членів ЄС, так і для країн-претендентів до вступу у ЄС при здійсненні відповідних національних програм [4].

Росія теж повертається все більше обличчям до необхідності інноваційної модернізації економіки, сподіваючись подолати у майбутньому довічну залежність від сировинного, зокрема, нафтогазового експорту. Дилема дуже проста: або країна остаточно перетворюється на сировинний додаток, в кращому випадку, до Китаю, або вона робить певний технологічний прорив, поки 6-й уклад не укорінився в розвинутих країнах, які б стали монополюючим ним володіти. Вікно можливостей для Росії, України та інших відстаючих держав, на думку російського економіста С.Ю.Глазєва, ще залишатиметься відкритим протягом найближчих 6–10 років. Саме за цей час, якщо вдасться освоїти 2-3 базові інноваційні макротехнології, можна встигнути зачепитися за хвіст

висхідної довгої хвилі Кондратьєва і прорватися до світового валового доходу від економіки 6-го укладу. Ядро базових технологій нового укладу (насамперед, біо- і нанотехнології, інформаційні, сонарні, клітинні технології) складають на сьогодні лише 3-5% світового ВВП, але оволодіння ним дає вибухове зростання на порядок вище, ніж традиційні технології. В Росії була прийнята найбільша за обсягами програма антикризових заходів, яка обійшлася країні у 40% ВВП (порівняти: у США – 15%, Європі – 10% ВВП) і хоча переважна частина коштів пішла на підтримку фінансового сектору, банківської системи і значною мірою була втрачена для реальної економіки, тим не менш спостерігається активізація по створенню інноваційних центрів типу Сколково, певні зрушення у розвитку інформаційних, космічних, нанотехнологій [5].

Досвід перших кроків з модернізації економіки США, європейських країн, Росії, Китаю демонструє, в якому напрямку треба рухатися, долаючи наслідки глобальної фінансової кризи і вибудовуючи нову парадигму державного інтервенціонізму. З огляду на зазначене відкриваються і певні можливості для України при розробці та реалізації національної стратегії економічних реформ, якщо буде забезпечено виконання, принаймні трьох важливих умов:

1) врахування і не повторення помилок попередників, які раніше встали на шлях модернізації і завжди ризикують першими при зустрічі з невідомістю (зокрема, приклад США, які намагаються за допомогою масованих доларових емісій пожвавити економічне життя, нагадує гасіння пожухлим листям вогнища в осінньому лісі – може згаснути, а може розгорітися з новою, ще більшою силою і призвести до другої хвилі глобальної кризи); 2) розгортання конкуренції як всередині країни, так і на зовнішніх ринках, зосередження державної підтримки не на рятуванні збанкрутілих фінансистів і банкірів, а на посиленні існуючих та розвитку нових конкурентних переваг підприємств і галузей реального сектору економіки; 3) проведення рішучої заміни (не просто зміни) існуючої моделі управління господарським і суспільним розвитком, забезпечення рівновіддаленості державної влади від різних фінансово-промислових груп, які намагаються «приватизувати» розподільчі функції держави.

Мова йде про запровадження у чітко визначених законодавчо ситуаціях системи сучасного дирижизму, де не буде місця для ручного управління з боку представників фінансового капіталу, який не має національності, не відчуває під собою країни, не має ніякої ідеології, філософії, крім ідеології наживи. Вони розглядають Україну лише як джерело наживи і вибудовують під себе систему управління, що забезпечує їм безперебійний процес збагачення. Нова модернізаційна стратегія, викладена у Посланні Президента України до Верховної Ради України, якраз і визначає низку базових пріоритетів у формуванні нової парадигми державного інтервенціонізму і дирижизму.

Передусім – створення сучасної, конкурентоспроможної держави, визначальними характеристиками якої є верховенство права і розвинена правова культура, збалансована представницька демократія, сильне самоврядування, дисциплінований і мобільний державний менеджмент.

Другий пріоритет – гуманізація розвитку, що означає передусім збільшення соціальних інвестицій у людський капітал, формування сучасної інфраструктури життєзабезпечення. Відтак пріоритетами реформування було визначено: модернізацію систем освіти та охорони здоров'я; підвищення соціальних стандартів; становлення культури творчого використання вільного часу та розвиток національних культурних індустрій.

Третій пріоритет – запровадження прогресивної моделі розвитку, що поєднує тактику реформаційних змін зі стратегічними орієнтирами та пріоритетами соціально-економічного розвитку з метою забезпечення ефекту «безперервної модернізації».

Четвертий пріоритет – зовнішня політика ствердження національних інтересів у глобалізованому світі. Її основою є прагнення до розбудови рівноправних відносин з партнерами на принципах міжнародного права, відмова від участі у воєнно-політичних блоках, інтеграція з Європейським Союзом і розвиток відносин стратегічного партнерства з Російською Федерацією, США та країнами «Великої двадцятки» [1, с. 8–9].

Зрозуміло, навряд чи вдасться обійтися без попереднього ремонту всієї існуючої індустріальної бази, всього виробничого апарату – модернізація повинна підкріплюватися глибокою і масштабною реконструкцією, на яку важко зважитися, але яку все-таки доведеться проводити, причому не спонтанно-спорадично, а планомірно-обачливо. Перед Україною стоїть необхідність розв'язання завдань щодо майбутнього розвитку суспільства та економіки з урахуванням у цих процесах ролі лібералізації попри сучасні ускладнення у світі, коли виникає база для бюрократичного капіталізму, тоді як нагальною є проблема формування соціогуманітарної моделі розвитку. Як справедливо зазначає відомий український економіст В.М.Геєць, Україна мусить йти від індустріалізації до постіндустріалізації через формування нової організації держави саме на основі соціально-ліберальної моделі життя суспільства і відповідної організації економіки та державного устрою [6, с. 159].

Під час глобальної кризи, особливо її найбільш гострої фази, для існуючих систем державного інтервенціонізму було характерним переважання цілей виживання, тобто всі без винятку країни вдавалися до антикризових заходів. Серед хаотичних викликів перших місяців кризи важко було розпізнати майбутні фундаментальні зміни щодо масштабів, пріоритетів, механізмів державного втручання в економіку, співвідношення національних і глобальних регуляторів господарського розвитку. З переходом світової економіки у стадію

відродження починають визначатися перші обриси посткризової архітектоники господарського світоустрою, нові виклики, під впливом яких він буде трансформуватися й модернізуватися. Звідси випливають і стають більш чіткими парадигмальні контури сучасного, посткризового державного інтервенціонізму:

1. Вихід світової економіки з кризи продемонстрував, що, незважаючи на перші катастрофічні прогнози, криза поки не створила передумов для глибоких і, як очікувалося, руйнівних системних перетворень, зокрема, існуючої моделі економіки. Більше того, можна констатувати, що жоден з чинників, які призвели до глобальної фінансово-економічної рецесії, не був усунутий або хоча б помітно зменшений його негативний вплив (залишаються на рівні 100% ВВП внутрішній і зовнішній борг, величезний хронічний дефіцит платіжного і торгівельного балансу США, проведені дві масовані по 700 і 800 млрд доларів емісії для підтримки і пожвавлення кредитування американської економіки, посилились неплатоспроможність і переддефолтний стан низки країн Європейського Союзу і т. ін.). На даний момент очевидно є лише необхідність приведення у відповідність механізму державного регулювання у відповідність до нових потреб постіндустріальної економічної системи.

2. У той же час об'єктивний, неупереджений аналіз власне перебігу кризових потрясінь, їх наслідків і конкретних заходів з антикризової політики урядів свідчить про реальні трансформації ролі держави – більш глибоке втручання в господарську діяльність економічних суб'єктів і проведення зміни прав власності на користь держави. Через масштабність антикризової політики ці наслідки навряд чи можливо розглядати як окремі прикрі епізоди, вони помітно вплинули на існуючі економічні системи. Деякі значущі для економічної системи процеси, розпочавшись під час кризи, будуть тривати і по за її часовим межами. Їх розгортання може так чи інакше вплинути на трансформацію економічних систем конкретних країн.

3. В результаті цього під час кризи створилася нова сфера, яка вимагає специфічного державного регулювання. Виникли такі нові державні функції, як контроль за використанням і поверненням державних коштів, отриманих економічними суб'єктами у формі кредитів; управління приватними активами, що тимчасово опинилися під контролем держави, здійснення їх конвертації у приватну власність. Країни починають інституційно забезпечувати ці нові функції держави через законодавство і створення спеціальних управлінських структур.

4. На посткризовій стадії світ опинився перед історичним вибором – визначенням нової межі між приватним і державним секторами. І це стосується не тільки фінансового сектора, але і сектора реальної економіки, хоча під час кризи процеси націоналізації там не отримали значного поширення. Ця проблема неминуче виникне при поверненні величезних фінансових ресурсів, які вливалися в економіку для запобігання руйнівних наслідків кризи. У складних

кризових і посткризових умовах країни зіткнулися з масовою неплатоспроможністю боржників. Під тиском цього уряди будуть змушені або реструктурувати борги на нові терміни, або забирати у державну власність заставне майно, тим самим збільшувати масштаби державного сектора, нехтуючи ефективністю його функціонування. Зараз у світі сформувався гігантський портфель потенціальних прав власності держави у вигляді об'єктів застави.

5. Практика переходу розвинених країн світу до постіндустріального суспільства свідчить і про обмеженість спрощених уявлень стосовно зазначеного процесу. Глобальна фінансово-економічна криза наочно виявила істотне ускладнення взаємозв'язку сфери матеріального і нематеріального виробництва, фінансових потоків і господарських процесів. Те, що називається нематеріальними активами – інтелектуальний капітал, знання, – якщо вони дійсно корисні, матеріалізуються у цілком конкретні уречевлені продукти, технології, блага.

6. Перехід до стадії постіндустріального суспільства зовсім не означає занепад реального сектору економіки, насамперед, промислового виробництва. Навпаки, цей перехід істотно змінює структуру індустріальної системи у напрямі забезпечення виробництва високоякісних послуг, орієнтованих на задоволення всезростаючих потреб людини як духовного, так і матеріального порядку. Очевидно, що тільки успішно функціонуючий реальний сектор економіки є основою гармонійного переходу до постіндустріальної системи, хоча сам перехід і може супроводжуватися такими побічними негативними наслідками, як віртуалізація економіки, зростання фіктивного капіталу, фінансових бульбашок.

7. У перші роки після глобальної кризи суспільством навряд чи будуть безоглядно сприйматися минулі ліберальні стандарти. Крім суто економічних підстав на цей вибір вплинуть й інші фактори: по-перше, шок, отриманий під час кризи, в результаті якого суспільство буде схильне до збільшення ролі держави як гаранта запобігання кризи, по-друге, політичні доктрини, які також помітно «полівіють» під впливом кризових ризиків. Недарма в масових уявленнях широко відроджуються традиційні державно-інтервенціоністські підходи на кшталт макроекономічні теорії і практики кейнсіанського типу.

8. Значну роль у поліпшенні якості впливу державного інтервенціонізму на розвиток економіки відіграє перегляд підходів до системи урядового регулювання господарських процесів. Свою неспроможність продемонстрували традиційні механізми державного регулювання, зокрема, фінансової сфери. «Розширення функцій держави викликається і необхідністю створення регуляторних систем для нових сфер, наприклад, управління процесами реформування економіки, створення державних гарантій для населення при наданні соціально значущих послуг (охорона здоров'я, освіта) на комерційній основі і т.д.» [7, с. 81].

9. Разом з тим державне втручання в економіку саме по собі не гарантує подолання кризи, оскільки апріорі представники держави – чиновництво, весь бюрократичний апарат – навряд чи зможуть бути ефективнішими порівняно з ринковим механізмом та реальними власниками. Не можна забувати, що періодичні економічні кризи є нормою ринкової економіки. І ніяке державне, корпоративне, глобальне і т. ін. регулювання не може позбавити ринкову економіку від циклічного характеру розвитку і криз. До того ж, надмірне державне регулювання в принципі суперечить гнучкого й динамічному характеру сучасних продуктивних сил, імперативам постіндустріальної епохи.

10. Національні системи регулювання економіки в умовах глобальних викликів мають швидше виконувати роль формуючої, креативної сили, направляючого вектора соціально-економічних перетворень. Вони повинні задавати необхідні параметри для успішної самоорганізації, саморозвитку економіки і суспільства трансформаційного типу, інтеграції в глобальну систему господарства з урахуванням постійного забезпечення добробуту і безпеки громадян.

Фінансово-економічна криза відіграла роль каталізатора модернізаційних процесів в Україні, спонукавши до усвідомлення політичними елітами і суспільством загалом необхідності зміни моделі економічного розвитку, включаючи і парадигмальну заміну всієї системи державного інтервенціонізму. Наскільки вдалим у подальшому буде розгортання згадуваних процесів і досягнення задекларованих базових пріоритетів, великою мірою (і значно більшою, ніж забезпеченість матеріальними ресурсами, кредитами МВФ тощо) залежатиме від спроможності наукової спільноти до генерування свіжих ідей, оригінальних, нестандартних підходів і управлінських технологій, а також від наявності креативно мислячих, ефективних державних і корпоративних топ-менеджерів, здатних реалізувати модернізаційний проект для України.

Список використаної літератури

1. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.
2. Економіка України після кризи: орієнтири стратегічних реформ / за ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2010. – 50 с.
3. Осипов Ю. М. Самоутверждение России в модернизационном ключе: Тезисы // Самоутверждение России: социум, экономика, политика. Программа Международной научной междисциплинарной конференции, Москва, 8–10 декабря 2010 г. – М.: МГУ, 2010. – 30 с.
4. Росманн К. Європа 2020: Комісія пропонує Нову економічну стратегію для Європи// Прес-реліз Європейської комісії. – 03.03.2010. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/eu2020/index_en.htm.
5. Глазьев С. Ю. Стратегия опережающего развития России в условиях глобального кризиса. – М.: Экономика, 2010. – 256 с.

6. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку. – К.: Ін-т екон. прогнозів. НАН України, 2009. – 864 с.
7. Державний сектор і функції держави у період кризи / О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, О. М. Кошик, К. М. Агеєва, Д. П. Згортюк. – К.: Центр економічного розвитку, 2009. – 129 с.

*А.Н. Головіна,
доктор економічних наук, професор,
директор Уральської філії
Російського економічного університету
ім. Г. В. Плеханова, м. Єкатеринбург, Російська Федерація*

ВІДЛУННЯ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ НА УРАЛІ

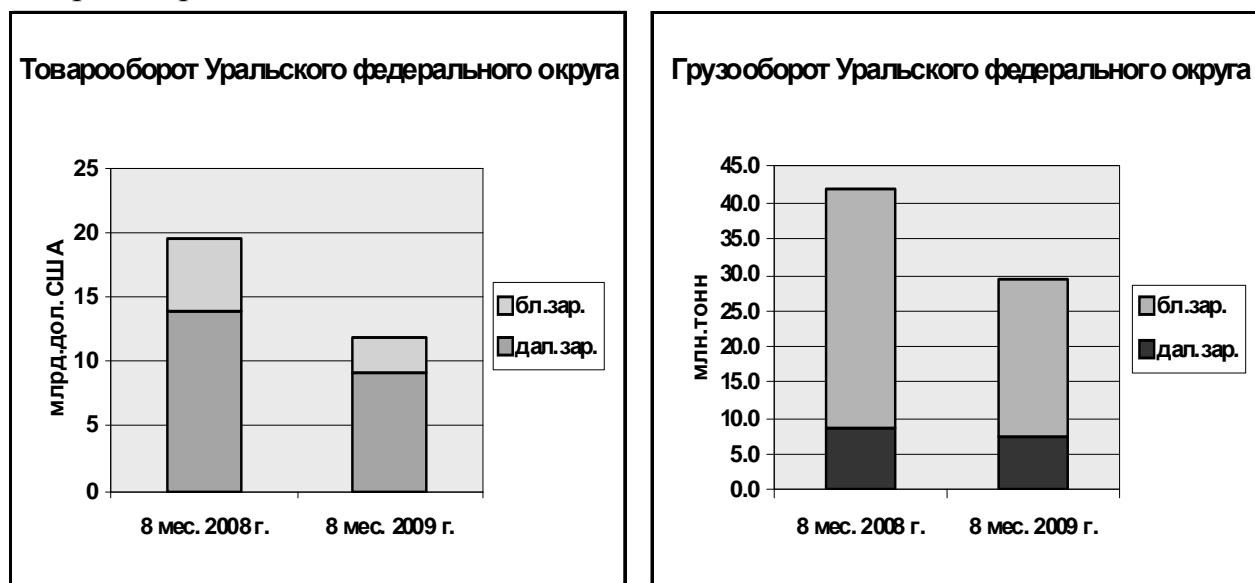
Уральський федеральний округ являється експортоорієнтованим регіоном. Основу зовнішньої торгівлі УрФО становить зовнішньоекономічна діяльність його найбільших підприємств. На територію округу ввозиться з інших країн технологічне обладнання і сировина, необхідна для роботи найбільших промислових підприємств регіону, і вивозиться продукція, вироблена цими підприємствами. Основу експорту Свердловської і Челябінської областей становить продукція металургічного і хімічного комплексу, Тюменської області – нафта і газ.

Світовий фінансовий криза, поступово переросший в економічний, не міг не затронуть як Російську Федерацію в цілому, так і Уральський регіон в частині. З початку 2009 р. криза суттєво відбилася на металургічній галузі (спад попиту і зниження ціни на метали і металопродукцію), в свою чергу це спровокувало зниження внутрішнього виробництва і інвестиційної активності, відбулося зменшення притоку в регіон іноземного капіталу. Ці фактори перешкоджають реалізації великих інвестиційних проєктів, спрямованих на модернізацію підприємств і розширення виробництва, що внаслідок може привести до зниження активності і конкурентоспроможності російських підприємств на світових торгових ринках. Як наслідок, це призводить до зниження рентабельності виробств, зменшенню податкових надходжень в федеральний і місцеві бюджети, що ще більше посилює вплив кризових явищ в національній економіці і виробництві.

Зовнішньоторговельний оборот Уральського федерального округу в січні – серпні 2009 року становив 11871,2 млрд дол. США. На країни дальнього зарубіжжя пришлося 76,8% від загального обсягу товарообороту (9116,3 млрд дол. США), а на країни СНГ – 23,2% (2754,9 млрд дол. США). Імпорт становив 32,8% від зовнішньоторговельного обороту (3890,3 млрд дол. США), відповідно на експортні поставки пришлося 67,2% від всього товарообороту (7980,9 млрд дол. США).

Грузооборот Уральського федерального округу в січні – серпні 2009 р. становив 29299,8 тис. тонн. На країни дальнього зарубіжжя пришлося 25,2% від загального обсягу грузообороту (7389,6 тис. тонн), а на країни СНГ – 74,8% (21910,2 тис. тонн). Ваговий обсяг імпорту становив 63,5% від грузообороту (18607,6 тис. тонн), відповідно ваговий обсяг експорту становив 36,5% від

грузооборота (10692,1 тыс. тонн). Рисунок «Объемы товарооборота и грузооборота УрФО за 8 месяцев 2008 г. и 8 месяцев 2009 г.».

Источник: Свердловскстат 2010 г.

По сравнению с январем – августом прошлого года товарооборот Уральского федерального округа снизился на 38,9%, а грузооборот уменьшился на 29,9%. Количество участников внешнеэкономической деятельности уменьшилось на 10,4%, количество стран, в которые осуществлялся экспорт, уменьшилось на 0,9%, количество стран импортеров уменьшилось 6,9%.

Изменения, произошедшие в структуре товарооборота по позициям экспорта и импорта, можно увидеть в таблице.

Стоимостной и весовой объем экспорта и импорта УрФО

	Январь-август 2008	Январь-август 2009	Снижение, %
ЭКСПОРТ			
Стоимостной объем, млрд дол.США	12977,1	7980,9	38,5
- 2776,1 - ближнее зарубежье		- 1522,4 - ближнее зарубежье	45,2
- 10201 - дальнее зарубежье		- 6458,5 - дальнее зарубежье	36,7
Весовой объем, млн тонн	12233,5	10692,1	12,6
- 4471,9 - ближнее зарубежье		- 3780,7 - ближнее зарубежье	15,5
- 7761,6 - дальнее зарубежье		- 6911,4 - дальнее зарубежье	11
ИМПОРТ			
Стоимостной объем, млрд дол.США	6451,6	3890,3	39,7
- 2676,3 - ближнее зарубежье		- 1232,5 - ближнее зарубежье	53,9
- 3775,3 - дальнее зарубежье		- 2657,8 - дальнее зарубежье	29,6
Весовой объем, млн.тонн	29535,9	18607,6	37
- 28550,2 - ближнее зарубежье		- 18129,4 - ближнее зарубежье	36,5
- 981,9 - дальнее зарубежье		- 478,2 - дальнее зарубежье	51,3

Источник: Свердловскстат 2010 г.

За 8 месяцев 2009 года таможенными органами Уральского таможенного управления перечислено в Федеральный бюджет таможенных и иных платежей в сумме 29,86 млрд рублей, что ниже уровня 2008 года на 10,26 млрд рублей (25,57%). По составляющим в 2009 ситуация выглядит следующим образом:

- экспортная 1,52 млрд рублей (снижение на 71,59%),
- импортная 27,71 млрд рублей (снижение на 17,48%),
- сборы 0,63 млрд рублей (снижение на 47,05%).

Особенно негативно влияние кризиса сказалось на показателях деятельности первой и второй десятки крупных участников внешнеэкономической деятельности которые, как правило, являются системо- и градообразующими предприятиями, производство которых в основном ориентировано на экспорт производимой ими продукции и непосредственно связано с внешнеэкономической деятельностью. Сокращение показателей произошло из-за снижения объемов экспорта металлопродукции, что привело к резкому сокращению объемов производства и, как следствие, к сокращению импорта сырья, а также к недостатку оборотных средств для развития и модернизации производства. (Для справки: по итогам работы в 4 квартале 2008 года снижение объемов производства металлопродукции на Магнитогорском металлургическом комбинате привело к сокращению в 3 раза объема ввоза сырьевых товаров из Республики Казахстан. Если в 3 квартале 2008 года таможенные платежи за таможенное оформление железорудного сырья составляли более 1,5 млрд рублей, то в 4 квартале 2008 года – только 590 млн рублей.)

Кроме того, повышение банками процентных ставок по кредитам, прекращение выдачи кредитов, либо ограничение суммы кредита из-за кризиса снижает возможности предприятий заниматься внешнеэкономической деятельностью.

Со стороны Правительства Российской Федерации в 2009 году принимаются меры поддержки отечественных компаний. Так, например, с 01.01.2009 была установлена нулевая ставка вывозной таможенной пошлины на газ, вывозимый с территории Российской Федерации за пределы государств – участников соглашений о Таможенном союзе; с 20.05.2009 вступило в силу Постановление Правительства РФ от 30.04.2009 № 372, согласно которому утвержден перечень технологического оборудования (в том числе комплектующих и запасных частей к нему), ввоз которого на таможенную территорию Российской Федерации не подлежит обложению налогом на добавленную стоимость. Данные меры направлены на снижение налоговой нагрузки для участников ВЭД, осуществления запланированных инвестиционных проектов и модернизации производства. Однако на данный момент для поднятия производств и выхода из кризиса этих мер не достаточно.

*Р.Ф. Пустовійт,
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри фінансів
Черкаського інституту банківської справи
Університету банківської справи
Національного банку України,
м. Черкаси*

СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ КАНАЛІВ ТРАНСМІСІЙНОГО МЕХАНІЗМУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ

Здебільшого під трансмісійним механізмом розуміють сукупність каналів, якими монетарні імпульси, що генеруються Центральним банком, впливають на основні макроекономічні змінні: ВВП, зайнятість, інфляцію. Таким чином, трансмісійний (передавальний) механізм реалізації грошово-кредитної політики прописує причинно-наслідковий зв'язок монетарним інструментам щодо основних цілей економічної політики держави. Тобто вплив певного інструментарію грошового регулювання викликає функціональну передачу сигналів передавальним ланцюгом до певної ланки монетарної політики.

Оскільки зміни в грошово-кредитній сфері мають визначальний вплив на економіку, розуміння сутності та емпірична оцінка трансмісійного механізму є надзвичайно важливими при реалізації монетарної політики. Виділення основних каналів монетарної трансмісії в вітчизняних умовах та кількісна оцінка часових лагів монетарної політики дозволяє здійснювати дійове прогнозування динаміки найважливіших грошово-кредитних показників, встановлювати реалістичні цільові орієнтири монетарної політики та оперативно реагувати на внутрішні та зовнішні шоки.

Підкреслимо, що нині в економічній науці відсутня єдина думка щодо кількості та класифікації каналів впливу монетарної політики на реальний сектор економіки. Також наголосимо, що в умовах трансформаційної економіки природа трансмісійного механізму характеризується значним ступенем невизначеності, який пояснюється недосконалістю фінансових ринків, бюджетно-фіскальної політики, інституційними факторами.

Проблеми механізму монетарної політики (грошово-кредитну політику часто називають монетарною, оскільки вона є політикою у сфері управління кількістю грошей в обігу) досліджували такі вчені з далекого зарубіжжя як: М. Гертлер, С. Чечетті, Д. Стиглиц, Г. Кан, М. Фрідман, Ф. Мишкин, Г. Хоггарт, С. Грей, Н. Талбот [1]. Досить змістовними у стосунку до теоретичних та практичних аспектів трансмісійного механізму є наукові праці вчених близького зарубіжжя: І. Денисової, І. Пашковскої, І. Крючкової, В. Бурлачкова, Р. Нуре-

єва, М. Сапьяна, С. Моїсеєва, О. Корчагіна [2]. Що стосується вітчизняних науковців, які досліджували трансмісійні проблеми грошово-кредитної політики, то в першу чергу необхідно виокремити В. Гейця, А. Гриценка, В. Козюка, М. Любського, А. Ставицького, В. Хом'яка [3].

При цьому ключовими складовими наукового аналізу трансмісійного механізму визначаються такі: теоретичне узагальнення механізму трансмісії, спрямування реалізації грошово-кредитної політики в контексті передавального механізму та визначення шляхів вирішення проблемних монетарних питань.

Механізм трансмісії має початковий і кінцевий етап реалізації. Як правило, керівництво Центральних банків визнає, що головною метою у цьому відіграє цінова (грошова) стабільність. Хоча в цілому прийнято зважати на такі шість основних цілей регулятора: високий рівень зайнятості, економічне зростання, стабільні ціни, ставка процента, валютний курс, фінансові ринки. Для досягнення зазначених цілей, Центральний банк застосовує різноманітні типи цільових змінних [4, с. 505], а саме:

- 1) операційні – резервні вимоги та агрегати, процентні ставки (міжбанківська, процент за вексями) та дисконтна політика, операції на відкритому ринку;
- 2) проміжні – грошові агрегати (M1, M2, M3), довгострокові та короткострокові процентні ставки;
- 3) кінцеві – високий рівень зайнятості, стабільність цін, стабільність на фінансових ринках.

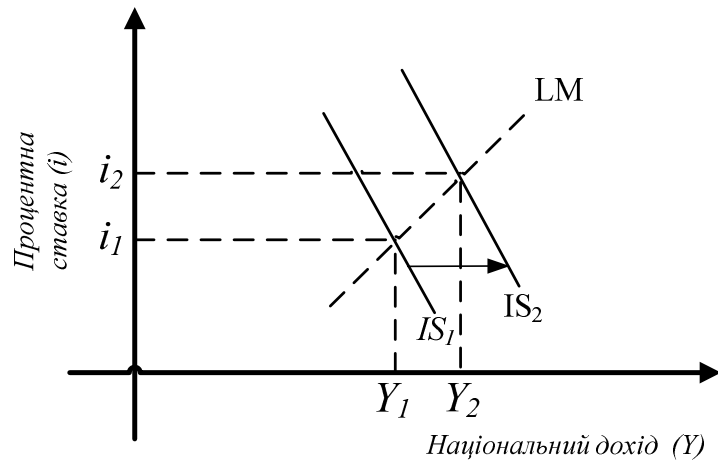
З огляду на позицію Д. М. Кейнса, в-першу чергу акцентуємо увагу на процентній ставці, яка частково залежить від стану переваг з ліквідністю і частково від кількості грошей. Звідси можливий аналіз таких незалежних змінних: психологічні фактори – схильність до споживання, сприйняття ліквідності, припущення щодо майбутніх доходів від капітальних активів; обсяги заробітної плати, що визначається угодою роботодавців і найманих працівників; кількість грошей, яка окреслюється політикою Центрального банку.

При цьому виокремлюємо такі три етапи монетарної трансмісії.

Аналіз першого етапу монетарної трансмісії необхідно здійснювати з акцентом на базову ставку Центрального банку, що є ключовою складовою простої моделі IS-LM (рис. 1) і відображає залежність процентної ставки від обсягу інвестицій і, відповідно, ВВП.

В зазначеній моделі кожна точка на кривій IS відповідає рівновазі на товарних ринках, яка визначається співвідношенням національного доходу (Y) і процентної ставки (i).

При цьому маємо таку залежність: чим вищою є процентна ставка, тим нижчими є інвестиції, відповідно, зменшуються національне виробництво і національний дохід.

де :
 i – інвестиції;
 S – заощадження;
 L – перевага ліквідності, що дорівнює попиту на гроші;
 M – гроші.

Рис. 1. Модель IS-LM

Другий етап аналізу трансмісійного механізму виокремлює трансмісійні канали, де фінансовий сектор реагує на короткострокові реальні та номінальні процентні ставки, а реальні фінансові змінні взаємодіють з реальною економікою, зокрема з сукупним попитом і пропозицією на товарних ринках.

Третій етап аналізу трансмісійного механізму передбачає взаємодію впливів сукупних попиту і пропозиції на інфляцію з урахуванням цілей монетарної політики. Даний етап зорієнтований на високоагрегований рівень чутливості ВВП до реальних відсоткових ставок разом із взаємозв'язком інфляції та обсягів виробництва. Зауважимо, що зазначене є ключовою позицією Центральних банків в рамках офіційного таргетування інфляції та підвищеної уваги монетарної влади до здійснення грошово-кредитної політики за умов збереження низького рівня інфляції [5, с. 3]. Тобто мова йде про таргетування інфляції, що базується на сучасних наукових поглядах на механізм трансмісії, який розглядається як багатовимірний та динамічний процес, що посилює ефективність грошово-кредитної політики.

Таким чином, перший етап трансмісійного механізму розглядає вплив інструментів монетарної політики (перш за все це стосується процентної ставки і таргетування інфляції) на фінансовий сектор та економіку країни в цілому. На другому етапі відбувається взаємодія трансмісійних каналів та спостерігається

корекція фінансових активів, що позначається на витратах фірм і домогосподарств, обсягах попиту і пропозиції на ринках товарів і послуг. Третій етап відображає зв'язок інфляції та реальної економіки, тобто відбувається макроекономічна адаптація: зміна темпів економічного зростання і безробіття, перерахунок цін і заробітної плати (рис. 2).

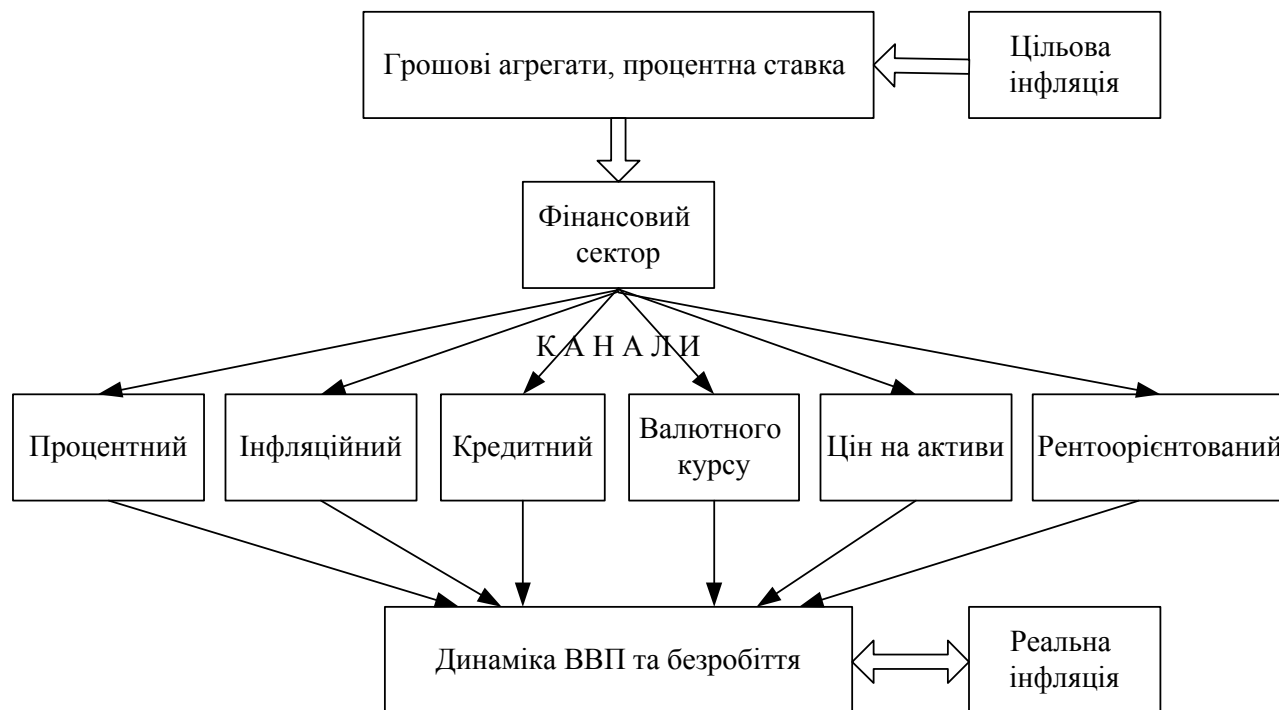

Рис. 2. Трансмiсійні канали монетарної політики

В монетарній науці загальноприйнятим підходом для здійснення аналізу трансмісійного механізму є дослідження його каналів. Російські вчені Інституту економіки перехідного періоду вирізняють такі три канали трансмісії, функціонування яких не суперечать емпіричним даним і узгоджується із загальновизнаними уявленнями про характер взаємовідносин реального і фінансового секторів в економіці: непередбачуваного зростання цін, банківського кредитування, добробуту домогосподарств [6, с. 79]. Знаний російський науковець у сфері монетарного аналізу С. Моїсеєв вирізняє такі канали трансмісійного механізму: процентної ставки, добробуту, балансовий, витрат на залучення капіталу, валютного курсу, монетаристський [7, с. 38]. У свою чергу представники білоруської наукової школи визначають наступні трансмісійні канали: процентний, заміщення, грошових потоків, банківського кредитування, балансовий, непередбачуваного зростання рівня цін, ліквідності домогосподарств, цін активів, валютного курсу, монетаристський, інфляційний, портфельний [8, 9]. На наш погляд у вітчизняній монетарній економіці ключовими є такі канали трансмісійного механізму: процентний, інфляційний, кредитний, валютного курсу, цін на активи, рентоорієнтований.

Без сумніву найтрадиційнішим каналом трансмісії є *процентний*, який визначає відносну ціну нинішнього і майбутнього споживання. Відповідно до загальноприйнятого погляду на механізм трансмісії, якщо реальні процентні ставки зростають, то поточне споживання зменшується. З іншого боку, збільшення номінальної грошової маси знижує процентну ставку внаслідок ефекту ліквідності, що у свою чергу стимулює зростання інвестицій і сукупних витрат в цілому, яке призводить до збільшення реального виробництва.

При цьому, приймаючи до уваги особливості трансформаційної економіки, технологія даного трансмісійного каналу виглядає таким чином: Центральний банк змінює рівень ставок кредитів овернайт – відбувається зміна структури усіх короткострокових ставок, разом з якою Центральний банк корегує рівень процентних ставок за операціями рефінансування до 30 діб – далі змінюється структура довгострокових процентних ставок в залежності від інфляційних очікувань разом зі зміною валютного курсу – відбувається зміна попиту і пропозиції грошових ресурсів, рівнів інфляції, безробіття та динаміки ВВП [9, с. 39]. В цілому оптимальна стратегія Центрального банку на грошовому ринку у даному трансмісійному каналі математично окреслюється таким чином:

$$\frac{d_r}{d_t} = h \cdot (D(r) - S(r)), \text{ де:}$$

D_r – показник попиту на ліквідність;

S_r – показник пропозиції на ліквідність;

$h > 0$ – коефіцієнт пристосування до швидкої зміни процентної ставки в умовах неспівпадіння попиту і пропозиції на ліквідні ресурси;

$\frac{d_R}{d_t}$ – швидкість зміни процентної ставки в умовах неспівпадіння попиту і

пропозиції на ліквідність.

Регулюючи процентні ставки, Центральні банки розвинутих країн прагнуть до вирішення цілком конкретних завдань грошово-кредитної політики: формування прибутковості (рівнів і коридору коливань) за валютними інструментами, що забезпечує стабільне перевищення дохідності трансакцій грошового ринку над дохідністю за валютними операціями, як в середньостроковій перспективі, так і на короткострокових часових проміжках, в тому числі з урахуванням оцінюваних курсових ризиків.

Що стосується вітчизняних реалій, то необхідно визнати, що застосування НБУ механізму рефінансування є обмеженим у порівнянні з розвинутими країнами. Це пояснюється високими процентними ставками (табл. 1), незначними обсягами операцій рефінансування (за період з 01.07 по 20.12.2010 р. обсяг наданих коштів через постійно діючу лінію рефінансування дорівнював

лише 166,1 млн. грн.), відсутністю належного попиту з боку комерційних банків, необхідністю адекватної застави та браком мотивів у комерційних банків кредитувати реальний сектор економіки.

Таблиця 1

Процентні ставки рефінансування банків Національним банком України за період 1992-2010 рр. [10]

Період	Облікова ставка НБУ ¹⁸	Середньозважена ставка за всіма інструментами	Кредити, надані шляхом проведення тендера ¹⁹	Кредити овернайт ²⁰	Операції репо
1992	80,0	...	-	-	-
1993	240,0	68,5	-	-	-
1994	252,0	124,9	264,0	-	-
1995	110,0	82,1	83,0	110,0	-
1996	40,0	51,8	52,6	64,4	-
1997	35,0	25,2	21,7	31,4	21,8
1998	60,0	52,7	-	54,4	54,1
1999	45,0	44,0	-	61,1	59,7
2000	27,0	29,6	-	30,9	28,0
2001	12,5	20,2	16,5	20,4	22,0
2002	7,0	9,2	9,2	10,7	11,7
2003	7,0	8,0	8,3	8,0	8,0
2004	9,0	16,1	13,0	17,1	13,5
2005	9,5	14,7	12,9	14,9	12,0
2006	8,5	11,5	10,4	12,1	10,7
2007	8,4	10,1	10,0	11,1	-
2008	12,0	15,3	16,6	16,0	13,8
2009	10,25	16,7	20,6	18,1	21,6
2010 листопад	7,75	11,3	-	11,3	-

Підкреслимо, що плата вищезазначених процентів вітчизняними підприємствами реального сектора негативно позначається на їхній конкурентоспроможності та цінній політиці. Так само маємо негативні тенденції, з огляду на процентні ставки, щодо започаткування нових виробництв на підґрунті сучасних технологій. Зазначимо, що зниження ставок позичкового процента забезпечує підприємствам реального сектору наступні

¹⁸ На кінець періоду.

¹⁹ До 1998 року – кредитні аукціони.

²⁰ До 2001 року – ломбардні кредити.

можливості: зниження витрат на виробництво, кредитування модернізації виробничого потенціалу, сприятливі умови для залучення інвестицій [11, с. 491]. На жаль нинішні процентні ставки не забезпечують структуру кредитних вкладень у напрямках, що адекватні потребам підвищення конкурентоспроможності економіки України

Інфляційний канал (канал інфляційного очікування). Даний канал є одним з найпотужніших та проблемних, який, в першу чергу, залежить від довіри до Центрального банку, «прозорості» його рішень та характеру економічних шоків. Також зазначений канал істотно впливає на ризики кредитування. Якщо інфляційні очікування є нестійкими, наприклад, внаслідок політичної нестабільності в країні або глобальної фінансової кризи, то інфляційний канал функціонує як економічний дестабілізатор в монетарній політиці.

Механізм функціонування аналізованого трансмісійного каналу є таким: Центральний банк оголошує про зміну реального показника інфляції – відповідно до «інфляційного сюрпризу» змінюються очікування фірм і домогосподарств – далі відбувається зміна реальної короткострокової ставки відповідно до задекларованої інфляції. Зазначимо, що інфляційний процес в Україні (так само, як і в країнах колишнього СРСР, крім Балтійського регіону) має суттєві особливості порівняно з іншими країнами Центрально-Східної Європи:

1. Висока і стабільна інфляція.
2. Неефективна підтримка грошовою владою ендогенного способу протидії зростанню рівня цін.
3. Слабкість банківської системи внаслідок надмірних ризиків та недостатньої капіталізації, що не дозволяє кредитувати реальний сектор економіки у необхідному обсязі.

Таким чином необхідно визнати, що за умов вітчизняної економіки саме інфляційний канал є найпроблемнішим. Крім того монетарна влада вимушена застосовувати антиінфляційні заходи, коли маємо обмежену довіру фірм і домогосподарств до уряду та «прозорості» його рішень і негативні очікування щодо майбутніх економічних потрясінь.

Кредитний канал (канал банківського кредитування) функціонує завдяки тому, що з розширенням Центральним банком грошової пропозиції збільшується обсяг ліквідності комерційних банків. Відповідно, із зростанням обсягів ліквідності комерційні банки розширюють пропозицію кредитних ресурсів. І навпаки, якщо Центральний банк зменшує обсяги резервів, що знаходяться у розпорядженні комерційних банків, то відбувається скорочення пропозиції кредитів.

Особливістю вітчизняної грошово-кредитної сфери є те, що з усіх форм фінансового кредиту в Україні абсолютно і відносно домінує банківський. З огляду на економетричне дослідження впливу індикаторів фінансового розвитку України на обсяг виробництва [12, с. 357], можемо дійти до висновку, що високі значення коефіцієнта детермінації засвідчують значний вплив грошей та кредитної підтримки банківським сектором реального виробництва (табл. 2). Показовим також є той факт, що грошові ресурси домогосподарств і фірм є визначальними для зростання економіки України на противагу ресурсам, які можуть бути залучені фондовим ринком.

Таблиця 2

**Кредити, надані резидентам у розрізі секторів економіки
(залишки коштів на кінець періоду, млн грн)**

Період	Усього	Нефінансові корпорації*			Інші сектори економіки	
		Усього	У тому числі		Усього	У тому числі
			Державні не фінансові корпорації	Інші не фінансові корпорації		Домашні господарства
2005	143423	106078	6391	99687	35677	35659
2006	245230	160503	8798	151705	82034	82010
2007	426867	260476	13326	247150	160455	160386
2008	734022	443665	37382	406283	280556	280490
2009	723295	462215	42587	419627	241311	241249
2010, жовтень	733181	494146	20285	473322	217433	217361

* Нефінансові корпорації – це інституційні одиниці, основною діяльністю яких є виробництво ринкових товарів чи надання нефінансових послуг. Цей інституційний сектор економіки включає сукупність таких інституційних одиниць-резидентів: нефінансові корпорації, незалежно від того, резидентами яких країн є їхні акціонери; нефінансові квазікорпорації – некорпоративні підприємства, які належать домогосподарствам і функціонують так, наче вони є корпоративними; некомерційні організації, які є ринковими виробниками товарів чи фінансових послуг.

Канал валютного курсу є ключовим елементом грошово-кредитної політики у країнах з відкритою економікою. Підкреслимо, що за останнє десятиріччя зовнішньоторговельна квота України, що засвідчує рівень розвитку зовнішньоекономічних зв'язків країни, коливалась у межах 100%, що перевищує аналогічний показник країн Євросони та світового господарства. Зазначений трансмісійний канал має такі три аспекти аналізу.

Перший орієнтується на таку динаміку: зміна обмінного курсу передає імпульс на експортні ціни – даний імпульс позначається на споживчих

протягом короткострокового періоду. Іншими словами, обмінний курс національної валюти у короткостроковому періоді змінює індекс споживчих цін в сегменті торгівлі. Звідси зміни обмінного курсу впливають на обсяги вкладень грошових ресурсів фірм і домогосподарств в іноземну та національну валюти в цілому. У свою чергу, очікування відносно динаміки обмінного курсу змінюють співвідношення цін на вітчизняні та імпортовані товари, що прикінцево впливатиме на структуру імпорту і експорту.

Другий аспект пов'язаний з конкурентоздатністю економіки, що визначається динамікою курсу національної валюти, який призводить до зміни цін на внутрішні товари у порівнянні з іноземними і впливає на обсяги чистого експорту. Тобто зміцнення національної валюти призводить до скорочення чистого експорту і, за певних обставин, сукупного попиту.

Третій аспект акцентує увагу впливу обмінного курсу на фінансові баланси в інвестиційній сфері шляхом паритету процентних ставок. Піднімаючи процентну ставку, Національний банк провокує зростання форвардного валютного курсу. Саме валютний курс є не тільки головним інструментом, а й ключовим трансмісійним каналом монетарної політики в Україні. Починаючи з 2000 р., Національний банк здійснює політику фіксованого курсу гривні по відношенню до долара, при цьому НБУ залишив за собою право змінювати його, що є оптимальним лише в умовах закритої економіки. При цьому необхідно сказати про неможливість одночасного управління грошовою масою та валютним курсом, це призводить до серйозних негативних наслідків: обмеженої «прозорості» валютного курсу, недостатньої довіри до цього інструменту на фінансових ринках, можливості значущих спекулятивних атак, а звідси – потенційної загрози валютної кризи. Додамо, що даний канал трансмісії в умовах відкритої економіки суттєво спотворюється екзогенними шоками, доларизацією економіки, її тіньовим сегментом та коливанням валютних котирувань на міжнародних фінансових ринках.

Канал цін на активи. Підґрунтям для дослідження даного каналу є теорія Тобіна, де ключовим положенням є присутність в запропонованій моделі процесу інвестування в фінансові активи та можливість взаємного заміщення активів. Ця теорія передбачає, що із збільшенням грошової пропозиції відбувається зростання цін на акції. При чому дане міркування виводиться не стільки з огляду на оцінки ризику втрат кредитора, скільки на припущеннях відносно поведінки позичальника. Тобто зі зростанням капіталізації фірм їхня балансова вартість зростає, і фірми отримують можливості нарощувати власні активи та здійснювати нові інвестиції. Дана схема виглядає таким чином [8, с. 43]:

Грошова маса $\uparrow \rightarrow$ капіталізація (ціна акцій) $\uparrow \rightarrow$ q Тобіна $\uparrow \rightarrow$ інвестиції $\uparrow \rightarrow$
виробництво $\uparrow$

де:

q Тобіна = ринкова вартість активів + балансова вартість зобов'язань /
балансова вартість активів + балансова вартість зобов'язань,

або:

вартість фондового ринку в цілому / сукупний власний капітал компанії.

Підкреслимо, що теорія Тобіна пояснює динаміку цін на фондових ринках з урахуванням того, що хронічна недооцінка капіталу викликає економічну стагнацію навіть за умов зовнішньої стабільності. З іншого боку, вітчизняна трансформаційна економіка не захищена від впливу світових криз, які породжені переоцінкою капіталу в інших країнах [13, с. 43]. Також підкреслимо, що одним з важливих факторів, який знижує позитивний ефект монетарної трансмісії в Україні, є відсутність дієвого фондового ринку. В розвинутих країнах, де маємо капіталізацію фірм до ВВП на рівні 100%, на монетарну політику в значній мірі впливає ринок капіталів за рахунок потужної дії цін на активи, до якої, крім зазначеного ефекту q Тобіна, відносимо також канали багатства та ліквідності домогосподарств.

Що безпосередньо стосується України, то в умовах неефективно функціонуючого фондового ринку маємо такі три проблеми:

1. Інвестиційний процес здійснюється без урахування об'єктивної ситуації на ринках капіталу.
2. Обмежена участь домогосподарств в інвестування реального сектору економіки з огляду на майже повну відсутність у домашньому секторі акцій фондового ринку.
3. Монетарна влада не має можливості впливати на сукупний попит шляхом зміни цін на активи фондового ринку, що належать домогосподарствам.

Рентоорієнтований канал. Перш за все зазначимо, що термін «рентні платежі» (ануїтети) у теорії фінансового менеджменту визначають як формулу майбутньої вартості потоку платежів. Прикладами ануїтету є однакові суми коштів, які перераховуються один раз на місяць на депозитний рахунок, виплати по облігаціях, премії по страхуванню тощо. У свою чергу, підґрунтям для окреслення рентоорієнтованого трансмісійного каналу монетарної політики є інституціональна теорія, зокрема концепція рентоорієнтовної поведінки. За загальноприйнятим визначенням, рентоорієнтована поведінка в економіці являє собою діяльність економічних суб'єктів, що спрямована на отримання доходу шляхом маніпулювання законодавчими або економічними умовами, а не шляхом виробництва товарів та послуг. Часто вона виявляється як узурпація прав на перерозподіл державних ресурсів, і в сучасних умовах, як правило,

пов'язується з державним регулюванням та зловживанням владними повноваженнями.

За висновком В. Дементьєва, якщо прийняти до уваги той факт, що в Україні на початку і в середині 90-х років ХХ сторіччя склався такий економічний порядок, за якого основним джерелом доходів для ключових суб'єктів економічної системи стали рентні доходи у різноманітний спосіб, то можна стверджувати, що рентоорієнтована поведінка є домінуючою в нашій країні. В результаті сформувалася економічна система, де захоплення ренти з периферії економічних відносин зміщується в центр економічної системи, а рента набуває головної форми доходів економічних агентів, що домінують в економіці країни [14, с. 312]. При цьому основними джерелами ренти у вітчизняній грошово-кредитній сфері є такі: розподіл бюджетних коштів, отримання кредитів, митні преференції, пільги з оподаткування, грошові потоки, що пов'язані з приватизацією привабливих підприємств, перерозподіл прав власності, доступ до фінансування різноманітних проектів.

Розв'язання зазначених рентних проблем лежить у площині удосконалення якості інституційного середовища. Це передбачає вирішення таких питань як забезпечення «прозорості» та зниження трансакційних витрат у сфері функціонування монетарної влади, а також підвищення рівня конкуренції серед суб'єктів фінансових ринків. Економетричний аналіз міжкраїнових даних засвідчує, що інститути мають першочерговий вплив на довгострокове економічне зростання, інвестиційний процес та розвиток фінансових ринків.

Таким чином, питання про характер впливу грошей на інфляцію та реальний сектор економіки є ключовим у наукових дискусіях щодо ролі монетарної політики в забезпеченні економічного зростання країни. Із впевненістю можна зробити висновок, що вітчизняна фінансова структура може бути схарактеризована як банківська, в якій лєвова частка доходів домогосподарств спрямовується на споживання, і таким чином унеможлиблюється необхідний обсяг інвестицій в реальний сектор економіки.

У свою чергу монетарна влада не здатна забезпечити вплив на реальний сектор економіки інструментами фондового ринку, а реалізує свої рішення, як правило, в межах кредитного. На особливу увагу заслуговує той факт, що у вітчизняній банківській системі спостерігається неоднозначна ситуація. Про це свідчить аналіз процентного і кредитного каналів монетарної трансмісії. Що стосується валютного каналу, то Національний банк має серйозні труднощі у сфері узгодження курсової політики та процентних ставок, що пояснюється непередбачуваністю динаміки попиту на національні та іноземні валюти.

Звідси удосконалення функціонування трансмісійного механізму вітчизняної грошово-кредитної політики з урахуванням основної мети – прийнятної інфляції – першочергово вимагає вирішення таких завдань.

З урахуванням зазначеного вище доцільно говорити про перехід від курсового до інфляційного таргетування разом з наданням реальної незалежності Національного банку України, що дозволить забезпечити функціонування трансмісійного механізму передбачуваним та ефективним. При цьому необхідно здійснити низку докорінних перетворень, що належать до найважливіших інструментів монетарної політики. Насамперед йдеться про вибір відповідних критеріїв ефективності грошово-кредитної політики разом з постійним моніторингом пріоритетних трансмісійних каналів. Додамо, що удосконалення грошово-кредитної політики необхідно розглядати у векторі забезпечення «прозорості інформації» як щодо дій Національного банку, так і до дій інших суб'єктів фінансового сектору, яке потребує відповідного законодавчого підґрунтя.

Список використаної літератури

1. Див.: Gray S. Talbot N. Monetary Operations. – London: Bank of England, 2006. – 96 p., Hoggarth G. Introduction to Monetary Police. Handbooks in Central Banking № 1. – London: Bank of England, 1996. – 31 p., Kahn G., Benolkin S. The Role of Money in Monetary Policy: Why Do the Fed and ECB See it So Differently? // Federal Reserve Bank of Kansas City. Economic Review. Third Quarter. – 2007. – p. 5–36, Фридман М. Основы монетаризма. – М.: Теис, 2002. – 196 с.
2. Див.: Бурлачков В. Денежное предложение: теория и организация // Вопросы экономики. – 2005. – № 3. – С. 48-60.
3. Див.: Геєць В. Макроекономічна оцінка грошово-кредитної та валютної курсової політики України до і під час фінансової кризи // Економіка України. – 2009. – № 2. – С. 5–23, Гриценко А. Концептуальні засади переходу до нової парадигми монетарної політики // Економіка України. – 2009. – № 2. – С. 31–41, Козюк В. Глобальний монетаризм та актуальні проблеми кількісної теорії // Фінанси України. – 2008. – № 8. – С. 24–35, Любський М. Трансмісійний механізм грошово-кредитної політики: сутність і роль у сучасній економіці // Економіка України. – 2009. – № 2. – С. 79–85, Савицький А., Хом'як В. Ефективність монетарного трансмісійного механізму в Україні // Фінанси України. – 2010. – № 7. – С. 50–57.
4. Мишкин Ф. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. – М.: Аспект пресс, 1999. – 820 с.
5. Mohanty M., Turner Ph. Monetary policy transmission in emerging market economies: what is new // BIS Papers. – 2008. – № 35. – 537 p.
6. Анализ трансмиссионных механизмов денежно-кредитной политики в российской экономике / Дробышевский С.М., Трупин П.В., Каменский М.В. – М.: ИЭПП, 2008. – 87 с.
7. Моисеев С. Правила денежно-кредитной политики // Финансы и кредит. – 2002. – № 16. – С. 37–46. 8. Корчагин О. Модели трансмиссионного механизма денежно-кредитной политики // Банковский вестник. – 2004. – № 11. – С. 40–44.
8. Бриштелев А. Процентный канал трансмиссионного механизма монетарной политики // Банковский вестник. – 2007. – № 12. – С. 35–41.
9. <http://www.bank.gov.ua/Statist/index.htm>.

10. Тутік С.В. Кредитування реального сектору економіки // Конкуреноспроможність реального сектору економіки / За ред. акад. НАН України В.М. Гейця, акад. НАН України В.П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б.Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2007. – 556 с.
11. Шумська С.С. Монетарне забезпечення економічного зростання // Моделі ендогенного зростання економіки / За ред. д-ра екон. наук М.І. Скрипниченко. – К.: Ін-т екон. та прогноз., 2007. – 576 с.
12. Кулик А.В., Хохич Д.Г. Застосування моделі Тобіна для аналізу економічних процесів в Україні // Фінанси України. – 2010. – № 9 – С. 37-48.
13. Дементьев В.В. Экономика как система власти. – Донецк: Каштан, 2003. – 394 с.

Я. В. Грудзевич,
кандидат економічних наук, доцент,
професор кафедри банківської справи ЛІБС УБС НБУ

У. Я. Грудзевич,
кандидат економічних наук, доцент
кафедри банківської справи ЛІБС УБС НБУ

Ю. П. Табачук,
провідний економіст відділу банківського нагляду
Управління Національного банку України у Львівській області,
аспірант УБС НБУ
м. Львів

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І СВІТОВА ФІНАНСОВА СТАБІЛЬНІСТЬ

Сучасний світовий розвиток характеризується все більшою глобалізацією, яка за відносно короткий час стала тотальним світовим процесом, усередині якого зародилась і розвивається внутрішня криза. Паралельно з цим, різко посилюються зовнішні антиглобалізаційні впливи, конфлікти і масові протести. Це пов'язано з тим, що некерована, насильницька глобалізація загрожує вже не тільки бідним і відсталим країнам, але і країнам-лідерам, не виключаючи і США як «головного глобалізатора» [1].

Дослідження в даній сфері показують, що, починаючи вже зі своїх початкових стадій, глобалізація демонструє все нові небезпеки і ризики, масштаби яких стають загальносвітовими. Це виклики всьому людству, тому мова повинна йти про загальнолюдську відповідальність за те, що відбувається у світі і про загальнолюдські зусилля по гармонізації облаштованості світу [2].

Наростання глобалізаційних процесів приводить до прискорення розриву у рівнях розвитку багатих і бідних країн. Головна причина цього розриву – ріст нееквівалентного обміну. Статистика ООН свідчить, що, якщо різниця між багатими і бідними країнами за показниками виробництва ВВП на душу населення склала у 1960 р. – 1:30, то через 30 років, тобто в 1990 р., це співвідношення склало 1:60, а в 1999 р., через 9 років, – 1:90. Все це свідчить про серйозне прискорення розриву.

Глобалізація веде до незворотної деформації двох основних механізмів ринку, а саме: вона змінює характер основного двигуна прогресу капіталістичної економіки – ринкової конкуренції – і остаточно руйнує «вільний ринок». Сучасна світова глобальна економіка демонструє тенденцію до віртуалізації праці і виробництва.

Глобальні процеси не обмежуються лише економічною і фінансовою сферою. Вони втручаються у проблеми людського розвитку, якість життя

людини. У глобальному світі людина перетворюється на «глобальну людину». Декларовані західним ліберальним індивідуалізмом постулати про те, що саме людина повинна бути поставлена в центр розвитку як вища соціальна цінність, руйнуються цинізмом глобальних транснаціональних корпорацій, для котрих понад усе їхні власні економічні інтереси, отримання надприбутків. Вони створюють спеціальні технології маніпулювання людиною, її потребами, свідомістю, поведінкою. Такі поняття, як свобода людини, її громадянський суверенітет і рівність з урядом і державою, глобальні корпорації не визнають, як не визнають і суверенітет слабких і бідних націй-держав. Переслідуючи свою мету, глобальні корпорації руйнують соціальні програми, перешкоджають соціалізації розвитку. [3]

Глобалізація визначає принципи розбудови світового господарства загалом та диктує умови розвитку і системи цінностей для національних економічних систем. Суб'єктами глобалізації виступають насамперед:

а) міжнародні інституції, що утворилися після завершення Другої світової війни.:

- Світовий банк (МБРР);
- Міжнародний валютний фонд (МВФ);
- Світова організація торгівлі (СОТ);
- Світова організація стандартизації (СОС).

б) уряди окремих держав (переважно промислово-розвинутих). Велика вісімка G8.

в) транснаціональні корпорації (ТНК).

Про масштаби міжнародної діяльності ТНК свідчить зростання відношення зарубіжних активів ТНК до світового валового продукту, що досягло рівня 57% у другій половині 90-х років. Перше покоління ТНК становили головним чином так звані колоніально-сировинні ТНК.

У ході Першої світової війни і повоєнний період набрали силу ТНК, що спеціалізувалися на виробництві озброєнь. Тоді ТНК ще не здійснювали істотного впливу на світову економіку. Загальна кількість ТНК до початку 40-х років ХХ ст. не перевищувала 300.

Справжній бум росту ТНК відбувся в останні 30 років. Так, якщо у 1970 році було зареєстровано лише 7 тис. подібних фірм, то у 2005 році – близько 60 тисяч, а кількість їх закордонних філій становить 450 тисяч, обсяг продаж – 9,5 трлн. дол. США. Із 500 наймогутніших ТНК 85 контролюють 70% усіх закордонних інвестицій. У цілому, в останнє десятиріччя 500 найбільших ТНК реалізують:

- 80% усієї виготовленої продукції електроніки і хімії;
- 95% - фармацевтики;
- 76% - продукції машинобудування [4].

За прогнозами західних економістів, в найближчі роки у світовому господарстві встановиться монопольне панування 400-500 ТНК. Причому 300 з них будуть розпоряджатися 75% валового промислового продукту світу. Основна частина міжнародних компаній зосереджена у США, Японії і країнах ЄС [5].

Зважаючи на подібні глобальні масштаби діяльності, можна припустити, що ТНК не лише формують міжнародні виробничі, науково-технічні зв'язки і співробітництво, але й виступають основними суб'єктами іллегалізації (тінізації) міжнародної економіки.

До такого висновку можна дійти, враховуючи значну кількість випадків недобросовісної конкуренції, недостатню прозорість внутрішньокорпоративного руху, факторів виробництва та продуктів праці, що дає можливість приховувати певну частину прибутку, одержану у країні перебування дочірньої компанії [6].

Крім того, діяльність ТНК, особливо у країнах з перехідною економікою, призводить до так званої «приватизації держави» (законодавче та адміністративне лобіювання інтересів компанії корупційними засобами).

Згідно з оцінками міжнародної організації Transparency International (Трансперенсі Інтернешенел), ТНК у середньому віддають таку ж частку своїх доходів місцевим чиновникам у вигляді хабарів, як і місцеві компанії, що не залучають іноземних інвестицій [7]. Проте між групами країн існують істотні розбіжності у масштабах адміністративної корупції.

Підприємства з іноземними інвестиціями, що функціонують у країнах Центральної, Східної Європи та Балтії, набагато менше залучені до корупційної практики, ніж аналогічні підприємства у країнах СНД.

Так, якщо в першому випадку місцеві компанії тратять на хабарі 2,5% від прибутку, то в другому – майже 4%. В той же час ТНК з головним офісом у країні, що приймає інвестиції у першому випадку тратять на хабарі біля 2%, а у другому майже 5%.

“Приватизуючи державу”, ТНК намагаються отримати якнайбільшу вигоду і “скорегувати” діяльність державних інституцій на свою користь. Є всі підстави вважати, що ця форма корупції досягає значних масштабів власне у тих країнах, де немає достатніх гарантій дотримання прав власності й стримується економічна лібералізація та розвиток конкуренції.

Таким чином, незважаючи на те, що підприємства з іноземними інвестиціями мають дотримуватися цивілізованих правил ведення бізнесу, вони використовують інструменти «купівлі» держави ще більше, ніж місцеві компанії [4].

Розширення обсягів та видів корупції на міжнародному рівні є об'єктивним наслідком інтенсифікації міжнародного співробітництва за останні

роки. Якщо наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. міжнародні економічні відносини обмежувалися міжнародною торгівлею та окремими видами фінансових трансакцій і термін здійснення таких операцій становив декілька тижнів, а то й місяців, то у другій половині ХХ ст. спостерігається не лише прискорення циклу (гроші-товар-гроші) та розширення структури міжнародного співробітництва, але й істотно скорочуються часові терміни здійснення операцій (до декількох годин або й хвилин).

Головним гравцем глобалізаційної економічної системи є США (10% обсягів світового валового продукту). В той же час цей головний гравець створює певні загрози для світової економічної системи.

Найважливішим фактором нерівноваженості світової економіки є хронічний дефіцит платіжного балансу США. У 1985-1989 рр. середньорічне негативне сальдо становило 134 млрд. дол. США, а в 1990-1995 рр. – 125 млрд. дол. США. Сукупний нагромаджений дефіцит поточного платіжного балансу США з 1971 по 1996 р. склав 1 трлн. 770 млрд. дол.. США [8]. Щоправда, дефіцит торгового балансу США у 2006 р. дещо скоротився до 208,7 млрд. дол. США, або 6,4% ВВП країни. Але навіть, незважаючи на певне зниження, цей дефіцит все ж залишається другим за величиною в історії США. За підсумками 2005 р. дефіцит дорівнював 723,6 млрд. дол. США [8]. Як відомо, джерелами покриття дефіциту можуть бути як позики у різній формі, так і емісія національної валюти. На відміну від інших країн, США покривають дефіцит платіжного балансу емісією своєї національної валюти.

До передумов посилення негативних наслідків зовнішньої фінансової політики США для глобальної економічної системи відносять:

1. за останні роки обсяг міжнародних ліквідних зобов'язань США постійно зростає;

2. сукупний обсяг заборгованості держави США, нефінансових корпорацій США і населення збільшився за період з 1983 по 1990 роки у 2,2 рази, перевищивши 10 трлн. дол. США, а в 1991 році склав понад 11 трлн. дол.. США, що не спостерігалось з часів «Великої депресії» [9]. І цей процес продовжувався протягом 90-х і першого десятиріччя 2000-х років;

3. долар США є світовою резервною валютою і паралельним засобом платежу та нагромадження у багатьох країнах.

МВФ, виступаючи інструментом фінансового тиску США, сприяє постійному зростанню обсягів «зарубіжних» доларів.

Схема узалежнення економік інших країн з боку США реалізується за допомогою МВФ і передбачає такі етапи:

1. вимога відкрити кордони для міжнародного капіталу і забезпечити конвертованість для національної валюти;
2. використання доларів як засобу нагромадження і платежу;

3. збільшення грошової маси в країні і, як наслідок, – зростання темпів інфляції;
4. вимога зниження обсягу готівкових коштів в обігу з метою зменшення темпів і рівня інфляції;
5. збільшення попиту на долари.

Ця стратегія, що застосовується ще з часів «плану Маршала», створила поза межами США «піраміду» готівкових доларів. За деякими оцінками в даний час в обігу знаходиться приблизно 500 млрд. готівкових доларів, у той час, як у самих США – лише близько 150 млрд. дол. США [8].

Крім того, після розпаду Бреттон-Вудської системи утворилися ринки «євродоларів», а багаторічне позитивне торгівельне сальдо Японії створило запас так званих «японських доларів». Враховуючи обсяги валютних резервів Китаю (900 млрд. дол. США), Близького Сходу і Росії (190 млрд. дол. США) і нафтовидобувних країн, можна припустити, що, при виникненні «паніки», це може стати причиною чергової світової фінансової кризи, збільшення обсягу фальшивих доларів на противагу фінансовим спекуляціям американського уряду.

Передумовами фінансових криз також є висока частка «віртуального» складника в активах окремих ТНК, що підтверджується розвитком подій у Мексиці (1993 р.), країнах Південно-Східної Азії (1997 р.), Росії (1998 р.) і руйнівної світової фінансової кризи 2008-2010 років.

Ситуація у світовій економіці постійно змінюється, а в останні десятиріччя темпи цих змін постійно зростають. Фінансова криза, яка почалася на початку 2007 року у «головного глобалізатора» США і переросла у світову кризу, назривала майже 10 років. У США це була криза нерухомості. Протягом останніх років у цій країні вартість нерухомості була значно переоцінена, а коли почалося неповернення іпотечних кредитів виявилось, що банківська застава не покривала суми кредитів. Ця проблема, в першу чергу, торкнулася банківської системи і інших фінансово-кредитних установ, які кредитували нерухомість.

Крім цього, виникла криза так званих деривативів. По суті справи, в США деривативи перетворились у фінансові піраміди. Виглядало це наступним чином: позичальник брав кредит в банку і в заставу давав цінні папери, які мали певну ринкову вартість. В подальшому тримач таких цінних паперів створював на них вторинні цінні папери, які вже не мали за собою майнової вартості і кількість таких ланок ланцюга сягала 8, а то й 10. В той же час, ці цінні папери (деривативи) бралися банками в заставу, незважаючи на те, що за ними вже фактично не було ніякого майна. На початку фінансової кризи всі ці деривативи обвалилися.

Спекуляції на фінансових ринках призводять до посилення кризи заборгованості за попередніми позиками та інвестиціями і у країнах з перехідною економікою. Значні дефіцити за рахунком поточних операцій і операцій з капіталом обумовлюють вичерпання валютних резервів і уповільнення економічного зростання в економіках цих країн.

Валютний ринок країн із перехідною економікою зазнає значного тиску мобільного короткострокового капіталу через залучення коштів іноземних інвесторів для фінансування дефіциту державного бюджету, що деформує структуру фінансування платіжного балансу.

Ці проблеми трансформаційних економік доповнюються ще й «втечею» капіталу, оскільки поруч із класичними стимулами до вивозу капіталу (освоєння зарубіжних ринків збуту, отримання за кордоном вищих прибутків тощо) з'являються вагомні мотиви, характерні саме для «втечі» капіталу, в тому числі іллегальної.

Тобто в нестабільних трансформаційних економіках капітал «втікає» не тільки і не стільки з метою отримання за кордоном вищих прибутків, скільки у пошуках ефективнішої системи регулювання підприємницької діяльності. У цьому процесі не останнє місце належить офшорним зонам, діяльність яких недостатньою мірою контролюється з боку ключових суб'єктів глобалізаційного процесу і, як наслідок, вони стають ефективним місцем для «відмивання» грошей.

Точна кількість офшорних фірм у світі зараз невідома, проте масштаби їхньої діяльності за даними ООН, характеризуються розміщенням щорічно понад 5 трлн. дол. США [10].

«Відмивання» брудних капіталів через офшорні фірми та банки за останні десятиліття набуло міжнародного рівня, що змусило міжнародну спільноту розробляти механізми протидії в рамках Інтернету, ООН, ФАТФ та інших міжнародних організацій. Основними інструментами «відмивання» тіньових грошових потоків через офшорні фірми та банки можна виділити такі:

- камуфляція місця розташування офшорних фірм;
- приховування адресності фізичних та юридичних осіб-власників офшорних фірм, які не можуть бути постійними жителями країни, де розташовані такі фірми;
- можливість здійснення управлінських рішень щодо руху грошових потоків через підставних осіб, так званих розпорядників фірм або довірених осіб, які діють від імені реальних власників, без встановлення особи останніх;
- відсутність оподаткування на державному рівні стосовно офшорних фірм. Законодавча база офшорних юрисдикцій, в основному,

передбачає виплату фірмами щорічних внесків, а якщо передбачено оподаткування, то за мінімальними ставками;

- відсутність вимог до документального підтвердження внесеного капіталу, що створює можливості для фіктивної та шахрайської діяльності;
- відсутність вимог до ведення бухгалтерського обліку;
- фінансова і банківська конфіденційність операцій;
- сприяння з боку держав, на території яких розташовані офшорні фірми, у забезпеченні умов, пов'язаних із обслуговуванням їхніх потреб, включаючи забезпечення телекомунікаціями, рекламними технологіями, швидке вирішення питань, пов'язаних із реєстрацією офшорних фірм тощо.
-

Список використаної літератури

1. Платонов О. «Почему погибнет Америка». – М., 2001. – 368 с.
2. Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія. – К.: ВО «Батьківщина», 2001. – 300 с.
3. Белорус О. Г. Глобализация и социальная судьба глобального человека в XXI столетии. – Економічний часопис. – 2000. – № 3.
4. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації /За ред. З. С. Варналія. К.: НІСД, 2006. – 576 с.
5. <http://www/oesd.org/topis>.
6. Шаваев А. Г. Безопасность корпораций: криминологические, уголовно-правовые и организационные проблемы. – М.: Банковский деловой центр, 1998. – 68 с.
7. www.transparency.com.
8. <http://www.novoteka.ru/sevens/847921/3434939>.
9. Михеев В. Кризис охватил весь мир // Известия. – 1998. – № 161. – 13 августа.
10. Poznakhirko K. Shadow Economy Guarantees Russia Stabilitе. – <http://english.pravda.ru/main/2002/11/11/39338.html>.

*М. В. Фесенко,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України
м. Київ*

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ТНК І ДЕРЖАВИ В СУЧАСНІЙ ФІНАНСОВІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Серед структуроутворюючих учасників міжнародної системи, кількість яких постійно зростає, особливе місце має діяльність ТНК (транснаціональні корпорації) і Держави. Синтез досягнень державоцентричної та транснаціоналістичної парадигм, довів зростаючий вплив недержавних акторів на світову економіку в цілому та інститут держави-нації зокрема. Встановились нові форми багатосторонньої та глобальної політики, які залучають уряди, міждержавні організації (МДО) та велику кількість транснаціональних груп впливу і міжнародних недержавних організацій (МНДО).

Збільшення учасників міжнародної взаємодії істотно змінює структуру міжнародної системи. На початку ХХ століття існувало всього 37 МДО і 176 МНДО, а на початку ХХІ століття було вже 6743 МДО і 47098 МНДО. Окрім того, різко збільшилась кількість міжнародних угод і регулювань, які поряд з інформаційно-технологічною революцією зумовлюють втрату Державою низки бар'єрних функцій, викликають феномен «прозорості» державних кордонів, що дозволяє стверджувати про втрату частини державного суверенітету.

Аргументи вчених, що підтримують транснаціоналістичну парадигму, в цілому вважають, що транснаціональні актори кидають виклик інституту держави-нації і сприяють розмиванню її суверенітету. Діяльність транснаціональних акторів на відміну від держави може обмежуватися часом та відповідальністю, що дає їм поштовх розвиватися динамічніше. Натомість прихильники державоцентричного підходу наполягають на тому, що держава продовжує бути головним учасником міжнародної системи і регламентує діяльність усіх інших міжнародних акторів.

Однак, узагальнення парадигм показує, що за умов невизначеності трансформаційних процесів деякі висновки обох наукових напрямків мають рацію. Відтак, спробуємо представити основні узагальнюючі висновки вчених стосовно ролі держави і ТНК в межах сучасної фінансової цивілізації, які на погляд автора є конструктивними.

Процеси глобалізації безпосередньо торкаються національної економічної політики, обмежуючи її можливості. Міжнародна економіка, що впливає все

більшим чином на стан окремих країн, знаходиться поза юрисдикцією національних урядів, міністерств, центральних банків і їх економічної політики, а тому звичайні засоби цієї політики (в грошово-кредитній, бюджетній, податковій сфері, навіть сфері трудового або антимонопольного законодавства) діють нині в ослабленій формі, а то і зовсім не працюють або призводять зовсім не до тих результатів, на які були розраховані. Міжнародні фактори знижують ефективність державних рішень і заходів, здійснюваних в національних рамках. Чим ширше і глибше розгортаються процеси глобалізації, тим сильніше відчувається ця суперечність.

Експансіоністична діяльність ТНК виявляється в тому, що вони представляють собою певну форму прояву більш загальної тенденції, тобто прагнення капіталу до зовнішньоекономічної експансії. ТНК як міжнародна монополія є показником того, що рівень концентрації капіталу і виробництва переріс національні межі і вони стали займати лідируючі позиції не тільки в національній, але й у світовій економіці. Виробництво і продаж здійснюються в рамках юрисдикції кількох національних держав, де головне управління знаходиться в одній країні, а субсидії утворюються в інших

Система відносин між державою і ТНК являє собою діалектичну єдність протиріч. З одного боку, ТНК є важливим інструментом зовнішньоекономічного і зовнішньополітичного впливу, і держава не може не використовувати це в інтересах свого панування на світовій арені. З іншого боку, єдність інтересів не виключає наявності протиріч. Держава постійно намагається затвердити контроль над вивозом капіталу, товарів, технологій. ТНК здійснюючи свою стратегію одержання довгострокових прибутків, впливають на економічну кон'юнктуру країни-базування або країни, що приймає, і в результаті вступають у протиріччя з визначеними засобами державного регулювання економіки. Легітимність держави ставиться під питання тому що зі зростанням регіональної та глобальної взаємозалежності держави не можуть надавати ключові послуги своїм громадянам без міжнародного співробітництва. Але навіть цього аргументу може бути недостатньо перед обличчям глобальних проблем, від глобального потепління до непостійності світових фінансових ринків, що може звести нанівець політичне регулювання. Вищезазначене принагідно доводить остання світова фінансово-економічна криза. Глобалізація позбавляє держави можливості самостійно діяти для досягнення цілей у внутрішній та зовнішній політиці: роль влади і територіально-національної держави трансформується.

Сучасні ТНК характеризуються досить самостійною і вагомою роллю в глобальній економіці та політиці. ТНК і національні держави зрівнюються за потенціалом та ступенем впливу. Але стурбованість викликає те, що сьогодні в рамках нового світового економічного порядку закладаються основи, які

підривають роль національних держав. Для боротьби проти даних тенденцій, як правило, пропонується створення транснаціональних політичних рухів та інститутів, достатньо впливових для обмеження влади транснаціональних корпорацій. Але слід також мати на увазі, що джерелом могутності ТНК є їх союз і взаємодія із сильною та дієздатною національною державою, а відтак транснаціональні політичні рухи та інститути не здатні функціонувати ефективно самі по собі, без опори на національні інтереси національних держав, особливо тих, які для транснаціональних капіталів є об'єктом експансії й експлуатації.

ТНК впливають все більшим чином на всю систему міжнародних економічних відносин і світову економіку в цілому. Загальний об'єм накопичених прямих іноземних інвестицій становить приблизно 3-4 трлн. дол., а об'єм продажу закордонних філій ТНК – 10 трлн. дол. Продаж цих зарубіжних філій росте на 20-30% швидше, ніж прямий експорт ТНК.

У цьому контексті необхідно зазначити, що у доповіді ООН про іноземні інвестиції роль ТНК і прямих іноземних інвестицій як основних компонентів глобалізації визначається таким чином: “Внаслідок все більш ліберальної політики і технологічних досягнень і під тиском конкуренції глобалізація все в більшій мірі формує сучасну світову економіку. Прямі іноземні інвестиції транснаціональних корпорацій грають зараз найважливішу роль в об'єднанні багатьох національних економік і створенні інтегрованої інтернаціональної виробничої системи виробничого ядра світової економіки, що глобалізується. Нинішній бум в сфері прямих іноземних інвестицій свідчить про все більш важливу роль, яку грають транснаціональні корпорації в розвинених і країнах, що розвиваються”.

Нині транснаціональне виробництво значно перевищує рівень глобального експорту та стало найважливішим способом продажу товарів і послуг за кордон. За деякими оцінками, на багатонаціональні корпорації зараз припадає щонайменше 25 відсотків світового виробництва і 70 відсотків обсягу світової торгівлі, водночас обсяг їхніх продажів дорівнює майже половині світового ВВП. Сьогодні статус ТНК мають понад 61 тис. корпорацій, які контролюють за межами своїх країн 900 тис. прямих іноземних представництв. За останні три десятиріччя кількість таких представництв збільшилась більш, ніж в 7 разів (наприклад у 1970 р. було зареєстровано лише 7 тис. таких компаній). Однак, серед величезної кількості корпорацій панівну роль у світовій економіці відіграють лише 500 потужних ТНК, які реалізують 80 % світової виробничої продукції електроніки і хімії, 95 – фармацевтики, 76 % – продукції машинобудування. Найпотужніші 85 компанії контролюють 70 % усіх іноземних інвестицій. П'ять найбільших ТНК здійснюють контроль над виробництвом понад половини загальносвітового обсягу товарів тривалого

користування і стільки ж у галузях літакобудування, електронного устаткування, автомобілебудування та інших галузях виробництва високотехнологічної продукції. І лише дві-три західні компанії контролюють половину всіх світових телекомунікаційних мереж.

Розквіт міжнародних і транснаціональних об'єднань і організацій, від ООН і її спеціалізованих установ до міжнародних впливових груп і соціальних рухів, змінив форму і динаміку як державного, так і громадянського суспільства. Держава перетворилася на фрагментовану політико-орієнтовану арену, вкриту транснаціональними мережами (державними і недержавними), а також місцевими органами влади і силами. Широке проникнення у громадянське суспільство транснаціональних сил змінило її форму та динаміку розвитку. Але ТНК, хоча і можуть позбавити країну, в якій вони засновані, частини її регуляторних функцій (зокрема пов'язаних зі сплатою податків), проте, поки ще навряд чи вони загрожуватимуть державному суверенітету. Більше того, за допомогою заснованих на її території ТНК держава може укріпити свої економічні позиції у світі. Держави зазнають подальшого скорочення влади, тому що поширення транснаціональних сил зменшує контроль, який уряди можуть застосовувати для своїх громадян та інших мешканців країни. Наприклад, зростання мобільності капіталів, на яке вплинув розвиток світових фінансових ринків, змістило рівновагу між ринками та державами і спричинило сильний вплив на державну економічну політику, зокрема обмеження державного дефіциту і скорочення видатків, особливо у соціальній сфері, зниження рівнів прямого оподаткування, приватизацію та дерегуляцію ринку праці. Рішення приватних інвесторів переміщати приватні капітали через кордони може загрожувати соціальним бюджетам, рівням оподаткування та іншим аспектам державної політики. В результаті автономне становище держави стає об'єктом компромісу, оскільки уряди визнають, що дуже важко реалізувати національні плани без співпраці з іншими політичними та економічними агентствами, що діють поза межами держави.

Більшість традиційних сфер діяльності та відповідальності держави, такі як оборона, управління економікою, охорона здоров'я і забезпечення правопорядку вже не можуть розвиватися без інституціоналізованих багатосторонніх форм співробітництва. Оскільки у повоєнний період вимоги до держави значно зросли, перед нею постає низка політичних проблем, які неможливо вирішити без співробітництва з іншими країнами і недержавними структурами. Вплив ТНК позначається на всіх сферах життєдіяльності. Тенденції розвитку ТНК говорять про подальшу втрату державою свого значення та впливу на світову економіку і зростання потужностей й кількості транснаціональних акторів.

ТНК відображають такий стан світової економіки, у якому рух капіталу і технологій набули високої мобільності. Їх діяльність сприяє перетворенню світу в єдине ціле, де його окремі частини стають функціонально взаємозалежними, і, де виникають нові тенденції і закони розвитку. Завдяки своїй організаційній структурі ТНК міцно зміцнили свої позиції в системі світового господарства. Вони, володіючи величезними капіталами, проникнули не тільки в економічне життя країн-партнерів, але й у політичне життя, підтримуючи ті або інші партії і спрямування. ТНК здійснюють економічну, фінансову, торгову, технологічну, а на новому етапі і політико-соціальну взаємодію між країнами. Діяльність ТНК принципово змінює картину світу, і тому без урахування цього ми не можемо вивчати процеси, що відбуваються в сучасних економічних відносинах.

Незважаючи на роль ТНК в сучасній світовій економіці і політиці, поки все ще зарано стверджувати, що інститут держави-нації поступається місцем транснаціональним силам в тій мірі, яка на сьогоднішній час може підірвати суверенітет держав, хоча певне його “розмивання” постійно продовжується. Посилюється вплив ТНК на діяльність урядів приймаючих країн, зростає їх роль та зміцнюються позиції у світовій економіці. ТНК поступово виходять з-під контролю держави, набуваючи все більшої фінансової могутності і прагнучи посилення влади шляхом впливу на державні інститути.

В сучасному світі встановився новий, глобальний економічний порядок, і його ініціаторами були глобальні корпорації. В усіх випадках глобальні корпорації опираються на економічну могутність “своїх” держав, прагнучи в той самий час бути глобальними і незалежними від них. Це добре видно і на прикладі боротьби глобальних корпорацій за нові ринки збуту, і на прикладі міжкорпоративної конкурентної боротьби. Про кожну ТНК можна сказати, якій країні вона належить і відповідно чий інтереси відстоює. Сьогодні США залишаються єдиною супердержавою в світі. Їм належать біля 50% з 500 найбільших глобальних корпорацій. Інші також належать найрозвиненішим країнам, які поки що і в найближчій перспективі залишатимуться в меншості. США контролюють діяльність МВФ і СБ, СОТ і навіть ООН. Особливо велика їх роль у завоюванні ринків для своїх ТНК в державах, що розвиваються. Допмагаючи власним глобальним корпораціям, розвинуті держави тиснуть на підконтрольні їм міжнародні фінансові організації, а ті, в свою чергу, використовують свої позики, щоб денационалізувати і приватизувати національні підприємства і захоплювати їх внутрішні ринки.

Глобальна конкуренція призводить до глобальної монополізації економіки. Транснаціональні корпорації, захоплюючи владу на світовому ринку, віднімають шанси на конкурентне суперництво не тільки у окремих дрібних товаровиробників, але часто й у цілих країн. Зосередження лівової

частки глобального виробництва матеріальних благ та послуг, концентрація фінансового, технологічного, кадрового та інтелектуального ресурсів, а також монопольне право на їх володіння, контроль та перерозподіл на світовій економічній карті є важливими передумовами, які визначають провідне становище ТНК у структурі глобальної економіки.

Дослідження правового регулювання взаємовідносин ТНК – Держава показало, що держави самі сприяють посиленню позицій ТНК і їхньої подальшої експансії. Шукаючи тимчасову вигоду від діяльності ТНК на їх, закріпленій міжнародним правом території, держава сама сприяє “розмиванню” власного суверенітету. Переважна більшість країн світу сприяють зростанню міжнародної діяльності ТНК, передусім, через зміни правового поля в частині сприяння іноземним інвестиціям та укладання міждержавних договорів про сприяння інвестиціям та договорів про усунення подвійного оподаткування.

Отже, рушійною силою глобалізаційних процесів є зацікавленість держав у одержанні певних вигод, платою за які є часткова відмова від національного суверенітету. Прогнозованим стає період, коли поступово держава в багатьох традиційних аспектах взаємодії з власним народом і покладених на нею соціально-економічних зобов’язань буде замінена ТНК, яка, фактично, стає новим прообразом держави. Світові держави-лідери діють спільно з ТНК для досягнення власних цілей в різних галузях. Останні посилюють вплив на держави і використовують їх як механізми своєї експансії та впливу на міжнародні організації, такі як СОТ, МВФ, Світовий Банк. Тому, держава має вибірково сприяти транснаціоналізації власної економіки, регулюючи і контролюючи критичну масу ТНК на основі кількісних і якісних критеріїв.

ТНК нового покоління здійснюють конкуренцію у світовому масштабі, розподіляючи світові ринки з небагатьма такими ж глобальними корпораціями. Координація дій філій на основі новітніх інформаційних технологій дозволяє ТНК бездоганно наладити ефективну роботу зі структурними підрозділами, об’єднати свої філії у міжнародну мережу управління, яка інтегрована з іншими мережами ТНК. За таких умов нічого не заважає ТНК чинити економічний і політичний вплив на держави, у яких вони функціонують.

Прийняття ТНК соціальної відповідальності в певній мірі замінює державу у соціальній сфері. Формується замість чи паралельно з національною ідентичністю корпоративна, що дає підстави казати про формування “країни в країні”. На сьогоднішній день держава ще може контролювати вплив ТНК, хоча треба мати на увазі про яку державу і ТНК йде річ, деякі ТНК впливовіші за держави. Зрозуміло, що для реалізації стратегічних пріоритетів держава може або протидіяти впливу ТНК на економіку, або використовувати його. Але з огляду на їх могутність узгодження інтересів держави і ТНК значно вигідніше від відкритого протистояння, що дозволяє ТНК продовжувати свою експансію. Зростаюча

економічна потужність ТНК неминує спричиняє і їх вплив в політичній сфері, причому в глобальних масштабах. Корпорації починають функціонувати подібно до урядів. Наприклад, ІВМ фактично являє собою цілу країну. У неї, як і в інших великих ТНК, є свої кадри дипломатів-співробітників, що займаються діловими відносинами з національними державами. Її справжній електорат – це, звичайно, не американці загалом, а її акціонери. Таким чином, в міру розширення глобалізації ми вступаємо в еру корпоративного феодалізму. Сучасна економічна і політична карта світу виглядає як химерне поєднання і переплетення звичайних держав і володінь транснаціональних корпорацій, причому кордони тих та інших не співпадають, і нарівні з відкритими або частіше прихованими територіальними суперечками між державами йде безперервна боротьба між ТНК за сфери переважаючого впливу.

Відтак, однією з рушійних сил сучасного етапу фінансової глобалізації є стрімке збільшення так званих „фінансових акторів”, таких наприклад, як Транснаціональні корпорації, які є основою фінансової цивілізації, опорною конструкцією всієї сучасної міжнародної економіки. Перетворення системи світогосподарських відносин в єдиний структурно-функціональний організм і створення єдиного світового економічного простору спонукає усі країни, регіони та транснаціональні корпорації світу адаптуватися до швидкоплинних змін зовнішнього середовища. За цих умов фінансова глобалізація – найскладніший і найрозвиненіший у плані інтернаціоналізації процес, що є результатом поглиблення фінансових зв'язків країн, лібералізації цін та інвестиційних потоків, створення глобальних транснаціональних фінансових груп. У процесі сучасних трансформацій інститут держави опинився під особливо сильним тиском системи транснаціональних корпорацій, які сприяють переходу до так званої “корпоративної держави”. Отже, констатуємо тенденцію зростання домінування інституту транснаціональних корпорацій над інститутом держави. Вона полягає у тому, що ТНК все частіше ігнорують не лише інтереси приймаючих країн, але й власних країн походження.

*Л. В. Саакадзе,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України
м. Київ*

ГЛОБАЛЬНІ ФІНАНСОВІ ІНСТИТУТИ: ПОСТКРИЗОВА АДАПТАЦІЯ

Глобальні фінансові інститути (далі: ГФІ) здійснюють неоліберально-монетарну стабілізаційну та структурно-адаптаційну політику шляхом використання жорстких механізмів монетарного контролю фінансово-економічного регулювання країн-реципієнтів та послаблення керуючої ролі державних та урядових структур в умовах лібералізації та дерегулювання зовнішньоекономічної діяльності. З метою збереження довіри міжнародних інвесторів, Міжнародний валютний фонд (далі: МВФ) рекомендує Центральним банкам країн, що активізують приплив іноземного капіталу, підвищити рівень процентних ставок з метою захисту обмінного курсу національних грошових одиниць. Проте інвестори стурбовані такою неоднозначною ситуацією, коли процентні ставки на короткострокові внески досягають двозначних цифр (Росія, Бразилія, Південна Корея). Більшість економістів-міжнародників вважають, що потрібно припинити практику кредитної допомоги із боку ГФІ країнам-реципієнтам, оскільки така діяльність призводить до негативних результатів. Наприклад, кредитно-фінансова діяльність МВФ ускладнюється неадекватністю національних і міжнародних систем нагляду за банківськими установами і регулювання валютно-фінансової сфери. Крім того, в транзитивних країнах, як і в країнах, що розвиваються, немає незалежного Центрального банку і державної структури, яка контролює кредитно-банківську діяльність та впливає на функціонування системи комерційних банків, що здійснюють ризиковані операції.

Досвід антикризового регулювання в країнах-членах МВФ підтверджує значення системи управління економікою як інструмента перетворення приватних інвестицій в довгострокові капіталовкладення. Глобальна фінансова криза свідчить про те, що відсутність прозорості фінансово-економічної інформації посилює нестабільність внутрішнього ринку і відтік капіталів, що в свою чергу несе в собі загрозу макроекономічних диспропорцій. Фінансово-економічна підтримка ризикових економік, що пропонується ГФІ, передбачає відхід від традиційних програм, що використовувалися в минулому, а ключове

місце займає політика жорсткої економії кредитно-фінансових ресурсів з метою відновлення збалансованості макроекономічних показників.

Як відомо, в структурно-адаптаційних програмах ГФІ з кредитно-фінансової підтримки основна увага приділяється заходам, націленим на реформи в кредитно-грошовому сегменті національної економіки, на забезпечення прозорості (транспарентності) фінансово-економічної інформації. Зокрема, країнам-реципієнтам пропонується закрити нежиттєздатні кредитно-фінансові установи, а діяльність інших трансформувати з урахуванням міжнародної практики. Крім того, МВФ, зі свого боку, рекомендує вжити відповідні заходи для зміцнення регулювання і контролю за кредитно-фінансовими операціями, а також розвитку конкуренції і приватного підприємництва. Усі ці заходи вимагають глибоких змін у практиці підприємництва і корпоративній культурі. Для відновлення довіри до національних грошових одиниць Фонд вважає за необхідним тимчасово різко підвищити рівень процентних ставок. По мірі зміцнення довіри до національних грошових одиниць можна буде знизити рівень процентних ставок. Більшість зарубіжних експертів-міжнародників виступають за збільшення бюджетних витрат для подолання фінансово-економічного спаду.

Іншу позицію займає МВФ.

Згідно із стабілізаційними програмами фінансової підтримки країн, для подолання кризи необхідно, навпаки, зміцнити прибуткову частину державного бюджету з метою забезпечення необхідних ресурсів для перебудови кредитно-фінансового сектора і скорочення дефіциту поточного платіжного балансу. Надалі, якщо фінансово-економічна ситуація погіршується, допускається деяке збільшення дефіциту державного бюджету.

Кризові явища примушують навіть експертів-аналітиків ГФІ розглядати адаптацію політики цих інститутів в контексті динаміки міжнародних валютно-фінансових відносин в цілому. На їх думку, діяльність цих глобальних інституцій повинна сконцентруватися не стільки на запобіганні кризам в окремих країнах і регіонах, скільки на зміцненні міжнародної фінансової системи з метою нейтралізації причин виникнення глобальних фінансових криз в майбутньому і створення можливості для їх швидкого подолання. Монетарно-економічні та структурно-адаптаційні заходи ГФІ повинні стимулювати прийняття країнами-реципієнтами міжнародних стандартів регулювання банківської системи, а також світових стандартів в області аудиту, оцінки активів, банкрутства тощо. Так, Фонду потрібно постійно роз'яснювати значення послідовної лібералізації руху капіталів, а також прогнозувати потенційні ризики. Посилення ключової ролі ГФІ в управлінні кризами, зокрема, за допомогою нових видів кредитування, системи контролю і

підтримки макроекономічних і фінансових реформ, дозволяє нейтралізувати уразливість національних економік щодо кризових ситуацій.

При проведенні всебічної оцінки непрямого впливу глобальної фінансової кризи на країн з ризиковою економікою потрібно підкреслити таке:

- по-перше, збільшення витрат на обслуговування заборгованості у зв'язку з підвищенням маржі для тих, хто проводить запозичення в період кризи, і для тих, у кого кредитні рейтинги знизилися. Зниження цін на фондових ринках також призводить до підвищення витрат при нових емісіях акцій, і, як наслідок, до зменшення чистого об'єму коштів, що мобілізуються;
- по-друге, відтермінування або повне анулювання запланованих позикових операцій або емісій акцій приводить до затримок у проведенні структурних реформ, розширенні потужностей, нарощуванні фінансових резервів, або викликає непотрібні структурні коректування. Такий альтернативний варіант як фінансування з внутрішніх джерел практично відсутній;
- по-третє, втрати офіційних золотовалютних резервів при захисті валютного курсу національної грошової одиниці, що склали в ряді країн значні величини, і пов'язаний з їх поповненням тягар, що виражається в збільшенні зовнішньої заборгованості;
- по-четверте, у деяких транзитивних країнах для захисту національних валют були підвищені процентні ставки, хоч дуже часто однією з основних причин був вплив на попит. Така політика по-різному впливала на потік капіталу. Якщо в одних країнах вона сприяла залученню коштів (Польща), то в інших вона не запобігала їх припливу (Україна).

Країни, що отримують кредитні кошти з боку МВФ, домовляються про умови програм як під впливом фінансово-економічних причин, так і виходячи із заходів внутрішньої політики. Дуже часто стабілізаційні програми МВФ завдають шкоди економічному зростанню, хоча країни, що беруть участь у таких програмах, вирішують переважну більшість соціально-економічних проблем.

Таким чином, для ГФІ характерні цілеспрямоване надання кредитно-фінансових ресурсів та сприяння структурно-адаптаційним заходам у країнах із ризиковою економікою. Проте було б неправильно не враховувати належним чином наявну в транзитивних країнах значну диференціацію підходів щодо кредитно-фінансової політики ГФІ загалом. Тому посткризова адаптація їх кредитної політики полягає у деталізованому, чіткому й диверсифікованому підході з урахуванням рекомендацій щодо національної економічної політики країн-реципієнтів, а також у прагненні до комплексного, скоординованого вирішення глобальних валютно-фінансових проблем.

Партнерство з МФІ вимагає від країн-реципієнтів більшої відкритості й готовності до дискусій базових фінансово-економічних і політичних заходів. Як

свідчить світовий досвід, співпраця з ГФІ спонукає національних політиків і економістів набагато інтенсивніше використовувати сучасну методику та інструментарій насамперед монетарного аналізу.

Разом з тим, МФІ, які останнім часом переглядають засади своєї політики, доводиться вдаватися до більшого педантизму, хоч вони і не наполягають на суворому дотриманні прийнятої процедури, стають політично гнучкішими, вдаються до практики переваг за умов, що країна-реципієнт кваліфіковано користується такими перевагами, водночас вимагаючи від неї зваженого, політично відповідального підходу до макроекономічних проблем. Це сприяє формуванню прозорої валютно-фінансової, структурно-інституційної та макроекономічної політики на національному рівні. Загалом, є підстави вважати, що кредитна політика МФІ послідовна у своїх теоретико-методологічних розробках і конструктивній аргументації, хоча й не безсумнівна.

Ці багатосторонні фінансові інститути критикують за те, що вони виходять за межі своєї компетенції, зосереджуючи увагу на таких питаннях, як приватизація і структурно-інституційні перетворення в країні.

З другого боку, їх критикують за недостатність вирішення проблем, адже конкретні умови транзитивної економіки вимагають суттєвої уваги до мікроекономічних аспектів забезпечення ресурсами (на противагу стандартному пакету управління попитом), що визначають ефективність політичних інструментів. Навіть експерти-аналітики МВФ визнають, що початковий етап в ризиковому середовищі супроводжується низкою несподіваних фінансово-економічних явищ.

І останнє. Було б перебільшенням приписувати ГФІ вирішальну роль у проведенні структурно-адаптаційних і стабілізаційних заходів в країнах-реципієнтах. Також не слід недооцінювати авторитетну роль ГФІ «в умовах впливу» на саму структуру політики реформ, інтенсивність конкретних адаптаційних заходів та їх послідовність.

Вирішальним елементом національної економічної політики в рамках стандартних програм ГФІ є специфічне поєднання структурно-адаптаційних, інституційних і стабілізаційних аспектів у процесі реформування реального сектору національних економік.

Наприклад, у програмних рекомендаціях МВФ передбачені такі монетарні методи оптимальної мобілізації та підвищення рівня ефективності внутрішніх заощаджень, як скорочення дефіциту державного бюджету, передбачувана та послідовна кредитно-грошова політика, структурно-інституційна трансформація і валютно-фінансова стабілізація.

Політика ГФІ має далекосяжні наслідки для внутрішньої динаміки національної економіки. По-перше, кредити ГФІ вирізняються високою

“точковою ефективністю”, активізуючи у разі сприятливих обставин так звані точки зростання національної економіки та викликаючи істотний мультиплікаційний ефект. По-друге, формуючи стабілізаційну та структурно-адаптаційну політику на макроекономічному рівні, ГФІ здійснюють організаційно-інституційну функцію.

*Т. О. Панфілова,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України, м. Київ*

УКРАЇНА У ПОСТКРИЗОВОМУ ГЛОБАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Глобальне фінансово-економічне середовище поступово відновлюється після найглибшої кризи епохи глобалізації. Причини і характер розгортання цієї кризи, ризики посткризового періоду аналізуються і коментуються експертами провідних міжнародних інституцій, зокрема міжнародних організацій, форумів, рейтингових агенцій, а також вченими-економістами. Огляд публікацій дозволяє говорити про обережний оптимізм стосовно темпів економічного зростання і песимізм в оцінці перспектив стабілізації фінансових систем тих країн, які через вжиття екстрених антикризових заходів значно погіршили стан державних фінансів. Оптимізм притаманний оцінкам перспектив щодо поживлення економічної активності, яке відбувається різними темпами: мляво в багатьох країнах з розвиненою економікою і впевнено в більшості країн, що розвиваються, а також країн з ринком, що формується.

Оцінюючи позиції України в глобальному торговельному та інвестиційному середовищі необхідно насамперед визнати, що Україна зазнала чи не найбільших втрат серед усіх країн світу від останньої фінансово-економічної кризи: за уточненими даними МВФ (квітень 2011 р.) за підсумками 2009 року лідерами за темпами падіння були: Латвія (-18%), Україна (-14,8%), Литва (-14,7%), Вірменія (-14,2%), Естонія (-13,9%), Росія (-7,8).

Слід також відзначити, що остання криза достатньо сильно позначилася на динаміці обсягів світової торгівлі: якщо протягом передкризових десятиліть темпи зростання торгівлі товарами значно перевищували темпи приросту світового ВВП, зокрема – у понад 2 рази у 1992-2001 роках і у 2004 році, то кризовий 2009 рік характеризується небаченими темпами падіння світової торгівлі, зокрема за даними МВФ це падіння для торгівлі товарами і послугами склало 10,9%, торгівлі товарами – 11,7%, хоча падіння світового ВВП склало лише 0,5%. За оцінками СОТ, світовий експорт зменшився у 2009 р. на 12%.

Високі темпи падіння світової торгівлі у 2009 р. не завадили глобальній економіці швидко відновити торговельні відносини. За попередніми оцінками МВФ (квітень 2011 р.) у 2010 році світовий ВВП збільшився на 5%, а світова торгівля – на 12,4%, тобто у 2,5 рази вищими темпами. СОТ оцінює приріст світової торгівлі на рівні 14,5%.

На цьому тлі зростання ВВП України на 4,2% у 2010 році слід визнати достатньо «скромними», адже з такими темпами економіка країни відновиться до докризового рівня лише через 3-4 роки.

Більш успішним є відновлення обсягів експортно-імпортних операцій. За підсумками 2010 р., за даними національної статистики, Україна майже відновила докризові обсяги експорту та імпорту товарів і послуг. При цьому відновлюється й негативна тенденція зростання від'ємного сальдо торговельного балансу.

За даними Держкомстату, обсяг експорту товарів та послуг України за 2010 рік становив 63067,1 млн.дол. США, імпорту – 66180,2 млн.дол. (приблизно на рівні відповідних показників 2007 року). Порівняно з 2009 роком експорт збільшився на 27,9% (на 13773,1 млн.дол.), а імпорт – на 30,8% (на 15573,6 млн.дол.). Починаючи з 2006 року, спостерігається негативне сальдо зовнішньоторговельного балансу, обумовлене від'ємним сальдо зовнішньої торгівлі товарами. У 2010 році воно становило 3113,1 млн.дол. (у 2009 році – 1312,6 млн.дол.). Коефіцієнт покриття експортом імпорту становив 0,95 (у 2009 році – 0,97).

За даними Національного банку України, у 2010 році дефіцит поточного рахунку розширився до 2,9 млрд. дол. США або 2,1% від ВВП (1,7 млрд. дол. США у 2009 році або 1,5% від ВВП). Від'ємне сальдо торгівлі товарами в 2010 році збільшилось до 8,7 млрд. дол. США (4,3 млрд. дол. США в 2009 році). Додатне сальдо торгівлі послугами збільшилось до 4,9 млрд. дол. США з 2,4 млрд. дол. США в попередньому році, переважно за рахунок підвищення тарифів на транспортування газу.

Швидке відновлення торговельних відносин свідчить про достатньо високий рівень залежності економіки України від ситуації на зовнішніх ринках. У цьому зв'язку слід відзначити, що, починаючи з 1995 року, показники відношення експорту та імпорту до ВВП були стабільно наближені до 50%, а у 2000–2005 роках – перевищували 50%. Починаючи з 2006 року, після приведення рівня тарифного захисту до умов вступу до СОТ, питома вага імпорту у ВВП є стабільно вищою, ніж питома вага експорту у ВВП.

Оцінюючи місце України у глобальному торговельному середовищі, правомірно визнати достатньо високі позиції країни у неформальних рейтингах провідних експортерів та імпортерів світу.

СОТ у статистиці торгівлі визначає країни-провідні експортери та імпортери в торгівлі товарами і послугами. Особливістю таких рейтингів є те, що в одній групі таблиць країни ЄС виступають як єдиний суб'єкт торгівлі, при цьому внутрішньорегіональна торгівля виключається із обліку обсягів світової торгівлі, а в інших таблицях кожна країна ЄС виступає як окремий суб'єкт.

За умови врахування країн ЄС як одного суб'єкта, Україна в останні роки входить до четвертого десятку провідних експортерів товарної продукції та замикає третій десяток провідних імпортерів світу.

Оцінюючи вплив кризи на провідних експортерів та імпортерів товарами, слід відзначити, що Україна увійшла до п'ятірки лідерів за темпами скорочення експорту товарами: Алжир та Лівія втратили 43% товарного експорту, Кувейт – 42%, Україна – 41% і Казахстан – 39%. Водночас Україна очолила список країн-лідерів за темпами скорочення імпорту з показником -47%, далі йдуть із значно меншими показниками Росія (-34%), Аргентина (-32%), Хорватія і Чилі (-31%), Туреччина (-30%).

Україна входить у 6-й десяток провідних експортерів за умови урахування країн ЄС як окремих суб'єктів, питома вага товарного експорту країни у загальносвітових обсягах складає близько 0,3%, по імпорту аналогічні показники – 46-те місце з питоною вагою 0,4%.

У світовій торгівлі послугами Україна посідає 24 місце за умови урахування країн ЄС як одного суб'єкта і входить до 5-го десятку провідних експортерів за умови урахування позицій країн ЄС як окремих суб'єктів. При цьому у кризовий 2009 р. Україна, слідом за Республікою Корея, очолює список країн-лідерів за величиною втрат (відповідно 25 і 23%), тоді як загальне падіння обсягів світової торгівлі послугами склало лише 11%.

Серед провідних імпортерів послуг Україна посіла у 2009 р. 33 місце з урахуванням країн ЄС як єдиного суб'єкта і не увійшла до топ-40 при урахуванні країн ЄС як окремих суб'єктів. Скоріш за все це може бути 6-й десяток. Стосовно втрат, то і в імпорті Україна посідає друге місце з показником -32% слідом за Анголою, яка втратила 46% в імпорті послуг.

Наведені дані наочно демонструють надзвичайно високий рівень залежності економіки України від стану зовнішніх ринків і впливу глобальних ризикових ситуацій.

Стосовно перспектив розвитку глобального фінансово-економічного середовища слід визнати, що перспективи економічної активності залишаються достатньо невизначеними, оскільки відбуваються значні зміни у переліку основних ризиків на глобальному й регіональному рівнях, а також для окремих країн. Які ж ризикові ситуації можуть актуалізуватися?

Значні ризики представляють глобальні дисбаланси, зокрема сукупність дефіцитів і профіцитів рахунку поточних операцій, які накопичувалися у світовій економіці з кінця 1990-х років. Глобальні дисбаланси викликали наростання макроекономічних і фінансових диспропорцій у світовому господарстві і були одним із факторів, що поглибили сучасну фінансово-економічну кризу.

Для більшості країн визначальними будуть ризики, пов'язані зі збільшенням дефіцитів бюджетних сальдо та державного боргу, що спричинені безпрецедентними заходами державної підтримки установ фінансового сектору та окремих галузей реального сектору національних економік. Будуть зберігатися значні незадіяні потужності, хронічно високі рівні безробіття та зниження добробуту. За деякими оцінками, промислово розвинені країни ризикують втратити десятиліття для подолання низьких темпів економічного зростання. Проблеми у секторі державних фінансів та нарощування валового державного боргу підвищують ризики суверенної ліквідності і платоспроможності в окремих країнах та наступне розгортання ланцюгової реакції.

Для країн, що розвиваються, зберігаються ризики високої залежності від ситуації на ринках розвинених країн, зокрема через зменшення попиту та, відповідно, скорочення імпорту. Залишається високою чутливість до факторів уразливості, зокрема, дефіциту рахунку поточних операцій. У фінансовій сфері ключовими проблемами в найближчому майбутньому будуть залишатися: значне зростання проблемних кредитів, підвищення процентних ставок і низький рівень потоків міжнародного капіталу, погіршення ситуації в банківській сфері, дестабілізація курсів валют. Різні темпи відновлення в країнах Європи з ринками, що формуються, у тому числі й в Україні, тісно пов'язані зі ступенем перегріву економіки і кредитної експансії напередодні кризи.

Економічні показники Європи залишаються більш низькими в порівнянні з поживленням в інших регіонах світу. Передбачення розвитку посткризової ситуації в Європі є особливо важливими для України, з огляду на прагнення поглиблення інтеграційних взаємовідносин і очікування укладання Угоди про асоціацію.

До того ж сучасна криза значно зменшила доходи країн регіону СНД. Якщо використати для порівняння показник ВВП на душу населення у доларовому еквіваленті (табл.) можна зробити такі висновки. Серед країн СНД лише Росії вдалося перевищити величину цього показника для світу в цілому, а Туркменістану й Узбекистану – зберегти позитивну динаміку. Найбільших втрат величини цього показника зазнала Україна, зважаючи на скорочення ВВП і девальвацію гривні.

Таблиця

Динаміка ВВП на душу населення країн СНД, тис.дол. США (поточних)

Країна	2005	2006	2007	2008	2009	2009/2008,%
Російська Федерація	5,341	6,943	9,149	11,748	8,676	73,85
Казахстан	3,771	5,292	6,772	8,514	6,870	80,69
Білорусь	3,090	3,798	4,667	6,277	5,069	80,76
Азербайджан	1,578	2,473	3,851	5,329	4,899	91,93
Туркменістан	1,673	2,093	2,544	3,374	3,904	115,71
Вірменія	1,599	2,081	2,996	3,873	2,826	72,97

Закінчення таблиці

Країна	2005	2006	2007	2008	2009	2009/2008,%
Україна	1,829	2,303	3,069	3,891	2,468	63,43
Грузія	1,470	1,761	2,318	2,918	2,447	83,86
Молдова	831	951	1,231	1,696	1,516	89,39
Узбекистан	547	643	830	1,022	1,182	115,66
Киргизька Республіка	478	546	726	974	860	88,30
Таджикистан	354	424	552	751	716	95,34
Світ в цілому	7,051	7,550	8,418	9,153	8,594	93,90

Джерело. Складено і проранжовано за даними статистичної бази Світового банку, макропоказник GDP per capita (current US\$), режим доступу: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>.

При цьому, більшість країн СНД значно погіршили свої позиції у рейтингах конкурентоспроможності, що складається експертами Всесвітнього Економічного Форуму. Слід зауважити, що ще у 2007 році автори звіту стратифікували країни світу на 5 груп за рівнем розвитку і величиною ВВП на душу населення у доларовому обчисленні: 1-а група (факторний розвиток) з рівнем доходів менше 2 тис. дол. США; 2-а група (перехідна до ефективного розвитку) з рівнем доходів 2-3 тис. дол. США; 3-я група (ефективний розвиток) з рівнем доходів 3-9 тис. дол.; 4-а група (перехідна до інноваційного розвитку) з рівнем доходів від 9-17 тис. дол.; 5-а група (інноваційний розвиток) з рівнем доходів понад 17 тис. дол. США включає 31 країну. Україна та більшість країн СНД були віднесені авторами доповіді до 2-ої групи з рівнем доходів від 2-х до 3-х тис. дол. США. У подальшому, зважаючи на зростання доходів, найбільш розвинені країни СНД, у тому числі Україна, були включені до групи з ефективним розвитком, а Росія – до групи країн, що переходять до інноваційного розвитку. У відповідній доповіді 2010 року практично усі країни «повернулися» до групи перехідних до ефективного розвитку, Росія – до групи ефективного розвитку. Узбекистан і Білорусь авторами доповідей ВЕФ не аналізуються.

Зважаючи на різке погіршення ситуації з доходами на душу населення в Україні, підлягають ретельному аналізу та урахуванню національних інтересів рекомендації міжнародних інституцій щодо соціально-економічних пріоритетів у посткризовий період. У короткостроковій перспективі нереалістично й недоцільно ставити завдання стабілізації державного боргу через ризик поновлення спаду через можливе посилення соціальної напруги у суспільстві.

Завершуючи виклад оцінок ситуації у глобальному середовищі слід відзначити, що за підсумками 2010 року відбулися суттєві зміни у географічній структурі експорту України. Зокрема частка експорту до країн СНД збільшилась і становила 38,6% (35,1% у 2009 році), до країн ЄС залишилась на

рівні 2009 року – більше 25%. Частка імпорту з країн СНД зросла до 41,8% (проти 40,5%), з країн ЄС зменшилась до 33,3% (проти 36,4% у 2009р.). Тобто справджуються прогнози стосовно скорочення попиту в країнах Європи, у тому числі на продукції українських товаровиробників. Водночас позитивна динаміка посткризового відновлення країн СНД та покращання дво- і багатосторонніх відносин дозволили Україні високими темпами відновити експортний потенціал.

Список використаної літератури

1. Статистична база Світового банку, макропоказник GDP per capita (current US\$), режим доступу: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>

*О. О. Сльозко,
провідний науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України, м. Київ*

ВПЛИВ ГЛОБАЛЬНИХ ФІНАНСОВИХ РИЗИКІВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОВОЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

В світовому фінансовому посткризовому просторі досі існують великі ризики, які закладають передумови для нестабільності у майбутньому. Стійко ростуть котирування золота та срібла, що відображає невпевненість інвесторів у перспективах світової економіки та їх бажання інвестувати в найменш ризиковані активи. Всі країни світу аналізують підходи, які вже призвели до кризових явищ або погіршили кризові тенденції. В сучасному світі все більш актуальними є підходи, засновані на практицизмі, коли все більш країн починають діяти в межах здорового глузду.

На сьогодні глобальні ризики залишаються великими, тому необхідно розбудовувати механізми, що нейтралізують дію зовнішніх шоків. Насамперед необхідні механізми заміщення зовнішніх джерел фінансових ресурсів внутрішніми. Роль експортної виручки і зовнішніх запозичень повинна балансуватись внутрішніми механізмами формування ресурсів з урахуванням потреб національних економічних учасників. Монетарна влада країни повинна формувати основу «довгих» фінансових ресурсів в економіці.

По-друге, зараз дуже гострими є ризики, пов'язані з великою волатильністю валютних курсів, яка в тому числі пов'язана з перевищенням глобальної ліквідності та її переміщенням по світу. «Мандрівні капітали» дестабілізують економіку різних країн і знову змушують їх використовувати механізми контролю за рухом капіталів.

По-третє, приплив капіталу може супроводжуватися подорожчанням гривні. Масштабна недооцінка гривні ускладнює задачу нейтралізації припливу «гарячих» грошей.

В умовах перевищення доларової ліквідності і ризику для самого долара і всієї світової валютної системи збільшується роль швейцарського франка, традиційної «валюти-укриття» в часи криз.

Невирішені проблеми на ринку іпотеки США також створюють ризики формування нових кризових загострень. Зростання витрат у зв'язку з антикризовими заходами загострює проблеми бюджетного дефіциту та державного боргу. За прогнозами, дефіцит федерального бюджету США до 2020 р. не повернеться до передкризового рівня, навіть з урахуванням тенденції до відродження американської економіки.

Боргові перспективи більшості розвинутих економік також насторожують. При цьому в найближчі роки мають бути погашені значні суми платежів за боргами. В результаті глобальні дисбаланси можуть посилитися. Окрім того, країни з великою ліквідністю повинні будуть, як і до кризи, фінансувати держави з великим дефіцитом бюджету, що призведе до перетікання значних фінансових ресурсів. Подібне перетікання може викликати зниження рівня відсоткових ставок. У результаті знизиться доходність фінансових операцій, що змусить банки проводити агресивну політику. В умовах невисокої дохідності вони будуть виявляти інтерес до більш високодохідних і високоризикованих активів. Ця тенденція вже складалася у 2010 році, коли збільшилась емісія та зріс попит на облігації низької якості та почала скорочуватись різниця в доходності між держпаперами і облігаціями з високим ризиком. Баланси банків знову будуть розширюватися. Знову почнуть накопичуватись ризики, як перед останньої глобальної кризою. Більшість учасників світового фінансового ринку навряд чи зможуть протидіяти тискові зі сторони акціонерів стосовно необхідності збільшувати доходність операцій. Ці обставини показують, що стабілізація на сьогодні є дуже слабкою, а ризики для світової економіки та окремих країн дуже великі.

Особливою ризиковою обставиною є надлишок глобальної ліквідності. В результаті великих антикризових вливань в ряді країн зростання грошової маси провідних економік значно випередило зростання їх ВВП. Ці тенденції мають посилюватися за рахунок чергової емісії в США. Ця схема стара, як світ. Вказані ресурси будуть шукати місце застосування – спочатку припливати на ринки, розігрівати їх, потім втікати з них, створюючи ризик обвалу. В умовах вільного руху капіталу це збільшить ризики нових регіональних криз та волантільність як фінансових ринків, так і світової економіки в цілому. Як показує остання криза та кризи, які відбувалися в 1990-2010 роках, розвинуті країни дуже швидко «закачали» великі ресурси в країни, які розвиваються. Це призвело до перегріву активів в іпотеці та на фондовому ринку, а також до подорожчання валют. За таких умов країни, які розвиваються, будуть стримувати негативний ефект спекулятивного притоку «коротких» грошей.

У США для зменшення наслідків фінансової кризи пропонується трансформувати фінансовий перегрів в загальноекономічний, задіявши реальну економіку. Виникає можливість більш рівномірного розподілення ризиків в економіці. Країни, які розвиваються, це важлива та містка сфера вкладення коштів. Якщо ці країни усвідомлюють ризики дестабілізації, пов'язані з перевантаженням глобальної ліквідності, та вживуть заходів зі скорочення притоку «коротких» грошей з надмірної емісією, то цей факт утруднить досягнення нового посткризового вирівнювання. За умов надлишкової ліквідності можуть загострюватися ризики долара США. За останні роки долар

увійшов у смугу довгого системного знецінювання. Невпевненість ринку все частіше вимушує звертатися до пошуку інших джерел світової валютної системи. У зв'язку з необхідністю стабілізувати валютну систему робляться різні пропозиції.

Світова фінансова криза була спровокована крахом перегрітих фондових ринків, на яких з'явилася «фінансова бульбашка»: біржова оцінка акцій в багато разів перевищує вартість реального капіталу. Рано чи пізно ця «бульбашка» повинна була луснути. Хоча деякі уроки з глобальної фінансової кризи 2007-2009 вже вивели, все ж залишаються проблеми у міжнародній системі. Глобальна криза 2007–2009 років показала безграмотність людей, які відповідали за фінансову стабільність та фінансовий нагляд. Вона показала, що проблеми «людського» фактору в сучасному фінансовому середовищі стали великими через «ілюзії ліквідності».

У кризи 2007–2009 рр. не можна було передбачити часовий горизонт. Коли ринки падали, то багато гравців, включаючи трейдерів великих інвестиційних банків, аналітиків та брокерів дуже хотіли протистояти цьому хаосу. Дійсно, західний світ протягом цілого десятиріччя існував у ситуації піднесення. Банківські кризи тлумачились як негаразди незрілого капіталізму 19 сторіччя або як симптом країн, що розвиваються, але ніяким чином – як труднощі фінансово орієнтованої глобалізованої економіки сучасності.

Науковці системно прогнозували кризу. Наприклад, А. Персо, дослідник та практик ринку, в 2002 році у газеті «Financial Times» пише, що банки мають «стадну поведінку» і можуть постраждати від системного колапсу. У цьому ж році У. Баффет, успішний гравець на ринку, описує фінансові інструменти, як «фінансову зброю масового ураження». Панівний настрій на ринках в останні роки перед кризою був дуже оптимістичний, загальна думка зводилася до того, що світова економіка в цілому як ніколи зміцніла завдяки силам глобалізації й фінансової інтеграції і витримає будь-які потрясіння, якщо вони виникнуть. Фінансові агенти самі створили ринки поганих боргів. Популяризація фінансової діяльності змінила поняття ліквідності. Парадигма фінансової інновації стерла грань між законністю та махінаціями у фінансовій сфері, створила умови для багатьох випадків шахрайства. В цілому криза концентрувала діяльність на фінансовому ринку. Наприклад, на світовому валютному ринку в 2001 році частка перших п'яти банків була 36% всіх операцій, а в 2010 році – 55%.

Посилення вимог регуляторів до учасників ринку, а також заходи, які пропонують країни «великої двадцятки», повинні збільшити стабільність світової фінансової системи та скоротити ризики, які виникають.

К. І. Котлярова,
магістр Інституту міжнародних відносин НАУ, м. Київ

ПОДАТКОВІ ГАВАНІ В СТРУКТУРІ МІЖНАРОДНОГО БІЗНЕСУ: РОЛЬ ТА МІСЦЕ

*«Кожен має право вести свої справи таким чином,
щоб у відповідності до законодавства звести податкові виплати до мінімуму.
Якщо йому це вдається, то, незважаючи на невдоволення його винахідливістю,
... ніхто не має право його вимушувати до додаткових податкових платежів».*

Лорд Томлін в справі «Комісія внутрішнього оподаткування
проти герцога Вестмінстерського», 1936 рік.

XXI століття – епоха глобалізації та транснаціоналізації міжнародних економічних відносин, що знаходить своє вираження у якісно новому розвитку світового господарства. Головною рушійною силою глобалізації і регіональної інтеграції є необхідність використовувати форми міжнародної торгівлі, обмін інвестиціями, науково-технічне співробітництво. Розвиток сучасної цивілізації обумовлений необхідністю становлення не лише торговельних відносин, а інноваційного забезпечення всіх форм проведення суспільного життя.

Офшор (від англ. offshore – «поза берегом») – це фінансовий центр, що залучає іноземний капітал шляхом надання спеціальних податкових та інших пільг компаніям, що зареєстровані в країні розміщення центра. Офшорні схеми не є сучасним явищем, їх використовують ще з часів давніх Афін, коли був введений двовідсотковий імпорتنний і експортний податок. Щоб уникнути сплати податків, грецькі і фінікійські купці почали об'їжджати територію Афін у двадцять миль. Через деякий час невеликі сусідні острови виступили в якості податкових та митних притулків, куди завозилися контрабандні товари.

Створення особливих умов для комерції відомо ще з часів фінікійців, коли купцям були надані певні пільги. У 166 році до н.е. на острові Делос грецькими властями було відмінено ряд податків, митних зборів, спрощені адміністративні формальності. Після таких нововведень Делос почав відігравати помітну та провідну роль у торгівлі між Сходом та Заходом, а сама Греція одержала значні економічні вигоди, які були обумовлені зростанням вантажооборота, виникненням нових робочих місць для місцевого населення, збільшенням надходжень до державної скарбниці податкових коштів.

В епоху Середньовіччя італійські міста Трієст та Ліворно, югославський Шибеник були своєрідними офшорними центрами міжнародної торгівлі. Подальший розвиток світової економіки сприяв появі офшорів у багатьох країнах Європи та Америки. У XV столітті Фландрія була квітучим міжнародним комерційним центром, де були дуже низькі торговельні

обмеження і податки, через це англійські купці воліли везти і продавати шерсть у Фландрії, аніж в Англії, де б вони мали сплачувати високі податки та мита.

У Сполучених Штатах Америки офшорна історія ухилення від податків розпочалася ще в XVIII столітті, коли задля ухилення від імпортного податку, що накладався Англією, торговці намагалися здійснювати свою торговельну діяльність через Латинську Америку. В цей час вже з'являлись зони вільної торгівлі в Гібралтарі та Бангкоку. Питання принципу розташування компаній розглядалось ще в XIX столітті на засіданні суду в Англії. Англійський суд вирішив, що місцем розташування (резиденцією) компанії є країна, звідки здійснюється її централізоване управління директорами, які проживають в цій же країні.

Термін «офшор» вперше з'явився в одній з газет на східному узбережжі США в кінці 50-х років XX століття.

В сучасній економіці найважливішою метою створення офшорних територій є залучення фінансового бізнесу. Швейцарія представляє собою першу сучасну модель юрисдикції фінансової секретності, створену як притулок для іноземного капіталу, що є центром обміну грошей. У вісімнадцятому столітті Міською Радою Женеви (Швейцарія) було прийнято закон, який вимагав від банкірів вести облік рахунків своїх клієнтів, але забороняв розкривати цей облік будь-кому без чітко вираженої згоди Міської Ради.

Соціальний і політичний переворот у Німеччині в 30-х роках XX століття і введення в силу швейцарського Закону про банківську секретність в 1934 році (переглянутий в 1971 році) забезпечили Швейцарії місце в світовій фінансовій секретності. Мільярди доларів європейського багатства зберігалися в безпеці в швейцарських банках під час Другої Світової війни. У 30-і роки минулого століття сформувались офшорні зони на територіях Панами, Нідерландських Антильських островів і Люксембурга. Англійські платники податків оцінили переваги офшорів в 60-і рр. XX століття, коли податковий тиск збільшився до 80-90%. Саме тоді більшість колоній та залежних від Великобританії країн стали «зонами податкового раю» для заможних британців. Основною причиною необхідності використання офшорів у 60-х рр. XX ст. стало принципово нове значення економічної інтеграції. Причиною даного процесу стали транснаціональні корпорації, які почали проводити експансію ринків на всіх рівнях, а це в свою чергу призвело до збільшення їхніх фінансових ресурсів, до яких ТНК прагнули мати можливість вільного доступу будь-де на планеті.

Великого значення у розвитку сучасного офшорного бізнесу відіграла науково-технічна революція, яка розпочалась всередині XX століття. Поява передових інформаційних технологій, новітній засобів комунікації сприяли формуванню цілих ланок та структур в діяльності територіальних анклавів.

В офшорних зонах існує ряд особливостей, що створює інвестиційну привабливість для іноземних інвесторів:

- максимально спрощена процедура реєстрації компанії, що утворюється;
- не підлягають розголошенню особистості власників фірми, розкриття їхніх імен може вимагатися лише у випадку початку розслідування по факту здійснення карного злочину;
- в офшорних зонах немає обмежень на вивіз валюти, фірми можуть вільно відкривати депозити в будь-якій валюті в яких-небудь банках;
- єдиною формою звітності є щорічний фінансовий звіт, рахунки фірм можуть бути перевірені аудитором тільки за рішенням власників;
- процедура керування фірмою гранично спрощена.

Станом на 2010 рік в бюджет розвинутих країн потрапляє інвестицій в 40 – 50% від усього об'єму прямих надходжень. Це свідчить тому, що країни мають певний механізм, який працює на країну. Завдяки цьому процесу відбуваються надходження у вигляді грошей, продуктів, транспорту. Відбувається збільшення конкурентоспроможності країн. Крім того, використання офшорних компаній є політикою відкритої економіки, способом доступу до міжнародного бізнесу. З іншого боку офшорні фінансові потоки сьогодні набули неконтрольованого характеру.

Офшорні компанії – це механізм залучення тіньового капіталу і відмивання брудних грошей. Є способи боротися з ними, але на превеликий жаль, якщо на даний момент є дані про незаконний бізнес, то ці способи не працюють і тому провідні країни світу намагаються обмежити зони податкового раю взагалі.

В сучасному бізнесі зони податкового притулку використовуються для:

- 1) порятунку активів від втрат, пов'язаних з політичною, соціальною дестабілізацією, економічною кризою;
- 2) заощадження на податках;
- 3) полегшення процесу інвестування;
- 4) підвищення захищеності бізнесу від рейдерських атак, «уваги» державних структур.

Вибір країни для заснування офшорної компанії є важливим моментом, адже кожна країна має свої вимоги. Умовно офшорні компанії за місцем розташування можна поділити на:

1. Класичні офшорні компанії («offshore companies») - підприємства, створені в зонах із пільговим або безподатковим статусом; компанії, які звільнені від сплати податків за умови, що вони не ведуть свою діяльність на території країни реєстрації, власником компанії є нерезидент; бухгалтерська звітність не надається, і компанія сплачує фіксоване щорічне мито. Як правило,

класичні офшорні компанії реєструються в невеличких державах, на островах з невисоким рівнем розвитку власної економіки, але з досить високою політичною стабільністю (Багамські острови, Британські Віргінські острови, Вануату, Сейшельські острови, Беліз, Панама, Домініка, Сент-Вінсент і Гренадіни тощо). Часто такі компанії використовують як сейф і для фінансових трансакцій.

2. Компанії, зареєстровані в низькоподаткових юрисдикціях, в яких представляються істотні податкові пільги для певних типів компаній з меншим рівнем конфіденційності, що компенсується вищим престижем у світі. Такі компанії мають доволі високий авторитет у міжнародному співтоваристві, не розглядаються як офшори і при дотриманні певних умов можуть сплачувати податки в зниженому розмірі. Проведення щорічного аудиту і надання бухгалтерської звітності є обов'язковими. До країн із помірним оподаткуванням належать насамперед: Кіпр, Гонконг, Гібралтар, Люксембург, острів Мен та ін.

3. «Оншорні компанії» («on-shore companies») – компанії, зареєстровані в державах зі звичайним (або високим) оподаткуванням, які широко застосовуються в агентських схемах, побудові холдингових структур, а також для використання договорів про уникнення подвійного оподаткування. Такі компанії підходять як для ведення солідного бізнесу, так і для простого зберігання грошей. До таких країн належать: Великобританія, Нова Зеландія, Швейцарія, Данія тощо.

У 90-і роки у світі почався справжній бум офшорного бізнесу. За даними журналу *Offshore Express* [14], в кінці 90-х років в світі було зареєстровано 3 млн. офшорних компаній. Сьогодні відмічається тенденція до збільшення кількості офшорів у світі. Загальне число зареєстрованих офшорних компаній за деякими юрисдикцій станом на 2002 рік складало: Британські Віргінські острови – 437 тис., Багамські острови – 123 тис., Беліз – 27 тис., Сент-Кітс і Невіс – 25 тис., Нідерландські Антильські острови – 20 тис. До десятки найпопулярніших офшорів у світі входять: Нідерландські Антили, Маврикій, Гернси, Беліз, Барбадос, Антигуа, Бермуди, Мадейра, Теркс і Кайкос.

Мінімізація оподаткування – це процес, спрямований на легальне скорочення податків. Для мінімізації податкових зобов'язань за допомогою офшорів існує чимало схем. Розглянемо деякі з можливих:

1. Експортно-імпорتنі операції. Справа в тому, що офшор за своєю суттю є проміжною ланкою між національною компанією та її партнерами за кордоном, і з його допомогою можна без проблем маніпулювати ціною товарів або послуг у будь-яку сторону.

2. Агентська схема: Офшорна компанія наймає в якості свого агента будь-яку фірму в країні, де планує вести основну діяльність, і та діє за

розпорядженням наймача. У результаті компанія платить податок тільки зі своєї невеликої винагороди (в основному це фіксована плата або 1-2% від вартості товару).

3. У виробництві: Офшорна компанія оплачує сировину та послуги виробника. Як правило, виробничі послуги надаються за мінімальними розцінками. Виробник відвантажує товар агенту. Агент продає товар кінцевому покупцю, отримуючи при цьому свою агентську винагороду. Після чого гроші з прибутком повертаються до офшорної компанії.

4. Схема надання послуг: Офшорна компанія надає послуги компанії-резиденту. Ця схема є найбільш поширеною в бізнесі. Гроші безпосередньо йдуть на рахунок офшорної компанії. Витрати за надані послуги відносяться на собівартість, отже, знижується податок на прибуток. При використанні цієї схеми насправді послуги можуть і не надаватись. Для підвищення респектабельності, в схему додається престижна низькоподаткова компанія, зареєстрована, наприклад, у Швейцарії. Ці схеми є достатньо ефективними та постійно вдосконалюються, надають можливість конфіденційного накопичення та управління капіталом, через що користуються великим попитом.

З огляду на світову фінансову кризу, 17 лютого 2007 в законопроект США «Про запобігання зловживаннями податковими гаванями» були внесені поправки (Bill S. 681 «Stop Tax Haven Abuse Act») щодо встановлення більш суворих вимог для платників податків США, що використовують офшорні зони; здійснення спеціальних заходів проти офшорів, які перешкоджають збору податків тощо [4]. Провідні країни вирішили, що необхідно консолідувати свої сили та разом виходити із ситуації, яка склалась на міжнародній арені та в рамках національних господарств. Так, Міжнародна група по протидії відмиванню брудних грошей (FATF) призвела до серйозних змін по відношенню до офшорних компаній з боку європейських банків і фірм. В даний час багато іноземних компанії відмовляються мати справу з потенційними партнерами, які пропонують працювати через офшор.

Щороку під час зустрічі «Великої двадцятки» (G-20) складається «чорний список» країн, які мають недоліки в боротьбі з відмиванням злочинних доходів і фінансуванням тероризму. Ще навесні 2009 року напередодні зустрічі G-20 у Лондоні через побоювання опинитись у «чорному списку» ряд провідних країн, зокрема європейських (Швейцарія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Андорра, Австрія, Бельгія, Сінгапур) заявили про готовність переглянути свої банківські законодавства задля більшої прозорості, оскільки перебування країн в цьому списку може стати причиною їхньої міжнародної ізоляції. Напередодні саміту «великої двадцятки» в Лондоні вони встигли підписати угоду, яка передбачає надання інформації про клієнтів, підозрюваних у податкових махінаціях. Так, наприклад, 12 березня 2009 року за три тижні до саміту в

Лондоні Ліхтенштейн вирішив підписати угоду з ОЕСР про банківську прозорість і розкриття інформації з податкових питань. Для маленького князівства це дуже велика жертва, адже країна відмовляється від третини доходів бюджету. На зустрічі в Лондоні держави G-20 оголосили війну офшорам і мають намір застосовувати санкції проти територій з пільговим оподаткуванням, які відмовляються надавати інформацію про клієнтів. У рамках виконання рішень лондонської зустрічі G-20 ОЕСР, в яку входить 30 найбільш розвинених країн і на частку яких припадає близько 60% світового ВВП, представила новий список країн, які не відповідають прийнятим організацією в 2002 році стандартам щодо обміну податковою інформацією. У ньому 35 офшорів і 8 інших фінансових центрів. Збиток світової фінансової системи від дій офшорів ОЕСР оцінює у 1,7-11,5 трлн. дол. США.

З відкриттям «завіси» та переходом України на ринкові відносини постало питання інтернаціоналізації економіки. Цей процес було підтримано і законодавчо: ЗУ «Про інвестиційну діяльність», «Про оподаткування прибутку підприємств», що дало поштовх до залучення іноземних інвестицій на пільговій основі. Зареєстровані іноземні інвестиції дають права на одержання пільг та отримання державних гарантій, що передбачені чинним законодавством. Саме тому перед національним бізнесом постало питання конкурентоспроможності тощо. За зазначених умов, українські компанії мають шукати шляхи для уникнення обтяжливих податків. Один із способів вирішення даного питання - офшорні компанії .

Вперше українські бізнесмени дістали можливість відкривати офшорні компанії в 1991 році. В квітні 1991 року швейцарська компанія Riggs Walmet Group оголосила про те, що виходить на український ринок з пропозицією про організацію компаній. За міжнародними мірками, вартість послуг була досить висока: 4800 млн. дол. за реєстрацію і 1100 млн. дол. щорічно за підтримку. Завдяки офшорному бізнесу в Україну надходить близько 80% інвестицій [15]. Через цілу систему договорів, кредитів, дочірніх та спільних підприємств тощо іноземні інвестиції надходять у вигляді наданих технологій, товарних знаків, обладнання, фінансової допомоги. Такі інвестиції часто використовуються для штучного збільшення собівартості продукції та інших махінацій. Це питання набуває більшої значущості сьогодні, коли Україна опинилась в гирлі світової кризи, а національний бізнес неспроможний самостійно втриматись на ринку. Таким чином формується потужний національний «сірий бізнес».

Офшорні схеми часто націлені на подолання іноземних податкових бар'єрів. Існує комплекс факторів, які стимулюють розвиток офшорного бізнесу в Україні. До головних із них належать:

- тягар податкового навантаження і неефективність фіскальної політики;

- несприятливий інвестиційний клімат і потужні мотиви до експорту капіталу за кордон;
- високі інвестиційні ризики і використання офшорних схем для приховування факту володіння інвестиційними об'єктами в Україні;
- криміналізація економіки і використання офшорних схем для відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом.

Особливістю офшорного ринку в Україні є те, що він тільки формується. Середній вік фірм, які надають послуги з реєстрації та обслуговування офшорів складає 4-5 років, більшість яких за своїм статусом - юридичні або консалтингові компанії. Свою діяльність вони розгорнули переважно в столиці. На сьогодні в Києві діють десятки таких компаній.

На сьогоднішній день Україна співпрацює з 36 офшорними зонами [3] (всього в світі нараховується більше 40 податкових гаваней). Перелік офшорних зон затверджується та змінюється Кабінетом міністрів України.

Національні компанії зазвичай працюють з офшорами ЄС. З 2006 року спостерігається значний рух іноземних інвестицій в цьому напрямку.

Однією з найулюбленіших країн українського бізнесу є Кіпр. Хоча в 2006 році Кіпр було вилучено з Переліку українських офшорних зон, дана країна все одно залишається осередком «податкового раю». В 2008 році в зв'язку з поглибленням економічної кризи, рух українських коштів прискорився та набув інших масштабів. За даними Держкомстату, станом на 1 січня 2008 року, до України надійшло 5945,1 млн. дол., а вже через рік дані склали 7677,2 млн. дол. Лише за половину 2010 року в Україну з цієї податкової гавані надійшло більше 9 млрд. дол. США. Щодо інвестицій на Кіпр, то станом на 1 січня 2008 року сума складала 5825,5 млн. дол., і 5826,1 на 1 січня 2009 року (94% загального обсягу українських інвестицій). За січень – червень 2010 року до Кіпру надійшло 6300,1 млн. дол. США.

Станом на 01 жовтня 2010 року до України також надійшли прямі інвестиції з Об'єднаного Королівства – 2284,7 млн. дол., що складає 5,4% загальних інвестицій до національної економіки; Віргінських островів (Британія) - 1425,5 млн. дол. (3,4%) та інших офшорів. Також, серед українських бізнесменів популярними є такі офшорні зони, як Швейцарія (2% загальних інвестицій в Україну), Люксембург, окремі штати США тощо. Для цих і інших країн діють норми міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування. Взаємовідносини з Кіпром регулюються відповідно до статті 7 Закону України «Про правонаступництво України», Україна застосовує договори СРСР про уникнення подвійного оподаткування, що діють до набуття чинності новими договорами. Україна має подібні до кіпрських договори з Швейцарією, Люксембургом, а також із США.

Завдяки схемам, підкріпленим законодавчо, ми можемо лише спостерігати осідання національних коштів в офшорах, які часто є філіями національних компаній. З метою запобігання різноманітних махінацій, контролю фінансових операцій в Україні через кіпрські компанії, в 2004 році активізовано співпрацю Державного комітету фінансового моніторингу України з фінансовою розвідкою Кіпру (МОКАС) [13].

Податкова система України є однією з найгірших у світі. На замовлення Світового банку компанія Appleton Mayer провела дослідження та склала рейтинг Paying Taxes 2010, де податкова система України за витратами часу і ресурсів займає 181 місце з 183 (гірше тільки у Венесуелі й Білорусі). Аналітики Appleton Mayer відзначають, що дисбаланси податкової системи України створюють нерівномірне податкове навантаження і, як результат, призводять до збільшення зростання тіньового сектора економіки, ухилення від оподаткування, зменшення податкових надходжень. Український бізнес змушений «іти в тінь», звертатись до офшорних компаній задля порятунку.

Отже, «взаємодопомога» між офшорами та національними бізнесменами має не однобічний характер. Це шанс для українського підприємництва вільно розвиватись, не обтяжуючись податковим тиском з боку держави. Більше того, на сьогодні така діяльність залишається чи не єдиним способом «не потонути» в «українській кризі». Перелив коштів за кордон є вимушеним та необхідним кроком для багатьох підприємств. Подібні заходи рятують національний бізнес, а чи рятують вони національну економіку? Певно, що ні. Відтік капіталів з країни лише погіршує стан внутрішньої економіки, з'їдає її зсередини, спустошує Україну не лише самою втечею коштів, але і недоотриманням податків від неї.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991.
2. Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19.03.96.
3. Розпорядження Кабінету міністрів України «Про перелік офшорних зон» від 24 лютого 2003 р.».
4. Bill S. 681 «Stop Tax Haven Abuse Act».
5. Новицький В.Є., Грищенко А.А. Економічна глобалізація та її наслідки для України // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук. журн. / Голов. ред. О.П.Степанов. – К., 2005.
6. Пирожков С. І. Глобализация мирового рынка и развитие международной торговли // Экономика Украины. – 2007. - № 12.
7. Поляков Вадим, Туник Игорь. Офшоры: пособие по увеличению прибыли. – Питер, 2008. – 233 с.
8. Чернявский С.П. Международный офшорный бизнес и банки //Финансы и статистика. – Москва, 2002. – 142 с.

9. <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2010/11/20/217324> – Інформаційний портал «Фінанси юа» // «Капітали-втікачі»: улюблені офшори українських бізнесменів.
10. <http://ukrstat.gov.ua> – Державний комітет статистики України.
11. <http://www.bcs-offshore.com/isleman.html> - BCS Europe.
12. <http://www.kontrakty.com.ua/ukr/gc/nomer/1998/38-98/38manev.htm> - Український діловий тижневик «Контракти».
13. http://www.law.gov.cy/law/mokas/mokas.nsf/dttintlaw_en/dttintlaw_en?OpenDocument – Офіційний сайт законодавчого органу Республіки Кіпр.
14. <http://www.nalogi.net/> - Журнал Offshore Express.
15. <http://www.nexus.ua/> - Офіційний сайт «Nexus» Financial Consulting.
16. <http://www.politikan.com.ua/1/0/0/16611.htm> – Інформаційне видання Політикантроп // Paying Taxes 2010. Україна займає одно з останніх місць в рейтингу податкових систем.
17. http://www.sdfm.gov.ua/articles.php?cat_id=57&lang=uk - Державний комітет фінансового моніторингу України.
18. <http://www.unian.net/ukr/news/news-376157.html>-Світова економіка відновлюється швидше, ніж очікувалося.
19. <http://www.weforum.org/fdr> - Всесвітній економічний форум.
20. www.cia.gov – Офіційний сайт Центрального Розвідувального Управління.
21. www.fatf-gafi.org - Офіційний сайт Financial Action Task Force (FATF).
22. <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/paying-taxes-2011.pdf> - The global picture журналу Paying Taxes 2011.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК РЕСУРС ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

І. Ю. Фомичов,
доктор соціологічних наук, професор
Тюменського нафтогазового університету,
м. Тюмень, Російська Федерація

ЭТИКА СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Прежде всего, важно обратить внимание на три обстоятельства, касающиеся сути социальной ответственности в современном обществе. Во-первых, в основе всякой социальной ответственности лежит моральная ответственность, во-вторых, ситуация ответственности возникает у социального субъекта в процессе социального взаимодействия и в-третьих, деятельность организации в ее принципиальных аспектах (в том числе и по реализации социальной ответственности) фактически репрезентируется деятельностью отдельной личности, как правило – субъекта управления организацией.

Концепция социальной ответственности традиционно относится к сфере организационной деятельности, хотя в реальности далеко ею не исчерпывается. Проблема социальной ответственности организаций весьма актуальна в современном мире. Разработаны международные стандарты социальной ответственности организаций, общественность остро реагирует на проблемы в этой сфере, интенсивно работают контролирующие инстанции, как государственные, так и общественные. При этом в настоящее время существуют различные подходы в понимании феномена социальной ответственности организации или, как ее все чаще называют, корпоративной социальной ответственности. Так, например, Европейская комиссия в своих документах опирается на самое широкое из возможных определений, исходя из которого корпоративная социальная ответственность, по своей сути, является концепцией, которая отражает добровольное решение компании участвовать в улучшении общества и защите окружающей среды.

Термин «добровольное» подчеркивает моральное содержание процесса, реализуемого на основании адекватно понятой неким социальным субъектом общественной необходимости. То есть в данном случае имеет место не правовое принуждение, а самопринуждение как специфический механизм морального действия. С этической точки зрения социальная ответственность проявляется как долженствование, выраженное в нравственных требованиях, реализуемое в конкретном социальном воплощении.

Общепризнано, что человеческая сущность дуалистична, укоренена как в социальности, так и в индивидуальности личности. В каждом таком случае существует объективно необходимый баланс соответствующих проявлений

субъекта социальной ответственности, репрезентирующих реализацию “человека в социальном” и “социального в человеке”. В одном пределе, как предполагается, субъект морального выбора может проявляться в данной социальной ситуации только как обращенная сама на себя целостность, как индивидуальность, что в этическом аспекте можно охарактеризовать как гиперморальность, то есть фактическую бытийную автономию личности, свободной от какой-либо социальной детерминации. По своей сути это означает объективацию родового человека в социуме, существующего и реализующегося на уровне моральных интенций, что с необходимостью порождает извечное противоречие нравственного и целесообразного. При этом социальная проявленность такой объективации неизбежно стремится к нулю, что означает фактическую деквалификацию субъекта как представителя организации, как профессионала, исполнителя конкретной и прагматичной социальной роли.

Так, например, в такой важной области социальной ответственности, как отношение к природе, подлинная моральность означает восприятие взаимодействия человека и природы как нерасчлененного единства, осознание того, что мы имеем дело с живым миром и что все живое в конечном счете имеет равное право на жизнь. Мораль здесь оказывается не просто универсальным принципом человеческого сосуществования, но и универсальным принципом сосуществования живого вообще. Это реальное восприятие паритетного взаимоотношения с другим, весьма своеобразным моральным субъектом, можно даже сказать, с личностью, которая чутко и адекватно реагирует на человеческую заботу и равнодушие, на уважение и насилие.

Такое отношение иногда, говорят, встречается в «сельской глубинке», «медвежьих углах», да в отношении «собственной природы» – домашних животных и частных садов. В реальной общественной жизни (если не принимать во внимание проявления буддистской ментальности) и, особенно организационной деятельности такие случаи практически невероятны (даже для самых ортодоксальных членов Greenpeace). Прагматика явно превалирует и привести характерный пример не представляется возможным. Из общей же моральной апологетики наиболее близок классический пример князя Мышкина, так психологически тонко и философски точно описанный Ф. М. Достоевским, наряду с сервантесовским Дон-Кихотом и Зигфридом из вагнеровских “Нибелунгов”.

Но позиция, продиктованная «гиперморальностью» жертвенна, причем жертвой становится не только осуществляющая ее личность, но и сами принципы. Игнорирующая социальные реалии, ”правила игры” деятельность, преломившись сквозь призму “конкретных обстоятельств”, нередко становится социальной карикатурой, приводит к неизбежному самоотрицанию. В сфере

социальной ответственности это может, с одной стороны, обернуться катастрофой в работе организации, а с другой – профессиональным и даже личностным крахом руководителя.

Противоположный предел развития личностного воплощения субъекта управления – это гиперсоциальность, тотальная утрата индивидуальных нравственных диспозиций вплоть до полного отрицания значения личностных моральных приоритетов, интимных интенциональных проявлений человеческого духа в деловых отношениях. Развитие такого морального проекта в сфере социальной ответственности оборачивается ”профессиональным идиотизмом”, поглощением индивидуальности профессиональной функцией, когда антропная проявленность стремится к нулю и субъект принятия решения превращается в роботизированного индивида, детерминированного прагматическими социальными целями.

В безличных отношениях социума, в том числе в сфере социальной ответственности, моральная нормативность институционализируется на основаниях социального долженствования, на законах социальной необходимости и целесообразности. Отношение к природе, например, реализуется отнюдь не через моральные императивы по отношению к глобальному миру живого, а через моральные обязательства по отношению к себе подобным, в лучшем случае – по принципу, предполагающему, что нельзя рубить сук, на котором мы все сидим. Социальная ответственность и соответствующая этическая рефлексия в данном контексте приобретает качество своеобразной профессионально-нравственной технологии воспроизводства общественно-приемлемых форм человеческой деятельности, диагностики нормативной регуляции социальных взаимодействий. В данной сфере деятельность субъекта управления как нецелостного частичного субъекта детерминируется не собственно ценностями антропного порядка, а принятыми в данном обществе нормами, совокупность которых и составляет семантический базис такой технологии.

Как видно, в этике социальной ответственности достаточно четко должно различаться существо собственно человеческих, антропных ценностей и безличных социально-нравственных норм. Социальная норма в данном отношении – это эманация ценности из аксиосферы как сферы духовных сущностей в социальную практику, где она утрачивает свойство детерминации процесса “очеловечивания человека”. При этом она приобретает качество воспроизведения в человеке социального, социальных позиций и поведенческих стереотипов. В понятии “норма” в данном случае фиксируется не только момент устойчивости системы социального взаимодействия, но и процедура систематического воспроизведения ее элементов именно в качестве “нормальных”, ”стандартных”, ”стереотипных”. По мысли Ю.М.Федорова, основная

функция нормативной системы состоит в том, чтобы эффективно “технологизировать” взаимоотношения между социумом и человеком под приоритеты развития социального универсума в более высокую целостность даже за счет еще более тотального дробления человеческой уникальности на “дурную бесконечность” социальных качеств и свойств.

Заметим, что само функционирование механизма социальной ответственности предполагает, что социум дает ясные ценностные ориентиры действующему субъекту. Но аксиосфера современного социума хаотизирована, значительная часть поведенческой моральной аксиоматики потеряла значение и функции социального регулятива. Критерии добродетелей и пороков неубедительны, подвижны и расплывчаты. Моральный субъект, как древний грек, объективно оказывается перед ликами многих соперничающих богов, не достаточно ясно представляя, кому он должен служить. При этом сама моральная идентификация непопулярна в общественном сознании, этическая терминология подзабыта, а **человек не приучен принимать условия морального существования как собственные, а не отчужденные, не способен** осознать самопричинность морального образа действий. Другими словами, совесть есть, но мы ей не пользуемся.

В связи с этим смысл понятия социальной ответственности в современном общественном сознании постепенно эволюционировал из моральности в легальность, а внешняя приверженность субъекта задачам социальной ответственности адекватно конвертируется в признание его властями разного уровня в качестве сознательного члена сообщества.

Н. Г. Діденко,
доктор наук з державного управління, професор,
декан факультету менеджменту,
завідувач кафедри філософії і психології
Донецького державного університету управління, м. Донецьк

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ В КРАЇНАХ ЄС: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Актуальність теми, постановка проблеми. Особливості сучасного соціально-економічного розвитку в Україні потребують спільних зусиль за участю органів державної влади, бізнесових кіл, громадян у встановленні певних соціальних стандартів, розвитку людського капіталу, удосконаленні соціально-трудових відносин, здатних забезпечити модернізацію української економіки. Як суб'єкт партнерства, представники бізнесових кіл мають бути готовими вкладати у відтворення робочої сили, підготовку кадрів відповідні кошти і бути соціально відповідальними за свій престиж у суспільстві.

У якості прикладу активного впровадження соціальної відповідальності бізнесу можна використовувати практику бізнесових кіл країн ЄС, яка свідчить про активне інтегрування бізнесу в суспільне життя, що дає можливість стимулювати економічне зростання, залагоджувати соціальні конфлікти, створювати сприятливе середовище для інноваційного розвитку. Про активність впровадження соціальної відповідальності бізнесу в Євросоюзі свідчить те, що більше половини з 6700 організацій, які підписалися під Глобальним Договором ООН з корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, знаходяться в країнах ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми соціальної відповідальності бізнесу (Д.Белл, Ф.Фукуяма, Р.Патнем, М.Алберт, М.Фрідман, А.Керол, Е.Макінтайр, Ф.Котлер, С.Перегудов, Н.Лапіна, Л.Вітковська, А.Шевчук, Г.Іщенко, О.Демків, А.Скіпальський, Д.Коник, М.Олійник, Ю.Привалов, О.Захарченко та ін.), свідчить про актуальність щодо вибору моделі соціальної відповідальності, якою керуватимуться підприємці і бізнесмени в Україні, необхідності критичного аналізу того, які форми соціальної відповідальності бізнесу є найбільш затребуваними в українському соціумі.

Метою та завданнями статті є аналіз політико-правових засад соціальної відповідальності бізнесу в країнах ЄС, які є важливими для використання в Україні.

Виклад основного матеріалу. Ідея соціальної відповідальності бізнесу, яка за визначенням Європейської комісії, означає добровільну участь бізнесу у

покращенні суспільства та захисті навколишнього середовища, зафіксована у низці міжнародних документів, таких як: Глобальний Договір ООН (2000), Тристороння декларація принципів стосовно багатонаціональних підприємств і соціальної політики Міжнародної організації праці (1977/2000), Настанови для багатонаціональних підприємств Організації економічного співробітництва та розвитку (2000). В міжнародному досвіді визначені чотири мінімальних соціальних зобов'язання, які є умовами успішного ведення бізнесу: виробництво якісних товарів і послуг, забезпечення безпеки працівника на робочому місці, своєчасна і повна сплата податків, справедлива оплата працівників, адекватна їх трудовим затратам. Безумовно, цей перелік можна доповнювати значною кількістю соціальних функцій, які постійно розширюються.

Вважаємо, що соціальна відповідальність є саме таким видом діяльності, яка повинна отримувати відповідне місце у життєвому світі ділової людини, виступати особистим проявом феномену добра. З різноманітності форм і змісту соціальної відповідальності, які реалізуються певними компаніями, створюється імідж окремого суб'єкта як цілісний якісний образ, який формується і відтворюється у масовій та індивідуальній свідомості, проходячи фільтрування через суму існуючих стереотипів. Імідж виконує цілий ряд соціальних функцій, які недооцінюються вітчизняними бізнес-колами. В результаті останні втрачають можливості отримання позитивної соціальної оцінки, корекції свого образу, соціального конструювання власного іміджу. Як свідчать численні публікації, у зв'язку з тим, що ринкова спроможність бізнесмена чи підприємця залежить від того, як він сприймається іншими, стихійність формування або недостатня увага до власного соціального іміджу оцінюється як постійна загроза.

Європейський Союз зацікавлений у соціальній відповідальності бізнесу, оскільки це може бути позитивним внеском у досягнення стратегічної мети ЄС стати найбільш конкурентоспроможною й динамічною економікою знань у світі, здатною забезпечити стале економічне зростання, нові й привабливіші робочі місця та більшу соціальну згуртованість.

Розвиток соціальної відповідальності бізнесу в Євросоюзі визначається наступними факторами:

- соціальні критерії дедалі більше впливають на інвестиційні рішення окремих осіб та інституцій і як споживачів, і як інвесторів;
- у всіх країнах зростає занепокоєння стосовно шкоди довкіллю, заподіяної економічною діяльністю;
- стає можливою прозорість діяльності бізнесу завдяки засобам масової інформації та сучасним інформаційним і комунікаційним технологіям.

Виходячи з названої вище низки факторів, Євросоюз спрямовує зусилля на вирішення наступних задач:

- створення єдиної загальноєвропейської системи, спрямованої на підтримку якості й узгодженості практик соціальної відповідальності бізнесу, шляхом розробки загальних принципів, підходів та інструментів і просування найкращих практик та інноваційних ідей;

- підтримка найкращих підходів до оцінювання результативності витрат і незалежної перевірки практик соціальної відповідальності бізнесу, забезпечуючи їхню результативність і надійність.

Європейська модель соціальної відповідальності бізнесу пов'язана з досягненням бізнес-цілей та є частиною стратегії створення додаткової вартості компанії. Виділяють внутрішній та зовнішній виміри соціальної відповідальності бізнесу.

У внутрішньому вимірі соціальної відповідальності бізнесу найбільш популярними об'єктами інвестицій є розвиток персоналу компанії, внески у розвиток місцевого співтовариства, природоохоронна діяльність, розвиток науки, освіти, технологій. Перш за все, це стосується *управління людськими ресурсами*, тому серед основних заходів компаній використовуються такі як: наділення працівників більшими повноваженнями, забезпечення кращого обміну інформацією в компанії, кращого балансу між роботою, родиною та відпочинком, більшого різноманіття людських ресурсів, рівноправності в оплаті праці та кар'єрних перспективах для жінок, схеми справедливого розподілу прибутку та акціонерної власності, а також турбота про працездатність і захищеність прав робітників.

Особлива роль належить *навчанню протягом життя*, де бізнес сприяє кращому визначенню потреб у навчанні через тісне партнерство з місцевими структурами, які розробляють освітні та навчальні програми; підтримує молодих людей у перехідний період від школи до роботи, наприклад, пропонуючи місця для виробничої практики; оцінює результати навчання, зокрема через систему «акредитація попереднього або експериментального навчання» (accreditation of prior and experiential learning – APEL); створює середовище, яке б заохочувало до навчання протягом життя всіх працівників, особливо, менш освічених і кваліфікованих та робітників старшого віку.

В охороні здоров'я та безпеці праці, які традиційно забезпечувалися шляхом застосування положень законодавства та нормативних інструкцій, завдяки соціальній відповідальності бізнесу застосовуються додаткові способи, особливо при закупівлі продуктів і послуг в інших компаній та як елемент маркетингу для просування своїх продуктів чи послуг. Наприклад, шведська схема маркування офісного обладнання TCO – це добровільне спеціальне маркування, мета якого полягає у стимулюванні виробників виготовляти більш професійне та екологічно безпечне офісне обладнання; допомогти покупцям вибрати офісне обладнання, яке створює менше проблем для користувачів і

довкілля; запропонувати покупцям і продавцеві зрозуміле маркування, тим самим заощаджуючи час, зусилля і витрати в купівельному процесі. У Нідерландах був запропонований контрольний перелік з безпеки для підрядників, метою якого є оцінювання і сертифікація систем управління виробничою безпекою й охороною здоров'я працівників компаній-підрядників, які пропонують свої послуги в нафтохімічній та хімічній промисловості.

Соціальна відповідальність бізнесу передбачає *управління впливами на довкілля*, що здійснюється відповідно Інтегрованої політики щодо екологічного впливу продуктів (Integrated Product Policy – IPP), Схеми екологічного менеджменту та аудиту Європейської Спільноти (EMAS) ISO 19000, Європейської Ініціативи екологічної ефективності (European Eco-Efficiency Initiative – EEEI) та ін..

Оскільки компанії самі стикаються з проблемами мінливого середовища в контексті глобалізації та, зокрема, внутрішнього ринку ЄС, вони дедалі краще усвідомлюють, що соціальна відповідальність бізнесу може бути прямою економічною цінністю. Хоча першочерговим завданням будь-якої компанії є генерування прибутків, у той же час компанії можуть сприяти досягненню соціальних і екологічних цілей, інтегруючи соціальну відповідальність бізнесу як стратегічну інвестицію у свою ключову бізнесову стратегію, в інструменти менеджменту та операційну діяльність.

Соціальна відповідальність бізнесу має також зовнішній вимір, який виявляється в тому, що виходить далеко за межі діяльності окремої компанії, поширюється на місцеву громаду та охоплює, окрім працівників і акціонерів, широке коло зацікавлених сторін: бізнес-партнерів і постачальників, споживачів, державні структури та неурядові організації місцевої громади, а також зовнішнє середовище.

Інтегруючи підприємства у місцеве середовище, незалежно від того, де вони працюють – чи то в Європі, чи по всьому світові, бізнесові кола можуть сприяти місцевій громаді, створюючи робочі місця, забезпечуючи заробітну плату, матеріальні блага і податкові надходження. З іншого боку, підприємства залежать від здоров'я, стабільності та добробуту суспільства, де вони працюють. Наприклад, вони наймають більшість своїх робітників з місцевих ринків праці, а отже, мають пряму зацікавленість у тому, щоб у певній громаді були потрібні їм кваліфіковані працівники. Крім того, споживачами підприємств малого й середнього бізнесу часто є місцеві жителі. Репутація підприємства у місцевому оточенні, його імідж як роботодавця й виробника, а також як гравця на місцевій арені, безсумнівно, впливають на його конкурентну спроможність. У країнах ЄС багато компаній залучаються до вирішення місцевих справ, особливо шляхом створення додаткових місць для професійного навчання, допомоги благодійним екологічним організаціям, найму на

роботу людей з категорії соціально вилучених, забезпечення дітей своїх робітників дитячими закладами, партнерства з місцевими громадами, спонсорування місцевих спортивних і культурних заходів або пожертв на добродійну діяльність.

Від соціально відповідальних компаній очікують, серед іншого, що вони надаватимуть ті продукти і послуги, яких споживачі потребують і хочуть, в ефективний, етичний та екологічно свідомий спосіб. Таким чином, в країнах ЄС вітається діяльність таких компаній, які будують міцні взаємовідносини з клієнтами, зосереджуючи увагу всієї своєї організації на прагненні зрозуміти, чого потребують і хочуть клієнти, та надаючи їм найвищу якість, безпечність, надійність і сервіс. Застосування принципу «продукція доступна кожному» (вироблення продуктів і послуг, придатних для якомога більшої кількості людей, зокрема й споживачів з особливими потребами) – це важливий приклад соціальної відповідальності бізнесу.

Соціальна відповідальність бізнесу країнах ЄС містить надзвичайно важливий компонент дотримання прав людини, особливо у зв'язку з діяльністю на міжнародній арені та глобальними мережами постачальників. Це визнано і в міжнародних документах, таких як Тристороння декларація принципів стосовно багатонаціональних підприємств і соціальної політики МОП, Настанови ОЕСР для багатонаціональних підприємств. Під зростаючим тиском з боку неурядових організацій і груп споживачів, компанії та галузі економіки дедалі частіше приймають кодекси корпоративної поведінки, які охоплюють питання умов праці, дотримання прав людини та захисту навколишнього середовища. Наприклад, Конфедерація промисловців Данії ініціювала низку рекомендацій з дотримання прав людини, закликаючи компанії забезпечувати такий самий рівень соціальної відповідальності в тих країнах, де вони працюють, як і в своїй рідній країні. Дедалі більше багатонаціональних компаній відкрито заявляють про зобов'язання з дотримання прав людини у своїх кодексах поведінки.

Важлива роль у стимулюванні соціальної відповідальності бізнесу належить органам влади, які приділяють значну увагу створенню умов для її розвитку. Зокрема, на всіх рівнях європейського управління підкреслюється, що соціальна відповідальність бізнесу сприяє зниженню рівня бідності, працевлаштуванню людей з обмеженими можливостями, професійному навчанню, поліпшенню системи охорони здоров'я, зменшенню забруднення навколишнього середовища, більш раціональному використанню ресурсів, виробленню інновацій у відповідь на соціальні та екологічні виклики і т. д.

Активна державна участь у розвитку соціальної відповідальності бізнесу пов'язана з особливостями європейської політичної культури та соціалізації, що впливає з поінформованості суспільства, плюралізму думок, консенсусу в

розумінні базових цінностей, конкуренції політичних платформ і т. д. Європейська політична культура не просто створює можливості, а багато в чому спонукає активно реагувати на глобальні та локальні виклики сталого розвитку через прозорість корпорацій, дотримання прав людини, енергоефективність, збереження біорізноманіття. У результаті спостерігається ефективна робота численних груп інтересів, що просувають принципи соціальної відповідальності бізнесу: громадських організацій, профспілок, представництв різних міжнародних організацій і т. д. У рамках своєї діяльності вони впливають на погляди місцевого населення, тобто виборців, а також безпосередньо впливають на різні рівні влади в якості груп інтересів. Таким чином, відбувається інтеграція соціальної відповідальності бізнесу у сферу публічної політики та вплив на розвиток європейської політичної конкуренції.

Особливу роль у цьому процесі відіграють наднаціональні органи ЄС, адже підхід до легітимації соціальної відповідальності бізнесу у різних країнах є неоднорідним. Наприклад, у Данії Міністерство соціальних справ ще у 1994 р. ініціювало кампанію «Соціальна відповідальність приватного сектору – наша спільна турбота», а в 1998 р. створило відповідний центр у Копенгагені. У Великобританії в березні 2000 р. був призначений Міністр з питань соціальної відповідальності бізнесу, створена міжвідомча група для поліпшення координації діяльності всіх органів влади щодо просування соціальної відповідальності бізнесу.

Можна виділити два основних напрями, на яких зосереджуються зусилля інститутів влади на рівні ЄС: 1) вдосконалення правового поля (поступова кодифікацію бізнес-етики) та 2) створення і просування різних додаткових не законодавчих ініціатив, покликаних переконати бізнес впроваджувати та розширювати практику соціальної відповідальності.

У 2002 р. було прийняте Комюніке Європейської Комісії з корпоративної соціальної відповідальності як основоположний документ, який містить Загальноєвропейську стратегію просування соціальної відповідальності бізнесу, а 2005 рік був оголошений в Євросоюзі роком соціальної відповідальності бізнесу. Для країн, що вступили в Євросоюз, участь в русі соціальної відповідальності бізнесу є обов'язковою, поступово вона стає обов'язковою для країн-сусідів ЄС, в тому числі як основа торговельних відносин.

Отже, для європейського бізнесу склалася ситуація, яка означає, що в плані соціальної відповідальності він перебуває під потрійним тиском – представників громадянського суспільства, органів ЄС та національних урядів. Кожна з цих груп здатна стимулювати соціальну відповідальність бізнесу як безпосередньо, так і опосередковано – від публічних обговорень і дискусій до прямого регулювання окремих аспектів соціальної відповідальності на загальноєвропейському і національному рівнях. Разом з тим, бізнес також має

зворотний вплив у формі цивілізованого галузевого лобіювання на інститути ЄС і на національні уряди, що дозволяє дотримувати баланс між можливостями зростання економіки та інтересами суспільства.

Таким чином, європейська модель соціальної відповідальності бізнесу засновується на економічному обґрунтуванні соціальних ініціатив та їх інтеграції в стратегію розвитку компанії, що супроводжується розробкою і закріпленням механізмів контролю за ефективністю вкладених коштів. Основними цілями, які переважають в такій моделі, можна визначити: прозорість (акціонери, партнери, інвестори, населення і місцева влада отримують конкретну інформацію щодо діяльності компанії), керованість і стабільність (коли соціально відповідальна поведінка компанії практикується в стратегії її розвитку, із залученням інших зацікавлених сторін, питань щодо ефективності соціальної політики компанії не виникає), турбота і надійність (соціальні інвестиції є частиною розвитку компанії, отже виконання зобов'язань є ключовим фактором формування репутації компанії). Зростання соціальної відповідальності бізнесу є актуальною проблемою модернізації української економіки та удосконалення соціально-економічних відносин, тому від можливості створити в країні власну модель соціальної відповідальності бізнесу або обороти з існуючих ту, яка найбільше відповідає стану справ в Україні, залежить ступінь соціальної зорієнтованості української економіки.

Список використаної літератури

1. Арендт Х. *Vita activa или о деятельной жизни*. – СПб.: Алтейя, 2000. – 437 с.
2. Белл Д. Субординация корпорации: противоречие между экономизацией и социологизацией / Социально-трудовые отношения в современном российском обществе: Социология власти: Вестник Социологического центра РАГС. – 2005. – № 2. – С. 145–177.
3. Зелена книга. Створення умов для поширення соціальної відповідальності бізнесу в Європі (публікація Європейської Комісії Брюссель, 18.7.2001 – [Електронний ресурс]. – Доступно на <http://pfi.org.ua>.

*Т. В. Гончарук,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та політології
Тернопільського національного економічного університету,
М. Л. Шумка,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії та політології
Тернопільського національного економічного університету,
м. Тернопіль*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПОТЕНЦІАЛ

Вивчення проблем, пов'язаних із громадянським суспільством в Україні, на сучасному етапі зумовлене потребами поглиблення теоретичних і практичних розробок виходу українського соціуму із кризової ситуації, яка на сьогодні існує. Проблему громадянського суспільства досліджують київські вчені О. Гарань, В. Полохало, С. Рябов, В. Сидоренко, В. Ткаченко, М. Томенко та інші. У Львові видано збірник наукових статей «Громадянське суспільство як здійснення свободи» за редакцією Анатолія Карася (1999); у Донецьку вийшла монографія Ігоря та Ярослава Пасько «Громадянське суспільство і національна ідея» (1999). Журнал «Політична думка» часто ставить на обговорення важливі проблеми соціально-класової структури, типу суспільної системи, яка утверджується в Україні, політичної культури, а також – публікує статті, які присвячені громадянському суспільству [3]. Також активними щодо публікації статей на тему громадянського суспільства є журнали «Сучасність» [7], «Українські варіанти» (Львів), а також видання різноманітних організацій третього сектора [8]. Становлення, існування та розвиток громадянського суспільства є одним із головних векторів української політики, які і вказують на ті соціальні перетворення, які потрібно здійснити, оскільки громадянське суспільство насамперед забезпечує відтворення соціального життя.

Через різні інституції громадянське суспільство вступає в особливі стосунки з державою. Так, з однієї сторони, громадянське суспільство приймає участь у формуванні і функціонуванні держави відповідно до своїх інтересів, таким чином, утворюючи її природний соціальний фундамент, а з іншої вже сама держава приймає участь у формуванні та функціонуванні громадянського суспільства, а саме впливає на структурування відносин у ньому, здійснення регулювання і контролю, захищаючи інтереси громадянського суспільства. Ця двобічна взаємодія забезпечує взаємопроникнення держави і громадянського суспільства.

Отже, основним покликанням громадянського суспільства є відстоювання перед державою безпосередніх інтересів громадян та їх груп, а також права на їх самоорганізацію. Завдання, покладені на громадянське суспільство, є надзвичайно важливим, у той самий час Конституція України навіть не згадує про громадянське суспільство. А це негативно впливає на процес його формування. Проголошуючи своє прагнення досягти ідеалів правової держави, ми, разом з тим, не пов'язали це завдання з формуванням його серцевини – громадянського суспільства – на конституційному рівні, а це є стратегічно неприпустимим. Неможливо довести людям переваги правової держави, не пов'язавши цього із громадянським суспільством, яке є гарантом захисту його членів від втручання державних інститутів в їх приватне життя. Через це важливою зміною до Конституції України повинна стати поява у ній розділу, присвяченого громадянському суспільству. Проте не можна говорити лише про цей недолік. Важливим є також вивчення процесу соціальної емансипації та формування відповідальної, самодостатньої та вільної особистості, яка є основою розвиненого, активного громадянського суспільства. Особливо актуально ця проблема є сьогодні, коли Україна ще не стала демократичною.

Як відомо, громадянське суспільство складається з двох компонентів – «матеріальної», в основі якої лежать ринкові відносини, та «нематеріальної», в основі якої – ментальні, духовні, правові чинники. Об'єднує ці дві компоненти середній клас. Оскільки в Україні на сьогодні як такого не існує, через це його потрібно сформувавати і основою його мають стати вільні громадяни, наділені свободою думати, вибирати й діяти у різних сферах життєдіяльності. Розвинуте громадянське суспільство має бути збалансованим. Абсолютизація чи ігнорування таких базових елементів, як ринок та свобода, може мати негативні наслідки.

Важливим є також перетворення України на справді демократичну державу, оскільки саме демократичний політичний режим детермінує появу дієздатного громадянського суспільства, у той час як авторитарний режим веде до часткового одержавленого, а тоталітарний – до етатизованого громадянського суспільства.

На жаль, і сьогодні в Україні збереглися залишки «совковості» на всіх рівнях і у всіх сферах життєдіяльності суспільства. На основі цього приходимо до висновку про стагнацію пострадянського, не громадянського українського суспільства. Двадцять років непослідовних і нерішучих реформ призвели до появи міцної держави та слабкого громадянського суспільства, інститути якого не відповідають вимогам демократії. Найбільш бажаною моделлю розвитку українського соціуму було б паралельне становлення інститутів держави та громадянського суспільства, але гармонізувати цей процес і на сьогоднішній час, на жаль, не вдалося.

Ще одним недоліком розвитку сучасної України було те, що із перших днів незалежності і до нашого часу загрозливими темпами відбувалася соціальна диференціація та розшарування населення. Це є наслідком зволікання із реформами, що негативно позначилося на політичних структурах громадянського суспільства. І сьогодні спостерігаються зміни соціальної стратифікації, спричинені економічними чинниками, що негативно вплинули на матеріальне становище більшості громадян. Відбувається соціальна диференціація, що веде до поляризації інтересів різних верств населення.

Для того, щоб подолати всі ці недоліки, потрібно ліквідувати суперечності між реальним і бажаним станом речей, а це можна зробити розвиваючи і зміцнюючи структури громадянського суспільства, встановлюючи справедливі правила гри між владою, підприємцями та профспілками. Сьогодні ж в Україні домінують стосунки між латентними угрупованнями (групами тиску, кланами, олігархічними утвореннями), які культивують типові способи інтеграції, тобто стосунки підлеглості й субординації. Тільки зміна таких відносин дасть позитивний імпульс розвитку українського суспільства у напрямку до демократизації.

Як вже зазначалося, відставання України від країн Центральної та Східної Європи пов'язане із слабкістю громадянського суспільства та складними умовами його становлення. Серед найважливіших факторів, які негативно позначилися на цьому процесі, як вже говорилося, стало необґрунтовано велике значення, яке надавалося розбудові держави, що спричинило до звуження впливу громадянського суспільства і домінування першого над другим. Ще одним негативним фактором була неоднорідність українського соціуму в соціально-економічному, релігійному та ідеологічному аспектах. Тут маємо на увазі протистояння між західними та східними українцями, з однієї сторони, та олігархічною верхівкою і простим народом – з іншої. Це в свою чергу створює реальну небезпеку поляризації соціуму та виступає загрозою для розвитку громадянського суспільства.

Сучасна Україна і надалі залишається трансформаційним суспільством. Усі сфери життєдіяльності охоплені системною кризою. Держава сьогодні не виконує своєї функції – захисту інтересів людини. Політичні партії й надалі залишаються дрібними і маловпливовими. Партійна система перебуває в аморфному стані. В українському суспільстві панує критичне ставлення до можливостей політичних партій виконувати роль медіатора. Політичні партії та громадські організації залежать від влади, більшість з них не мають перспективної програми дій та чітко визначеної мети. Спостерігається поляризація політичного простору з переважною концентрацією на лівому полюсі.

Таким чином шлях до демократії в Україні пролягає через побудову громадянського суспільства. На сьогодні основними шляхами його побудови є:

- розширення масової бази влади;
- підвищення політичної культури населення;
- створення нових можливостей участі громадян в управлінні державними і суспільними справами;
- активізація процесу роздержавлення усіх сфер суспільного життя;
- формування справжніх інститутів громадянського суспільства як ринкового, так і неринкового характеру;
- розвиток різних форм громадянського самоврядування і самодіяльності;
- постійне удосконалення контрольних механізмів, тобто механізмів зворотного зв'язку від суспільства до держави;
- максимальне розширення сфери судового захисту прав і свобод людини, функціонування поваги до права і до закону;
- виховання природного патріотизму;
- зміцнення свободи інформації, відкритості суспільства на основі зв'язків із зарубіжним світом;
- піднесення рівня суспільної свідомості.

З цього випливає, що формування громадянського суспільства дуже складний процес. Справжнє громадянське суспільство може існувати лише в державі з ефективною та конкурентноспроможною соціально однорідною економікою, яка складається з вільних громадян і будується на засадах толерантності, відповідальності, вміння йти на компроміси. В Україні потрібно втілити в життя концепцію співвідношення особи, суспільства і держави, яка зможе змінити сьогоднішню ментальність людини, сформувати вільну особистість з високою політичною, економічною і правовою культурою. Концепція громадянського суспільства передбачає, що епіцентр зосереджений на людині, на її правах, свободах та її інтересах. Процеси розвитку громадянського суспільства і розбудови держави мають бути синхронними. При цьому державні інститути повинні нести подвійний тягар, забезпечуючи через закони, рівні для всіх людей умови і можливості, нормальне функціонування громадянського суспільства. На конституційному рівні має бути закладена якісно нова модель правової організації життя людини і суспільства, за якою весь державний і суспільний механізм спрямовується на здійснення і захист прав та свобод людини. Актори громадянського суспільства, яке здатне бути контрагентом держави, повинні вміти стримувати негативний потенціал перехідного суспільства і переводити його в конструктивне русло. Через це політичні структури повинні запропонувати суспільству практичну програму дій і довести її до логічного кінця. Оскільки сьогодні в Україні існує дві багато в чому протилежні суспільні моделі

розвитку і не існує консолідуючої політичної сили, все це створює потенційну небезпеку розколу і дезінтеграції. Через це основним завданням політиків залишається пошук спільних цілей, які б об'єднали Україну й побудували справді життєздатне громадянське суспільство.

Список використаної літератури

1. Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство». – Львів: Літопис, 2000. – 318с.
2. Гелнер Ернест. Условія свободи. – М.: Ad Marginem, 1995. – 222 с.
3. Готьє Готфрід. Індивід і почуття солідарності (тези з соціальної етики XXI століття). // Політична думка. 1997. – № 4. – С. 3–19; Полохало В. Середній українець – соціальна основа негромадянського суспільства // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 30–32; Сунгуров О. Організації-посередники в структурі громадянського суспільства // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 43–57.
4. Задоянчук О.І. Громадянське суспільство. – К., 1999.
5. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – Львів, 2003.
6. Кіп Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К., 2000.
7. Родик К. Новітня Гетьманщина: «громадянське суспільство» тотального лобізму // Сучасність. – 2000. – С. 42–53; Олександр Шумилов. Громадянське суспільство в Україні: історія сьогодення і перспективи // Сучасність. – 2000. – № 6. – С. 42–48.
8. Черниш Н. Чи можливе громадянське суспільство в Україні? // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 16–19; Колодій А. Вибори-98 і становлення громадянського суспільства в Україні // Українські варіанти. – 1998. – № 2. – С.20-29; Колодій А. Громадянське суспільство як основа міжетнічної толерантності // Українські варіанти. – 1998. – № 3-4. – С. 49–52; Полуйко В. Громадянське суспільство Канади – погляд з України // Громадські ініціативи. – Вип. 5. – С. 13–14; Скочилас Е. Н. Громадська думка про НДО в Україні. – Громадські ініціативи. – Вип. 5. – С. 2–5; Штерн С. Ініціативи громадян, групи самопомогі і громадські об'єднання (приватна активність в Німеччині) // Громадські ініціативи. Вип. 6. – С. 8–13.
9. Шпорлюк Р. Шляхи формування нації і громадянського суспільства в пострадянських країнах. – К., 2001.

*І. І. Руденко,
кандидат філософських наук, доцент
Черкаського інституту банківської справи
Університету банківської справи
Національного банку України, м.Київ*

ФІНАНСОВО - ЕКОНОМІЧНА КРИЗА ЯК ЕТИЧНА ПРОБЛЕМА

“Криза не на вулицях, а в головах”

М.А. Булгаков

Більшість експертів вважають, що однією з причин нинішньої кризи є проблеми в американській економіці, котрі виникли внаслідок стрімкого скорочення заощаджень, зростання обсягів порівняно дешевих кредитів та неадекватного споживання. Особливо варто підкреслити те, що американські домогосподарства, починаючи з середини 1980-х рр. не тільки не повертали кредити, а, навпаки, збільшували обсяги їх накопичень, які значно випереджали як зростання доходів громадян, так і динаміку зростання ВВП. У кінці 2007 р. на початку 2008 р. більшість пересічних домогосподарств США вимушені були припинити споживання товарів та послуг за стандартами минулих років. Федеральна резервна система США, яка сприяла отриманню дешевих кредитів, припинила їх видачу банкам, а кредитну ставку підвищила у 5 разів. Це, в свою чергу, спричинило банкрутство банків: найбільш могутні світового рівня банки Бір Стернс, Мерріл Лінч енд компані, Валінгтон Мітчел були скуплені за безцінь банками Джой Морган та Банк оф Америка, власники яких практично керують Федеральною резервною системою США і друком доларів для всього світу. Саме дії цих інституцій і є головними чинниками фінансової кризи, яка призвела до обвалів ринків і стрімкого падіння індексів на фондових біржах [8]. Очевидно, світова спільнота нині має дуже серйозну фінансову проблему, і це повинно стати уроком для банківської системи світу і України.

Постає питання про моральність дій творців кризи. Таким чином, ще одним чинником сучасної кризи, про яку мало говорять і пишуть, є етична проблема.

Наприкінці 90-х років у вітчизняному суспільствознавстві було остаточно визнано новий методологічний підхід у вивченні цивілізаційних змін сучасного суспільства запроваджений зарубіжними соціологами П. Сорокіним, Т. Парсонсом, Н. Луманом, Д. Беллом, О. Тоффлером. У межах оцінки глобальності трансформацій відбулося осмислення ролі кризових явищ як невід’ємних факторів соціокультурного розвитку, викликаних як загальними, так і конкретними специфічними чинниками, які носять як об’єктивний, так і суб’єктивний характер.

Сьогодні світ несподівано став свідком і заручником нової драматичної кризової ситуації. Виходячи з набутого наукою досвіду вивчення кризових феноменів, бачимо, що попри національну багатоманітність виявів, у виникненні кризи на межі 2008-2009 років вгадуються як спільні цивілізаційні закономірності, розкриті ще Карлом Марксом, так і фактори, пов'язані з людським чинником.

Надзвичайна експансивність руйнацій саме в українській економіці обумовлює більш детальне дослідження кризової ситуації початку третього тисячоліття. Актуальність проблеми визначається ще й тим, що у ситуації, коли в Україні відбувається становлення найважливіших підсистем – соціально-економічної, політичної, соціокультурної – розуміння особливостей бізнесу як діяльності буде неповним без обговорення питань його етики.

Нинішня економічна, політична, екологічна кризова ситуація в світі довела, що сучасні процеси в фінансово-економічній сфері можуть привести людство до загибелі. То знову постає проблема моралі. Простіше – значна частина людей готові заради вигоди знехтувати мораллю.

1905 р. Максом Вебером неспростовно доведено, що політико-економічні стосунки у суспільстві визначаються його моральним статусом [3].

Саме звідси, з морального занепаду – політична криза, неефективність усіх гілок влади. Політична неспроможність і криміналізація влади призвела до нищення потужних виробництв і втечі у «тінь» тих, які залишилися, до подальшого загострення економічної кризи. Як правило, в умовах кризи починає активно проявлятися аморальність, притаманна, на жаль, значній частині представників сучасного бізнесу і банківської системи.

Нобелівський лауреат 2008 року з економіки П. Кругман нагадує слова Ф.Д. Рузвельта, які він промовив під час Великої депресії: «Ми завжди знали, що бездумне прагнення до прибутку – погана мораль. Тепер ми всі знаємо, що це ще і погана економіка». Ці слова актуальні й сьогодні.

Економіка, політика і мораль – найважливіші складники життя всього людського суспільства. Економіка виступає фундаментальним чинником виробництва та відтворення суспільного життя, володіє певною формотворчою силою для всіх інших елементів суспільного буття та суспільної свідомості. У той же час ринкова економіка не може існувати без економічної етики, високої економічної культури.

Глобальна фінансово-економічна криза, яку переживає увесь світ і яка збіглася з соціально-політичною кризою в Україні, – це не просто криза економічних інституцій, вона є свідченням кризи людини і суспільства загалом, їхніх ціннісних орієнтацій і моральних норм. Економічна криза має глибинні причини, які полягають насамперед у тому, що одна із систем сучасного суспільства, а саме фінансово-банківська сфера, відокремившись від ціннісно-

етичних орієнтирів, набула самостійної динаміки розвитку і перетворилася на самоціль.

В розвинутих країнах кризові процеси обмежилися фінансово-економічною сферою через опір сталої системи цінностей, заснованих на законності й порядку, раціональності й економності, то на українських теренах відбулося швидке розповсюдження кризи на всі галузі суспільного життя. Фундаментальною передумовою цього процесу є катастрофічні деформації в культурі, дезінтеграція духовних смислотворчих інтегруючих потенціалів, які не подолані з 90-х років разом з декотрими політичними, економічними та соціальними негараздами перехідного періоду. Власне, за переконанням Т.Парсонса, цивілізаційні трансформації завжди супроводжуються зміною цінностей. Радикальність саме цього процесу призводить суспільство до глибоких криз, передбачаючи його багаторічне переструктурування.

З огляду на таке, культурні проблеми в Україні обумовлені об'єктивно-цивілізаційною закономірністю ціннісних змін, хоча не меншу роль відіграли специфічні суб'єктивні причини, зокрема, деградація культури особистості, яка визначила духовно-ціннісний занепад українського суспільства, втрата духовних орієнтирів, деморалізація і десоціалізація, розірваність свідомості. Як наслідок, дегуманізація й особиста деідентифікація – втрата людяності, розпад біосоціокультурної цілісності, хаотичне самовідчуття. Це те, що Булгаков назвав «розрухою у наших головах [1], адже чим, якщо не кризою культури особистості можна пояснити розповсюджені в українському соціумі культ амбіційності, егоїзму, домінування групових монопольних інтересів, підступність, зрадництво, запродаństwo? Девальвація цінностей обов'язку, відповідальності, свободи, порядності викликає домінування користолюбивих, споживацьких інтересів, жорсткий прагматизм і аморальний спосіб законів. У духовно спустошеному соціумі людина перестала бути метою діяльності, її використовують як засіб для досягнення прибутку. Духовна атмосфера багаторівневих відчужень накопичує критичну масу, яка сприяє інверсійності логіки суспільної життєдіяльності, абсурдності поведінки людини в умовах катастрофічної ситуації, напружених соціальних відносинах та загальній депресивності.

Саме криза 2008-2010 р.р. засвідчила, що ціннісно-нейтральна економіка та банківництво, зорієнтовані на суто економічні показники, домінують сьогодні. Це перша фінансово-економічна криза постмодерного інформаційного суспільства.

Специфікою цієї кризи є те, що спекулятивний капітал набув неабияких масштабів завдяки його віртуалізації. Щойно економіка забуває про етичні імперативи, закладаються можливості віртуалізації капіталу.

Віртуалізація грошової економіки орієнтує спекулятивний капітал на короткострокові цілі. Мало не весь розвинений світ почав жити у кредит,

забувши зрештою про спільне благо, яке вимірюється й етичними категоріями. І оскільки ланцюжок економічних категорій досить довгий, то здається, самі гроші продукують гроші, а тому можна жити, нічого не продукуючи. Так виникає ілюзія, що всі можуть жити у кредит, але проблема полягає в тому, що кредитні банки, в першу чергу США, не могли контролювати й управляти процесом кредитування.

Безумовно, зазначені процеси не можуть тривати постійно, свідченням чого є неухильне зростання невідповідності між кількістю реальних товарів і послуг та кількістю доларів, що циркулюють на фінансових ринках (пропорція нині приблизно 1: 10). Що ж до ринку вторинних цінних паперів і співвідношення між реальним товарним покриттям та реальними грошима, які символізують цінні папери, то це співвідношення перевищує 1: 100, а загальні суми віртуальних грошей, які обертаються на фондових ринках у вигляді цінних паперів, дорівнюють за дуже приблизними оцінками 600 -800 трл.дол.

Як зазначив Д. Бюлер, суспільна ситуація в світі на початку третього тисячоліття окреслюється тим, що ratio високотехнологічного індустріального суспільства, зорієнтоване на короткострокові результати, до того ж підсилюване спекулятивною грошовою економікою, руйнує сутність екологічних, соціальних та культурних умов життя [2, с. 81].

Зазначена ситуація у світі по-новому ставить проблему соціальної відповідальності в економіці та бізнесі. А це вже проблема етики. Отже, фінансово-економічна криза інформаційного суспільства є насамперед етичною кризою, тому й розв'язання її слід шукати саме в етичній площині. Але і сама економіка має рухатися назустріч етиці, тобто виходити за межі суто економічних категорій. Ще задовго до нинішньої кризи англійський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки А. Сен у праці "Етика і економіка" зазначив, що сучасна теорія й практика економіки суттєво збіднюється внаслідок утворення дедалі більшої дистанції між економікою та етикою [8, с. 125].

Тому подолання економічної кризи є насамперед проблемою ціннісно-нормативної переорієнтації глобального господарства, її ключовим чинником є подолання спрямування економіки на категорії у межах «Економікс»: прибуток, калькуляція, собівартість, рентабельність, попит, пропозиція тощо. Це стосується подолання засадового для новоєвропейської доби концепту «homo economicus», абсолютизація якого досягла свого апогею у другій половині ХХ століття.

Нині важливим є питання про те, наскільки етика, фінансова система та економіка можуть бути не антиподами, а партнерами. Спроба моралізаторства, безпосереднього застосування "етичних важелів" до економіки, апеляція до традиційних етичних категорій без огляду на економічні реалії, системно-функціональних кодів самої економіки можуть завдати шкоди господарюючим суб'єктам.

Сучасна глобальна економічна криза потребує імплантації ефективних інститутів в умовах глобалізації. Але зазначене можливе лише за умов відповідної етичної легітимізації. Як зазначає К. Апел, глобалізація першого порядку (економічна) потребує глобалізації другого порядку, тобто морально-етичної. Проте така етична глобалізація – це не створення глобального етосу, тим більш не повернення до традиційних етосів як культурних рамок економіки, це зрештою створення умов для подальшої відкритості та транспарентності самої економіки, зокрема, й роботи фінансових інституцій. Зазначене можливе саме через інституалізацію всесвітнього громадянського суспільства [4, с. 231–250].

Інституції глобального контролю можуть бути ефективними за умов відкритості та контрольованості з боку громадськості, яка й має стати метаінституцією легітимації відповідних економічних інститутів.

На думку згадуваного К. Апеля, відповіддю на виклики глобальної економічної кризи має бути інституалізація відкритого громадського дискурсу у всесвітньому масштабі, який є етичним принципом і який також має стати інстанцією контролю за розвитком економіки [4, с. 251]. Саме її відкритість має стати на заваді подальшому розвитку суто спекулятивної економіки, віртуалізація якої і призвела до неконтрольованості. Відкритий громадський дискурс має визначити ціннісні, зокрема соціальні та екологічні, орієнтації ринкового господарства, не руйнуючи іманентних економічних кодів. Саме у цій площині перебуває точка перетину етики й економіки.

Заслуговує на увагу думка щодо вітчизняних реалій С. Пролєєва, який зазначив, що загальний діагноз сучасного суспільства, а саме віртуалізація соціального, є цілком прийнятним і для України. Разом з тим вітчизняна ситуація має свою специфіку, пов'язану з тим, що й дотепер українське суспільство залишається соціальною системою, яка не розв'язала у своєму існуванні навіть класичних модерних завдань – соціальних, політичних і економічних. Щодо загального діагнозу, вважає С. Пролєєв, то маємо в світі ситуацію соціальності, яка дедалі інтенсивніше віртуалізується. Те, що міститься в сучасній кризі, – це поразка людей і речей, цієї нищівної поразки завдала їм фетишизація грошей [6, с. 33].

Показовою у цьому плані є іпотечна криза в США, з якої розпочалася глобальна фінансова криза. Журналісти “Time” “вирахували” людину, з якої почалася криза. Громадянин з міста Стоктон (Каліфорнія) придбав 2003 р. у кредит будинок за 250 тисяч доларів. 2006 році він став безробітним, оголосив себе банкрутом і не міг сплачувати за кредит. Одразу після цього була відзначена втрата вартості будинків на його вулиці. Згодом у тому самому іпотечному пулі ще один позичальник теж не зміг сплачувати кредит, що викликало «ефект доміно». Неспроможність отримувачів кредитів була

фактично заздалегідь запрограмованою. До іпотечної кризи призвела практика надання кредитів так званим «ненадійним». Це кредити, які не потребували кредитної історії та застав. Так роздували пузир кредитної реальності, у зазначеному випадку – кредитної реальності фіктивних, тобто реально відсутніх грошей. Це стало першопоштовхом, який призвів до світової іпотечної кризи. Ще раз нагадуємо, що вона не випадкова, а рукотворна [8].

Особливу увагу слід звернути на золоте правило етики: “Ставтесь до інших так, як ви хотіли б, щоб ставились до вас”. У негативній формі, у формулюванні Конфуція, воно звучить так : “Чого не побажаєш собі, того не роби іншим”.

Всюди процвітає неповага до особистості, брутальність, примітивне себелюбство. Тому саме етика як наука про мораль може сформувати в Україні нове світосприйняття, яке підніме мораль над економічними, політичними та соціальними процесами, оскільки будь-які соціальні перетворення тільки тоді мають прогресивний сенс, коли сприяють духовно-моральному відродженню, вдосконаленню особистості та суспільства.

Духовна атмосфера багаторівневих відчужень накопичує критичну масу, яка сприяє інверсійності логіки суспільної життєдіяльності, абсурдності поведінки людини в умовах катастрофічної ситуації, напруженню соціальних відносин та загальній репресивності [5, с. 21–29].

Отже, економіка потребує морального патронування, як і будь-яка інша царина людської активності. Щоразу частіше дієвою настановою стає принцип “Хороший бізнес – етичний бізнес”.

Для подолання економічної та політичної криз в Україні необхідно:

- сформувати у суспільстві стійку економічну та високу моральну культуру;
- подолати морально-політичний розкол суспільства, об’єднати його навколо суспільно очікуваних ідей та лідерів, які зможуть втілити ці ідеї у життя;
- перетворити “правосуддя” із обслуги “грошових мішків”, корумпованих владних структур та криміналітету у знаряддя дотримання інтересів суспільства – знаряддя його розвитку;
- побудувати і впровадити систему виховання підростаючих поколінь у працелюбності, моральності та національній духовності – патріотизмі.

Список використаної літератури

1. Булгаков Михаил. Дьяволиада.— М.: ДЭМ, 1989. – 272 с.
2. Бьолер Д. Идея та обов’язковість відповідальності за майбутнє // Філософська думка. – 2007. – № 3. – С. 81–99.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1999. – 261 с.

4. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – 448 с.
5. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 21–29.
6. Пролеев С.В. Криза фінансова чи цивілізаційна? // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей. Матеріали Міжнародних філософсько-економічних читань. УБС НБУ. – Львів, 2009. –С. 32–34.
7. Сен А. Об этике и экономике. М.: Наука, 1996.
8. Стариков Н.В. Кризис. Как это делается ?. – СПб.: Питер, 2010. – 304 с.
9. Тарасова Н.Ю. “DIES IRAE” світової економіки, або діагноз однієї кризи. // Діалог, історія, політика, економіка. – 2009. – № 4. – С. 52–57.

*Б. Ю. Рудь,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри журналістики
Інституту міжнародних відносин
Національного авіаційного університету,
м. Київ*

ГРОМАДСЬКА ДУМКА – АНТИКРИЗОВИЙ РЕСУРС УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЧИ СИМУЛЯКР?

Одним із найефективніших інститутів громадянського суспільства є засоби масової комунікації. Саме завдяки мас-медіа громадянське суспільство і здатне спілкуватися з урядом. Видатний кібернетик і розробник теорії масової комунікації Н.Вінер вважав, що ЗМК здатні побороти інформаційну ентропію в суспільстві, налагодивши канали комунікації між різними соціальними інституціями і знищивши невизначеність. Водночас Н.Вінер застерігав, що в разі набуття інформацією економічної цінності, мас-медіа будуть не знищувати інформаційну невизначеність – ентропію, а навпаки, продукувати її. З цим твердженням погоджуються всі дослідники масової комунікації, однак поява стількох різноманітних теорій комунікації викликана іншим питанням – наскільки впливає громадська думка на свідомість людини взагалі та на її електоральний вибір, а відтак і на економічну і фінансову політику.

Чітко визначеної відповіді на це питання не існує, оскільки не існує навіть чітко визначеної і одноставної думки з приводу існування самої громадської думки. Такий класик французької соціології, як П'єр Бурдьє стверджує, що громадської думки не існує. Він підтверджує це декількома прикладами. По-перше, зазначає П. Бурдьє, не існує такого питання, яке б не було інтерпретоване в залежності від інтересів тих, кому воно ставиться. Другим принципом, відповідно до якого люди можуть продукувати власну думку, є «класовий етос», тобто система латентних цінностей, інтеріорізованих людиною з дитинства, у відповідності до якої люди виробляють відповіді на різні питання [1, с 163]. Існують і інші чинники, згідно з якими не варто казати про існування громадської думки. В кінці доповіді, прочитаної в Норуа (Аррас) 9 січня 1972 року, П.Бурдьє зазначає: «Я вів розмову про те, що є, з одного боку, думки сформовані, мобілізовані, і групи тиску, мобілізовані навколо системи у явному вигляді сформованих інтересів, і з іншого боку – прихильності, які за визначенням не є думками, якщо під цим розуміти, як я робив під час всього аналізу, те, що може бути сформульоване у вигляді висловлювання з деякою претензією на зв'язність» [1, с. 165]

Деякі вітчизняні дослідники поняття «громадська думка» піддають критиці, позаяк у вітчизняній науковій літературі його зазвичай використовують як переклад англійського терміну «public opinion». Тут одразу ж постає проблема, яку найбільш повно висвітлив у своїй статті «Основні напрямки дослідження теорії масової комунікації» В. П. Терін: «В решті-решт останнім елементом даної конфігурації [масової комунікації], що надав їй історичну глибину і ціннісно визначений вимір, стало уявлення про публіку, яке було введене в ту ж саму епоху виникнення мас-медіа в працях Г.Тарда, Ч.Кулі, У.Ліпмана і розроблене пізніше тим же Г.Блумером і Г.Лассуелом. Під публікою вони розуміли сукупність індивідів, які, на відміну від маси як такої, адекватно усвідомлюють власні інтереси, активно включені в процес їх реалізації і, відповідно, мають власну публічно виражену думку, що в свою чергу ставить дії публіки у зв'язок з публічною формою здійснення державної влади. Іншими словами, вираз public opinion або l'opinion publique (загальний переклад на російську мову «общественное мнение») і розумівся тут як «думка публіки», а не як те, що нерозбірливо видається за нього і неправомірно з ним ототожнюється: «громадська думка» маси анонімних споживачів повідомлень мас-медіа, що виділялося як таке за посередництвом соціологічних опитувань»[4, с. 27].

Зі свого боку такий дослідник, як Д.П.Гавра у своїй праці «Громадська думка і влада: режими і механізми взаємодії» наголошує на необхідності введення нового поняття – «режим взаємодії громадської думки і влади», для того, щоб уникнути суб'єктивізму у вирішенні питання про можливості і кордони впливу громадської думки на соціальні інститути. Д.Гавра зазначає: «Під режимом взаємодії влади і громадської думки ми будемо розуміти узагальнену характеристику міри його реальної участі в прийнятті політичних рішень, управління справами держави і суспільства і можливостей для функціонування, що надані владними інститутами. Не важко помітити, що основою, на якій побудоване введене поняття, є тип відношення інститутів влади до громадської думки, а не навпаки» [2]. Також Д.П. Гавра виокремлює сім критеріїв, на основі яких розрізняються різні режими взаємодії: 1) демократичність системи виборів і виборчих законів на різних рівнях; 2) характер законодавчої закріпленості ролі і прерогатив суспільної думки; 3) наявність каналів вільного висловлення своєї думки і свободи її виразу; 4) характер протікання дискусій спільноти і влади; 5) частота, предметний і об'єктний ареал звертання влади до суспільної думки; 6) характер, предметний і соціальний ареал включення реакцій і оцінок суспільної думки у владні рішення; 7) наявність вільних і численних каналів для вивчення громадської думки. Також Д.П.Гавра визначає і наявну множинність підходів до визначення громадської думки в наукових працях. Він, проаналізувавши багато тверджень закордонних фахівців, зокрема А. де Токвіля, У.Ліпмана, Т.Джеферсона,

Е.Ноель-Нойман, А.Лоуелла, У.Беннета, С.Подовера, також каже про те, що громадська думка не є тотожною думці маси і в різні часі сприймалася по-різному. Зокрема, де А.Гамільтон бачив думку маси, там Т.Джеферсон бачив думку американця. Александер Гамільтон не вважав громадську думку важливим інститутом демократичного суспільства.

Отже, сам термін «громадська думка» у вітчизняній літературі і вітчизняних перекладах праць закордонних дослідників означає різні явища. Тим не менш, у тому, що стосується загального характеру громадської думки різні дослідники погоджуються – поняття «громадська думка» є дуже важливим в контексті даного дослідження, оскільки саме шляхом формування громадської думки про певні явища мас-медіа можуть впливати на виборчий процес. Як приклад можна навести схему комунікації, запропонованою Е.Ноель-Нойман під назвою «Спіраль замовчування». Сутність «спіралі замовчування» полягає в тому, що під час опитування з метою виявлення громадської думки, задіяною виявляється меншість (технічно опитати більшість в суспільстві надто важко), а не більшість, і саме думка меншості видається за думку більшості. Більшість, у свою чергу, сприймає це як належне і замовчує свої переконання, оскільки кожен індивід, що входить до мовчазної більшості, вважає, що насправді він знаходиться в меншості. Ефект «спіралі замовчування» особливо активно використовується під час виборчої кампанії з метою впливу на ту частину електорату, яка не визначилась зі своїм вибором.

Відтак, ми можемо констатувати, що засоби масової комунікації впливають на формування громадської думки. Громадська думка – і як думка публіки і як думка мас – важливий фактор життя соціуму. Однак існують деякі заперечення щодо її існування. Варто також зазначити, що згідно з працями більшості дослідників мас-медіа, на формування громадської думки справляють сильніший вплив ті засоби масової комунікації, які поєднують декілька каналів передачі інформації. Водночас існує невизначеність щодо впливовості мас-медіа і, відтак, громадської думки на соціальні трансформації, зокрема й ті, що пов'язані з глобальною фінансово-економічною кризою, зберігається невизначеність щодо того, чи є громадська думка один із «антикризових ресурсів» суспільства, або ж симулякром.

Список використаної літератури

1. Бурдьє П. Социология политики: Пер. с фр. Г.А. Чередниченко / Бурдьє Пьер /Сост., общ. ред. Н.А.Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 159–177.
2. Гавра Д.П. Общественное мнение и власть: режимы и механизмы взаимодействия / Гавра Д.П. //Журнал социологии и социальной антропологии 1998, т. 1, вып 4//<http://www.soc.pu.ru/publications/jssa/1998/4/gavra.html>.
3. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Почепцов Г.Г. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер». – 2001 – 656 с.
4. Терин В.П. Основные направления исследований теории массовой коммуникации / /Социологические исследования. 1997. – № 11 – С. 25–31.

*З. М. Комаринська,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Львівського інституту
банківської справи УБС НБУ, м. Львів*

ПОЯВА БАНКІВНИЦТВА У ЛЬВОВІ. ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЕКОНОМІЦІ

Із зростанням торгівлі та грошового обігу на західноукраїнських землях у ХУІ – ХУІІІ ст. поширилися кредитні операції та лихварство.

Саме лихварство є однією з найбільш ранніх форм кредиту. Потреба у кредиті була зумовлена браком у купців вільних коштів. Заможні особи досить часто зверталися за позикою до лихваря. До нього звертались і дрібні виробники, котрі брали гроші для сплати податку, за оренду землі, на придбання знарядь праці. Досить часто, узявши позичку, і перші, і другі не могли виплатити високі відсотки і в кінцевому результаті банкрутіли.

Поява кредитування підвищила дієвість торгових операцій, сприяла спрощенню розрахунків. Найбільшого поширення зазнали короткострокові споживчий і комерційний кредити на великі суми. [1, с. 443–444]

Виглядало, попросту кажучи, так: потреба у грошах, позиках, назагал – кредитних операціях виникла, однак банківських установ з їх регламентованою діяльністю, рівно ж як і законодавчої бази не було. Тому і з'являються підприємливі особи, які акумулюють певний капітал у своїх руках, діляться ним, надаючи гроші під відсотки, які встановлюють на власний розсуд. Так виникає лихварство. (За «Новим українським тлумачним словником» (Харків, 2008, с. 323), «лихвар – той, що позичає гроші під великий відсоток»). Лихварі до певного часу були «безконкурентними банкірами».

В кожному місті виділялося кілька найбагатших лихварів. Відомі лихварськими операціями і костели, монастирі, духовні особи, єврейські міські громади (кагали). Останні стали свого роду банківськими організаціями, куди під колективну гарантію вкладали гроші шляхта, монастирі, костели. Плата за кредит була дуже висока. Офіційно вона становила 8 – 30 % на рік, а в окремі періоди підвищувалася до 50 – 100 %. [2, с. 108]

Однак на певному етапі розвитку суспільства з подальшим поширенням товарно-грошових операцій така форма кредиту, як лихварство, відходить на другий план. Конкретні причини криються в низці обставин. Передовсім лихварство як характерна форма капіталу, що приносить відсоток, орієнтується на дрібного виробника, який живе своєю працею. Із зародженням капіталістичного способу виробництва найманий працівник як виробник не має

потреби звертатися до лихваря. Капіталіст також не звертатиметься до лихваря, оскільки високий відсоток «з'їсть» увесь прибуток. Отже, і для виробника, і для купця це не вигідно. Треба зважити на ще одну обставину: зі зростанням товарно-грошового господарства відчувалась потреба у грошах на ринку і лихвар не міг задовольнити попит на готівку з його тенденцією до нагромадження. Отже, лихварство було перешкодою для розвитку торгівлі. Однак як форма кредиту воно не зникло.

Своєрідними формами кредиту були грошовий та комерційний кредити. Поширенню цих форм сприяли подальший розвиток ринку, товарного виробництва, збільшення кількості товарів та їх реалізація. Надання товару і грошей у кредит відбувалося шляхом видавання особам, які брали товар або позичали гроші, векселя, тобто письмового зобов'язання на ім'я кредитора. У ньому зазначались сума боргу, умови, на яких його видано, і термін повернення. Зобов'язання складали зазвичай у присутності представників місцевої влади. Таким чином, органи влади виступали своєрідними гарантами кредитних операцій, особливо з іноземцями. Усі акти купівлі-продажу, у тому числі й кредитні операції, між купцями мали бути завірені органами влади і внесені до міських книг. Лише такі акти визнавались дійсними і в разі необхідності давали право звертатися по допомогу до органів влади. Без наявності письмових записів суперечок про повернення боргів не розглядали і не визнавали. Кредитні договори між купцями укладали обов'язково за присутності двох або більше свідків-поручителів, які скріплювали договір своїми підписами, печатками і також відповідали за своєчасну сплату боргу.

Важливим моментом у борговому записі було встановлення терміну і місяця оплати боргу. Кредит надавали на півроку, на рік або ж до наступного ярмарку. Інколи для більшої гарантії виконання договору кредиторіві давали завдаток. Часто укладення кредитної угоди супроводжувалося заставою цінних речей. Закладені цінності виступали матеріальною гарантією даних зобов'язань і певний час захищали боржника від покарання в разі несплати боргу. У тексті боргових зобов'язань зазначалось, що закладені речі мають зберігатися до закінчення терміну викупу. Використання закладених речей було заборонено. Але після закінчення терміну, якщо боржник не повернув боргу, кредитор міг використовувати ці речі на власний розсуд.

Тут зауважимо, що процедура надання й одержання кредиту тільки набуває цивілізованих форм, однак жадоба ще керує кредиторами, бо здебільшого кредит надавали з розрахунку 20 відсотків річних, а то й 60 відсотків. Хоча відомо, що в часи середньовіччя церква забороняла брати відсоток за позику («гроші не можуть породжувати гроші»), тому в боргових записах про відсоток узагалі не згадується. Але на практиці ця заборона не виконувалась.

Є відомості, що орден Єзуїтів, який активно поширював свою діяльність на західноукраїнських землях після Люблінської унії, у Львові провадив активну кредитно-фінансову діяльність. Єзуїти надавали значні суми грошей під досить високі відсотки. Однією з установ, які користувалися кредитами єзуїтів у Львові був львівський магістрат. Як бачимо, статус духовенства не заважав монахам займатися лихварством.

Система кредиту вимагала своєчасної сплати боргу, порушення строків сплати одним боржником призводило до невиконання і зриву договорів інших купців. У разі несвоєчасної сплати боргу кредитори тривалий час стежили за появою боржника або його поручителя.

Вистеживши боржника, вони за допомогою влади його арештовували, конфісковували частину товару на суму боргу або кидали до в'язниці. Так, у другій половині XIX ст. на сучасній вулиці Городоцькій, де зараз розташовано будинок під номером 27, стояв будинок відомого лихваря Шаффля. Пощади боржникам лихвар не давав. У зв'язку з цим у Львові побутував вислів – «сидіти у Шаффля», тобто у боговій в'язниці. За несвоєчасну сплату боргу відповідали і ті, хто поручався за боржників. Такі заходи посилювали відповідальність як боржників, так і поручителів. Згідно з правилами торгівлі, купці однієї держави колегіально відповідали за несвоєчасну сплату боргів одного з них. Система кругової поруки, заходи, які застосовувались до порушників договорів, підтримувались купцями обох держав, зацікавлених у розвитку торгівлі.

Достатній рівень товарного виробництва, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, поширення грошової ренти сприяли тому, що купецько-лихварські операції стали одним із головних каналів концентрації грошових багатств у руках окремих осіб [4, с. 61].

Перші згадки про заклади банківського типу в м. Львові припадають на XVI століття. Львівське Успенське Ставропігійське братство надавало грошові позики для своїх членів. У Статуті братства за 1586 рік ідеться про безвідсоткові грошові позики для братчиків, які надавались тільки в разі великої потреби. Слід зауважити, що таку статтю можна зустріти в статутах «церковних» банків.

Звичай створювати при храмах братства для допомоги бідним парафіянам прийшов до нас з Італії, де перший такий заклад було засновано монахами у XV ст.

Деяко пізніше, 1599 року, виникла ідея закласти у Львові банк при Латинському соборі. З цією метою було надано 1000 злотих як стартовий капітал Павлом Кампіаном. Медик і купець Павло Кампіан був знаний серед львів'ян як людина важкої вдачі. Його у 1560 р. запросила до Львова міська влада. Брак лікарів у Галичині та її столиці – Львові змушував міську владу

запрошувати лікарів з інших міст Речі Посполитої. Тому Павло Кампіан, прибувши до Львова, одразу отримав престижне львівське громадянство, яке давало шанси на участь в управлінні містом, і встановила йому платню у 50 злотих. Вільні кошти, які давала Кампіану медична практика, він починає позичати під відсотки. Хроніки розповідають, що лікар був дуже жорстким кредитором і не попускав своїм боржникам жодного гроша. Протерміновані кредити Кампіан повертав через суди, навіть якщо на їх повернення доводилося чекати дуже довго.

Через 24 роки Павла Кампіана обирають до керівництва міста. Новий статус відкриває перед ним нові фінансові можливості. Від кредитування окремих осіб він переходить до надання корпоративних позик, завдяки чому швидко збагачується. Найвартіснішим проектом Павла Кампіана стало спорудження родинної гробниці при Латинській катедрі – головному католицькому храмі у самому центрі міста Львова, яке розпочалось 1585 року. При каплиці родина облаштувала ломбард, де зберігалися гроші та коштовності позичальників. Під заставу цінних речей у Кампіанів можна було позичити 1 000 злотих.

Гідним батька був і син – Мартин, який вирізнявся деспотизмом, невблаганністю та немилосердям до своїх боржників, «справжньою бідою» для селян з підміських сіл, купців. Із тверезим розрахунком, фінансист великого розмаху, владолюбний і не терплячий жодних суперечок. З вигодою для себе він кредитує місто під заставу міських земель. Протерміновані борги, які місто не в змозі погасити, щораз збільшують маєтки Кампіана. Врешті критична маса позик змушує міських райців 1617 року ввести Мартина Кампіана до складу міського уряду.

Так, 1627 року М. Кампіан звернувся до Ради міста Львова з проханням про виділення місця для зведення будинку міського ломбарду. За архівними документами, комісія в складі радників Еразма Сикста, Мартина Корченівського, Яна Альнпека та Миколи Семератського разом із духовенством міста виділила місце в південній частині цвинтаря поруч із кафедральним собором. Смерть М. Кампіана перешкодила закінчити задумане, та заклад, не маючи власної будівлі, розпочав надавати значну допомогу городянам.

Воєнне лихоліття XVII ст. спричинилося до занепаду ломбарду. Решта капіталу та заставлені кошти перейшли до рук спадкоємця Кампіана Мартина Гросваера, а згодом до поета, історика та бургомістра Бартоломея Зиморовича, завдяки зусиллям якого вдалося реорганізувати цю фінансову інституцію. А 1668 року львівський архієпископ Ян Тарнавський затвердив статут, після чого заклад став виключною власністю духовенства.

Тарнавський виділив місце для ломбарду поруч із захристією катебри, призначивши для цього «sklep miogovanu» на території цвинтаря. Заклад обслуговували два працівники, яких мали обирати з-поміж кафедральних

каноніків. Посаду «прокуратора», або «нотаріуса», якого б сьогодні назвали директором, зазвичай обіймав представник родини Кампіанів.

Кредити надавали під заставу золота, срібла, виробів мистецтва, одягу – за винятком хутра, оскільки збереження його обходилося дуже дорого. Термін викупу застави становив півроку, а найбільша позика, яку можна було одержати, не мала перевищувати квоту в 100 золотих. Це робилося для підтвердження філантропічного характеру банку. З цією ж метою був встановлений доволі низький відсоток. Брало лише 4% річних, а позики, нижчі за 50 золотих, були цілком безвідсоткові. За приписами, заможним людям заборонялося користуватись послугами цього добродійного закладу під загрозою судової відповідальності. Усі прибутки, з урахуванням адміністративних витрат, мали бути розподілені між малозабезпеченими жінками та вдовами. Обов'язки контролюючого органу було покладено на ремісничі цехи.

Якщо заставу не викупували в зазначений термін, то її продавали. Для цього на дверях катедри вивішували відповідне оголошення.

Однак 1703 року, під час шведської навали, банк змушений був евакуюватися зі Львова до Пруссії разом зі всіма коштовностями, які зберігали в безпечному місці.

Аналіз документів про фінансовий стан банку, які велися з 1695 року, поданий міській владі свідчив, що капітал банку на початок XVIII ст. становив 16 тисяч золотих як заставами, так і готівкою. Цікавим є той факт, що основним клієнтом банку, який першочергово мав слугувати вбогим, був сам К. Зелінський, кредит якого становив 8 600 золотих. Решта коштів належала шляхті, ксьондзам та багатим міщанам. Серед заставлених речей були келихи, персні, меблі і т. д. Готівка становила лише 16 золотих.

1709 року банк повернувся до Львова. І відтоді аж до 1761-го виконував свої функції, поки між архієпископом Сераковським та магістратом не виникла суперечка про його належність. Невідомо, чим би закінчились дебати, але 1772 року Львів перейшов під владу Австрії. Це призвело до повного та остаточного занепаду першого львівського банку [5, с. 11].

Як уже зазначалося, роль кредитних закладів виконували і братства. У Львові функції кредитної установи взяло на себе також вірменське братство. Узагалі, як твердить історик Ярослав Дашкевич, відколи вдається простежити історію вірменських братств (середина XVII–XVIII ст.), вони насамперед займаються фінансовою діяльністю. Братства існували всюди, де були вірменські парафії, відкривали невеличкі банки на зразок ломбардів, які давали грошові позики під заставу коштовних речей. Позиками вірменських банків могли користуватися всі, незалежно від національності, релігії, стану [6, с. 148].

Статутами братств передбачалося, що належати до них могли тільки побожні люди з бездоганною поведінкою. З їхнього числа раз на рік обиралося

керівництво банку і відповідальні особи. Вести засідання та банківські книги доручалося писареві. Основною метою існування братств була добродійна діяльність, тобто допомога бідним членам. Позики видавалися під заставу золотих і срібних речей, вартість яких мала удвічі перевищувати суму, що надавалася. Якщо через рік кредиту із нарахованими процентами не повертали, предмети застави підлягали продажу. Перед реалізацією застави боржника тричі попереджали. З отриманих коштів братство залишало собі суму позики і нараховані проценти, а решту віддавало позичальнику. Плата, яка стягувалася за кредитами, коливалася залежно від предметів застави, але не могла перевищувати 8%. Хоч у статутах братств застерігалось, що клієнтами побожних банків могли бути тільки їхні члени, згодом основними позичальниками стали заможні вірмени, євреї, знатні шляхтичі.

Капітал складався переважно із грошей, залишених після смерті заможними львівськими вірменами, із позикових процентів вкладів вірян, оплати за поховання та інші церковні обряди. Видатки братств ішли на платню своєму капеланові, ювеліру, що оцінював предмети застави, слугам, на свято патрона, милостині бідним, сиротам, хворим. За одноразові виплати купувалися обрядові предмети, оплачувалися поїздки архієпископа тощо.

Після того, як Львів увійшов до складу Австрійської імперії, нова влада високо оцінила діяльність вірменських братств і здійснила їхню реорганізацію. 28 грудня 1788 року усі чотири побожних банки міста об'єднали в один, до скарбниці якого передали усі гроші та невикуплені предмети застави. Так був створений капітал у сумі 180 – 191 польських злотих. Банк мав сплачувати податки до австрійського бюджету.

Історія львівського церковного банку «*Mons pius*» є дуже цікавою. Ця установа займає особливе місце в історії банків середньовічного Львова. Заснований 1640 року, «*Mons pius*» проіснував аж до 1939-го. Він був єдиним «побожним» (церковним) банком у Львові і на землях усього Польського королівства, який із типової середньовічної церковної інституції в XIX ст. перетворився на сучасний банківський заклад.

Банк розміщався у темних, тісних, малоприспособлених для такої діяльності приміщеннях по вулиці Скарбковській, 12 (нині вул. Лесі Українки). Але фактично вхід знаходився у маленькому подвір'ї у закутку за архієпископською резиденцією. Банк займав шість кімнат на першому поверсі кам'яниці загальною площею 210 м² і підвал. На верхніх поверхах того ж будинку знаходилися помешкання священників. Операції відбуватися у великій, але досить темній кімнаті, вхід у яку був через маленький коридор, поряд з яким була кімната охоронця. У трьох приміщеннях, поєднаних між собою дверима, знаходилися комори для переховування взятих під заставу речей, а у підвалі – сейфи для коштовностей і грошей.

Перша світова війна повністю зруйнувала банк. Девальвація австрійської корони, а на початку 1920-х рр. гіперінфляція польської валюти привели до значних втрат. Але у другій половині 1920-х років відбулася стабілізація діяльності банку. У 1930 році річний баланс банку складав 289 844 злотих. У 1927 році львівська вірменська єпархія святкувала ювілей свого митрополита Ю. Теодоровича – 25-річчя висвячення його на єпископа. Серед ювілейних привітань, спеціально виготовленої медалі і подарунків був і подарунок від керівництва заставного банку „Mons pius» – вітраж в одному з вікон вірменської катедри. Автором вітража був Ян Генрик Розен, виготовили його на фабриці Бялковського у Варшаві. Вітраж був вставлений у вікно у головній наві з лівої, північної сторони святині і складався з трьох фрамуг. Тематика нижнього фрагменту вітража була безпосередньо пов'язана з заставною діяльністю банку і представляла сцену прийняття застав і видачі грошей.

Після вступу до Львова Червоної армії та встановлення радянської влади у краї восени 1939 р. були ліквідовані і націоналізовані всі банки довоєнного Львова. А в березні 1940 р. НКВС розпочав арешти керівництва банку та духовенства. Львівський вірменський банк „Mons pius», який проіснував 300 років, був ліквідований радянською владою, як і інші кредитно-фінансові установи міста [7, с. 7].

Як підсумок зауважимо, що взаємодія моралі та економіки через здійснення фінансово-кредитних операцій у переважній більшості духовними особами та не лише ними простежується доволі слабо. На практиці реалізовувалася доволі рідко, хоча регламентувалася відповідними статутами та документами.

Список використаної літератури

1. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. – К., Вікар, 1999
2. Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., Наук. думка, 1988
3. Верига В. Нариси з історії України (кін. 18 – поч. 20 ст.). – Л.: Світ, 1996. 4. Паньків Б. М. Про роль купецького і лихварського капіталу у виникненні передумов капіталізму на Галицькій землі (кінець ХУІІ – перша половина ХУІІІ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1980. – Вип. 14
4. Радковець І., Радковець П. Банки давнього Львова // Галицька брама. Банки Львова. – 2001. - № 4. – С. 11, 16
5. Дашкевич Я. Адміністративні, судові і фінансові книги на Україні у ХІІІ – ХУІІІ ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання. – К., Наукова думка, 1969. – Вип. 4.
6. Смірнов Ю. // Галицька брама. – 2001. – квітень. – С.7

*Ф. А. Цуркан,
аспірант Південноукраїнського
національного педагогічного
університету ім. К.Ушинського, м. Одеса*

КАТЕГОРІЯ «ВЛАСНІСТЬ» У СТРУКТУРІ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Важливим фактом сучасного соціокультурного буття є економічна свідомість. Структурним компонентом економічної свідомості є економічні ідеї. Вони всеоб'ємні не лише в тому аспекті, що стосується «світу економіки», але також відносно людини, оскільки вимагають її повної самовіддачі. В духовному світі особистості прагнення до блага, отже, і до економічного добробуту, не може розповсюджуватися «від і до» (міра завжди є дуже відносною). Щоб стати переконанням, а не простим кон'юнктурним розрахунком, це прагнення повинно з'єднатися із усвідомленням економічної реальності, з особистим «Я». Ці ідеї виходять з психологічних глибин економічної самомотивації, вони утворюють світоглядні принципи людини («економічна людина»), серцевину її характеру, і тому знаходяться не на поверхні, а в глибинах духовного світу. Їх розкриття вимагає філософської рефлексії, в полі якої відбувається осмислення таких важливих складових людського буття, як власність [2, с. 388–389]. А вона не може існувати поза свободою, цінністю, сенсом життя тощо.

Смисложиттєві цінності духовного світу людини впорядковуються, ранжируються не лише за класами явищ світу, до яких вони належать, але також за глибиною їх укорінення в суб'єктивній свідомості, що характеризує універсальність їх функціонування. «Цінності економічного ряду завжди є невід'ємними від глибинних переосмислень і переживань. Вони визначають, поза всім, економічну свідомість, яка завжди орієнтована на задоволення смисложиттєвих інтересів. Економічна свідомість визначає логіку поведінки економічних суб'єктів, детерміновану специфікою їх економічних інтересів. Ця специфіка полягає в тому, що можна виділити складний, суперечливий характер економічних інтересів суб'єктів, які протистоять один одному» [7, с. 73]. Важливою ознакою економічного суб'єкта в процесі задоволення економічних інтересів є більш висока динамічність, активність його свідомості, спрямованої на світ в цілому і на реалізацію власних інтересів зокрема.

Безперечно, найбільш важливими завжди виявляються світоглядні цінності, які утворюють «самість» особистості, глибинне джерело її сутнісних сил і життєвих спонукань. На цій глибинній суб'єктивності цінності вже не можуть слугувати «зовнішнім» засобом. На цьому рівні індивідуальне безпосередньо тотожне людському. В такому випадку, визначаючи головною характеристи-

кою економічної свідомості її індивідуальність (гроші, власність, багатство «люблять» особистість, окремого індивіда, а не колектив), ми приходимо до висновку про тотальність економічного «для себе-буття» (Г. Гегель), яке визначає спрямованість свідомості, формуючи її в напрямку прагматичного, економічно-раціонального вибору. Такого, який є вигідним, корисним.

Стосовно до цієї тотальності «економічного» навіть «внутрішній» світ особистості з його духовними, ідеалізованими об'єктами виявляється «зовнішнім». Адже при всіх змінах власного «внутрішнього» світу, духовного багатства і культури він зберігає собітотожність свого «Я», допоки існує. Тому, хоча «особистість і формується під впливом множини життєвих причин, соціальних та економічних обставин, в якості суб'єкта економічної діяльності вона обумовлена економічною свідомістю. В якості суб'єкта вона вже не є їх результатом, засобом або інструментом; вона така, як і «Я» в якості потенційного носія реальних форм світовідношення. Вона самодостатня як володар власного світу, якою би при цьому вона не була обмеженою з точки зору соціальних критеріїв. Більше того, раптове порушення цієї рівності, відповідності самій собі, призводить частіше всього до руйнування і деградації особистості, до порушення її зв'язків зі світом і, як наслідок, неадекватної поведінки» [2, с. 390]. Добре відомо, що глибокі економічні кризи викликають не менш глибокі світоглядні потрясіння, які зачіпають основи свідомості особистості. Але особливість економічної свідомості в тому, що вона «знімає» цю трагічну напруженість, орієнтуючи на вихід з кожної, навіть найбільш деструктивної і безвихідної ситуації.

Сказане вище дає підстави стверджувати, що економічна свідомість є умовою збереження «ядра» ціннісного світу особистості. Воно не може бути об'єктом прямих впливів як з боку соціоекономічного буття (в його проявах), так і з боку самої особистості (як і інших людей). Будь-які перетворення в цьому «ядрі» можуть і повинні відбуватися лише природним шляхом, у процесі життєво-господарського процесу, а не здійснення тих чи інших проектів. І це зрозуміло, адже мова йде про «внутрішній» процес суб'єктивної самозміни, а не про «зовнішнє» перетворення об'єкта. Це означає, що кожний виховний вплив, адресований до особистості, може бути безрезультативним або небезпечним, якщо покладає її як об'єкт, розраховуючи на негайну і очікувану об'єктивну реакцію. Об'єктність економічного буття є основою цілісності економічної свідомості. А вона, в свою чергу, умовою ціннісно-духовної повноти особистості [2, с. 392]. Щоправда, слід враховувати динаміку розвитку «економічної цивілізації», в якій відбувається трансляція смисложиттєвих самовизначень особистості в бік економічних інтересів – багатства, власності, добробуту.

Особливістю економічної свідомості є те, що вона фіксує і визначає «самість» особистості в сумі її потреб і поліфонії діяльності. Усвідомлення стандартів споживання, отже, економічного життя людини, показує, що

розвиток особистості не завжди повністю відповідає способу та рівню розвитку матеріального прогресу. Адже споживчо-господарські ресурси суспільства утворюють лише сферу можливостей індивідуального розвитку людей, тоді як напрямок і зміст їх дійсного розвитку детермінований факторами, які стосуються загального влаштування людського світопорядку. Саме в ньому об'єктивно закладена економічна програма удосконалення людини.

Характерно, що акцент на ствердженні пріоритету сфери економічної свідомості, оприявленої у виробництві і споживанні, здійснюють французькі філософи-постмодерністи Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі. З їх точки зору «...все постає виробництвом: виробництвами виробництв, дій та пристрастей; виробництвами реєстрацій, перерозподілу та обмежень; виробництвами споживань, насолод, тривог та страждань. Все настільки добре покривається виробництвом, що реєстрації безпосередньо споживаються, а споживання безпосередньо відтворюються. Такий перший смисл процесу: внести реєстрацію та споживання у саме виробництво, зробити з них виробництво того ж самого процесу» [6, с. 16–17]. Автори вводять поняття «бажаючі машини – це бінарні машини з бінарним правилом чи асоціативним режимом; одна машина завжди стикується з іншою. Продуктивний синтез, виробництво виробництва, має коннективну форму: «і», «і ще...» [6, с. 18]. Зазначений процес змушує думати в першу чергу в контексті економічних пріоритетів. А це означає наявність факту економічної свідомості.

Аналізуючи сучасне економічне суспільство, Ж. Бодріяр пише, що «...люди в суспільстві достатку знаходяться в оточенні не стільки інших людей, скільки об'єктів споживання. Їх повсякденне спілкування полягає не у спілкуванні з собі подібними, а в отриманні, у відповідності зі зростаючою статистичною кривою, благ та повідомлень і в маніпуляції ними, починаючи зі складного домашнього господарства та десятків його технічних рабів...» [3, с. 5]. Автор зазначає, що речі складають реальність, котра невпинно розмножується; як продукти людської діяльності, вони підкорені не природнім законам, а закону мінової вартості. Встановлюється зв'язок між достатком та марнотратством: «Скажи мені, що ти викидаєш, і я скажу хто ти!» [3, с. 66]. Тепер не потреби є наслідком виробництва, а система потреб складає продукт системи виробництва [3, с. 103]. «Суспільство споживання – це також навчання споживанню, соціальне дресирування у споживанні, тобто є новий та специфічний спосіб соціалізації, що виник у зв'язку з виникненням нових виробничих сил та монополістичною перебудовою економічної системи з високою продуктивністю» [3, с. 111]. «...індивід як такий сьогодні вимагається і є практично незамінним саме як споживач» [3, с. 114]. Споживання – це умова й основа економічної свідомості.

Внаслідок глобалізації активізувалися економічні трансформаційні процеси, перед людством відкрилися величезні можливості в розширенні обміну то-

варами, послугами, інформацією, технологіями та капіталом. Проте, глобалізація зумовила різку соціально-економічну диференціацію суб'єктів діяльності, у зворотному напрямку від рівноправності та доступності до загальносвітових здобутків цивілізації. Вирішення цієї проблеми покладається на економічну свідомість, котра здатна визначити взаємодію економічного і духовного. Духовне і є такою сферою буття, в якій «об'єктивне виступає не у формі зовнішнього об'єкта, що протистоїть нам як матеріальна реальність, а у формі реальності, яка присутня в нас самих, споріднена з нами, відкривається нам із середини. Але водночас вивищується над нами і, отже, вивищує нас. Саме так може існувати ідеальне взагалі» [5, с. 218]. Економічна свідомість в ролі «ідеального» визначає оптимальні можливості буття людини в «світі економіки».

Економічна свідомість у філософії економіки – це область «ідеального», котра розкривається у ставленні людини до самої себе як людини економічної, господарюючої, інших людей, природи, культури та її цінностей, проходячи крізь «сито рефлексії». Завдяки останній економічна свідомість проникає в життя людини, яке полягає не тільки і не стільки в підтримці життя (задоволенні потреб), скільки у вирішенні власне людських проблем буття на шляхах економічного розвитку і самовдосконалення, параметри і спрямованість якого задані кожній особистості всім соціокультурним світопорядком. Мета і проблеми економічного розвитку особистості перебувають в пошуковій, творчій сфері буття, де знаходять розвиток продуктивні здібності і можливості. Економічна свідомість дозволяє виявити, що в цій сфері діють вже не споживчі (матеріально-економічні) критерії і мірки; лише сутність справи повинна вказати, хто і як формує орієнтири розвитку, якими є критерії розуміння смислу людського буття, місця і призначення в ньому людини [2, с. 392]. Особливо в процесах самовизначення і боротьбі за власність.

На відміну від матеріально-економічних потреб, смисл буття може бути в екзистенційному визначенні лише один. Тут вже не може бути ніяких особистісних «ролей» і «функцій», які можна міняти по ходу справи і стосовно до обставин. Адже мова йде про вибір самого себе, розуміння власної людської сутності і гідності, відмова від якої рівнозначна духовній загибелі. Тільки такий смисложиттєвий вибір, при якому особистість здатна підвестися до смислу і в ньому ствердитись, може увійти в нескінченне коло економічних потреб, інтересів, споживання благ тощо. Попри різного роду духовно-романтичні, отже, утопічні зваби, економічна свідомість виявляє реальну сутність життя людини і суспільства.

Економічна свідомість – це спосіб, яким існує знання про економічне буття. Щоб потреба саморозвитку виникла і стала основою життя особистості, а не знайшла вираз в різних імітаційних формах життєвої поведінки, вона повинна піднятися над буденними обставинами свого господарського буття і усвідо-

мити себе в горизонті всього людського соціоекономічного світопорядку, а своє життя – як виконання певного людського призначення. По суті це і означає розвиток здатності до соціально відповідальної поведінки в суперечностях економічної діяльності. Тільки-но особистість в силу виокремлення в системі об'єктивних відношень одержує можливість вибору «лінії» свого розвитку, вона стає відповідальною за характер зробленого вибору і за послідовність свого руху вибраним шляхом. Економічна свідомість при такій відповідальності за вибір сприяє виробленню форм принципової особистісної поведінки [2, с. 393].

Розвиток економічної свідомості в умовах глобалізації економічного буття трансформує взаємовідносини між економічною та політичною діяльністю. Адже «соціальний процес – це сфера соціально-економічних відносин, область держави та політики, в яких виражаються вольові та владні сили людини» [8, с. 61]. Дослідники часто вказують на залежність політичної сфери життєдіяльності суспільства від економічної. Ю. Габермас зазначає, що «під тиском глобальних ринків національні уряди все більшою мірою втрачають здатність до політичного впливу на загальноекономічний оборот. Те, як скорочується внутрішньополітичний простір для дій, що впливає на легітимність, можна продемонструвати, з одного боку, на взаємодії соціальної та економічної політики, а з іншого – на взаємодії економічної політики та розвитку робітничого руху» [9, с. 295]. У Ж. Бодрійяра політика не має визначеного суб'єкта, вона представляє аморфну деперсоніфіковану масу. Вітиснення політики глобалізованою ринковою економікою виявляється в тому, що національні держави все більше втрачають здатність збирати податки, стимулювати економічне зростання і при цьому гарантувати суттєві основи своєї легітимності. «Одна з головних причин нестійкості та некерованості фінансових ринків полягає у тому, що політичні інститути відстають від економіки, яка давно переросла національні межі та вимагає наднаціонального планування» [4, с. 19], – зазначає Л. Грінін.

Взаємозв'язок між політикою та економічною діяльністю є очевидним фактом, проте в сучасному глобальному суспільстві він виявляється найбільш глибоко і нерідко набуває нехарактерних для стабільного суспільства форм, реалізуючись як деструктивні норми та інститути, що підривають ефективність функціонування політико-економічної системи окремих держав. Економічний чинник виявляється домінуючим і постає визначником інших сфер суспільного життя, тому автор стверджує необхідність забезпечення державної влади від її злиття з бізнесом. Насправді таке бажання в умовах домінування економічної свідомості, яка орієнтується на інтереси й економічні пріоритети, надзвичайно важко реалізувати.

Трансформацію взаємовідносин між економічною та політичною діяльністю аналізує також Х. Арендт у роботі «Джерела тоталітаризму»:

«Нечуване зростання промислових та економічних можливостей призводило до постійного послаблення суто політичних чинників, тоді як економічна міць набувала найбільшої уваги у міжнародній розстановці сил. Могутність сприймалася як синонім економічних можливостей, поки людність не виявила, що економічний і промисловий потенціал є лише її сучасними передумовами. У певному сенсі економічна могутність могла підкоряти собі уряди, тому що вони так само вірили в економіку, як і прості ділки, яким вдалося якось переконати уряди в тому, що державні засоби примусу слід використовувати виключно з метою захисту інтересів бізнесу й національного надбання» [1, с. 86].

Таким чином, економічна свідомість зобов'язує до принциповості, адже являє собою раціональну рефлексію, засновану на принципах і постулатах – особливих логічних формах універсалізації уявлень про «світ економічного буття» і людського відношення до нього. Вони резюмують не відношення між речами, що емпірично спостерігаються, а увесь історичний досвід економічного взаємозв'язку людини і світу, який, зрозуміло, не підлягає якимось остаточним експериментальним перевіркам. Лише практичний розвиток економічних відносин та їх кристалізація в певних господарсько-культурних формах буття і господарської діяльності людини спроможні пояснити витoki тих чи інших світоглядних принципів і заснованих на них типах свідомості. В різні епохи суспільно-економічна практика виокремлює найбільш стійкі, загальнозначущі і раціональні схеми світовідношення, надає їм характер всезагальних орієнтирів свідомості та імперативів поведінки. Так стверджуються принципи економічної свідомості, структурними компонентами якої виступають найважливіші життєві самовизначення особистості – власність і багатство. Окрім своєї економічної сутності, вони мають життєстверджуюче значення для становлення «Я».

Список використаної літератури

1. Аренд Х. Джерела тоталітаризму / Х. Аренд. – К.: Дух і Літера, 2005. – 584 с.
2. Базилевич В.Д., Ільїн В.В. Метафізика економіки / В.Д.Базилевич, В.В. Ільїн. – К.: Знання, 2008. – 718 с.
3. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. Е.А. Самарской. – М.: Республика, 2006. – 269 с.
4. Гринин Л.Е. Глобализация и примитивизация общества / Гобозов И.А. // Философия и общество. – М.: Учитель, 2009. – № 2 (54). – С. 5–19.
5. Гусев В. І. Вступ до метафізики / В.І. Гусев. – К.: Либідь, 2004. – 488 с.
6. Делез Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с фр. Д. Кралечкина. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с.
7. Логинова Е.В. Некоторые аспекты политико-экономического анализа сетевой экономики / Е.В. Логинова // Философия хозяйства. – 2004. – № 5(35). – С. 69–76.
8. Сидорина Т.Ю. Философия кризиса: Учеб. пособие / Т.Ю. Сидорина. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 456 с.
9. Хабермас Ю. Политические работы / Ю. Хабермас; пер. с нем. Харькова М.Л. – М.: Практика, 2007. – 368 с.

*Д. М. Гольдштейн,
студентка економічного факультету
Київського національного університету ім. Т. Шевченка, м. Київ*

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ОРІЄНТИР

Епоха Постмодерну характеризується індивідуалістичним хаосом концепцій у всіх сферах мислення, і економіка не є виключенням. В економічному мисленні на перший план виходить пріоритет максимізації корисності, ефективності, рентабельності, вибудовується раціональна економічна свідомість, яка дістала назву економізму. В економізмі панує капітал, який не спрямовується на виробництво товарів і надання послуг, а йде на примноження своєї ж сутності, самозростання за допомогою фінансових інструментів. Такий підхід до капіталу дає нам право говорити про зародження нової свідомості – свідомості фінансизму.

Фінансова економіка – це панування грошей, які перебувають в обмеженому, елітарному володінні і надаються у кредит неелітарній (плебейській) масі [1, с. 356]. Фінансова економіка керується принципом індивідуалізму, спрямовує зусилля на нарощення особистої корисності, оперує нематеріалізованим, віртуальним капіталом (квасігрошима) й ірреальними схемами фінансових трансакцій, прагне до грошової незалежності.

В умовах домінування свідомості фінансизму набуває все більшої значущості гуманітарна політика, адже саме вона дає змогу досягти оптимуму Парето, мінімізуючи негативні екстерналії. Іншими словами, соціокультурна політика задовольняє базові економічні і духовні потреби, позбавляючи суспільство тягаря злиденності й інформаційного вакууму, а це в свою чергу дозволяє сфокусуватися виключно на нарощенні матеріальних статків.

В даній статті ми пропонуємо приділити увагу кореляції важелів соціальної і культурної політики, які є складовими гуманітарної політики, із мисленням в рамках свідомості фінансизму. Варто вказати, що соціальна політика являє собою комплекс заходів, спрямованих на покращення якості й рівня життя великих соціальних груп, і фінансується із засобів державного бюджету чи недержавних структур. Соціальна політика як складова гуманітарної політики є елементом загальнодержавної стратегії, яка полягає у цілеспрямованій діяльності із вироблення й реалізації рішень, що безпосередньо стосуються покращення добробуту окремої людини і суспільства в цілому [4]. Соціальна політика покликана відображати ситуацію в країні і в суспільстві, потреби і цілі соціального розвитку.

Задачі соціальної політики охоплюють стимулювання економічного зростання й підпорядкування виробництва інтересами споживання, посилення

трудової мотивації і ділової винахідливості, забезпечення відповідного рівня життя і соціального захисту населення тощо. З цього видно, що соціальна політика спрямована в першу чергу на подолання притаманної вільному ринку несправедливості у розподілі благ, а соціальний захист, який забезпечує соціальна політика, дозволяє мінімізувати ризики, а також покращити соціальний статус і права маргіналізованих груп.

Необхідно зазначити, що існує розповсюджена точка зору, яка полягає в тому, що соціальний захист – це ні що інше, як неефективне використання обмежених ресурсів держави з метою підтримки неактивних і непродуктивних осіб [7]. Проте за відсутності соціального захисту такі особи потрапляють у замкнене коло: матеріальні негаразди обмежують їх можливості отримання доходів і знижують стійкість до ризиків, що викликає їх соціальну ексклюзію (виключення із суспільного життя, маргіналізацію), а остання в свою чергу породжує дискримінацію, яка не дозволяє відновити доступ до джерел прибутку. Крім того, у випадку хвороби або стихійного лиха такі групи є найменш захищеними. Отже, допомога у подоланні ризиків, зокрема, ризику безробіття, дасть їм можливість уникнути бідності, а згодом – заощаджувати й інвестувати, а це сприятиме зростанню суспільного добробуту і позитивно вплине на формування ринкових відносин. Але, звісно, не варто забувати і про те, що непослідовна, точкова соціальна допомога без укріплення правових основ функціонування державного механізму призведе лише до зростання нерівності і соціального розшарування.

Натомість, політика у сфері культури спрямована на збереження культурного потенціалу і культурної спадщини, забезпечення сталого розвитку, підтримку різноманіття культурного життя, культурних інновацій, забезпечення єдності культурного простору, розширення можливостей доступу до культурних цінностей, створення умов для діалогу культур, а головне - формування орієнтації особистості і соціальних груп на цінності, що забезпечать успішну модернізацію. Отже, культурна політика, так само як і соціальна, спрямована на створення однорідного середовища всередині країни, дотримання основних прав і свобод людини, що дасть змогу підвищити суспільний добробут і перенести акцент виключно на примноження багатства.

Окрім держави як основної рушійної сили формування сприятливого соціокультурного клімату через законодавчі й інституційні важелі, важливу роль у здійсненні гуманітарної політики відіграють неурядові організації, як вітчизняні, так і міжнародні, а також філантропи. Поряд із філантропією як стимулом для інвестування у соціальну сферу, приватний сектор керується також і комерційними мотивами. Зокрема, у США й Великобританії практикується аутсорсинг шляхом залучення неурядових організацій до набору персоналу й управління кадрами.

Існує низка переваг залучення приватного сектору до здійснення заходів у сфері соціального захисту і культури, а саме розширення доступу до

додаткових ресурсів, наявність у підприємств досвіду ведення комплексних проектів, свіжих ідей, підходів і перспектив, що нададуть соціальному і культурному секторам нової спрямованості і динаміки. Закріплення довготривалих партнерських зв'язків між неурядовими організаціями і приватним сектором означатиме стратегічну філантропську підтримку, яка особливо стане у пригоді у разі форс-мажорних обставин. Найбільш ймовірними для співпраці між неурядовими організаціями і бізнесом видаються такі напрямки як обмін досвідом, спільна діяльність по розробці технологій і спільні проекти.

Особливою формою симбіозу бізнесу і соціокультурної політики є соціальне підприємництво – підприємницька діяльність, спрямована на пом'якшення або розв'язання соціальних і культурних проблем із використанням принципів бізнесу. Соціальне підприємництво характеризується інноваційністю (венчурністю); самоокупністю і фінансовою стійкістю – здатністю розв'язувати соціальні проблеми за рахунок доходів від власної діяльності; масштабованістю і тиражованістю – зростанням масштабів діяльності соціального підприємства (на національному й міжнародному рівні) й розповсюдженням досвіду з метою збільшення соціального впливу; і підприємницьким підходом – здатністю соціального підприємця бачити провали ринку, знаходити можливості, акумулювати ресурси, розробляти нові рішення, здійснювати довгостроковий позитивний вплив на суспільство в цілому [2].

Якщо класифікувати соціальні підприємства України за дохідністю, то можна виділити три категорії. Перші – правонаслідники спеціалізованих підприємств, які до розпаду СРСР перебували у державній власності, а потім стали на комерційні рейки. До другої категорії належать некомерційні і благодійні фонди, що стали згодом прибутковими організаціями, наприклад, зайнялися випуском реабілітаційного обладнання. Найбільш сучасна форма соціальних підприємств – представники малого бізнесу, нового бізнесу, чия мета – не вигода, а розв'язання проблем соціально незахищених осіб, занепаду моралі, культурно-інформаційної ізоляції тощо. До останньої категорії належить і молодіжне соціальне підприємництво, що набуває в Україні останнім часом все більшого розмаху [3].

За даними дослідження, проведеного Регіональним бюро ПРООН для Європи і СНД спільно з EMES, – Проектом Європейська дослідницька мережа: «Social Enterprise: A new model for poverty reduction and employment generation. An examination of the concept and practice in Europe and the Commonwealth of Independent States» [4], було розроблено рекомендації щодо створення сприятливих умов розвитку соціального підприємництва, а саме юридичне визнання різних організаційно-правових форм соціальних підприємств, встановлення податкових пільг для соціальних підприємств, реалізація сприятливих форм взаємодії з громадськими організаціями, особливо при виробництві товарів і послуг суспільного характеру, створення сприятливого середовища для соціальних підприємств.

Також були надані рекомендації уряду країни для подальшого функціонування соціального підприємництва. Серед них створення сприятливих правових і податкових умов розвитку соціального підприємництва і створення інституціонального середовища для соціальних підприємств [2].

Експерти стверджують, що законодавство, яке регулює підприємницьку, господарську або комерційну діяльність НПО в Україні, чи не найліберальніше у Східній Європі [5]. По-перше, НПО мають право займатися господарською діяльністю й отримувати доходи від своєї основної діяльності. По-друге, НПО можуть самостійно засновувати підприємства, а також брати участь у корпоративних правах. По-третє, існує певний перелік пасивних доходів НПО, що звільняються від оподаткування, – дивіденди, страхові виплати, оренда, роялті. Звільнення від оподаткування, а також безповоротна та поворотна фінансова допомога НПО, технічна допомога міжнародних організацій, безоплатна передача товарів, робіт та послуг – на користь НПО. А ще все те ж соціальне контракування з місцевою владою – виконання робіт на користь громади, сплачених із місцевих бюджетів, – дотації, субсидії. Тому можливості НПО залежать від грамотно складеного статуту, що має містити вичерпний перелік видів основної діяльності та коду неприбутковості.

Таким чином, соціальне підприємництво з одного боку на разі чи у перспективі спрямоване на отримання прибутків, але при цьому підпорядковується потребам гуманітарної сфери. Виникнення такого виду підприємництва наочно ілюструє той факт, що максимізація прибутків неможлива на недотримання прав людини і відсутності рівного доступу до суспільних благ. Отже, гуманітарна політика не є відірваною від свідомості фінансизму, адже вона ставить за мету забезпечення всезагального добробуту, який є підґрунтям для розбудови фінансової економіки.

Список використаної літератури

1. Ільїн В.В. Фінансова цивілізація. – К.: Книга, 2007.
2. Андрущенко А., Рябець І. Соціальне підприємництво як інноваційний механізм підвищення якості життя найбільш уразливих прошарків населення. // Харків: Соціопростір №1'10, 2010.
3. Арапетян А., Архипчук О. Чисті прибутки соціального підприємництва. // Львів: Практика Управління № 7, липень 2008.
4. Материали исследования, проведенного Региональным бюро ПРООН для Европы и СНГ совместно с EMES – Проектом Европейская исследовательская сеть: «Social Enterprise: A new model for poverty reduction and employment generation. An examination of the concept and practice in Europe and the Commonwealth of Independent States» [Текст]. –2008. – С. 191.
5. Скіпальський А. Соціальне підприємництво: бізнес для бідних, або еволюція свідомості // Дзеркало тижня. – 2006. – 27 травня – 2 червня (№ 20 (599)).
6. <http://www.niss.gov.ua/>- Національний інститут стратегічних досліджень
7. <http://www.oxfam.org/en/policy/humanitarian-policy-notes> – Oxfam International, Humanitarian Policy Notes.

РОЗДІЛ 4

ЕКОНОМІКА ЗНАНЬ: НОВІ ІДЕОЛОГЕМИ СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

*В. П. Мельник,
доктор філософських наук, професор,
декан філософського факультету
Львівського Національного університету
імені Івана Франка, м. Львів*

НАУКА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНА ЦІННІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Зазвичай у структурі цивілізації як соціокультурного феномену вирізняють цілісну систему взаємозв'язаних елементів – раціонально та традиційно обґрунтовану сукупність певних принципів і норм організації життєдіяльності суспільства, власні літературні й фольклорні надбання, історично напрацьовані та інтелектуально експліковані морально-правові імперативи і цінності. Для європейської спільноти, яка одержала сучасні цивілізаційні виміри та обриси й утримує їх близько 300 років, визначально важливою іманентно-субстанційною означеністю є незнищенне прагнення до постійного, всеохоплюючого і тотального перетворення оточуючої природної та соціальної дійсності. Зауважимо: названа сутнісна риса європейської цивілізації виявляється і в тому, що здатність до предметно-перетворювальної діяльності укорінена в самій сутності людини, власне, і становлячи таку сутність “людського в людині”. Окрім цього, в тотальності предметно-практичної діяльності змінюється, трансформується і сама сутність людини. Незмінно-універсальною рисою й атрибутивною визначеністю людини як такої залишається її предметно-практична перетворювальна здатність освоєння світу та віднаходження (або прагнення віднайти) свого місця і призначення в ньому.

Чинниками, котрі слугують основою й засобами реорганізації та трансформації дійсності, системно-організуючими та визначаючими сутнісні виміри та парадигмальні характеристики європейської спільноти, є наука і техніка, тобто специфічний науково-технічний раціоналізм як своєрідний європейський спосіб теоретичної реконструкції дійсності й організації системи життєдіяльності людини та суспільства. Уже в останній чверті ХХ ст. наука та її технологічне застосування стали визначальним фактором розвитку сучасного суспільства. Йдеться не лише про масштаби науково-технічної детермінації цивілізаційних змін, а, власне, про науково-технологічну обумовленість цінностей сучасної цивілізації. Для такого техногенного типу суспільства сенсовизначальними цінностями стають чинники новизни й інновації, а не рутинності та статичності. Нормою стає не канон, а творення нового як предметний вираз об'єктивного буття суб'єктивно сконструйованих цілей.

Отже, наука і техніка виникли як відповідь на певну потребу суспільства в істинному знанні про світ та можливості його перетворити згідно з науковими досягненнями. Очевидно, і про це чимало вже написано, наука та техніка, по суті, визначають розвиток практично всіх сфер суспільного буття, наближаються до меж культури як такої в діяльному і технологічному розумінні останньої.

Наголосимо, що наука – укорінена в саму суть, нерідко являючись, власне, такою суттю європейської культури. Дослідження витоків процесу становлення та розвитку науки покликані відповісти не лише на питання, що належать до сфери логіко-гносеологічного та методологічного характеру, а, ймовірно, і дати відповідь на смисложиттєві й ціннісні виміри європейської цивілізації. Інтерес до науки як соціального інституту епістемного феномену, вочевидь, має не тільки теоретичний, а й практичний інтерес. Для нас важливо засобами філософії виявити особливості розвитку науки, оскільки саме з'ясування філософсько-методологічних засад науки дає відповіді на питання про механізм розвитку науки, докорінних змін в її гносеологічних можливостях.

Понад півстоліття назад, напередодні грандіозних змін у технологічному базисі європейської цивілізації, Ф. Франк справедливо зазначив, що радикальні зміни в поясненні світу з погляду буденного здорового глузду відбулися під впливом визначних наукових досягнень – неевклідової геометрії, теорії Ньютона, теорії відносності тощо. Наукові досягнення не лише кардинально змінювали теоретико-концептуальний сутнісний вимір світу, а й одночасно виступили предметним чинником технологічного прогресу. Останній трансформує і світ буття людини, і її внутрішній світ. Тобто, наука визначає якщо не сутність, то, принаймні, задає парадигмальні виміри, архітекtonіку сучасної цивілізації. Експлікація сутнісних характеристик природи науки може стати ключем розуміння проблемних ситуацій цивілізаційного процесу. У свою чергу, кожен, “хто прагне досягнути задовільного розуміння науки ХХ століття, повинен добре освоїтися з філософською думкою. Однак він згодом переконається, що це відноситься і до всебічного розуміння науки, яка існує в будь-який період історії”²¹.

Звернення ж до історії філософії й історії науки розкриває цікаву та драматичну історію “стосунків” філософії і науки. Постійно прагнучи вирватись з обійм матері-філософії, стати дорослим і визначальним культурницьким феноменом, наука з такою ж постійністю демонструє й іншу тенденцію – щораз на крутих поворотах історії науки, коли змінюються парадигмальні засади її розвитку, вона не лише звертається до філософії як своєї підойми, історико-генетичного джерела й основи розвитку, актуалізує

---

²¹ Франк Ф. Философия науки. Связь между наукой и философией. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – С. 42.

аналіз фундаментальних філософських проблем, а сама народжує важливі, часто смисложиттєві філософські питання.

Видається, достатньо повний образ науки може бути експлікованим на перехресті двох планів її аналізу – філософсько-методологічного аналізу науки як епістемного феномену та філософсько-гуманітарного дослідження науки як системотворного чинника європейської цивілізації. Передусім необхідно звернути увагу не тільки на парадигмальну роль науки, науково-технічної раціональності в контексті сутнісних вимірів європейської цивілізації. Важливо виявити атрибутивний характер наукового знання, в тому числі науки загалом, до, власне, розвитку європейської цивілізації.

Особливий інтерес викликає аналіз антропологічних вимірів гносеологічної проблематики. Річ у тому, що з-поміж визначальних рис та характеристик людської природи, які фундаментальним чином визначають зміст і цінності людської діяльності, є незнищенне та непереборне прагнення людини до творчості, творення нового. Людина не просто “рухається” за законами, “мірками” природи – інакше вона завжди залишалась би в її “обіймах” і належала виключно до біологічного виду. Сама суть людини, яка відрізняє її від усіх інших живих істот, – віднайти зразки та норми, котрі як закон або правда життя, становлять ціннісно-сміслову парадигму людського буття. Тобто, творчість і творення нового, з одного боку, спрямовані на конструювання певних нових смислів, а з іншого – така діяльність неможлива без опертя на певні об’єктивні закономірності. Цікаво, що такий пошук зовнішніх чинників, які становлять об’єктивну основу суб’єктивного освоєння світу, не завжди має прагматичний характер. С. Кримський слушно зазначає: людина має об’єктивно зумовлену “абсолютну потребу в істині, в яких би примарних формах ця потреба не відбувалася.

Істина завжди була найбільш збуджуючим, “мутагенним” чинником людської історії, під гаслом якої проходили радикальні зрушення історичного процесу, повстання, реформи, революції. Якась незбагненна сила підводила криваві, зло каверзні та свавільні діяння людей під, хай примарний, але неодмінно привабливий ідеал істини. Раціональною формою цього ідеалу і виступає наука з усіма корисними та бентежними наслідками свого впливу на людську цивілізацію.

Наука має свою “малу батьківщину” в Європі, але з самого початку заявляє про себе як про універсальну силу, ареною якої може бути увесь світ. Це особливо чітко виявляється в нашу епоху глобалізації, що фактично стала парадигмацією європейської цивілізації в параметрах науково-технічної революції як умови виживання в сучасному світі”¹.

---

¹ Кримський С. Б. Запити філософських смислів. – С. 148.

Природа людини може бути розкрита, а, отже, і зрозуміла, якщо з'ясовано її корінні інтереси та потреби. Власне, вони є рушійною силою цілепокладаючої активності людини. Коротко висловлюючись, можна сказати: “Яка людина – такі й потреби. І навпаки: які потреби – така й людина”. Серед основних потреб людини – вітальних, соціальних та ідеальних – останні виражають внутрішню незгасну (і до кінця незрозумілу), немеркантильну потребу пізнання – пізнання світу та сенсу буття. Найважчий тягар і гріх людського існування – нерозуміння. Нерозуміння світу, себе й інших. Потреба в пізнанні веде до розуміння світу та власних можливостей його освоїти. “Доки ми не визнаємо, що в глибинах людської душі наявне прагнення до пізнання, – зауважував Г. Башляр, – яке розуміється як обов’язок, ми завжди будемо схильні розчиняти це прагнення в ніцшеанській волі до влади”¹.

Пізнання є атрибутивно-визначальною сутнісною рисою природи людини. Наукове пізнання стало чинником, який визначає можливості буття людини та його межі. “В людині насправді присутнє те, що ми могли би назвати істинним прагненням до знання. Знання, власне, і є *чинником життя*”².

Наукова раціональність як укорінена субстанційна характеристика людини стала потужним фактором пізнавального осягнення світу та конструювання нової цивілізаційної реальності – європейської спільноти. Окрім цього, евристичні можливості наукової теорії полягають у тому, що вона має здатність до передбачення ще не встановлених досвідом явищ, спонукає до їхнього дослідження, прогнозує події, які з певною ймовірністю можуть відбутися.

Тобто, по суті, в природі людини закладена здатність не лише творити нову штучну реальність, а й, залежно від потенціалу раціональності (в поєднанні з ірраціонально-персоналістськими чинниками), “бачити” реальність завтрашнього. Наукове освоєння світу відкриває горизонт людського буття, робить реальною дійсність майбутнього.

У соціальному сенсі з розвитком науки пов’язане формування своєрідного феномену – міфу про рятівну та визначальну місію науків історії європейської цивілізації. Віра в науку як вище благо та вищу цінність стосовно перетворення природи та модернізації соціальних відносин виникла не випадково. Це радше прагнення секуляризованої суспільної свідомості віднайти й утвердити новий ціннісний центр і опору людської життєдіяльності, сконструювати надійні основи цілепокладання та керівництва людською діяльністю.

Оцінка науки й заснованого на науковому раціоналізмі певного типу світосприйняття і соціальної організації суспільного життя як визначальних системоутворюючих чинників має на те об’єктивні підстави. Незважаючи на важливу роль правової культури і християнських цінностей у розвитку

---

¹ Башляр Г. Новый рационализм. – М.: Прогресс, 1987. – С. 328.

² Там само. – С. 334.

європейської культури, не вони, а наука як соціальний інститут і продукований нею технологічний прогрес детермінують суспільні виміри та тенденції еволюції європейської цивілізації впродовж останніх двох століть.

Проблема культурної цінності науки і техніки для сучасного суспільства – частина вагомого завдання вибору свого історичного шляху, становлення та розвитку національної самосвідомості в реаліях динамічно змінюваного світу. У наукових дослідженнях, присвячених цій проблемі, домінує погляд про визначально важливу роль науки і техніки у становленні та розвитку основних тенденцій західної цивілізації. Однак видається, що здебільшого такий аналіз недостатньо ґрунтовний, оскільки не з'ясовує природу науки і техніки, їх атрибутивно-укоріненого характеру стосовно життєдіяльності людини та визначальну роль у формуванні нових смислотвірчих цінностей техногенної цивілізації.

Утилітарно-прагматичний образ науки, проти якого головно спрямована сучасна критика раціоналізму, суттєво відрізняється від образу, створеного класичною наукою. Сучасні критики науки нерідко прагнуть виокремлювати породжені техногенною цивілізацією характеристики науки зі самої її сутності. Джерело дегуманізуючого впливу науки вбачають передусім у настанові на панування над природою, нібито визначально притаманній науковому раціоналізму. Зазначимо, що інтенцію на таку парадигму освоєння світу заклала не наука як соціальний інститут, авиплеканий епохою Відродження ідеал людини-творця. Утвердилася світоглядна настанова на можливість не опановувати обставини, а панувати над світом, перетворюючи його. Відоме беконівське гасло – “Знання – це сила” часто інтерпретують як укорінений у самій сутності науки імпульс до нічим не обмеженого підкорення природи з допомогою науки (знання).

Цілком логічне запитання: чи мислилися фундаторами Нового часу такий прагматичний образ науки та виключно технократично-прагматична перспектива історичного процесу?

Звертання до праць фундаторів науки Нового часу, котрі сформулювали цілі та ідеали науки, породжує сумнів у справедливості твердження про неспівмірність та несумісність ідеалів науки з гуманістичними цінностями, завданням вивільнення людини від стихії природних сил і соціальних обставин.

Так, ще Р. Бекон не міг розуміти й інтерпретувати науку в прагматично-техніцистському ключі, оскільки це твердження несумісне з духовною атмосферою пізнього Середньовіччя та соціально-економічними реаліями того часу. Цей період християнського філософування органічно пов'язаний із платонівсько-сократівською традицією, для якої пізнання і любов до істини – умова добродісного життя людини, а не інструмент влади й панування. Зокрема, Р. Бекон ще не відділяв знання від мудрості й силу знання – мудрість –

вбачав у його впливові на моральність людини. Розум, на думку Р. Бекона, є вказівником праведної волі, його завдання – скеровувати її до спасіння. Для того, щоби творити добро, необхідно його знати, а щоби уникати зла, потрібно його розрізняти. Немає нічого більш гідного, ніж вивчення мудрості, яке відганяє темряву невігластва. Доцільність усякої діяльності, а тим паче її організації, згідно зі засадами раціональності, на думку фундаторів філософії Нового часу, слугували визначальним чинником досягнення доброчесності – відповідали вищим моральним прагненням Людини.

Науковий раціоналізм виявився одним із визначальних системоутворювальних, чинників європейської цивілізації. Саме завдяки йому романтичне переконання про необмежені перетворювальні потенції людини, яке утвердилося в епоху Відродження, стало домінуючою соціально-технократичною теорією ХХ ст. З одного боку, ми розплачуємося за погордливу впевненість у необмеженості нашого панування над природою та можливості ідеального переоблаштування соціального світу, з іншого – діяльність, у якій розгортається буття людини європейської культури, все більше визначає наука.

Розвиток природознавства, а відтак на його основі технологічного поступу, заклали базис інтенсифікації соціальних процесів. Вплив технології на соціальний розвиток виявився уже в наслідках наукової революції XVII ст. У загальному плині історії людської культури, загальних уявленнях про неї, – писав В. Вернадський, – немає рівного за впливом перелому, який здійснено людством в європейській цивілізації як наслідок входження точного знання в її життя. Саме використання науки та науково-практичних технологій уперше привело в “багатотисячній її історії до нових, нечуваних раніше форм і укладів побуту та суспільного ладу. XVII сторіччя стало початком нового часу, входження в історію людства нової сили, яка її змінює, – наук про природу та тісно з ними пов’язану математику”¹.

Становлення та розвиток природознавства виявили тотально-детермінуючий вплив практично на всі основні сторони розвитку суспільства. Особливий інтерес викликає передусім зміна базових форм організації життя суспільства. На вагомому соціокультурному значенні наукових революцій, зокрема і XVII ст., наголошував Б. Рассел: “Майже все, чим відрізняється новітній світ від попередніх сторіч, постало завдяки науці, що у сімнадцятому сторіччі мала найнаочніші досягнення... Новітній світ – принаймні там, де йдеться про розумові обрії, – зародився в сімнадцятому сторіччі”². Саме тому і кризові явища в культурі небезпідставно пов’язують із науковим розвитком, розчарування в культурі усвідомлюється як недовіра до науки та її можливостей розв’язувати проблеми, що постають перед сучасною людиною.

¹ Вернадский В. И. Избранные труды по истории науки. – М.: Наука, 1981. – С. 215.

² Рассел Б. История западной философии. – К.: Основи, 1995. – С.441.

Характерною особливістю кризи теперішньої європейської цивілізації є і те, що в її орбіту втягнуті всі сфери життєдіяльності людини, за масштабами вона охоплює увесь світ. Оскільки джерела кризи мають витoki з другої, штучноствореної людиною природи, то цілком логічно вістря невдоволення та недовіри обернене саме до неї, до того типу культури, яка спричинилася до формування сучасної європейської техногенної цивілізації. У цьому сенсі Р. Гвардіні справедливо наголошує: “Сьогодні сумніви та критика постають із середини самої культури. Ми їй більше не довіряємо. Ми не можемо більше, як це робив новий час, сприймати її як наш субстанційний життєвий простір і надійний порядок життя. І вже поготів ми не бачимо в ній – як в ”об’єктивному дусі” – втілення істини нашого буття”¹.

Х. Ортега-і-Гасет, розглядаючи причини та суть кризових явищ в європейській цивілізації ХХ ст., визначив їх як феномен “життєвої дезорієнтації”, коли людина, по суті, “загублена” в цьому суспільстві й не знає, “за яким годинником іде життя”. Система цінностей, що донедавна була інтегративно організуючим началом життя, надавала йому гуманістичну цінність та осмисленість, раптом губить свою стійкість і переконливість. Розвиток сучасної цивілізації породжує невідповідність між можливостями, які відкриваються нею, та здатністю людини справлятися з ними. На відміну від попередніх цивілізацій, котрі гинули або вступали у фазу стагнації від недосконалості принципів суспільної організації та дегуманізуючого впливу техніки, європейська цивілізація, хитається з іншої причини – в наші дні сама людина не витримує. Вона не в змозі йти в ногу з власною цивілізацією, парадигмальні засади якої “задаються” науковою раціональністю та технократичним способом організації соціального буття².

За влучним виразом Х. Ортеги-і-Гасета, сучасну ситуацію можна охарактеризувати поняттям “вертикальної навали варварів”³. Варваризація як процес, деконструктивний за природою, відбувається не за зовнішніми причинами від сторонніх чинників, а піднімається з надр сучасної цивілізації, не здатної впоратися з нагальними проблемами. Оскільки сьогодні наука і техніка є не просто складовою частиною культури, а системостворчим центром культури, всієї європейської цивілізації, аналіз цілей науки, їх співвідношення з гуманістичними цінностями нашого буття набуває ознак актуально важливих і практичних.

Передусім варто назвати таку фундаментальну рису сучасності, як глобалізацію сучасного суспільства. Ці широкомасштабні зміни пов’язані, на наш погляд, насамперед із появою нової техніки та технології, високими

¹ Гвардіні Р. Конец нового времени // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 151.

² Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Х. Ортега-і-Гасет. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 46–83.

³ Там само. – С. 43.

темпами їхнього розвитку та масовим, інтенсивним характером поширення, проникнення практично в усі сфери життєдіяльності людини. Виникають нові етапи масової комунікації, передачі та збереження інформації, що суттєво трансформують характер просторово-часових обмежень комунікативних процесів.

Історія людства стає глобальною історією. Раніше вона, зауважує В. Стьопін, була історією окремих, багато в чому ізольованих, автономних сфер культури, науки, релігії. Усі такі історії, хоч цього дуже прагнули Г. Гегель та інші відомі філософи, з великими “напругами” вдавалося зводити до єдиних основ. Тепер історія перетворюється на універсальну, єдину історію усього людства як інтегрованого цілого. Така історія глобалізується. Все, що відбувається в культурі окремих спільнот або країн, переростає їхній локальний статус і набуває самостійної значущості в широкому соціальному масштабі, резонує, відбивається на соціально-культурницькому розвитку інших країн, нерідко усього світу.

Тенденція глобалізації обумовлена формуванням у межах європейсько-соціально-культурного простору техногенної цивілізації. Це методологічне зауваження має принциповий характер стосовно аналізу новітніх цивілізаційних процесів, а головне – розуміння механізмів і причин глобалізаційних тенденцій.

Парадигмальні засади формування контурів сучасної техногенної цивілізації простежуємо ще в античному світі, – а саме у ньому закладено основи теоретичного мислення та демократії. Можливість вільного зіставлення власних висновків з існуючим уже теоретичним доробком, критичне осмислення своїх та інших думок підривали засилля авторитаризму й відкривали можливість осягнення істини практично для всіх. Цей чинник у поєднанні з практикою універсалізації використання досягнень абстрактної думки – понять, по суті, визначили вектор і структуру подальших цивілізаційних змін, стали новим фактором регуляції суспільних відносин та способів освоєння світу.

В ієрархії цінностей техногенного суспільства пошук нового, загалом інноваційна діяльність є визначальною, системоутворювальною в сукупності інших видів діяльності. Для техногенної цивілізації екстенсивний розвиток історії замінюється інтенсивним, просторове існування – часовим. Резерви росту поповнюються вже не внаслідок розширення культурних зон, втягування у перетворювальну діяльність нових і нових матеріальних ресурсів, а внаслідок перебудови самих основ попередніх способів життєдіяльності¹.

---

¹ Стетин В. С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – С. 19.

Творення нового штучного світу, власне, сама людська здатність до творення як така і є своєрідною “пружиною розкручування” динаміки тотального перетворення в епоху Нового часу. Вона стала можливою завдяки “підготовчій” роботі, здійсненій у попередні епохи і, передусім інституалізації науки як специфічного способу освоєння світу.

Зауважимо насамперед зміну уявлень про людину як духовну і творчу особистість з притаманною їй автономією волі. Ідеологія християнської філософії формувалась на принциповому несприйнятті розуміння й інтерпретації людської особистості передусім як природно-космічної істоти, як “пилинки” всесвітньо-космічного законотворення. Філософський подвиг і своєрідність раціоналістичної етики Сократа є, радше, винятком з тотально домінуючого космоцентризму у філософсько-світоглядних пошуках давніх греків. Породжений ним напрям етико-морального філософування, що розвивався схоластичною школою, “запліднив” філософсько-світоглядні шукання у пізніший, християнський час своєю спрямуванням на творчі та духовні виміри людського буття, її незвідності виключно до природних основ.

Середньовічна філософія, яка має і точнішу характеристику – християнська, по суті (і без перебільшення), завершила етап “дорослішання” європейської цивілізації, інституалізувала культурницьку (насамперед у культурних вимірах) парадигму її подальшого розвитку. Християнська філософія з її опорою на ціннісно-духовний дискурс “*вирвала*” людину (а отже, і людство) з її предметно-космічного, природного буття, вивершила цінності космосу душі людського існування як вищий щабель над порядком (законом) космосу і створила закономірно-логічний етап сходження до Абсолютної Істини.

Констатуючи визначальну роль науки у формуванні цінностей сучасного світу, зазначимо водночас у контексті нашого розгляду два стрибки, два епохальних, фундаментальних звершення, що передували і значною мірою обумовлювали “входження” європейської цивілізації в епоху техногенного суспільства:

1. Людство подвоює можливості пізнання завдяки долученню до чуттєво-образного освоєння – понятійно-абстрактного. Людина почала відображати світ природи за допомогою понять, що стало своєрідним подвоєнням можливостей осягнення світу – світ реальний поза мною і витворений у мисленні світ ідеальних образів. Думається, цей період “дорослішання людства” ще недостатньо вивчений. Особливу увагу необхідно звернути на виключно важливу роль християнського вчення, власне, у формуванні теоретичних понять, передусім загальних.

2. Другий стрибок – це, власне, перетворення науки на інструмент не лише пізнання й освоєння природи, а й її тотального перетворення. Ця подія в

історії європейської цивілізації обумовлена дуже важливою віхою – Середньовіччям, а точніше – поширенням християнства. Християнська філософія, християнська культура, характерні тим, що людина розуміється створеною за образом і подобою Бога, а отже, зміцнюється і поширюється культ людини-Бога та культ любові до Христа як мірила найвищих, істинних цінностей, культ людського розуму, здатного зрозуміти й досягнути тайну Божественного творіння. Згодом, в епоху Ренесансу, на основі відродження античної традиції відбувається формування уявлення про людину передусім як творчу одиницю. Людина – творець, межі її діяння неосяжні. Причому, по-перше, асимілюється ідея богоподібності людини, і, по-друге, людина, має інструмент діяння – свій розум, а точніше – науковий раціоналізм.

Саме з цього моменту заклалася культурна матриця техногенної цивілізації. Так виник тип розвитку, ґрунтований на прискореній зміні природного середовища, конструюванні нового предметного світу буття людини, зокрема й соціального. У межах техногенної цивілізації задається новий вектор людської активності. Предметно-перетворювальна діяльність розглядається як головне призначення людини, визначальний чинник її самовираження та самоствердження. Творення не просто мистецького світу, а насамперед штучного, технічного середовища, що посилює владу людини над зовнішнім світом або іншими людьми, інтерпретувалось як вищий вияв людського у людині.

Вплив техніки на розвиток людини та суспільства масштабніший і глибинніший, аніж це видається на перший погляд. Йдеться не лише про технізацію практично усіх сторін життєдіяльності людини та суспільного буття. Техніка, розвиток технології трансформують смисложиттєві цілі й цінності людини, визначають парадигми якісних перетворень соціуму. Технічні інновації є, по суті, визначальними чинниками найзначніших соціальних революцій, що приводять до зміни типу культури. Пригадаймо хоча б оволодіння античним світом секретів технології масового виробництва заліза, яке стало пружиною соціальних змін. Виявляються переваги заліза перед міддю і бронзою передусім не у її твердості, а у відносній дешевизні та масовій доступності виробництва. Розповсюдження залізних знарядь поширили масштаби та географію землеробства, суттєво піднесли його продуктивність, а це, у свою чергу, спричинило вдосконалення суспільних змінкласичного рабства. Таких прикладів детермінації суспільних змін технічними інноваціями достатньо у кожній історичній епосі, що і дає підстави бачити в ній не випадковість, а закономірність.

У сучасному світі технологія перетворилась на визначальний чинник не тільки новітніх форм соціальної організації суспільства, а й чинник кристалізації та вибору цілей соціального розвитку. Нові технології

відкривають небачені раніше можливості соціального поступу, і боротися з технологічним прогресом, чи заперечувати його – просто безглуздо. Проблема полягає в іншому: технологічні інновації мають стати не самоціллю, а спричинитися до створення відповідних умов духовного вдосконалення людини й інституалізації людством ефективних соціальних форм своєї організації для досягнення людиновимірних цілей. “Існує непохитна закономірність у тому, – зазначає А. Вайтхед, – що цивілізація, в якій немає будь-якої високої цілі, впадає в розкіш або ж занурюється в монотонну одноманітність, у якій гасне всяке живе почуття”¹.

Для сучасного європейського суспільства технізація практично всіх сфер життєдіяльності людини і технократизм як своєрідна парадигма, організуючий принцип способу діяльності набули не лише всеосяжно-екстенціонального характеру, а, по суті, значною мірою обумовлюють тенденції розвитку сучасної цивілізації. Під їх тиском окремі явища чи процеси переростають локальні або регіональні виміри і набувають загально-соціального, навіть планетарного, загальносвітового масштабу.

Йдеться насамперед про глобальні проблеми сучасності, від перебігу та розв’язання яких залежить і доля кожного окремого “Я”, і водночас буття нашої цивілізації загалом. У цьому суть глобальних проблем сучасності. Їх парадигмальна означеність полягає не тільки в кількісних вимірах, а передусім у тому, що відбуваються якісні зміни в структурі буття людини та світу. Найголовніше – нівелюються і перериваються процеси усталеності й традиційності, в соціумі трансформуються моральні та смисложиттєві цінності людини і спільнот. Унаслідок масштабної перетворювальної діяльності, яка стала співмірною з процесами геологічного масштабу, людство впритул наблизилось до межі, що демаркує буття та небуття.

З-поміж проблем, котрі суттєво змінили життєвий контекст людського існування, вирізняється, безсумнівно, екологічна. Саме у зв’язку з кризою раціоналізму як способу осягнення та перетворення природної й конструювання соціальної дійсності, що особливо гостро постав після Другої світової війни, та загрозою екологічної катастрофи людство поступово відмовляється від утопії безсмертяжиття на Землі. Нарешті людство усвідомлює реальність імперативів життєдіяльності. Значною мірою вони спричинені обмеженістю природних ресурсів як основи суспільного буття. Домінуючу в науковій літературі природоохороннопроблематику змінює адекватне осягнення суті екологічної проблеми – не тільки в аспекті забруднення чи деструктивного технологічного втручання, а передусім як порушення процесів самовідновлення та саморегулювання у природних екосистемах.

---

¹ *Вайтхед А.* Избранные работы по философии. – М.: Прогресс, 1990. – С. 482.

Усе більше утверджується точка зору про необхідність переходу від стратегії "підкорення природи" до концепції "виживання" за умов тотального олюднення довкілля, від техногенного етапу розвитку цивілізації до антропогенного. Так, український філософ М. Кисельов наводить необхідні передумови і чинники переходу для досягнення усталеного розвитку, які виокремлені у Доповіді міжнародної комісії щодо навколишнього середовища¹. Серед наведених чинників пріоритетне місце посідають заходи політичного фінансово-економічного та технологічного характеру.

Зауважимо надзвичайно широкий і комплексно розроблений перелік заходів світової спільноти, необхідних для забезпечення стабільного розвитку, стратегії виживання. Наголосимо на такому моменті: проблема виживання мислиться передусім як політико-технологічна, а не проблема духовності, моралі. Людина потрапляє в полон свого таланту, атрибутивної здатності – творчої діяльності. У ній насамперед виокремлюється й абсолютизується здатність виходити за межі людської суб'єктивності та перетворювати зовнішній світ. Людина в реаліях сучасного світу перетворюється на "одно-мірну", духовно й естетично нерозвинену. Вона зникає і перетворюється на засіб виробництва. Від "царя природи" залишаються лише ролі, професії, функціонально-виробничі здатності, а людське буття набуває ознак абсурдності.

Тому цілком аргументований висновок про те, що діяльний принцип розуміння людини недостатній. Він з необхідністю має бути доповнений "буттєво-онтологічним підходом, який не виходить із суб'єктивно-об'єктивного розуміння ставлення людини до світу, а апелює до більш глибоких рівнів людського буття"¹.

Реальні ознаки межовості існування людини спонукають до формування нової філософської парадигми. Згідно з нею, людина мислиться в органічній єдності з природною дійсністю, виражає взаємозалежність (кoeволюційність) розвитку природи та людини.

Антропологізація екологічної проблематики виявляється в тому, що науковий розум інтерпретується не як зовнішній до природної сили, а духовно-інтелектуальний внутрішній чинник саморозвитку системи "природа – людина", своєрідний конструюючий проєктант майбутнього з позиції ноосферної ідеології коeволюції. Йдеться не про пізнання як відображення, а як результат нашого експериментального діалогу з природою, коли "присутність" спостерігача-суб'єкта становить об'єктивну необхідну умову встановлення істини. "Інакше кажучи, на рівні синергетичного розкриття концепція

---

¹ Див.: Кисельов М. М. Феномен діяльності в реаліях сьогодення // Філософія. Антропологія. Екологія. – 2000. – Вип. 1. – С. 40.

¹ Булатов М. О., Загороднюк В. П., Малеев К. С., Солонько Л. А. Філософія ноосфери: Філософський зміст і сучасний смисл феномена ноосфери. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 146.

“експериментального діалогу” набуває вигляду нової стратегії пізнання, стратегії співучасті. І людина, і природа підкоряються загальним синергетичним закономірностям і можуть розглядатись як структурні компоненти єдиного процесу, що самоорганізується. З тією тільки різницею, що людина виступає як система, котра здатна розрізнити минуле та майбутнє вказаного процесу. Тим самим людина перестає бути чинником, від якого наукове пізнання повинне обов’язково відволікатись, а сам образ науки набуває людських вимірів”².

Особливість наукових стратегій сучасності полягає в тому, що наука моделює не один варіант можливого перебігу подій, “наставання” майбутнього у певних визначених реаліях. Науковий пошук не завжди і не обов’язково завершується успіхом – встановленням істини. Пліуралістичність неklasичного образу сучасної науки якраз оперує з різними та рівнозначними підходами розв’язання проблемних ситуацій, які узгоджуються за принципами доповнюваності й компліментарності.

Зміна екологічної парадигми має трансформувати не просто перетворювально-споживацьке ставлення людини до природи, а передусім надати цьому відношенню людиновимірному, духовно-морального масштабу. Більше того, постає мета переглянути “ролі” людини та природи у нестримному технологічному поступі, який чомусь беззаперечно вважають цивілізаційним, а нерідко – критерієм культурницької прогресивності суспільств. Йдеться про ставлення до природи не тільки (і не стільки) як до джерела задоволення утилітарних потреб людини, безумовної біологічної основи її існування та розвитку суспільства, а насамперед – як джерела, основи утвердження людського в людині – вищих моральних і естетичних цінностей. Одночасно людина стане елементом саморозвитку природи як системи.

Людину не варто мислити в опозиції до природи, її необхідно розглядати в широкому соціоприродному контексті. На нашу думку, ідеологія стабільного розвитку, відповідно до якої бажаний стан соціуму – це не стільки зростання, скільки динамічна рівновага, є продуктивною в розробленні екологічної проблематики. Причому резерви стійкості системи черпаються не лише з природи як з єдиного чинника соціоприродної системи (він і дотепер є невичерпним джерелом), а із духовної сфери. Поняттям “сталий розвиток” фіксується неперервність процесу підвищення ефективності регульованого суспільного виробництва за умови забезпечення гармонізації розвитку всіх сфер життєдіяльності людини і суспільства, відтворення цілісної природної сфери, її здатності до саморегуляції та самовідновлення. Сутність життя немислима без потенції, можливостей до зростання. Однак удосконалення і

---

² Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – С.173.

зростання у принципі неможливі, якщо не забезпечений основний склад, його стабільність, постійність. Система, що не оновлюється, приречена на деструкцію та стагнацію. Отже, названа категорія означає передусім діалектичну єдність змінності й усталеності, засвідчує незворотність і закономірність змін, що відбуваються у світі в процесі забезпечення оптимальності взаємодії елементів системи як основи, умови неперервності таких змін.

Причини наших неузгодженостей у діалозі з природою, очевидно, – не в її спонтанно передбачених “відповідях” на “виклики” технологічного тиску і навіть не в технічному зростанні як такому, а, найімовірніше, – в самій людині, її ціннісно-світоглядних принципах організації своєї життєдіяльності. І насамперед – у розумінні природи як чогось зовнішнього людському (духовному), її інтерпретації лише як засобу технологічної діяльності. Утрата людиною духовних смисложиттєвих цілей спричиняє моральну деградацію, і виявляється – як це не звучить парадоксально та банально – у варварському ставленні до природи. Історія нашої цивілізації беззаперечно засвідчує: відношення людини і спільноти до природи – це вияв міри їхньої гуманності й прогресивності.

Для українського суспільства як такого сутнісною ознакою його внутрішньої природи, характеристикою глибинної ментальності є укоріненість у світ Землі. І часто іронічно-зверхні теоретизування над філософією українського хуторянства як символу відсталості та рудиментальності – це нерозуміння філософії життя українства. Саме воно відображає своєрідний світоглядний досвід не просто пристосування до природи і панування над нею, а набутий позитивний культурницький досвід узгодженості й гармонізацію життєдіяльності української спільноти з природою. Таке пристосування передбачає рівноправність, навіть благоговіння і любов. Тому й не дивно, що в українській духовній (поетичній, загалом мистецькій) традиції природа вшановується як матір. Термінологічно “природа” – “при – роді” означає укоріненість у зовнішній світ, це своєрідне органічне соціологізоване продовження буття природного в людській практиці. Тому так органічно вписалась в українську духовну культуру сковородинська філософія серця з ідеєю “сродності” (спорідненості).

На фоні екологічних кризових явищ тотально-загрозливих масштабів набуває проблема “екології культури”. Йдеться про зіткнення в одній площині етнонаціональної та техногенної культур сучасності, в іншій – культур різних спільнот. Технологічний розвиток стимулює не просто “зіткнення” різних культур, а інтенсифікує асимілятивні процеси. Унаслідок цього, зокрема в другій половині ХХ ст., з етнологічної карти світу зникло тисячі етносів.

Нині переконливо можна стверджувати, що технологічний прогрес значною мірою не просто обумовлює соціальні процеси, а й, по суті, ототожнюється з ними. Окрім цього, сучасні технологічні засоби моделюють і

посилюють практично всі функції життєдіяльності людини – від механічних до інтелектуальних. Це в свою чергу зумовлює реальність того, що вже нерідко людина стає додатком функціонування технічних систем.

Людський прогрес мислиться передусім як приріст перетворювальних можливостей людини. В їх основу покладено здатність людського розуму раціоналізувати діяльність засобами конструювання техніки (технології) відповідно до встановлених закономірностей зовнішньої світобудови з метою перетворення (і творення) дійсності. Самий же розвиток людини інтерпретується виключно як приріст його розуму. Раціональність буття, людської діяльності визначається насамперед тим, що вони організовуються згідно зі смисложиттєвими цілями людського існування. Для цього можливе використання гранично широкого ресурсу технологічних засобів. Однак не тільки раціональних чинників, тобто таких, котрі ґрунтуються на пріоритеті розуму як самостійної суб'єктивної реальності, що має власні логіко-концептуальні структури, – закони і принципи.

У цьому контексті варто зупинитись на двох аспектах. По-перше, на маргінес розгляду виносяться роль і можливості власне людського (духовного) чинника, якому належить (або має належати) чи не вирішальна роль у побудові раціоналістичних схем діяльності, передусім через постановку (вибір й інституалізацію) смисложиттєвих цілей та ідей. По-друге, розглянемо характер їх опредметнення. Саме тому, коли на сучасному етапі ми відзначаємо як песимістичну перспективу цивілізаційного процесу, що пов'язана з неминучою загрозою обмеженості (актуальною вичерпністю) природних ресурсів, доцільно звернутися до практично невичерпного джерела цивілізаційного поступу – духовності людини. Раціоналізм як принцип тотальної абсолютизації можливостей науки детермінувати параметри буття людини у світі неодноразово виявляв свої обмеженості. І навіть більше: крім технократизму як способу побутування людини, коли, по суті, відбувається перетрансформація дихотомії “засіб – ціль”, викристалізовується інша тенденція. Наукове пізнання із засобу самоутвердження та самореалізації людини перетворюється на самодостатній процес, де людина з її можливостями стає лише засобом розвитку науки. Можливо, це ознака нового явища – “наукотехнократизму”.

Сучасне світоглядне розуміння цивілізаційного процесу, джерелом розвитку якого є не лише раціональні, а й духовно-ірраціональні чинники, відкриває перспективу побудови нових моделей і перспектив розвитку технологічного процесу – повороту від технократизму як принципу самоорганізації європейського суспільства до ідеології реального гуманізму з перспективою виживання людства. Цілком очевидно, що три найбільші небезпеки ХХІ ст. – знищення природного середовища, руйнація людської особистості, дегуманізація людської культури з елімінацією її етнонаціональної

складової – не можуть бути подолані без використання усіх інтелектуальних і духовних потенцій людини та людства.

Низка цінностей, народжених наукою, стали невід’ємною частиною соціокультурних цінностей європейської цивілізації. Йдеться передусім про поняття істинності як цінності й характеристики наукового знання, релевантності, простоти, об’єктивності, аргументованості, критичності, наукової толерантності, що вийшла далеко за межі власного наукового поля. Окрім цього, на противагу прагненням протиставляти науку та цінності, відбувається парадигмальний зсув до соціокультурного образу науки, співвіднесеності логіко-методологічних і гносеологічних проблем із цінностями культури та традиціями наукового співтовариства, розмивання жорстких меж між науковими і позанауковими формами знання.

Теперішню ситуацію передбачив свого часу А. Пуанкаре, зазначивши, що “мораль і наука в міру свого розвитку будуть чудово узгоджуватись одна з одною”¹. Ймовірно, якраз і відбувається той етап розвитку науки, коли за аналогією про теоретичне навантаження факту ми маємо досягнути морального навантаження раціоналізму.

С. Кримський слушно зазначав: “Потрібно мати мужність іти за розумом. Адже він може вести до розладу з дійсністю. А може породити і химери”¹. У цьому контексті доречні слова Дж. Піко делла Мірондоли зі знаменитої “Промови про достоїнства людини”, де автор вказує шлях до самовдосконалення як шлях до щастя в діалогічному поєднанні моральних і раціональних чинників: “...придушуючи наукою про мораль порив пристрастей і розсіюючи суперечками темноту розуму, ми очищаємо душу, змиваючи бруд невігластва та недоліків, щоби пристрасті не вирували необдуманно і не шаленів іноді нахабний розум”².

Неупереджений аналіз причин і механізмів зародження науки, формування науки як соціального інституту виявляє, з одного боку, атрибутивний характер їх появи стосовно природи західноєвропейської культури (наука приречена була “народитись” саме в Європі), з іншого – детермінуючий вплив наукового поступу не лише на зовнішні характеристики європейської дійсності, а й на внутрішньо-парадигмальні виміри європейськості. Власне, наука “ліпить” сутнісний образ не тільки сучасної Європи, а й її майбутнє.

---

¹ Пуанкаре А. О науке. – М.: Наука, 1990. – С.517.

¹ Див.: Кримський С. Б. Запити філософських смислів. – С. 107.

² Піко делла Мірондола Дж. Речь о достоинстве человека // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли: В 2 т. – М.: Искусство. – Т. 1. – С. 508.

*С. В. Синяков,
доктор філософських наук, професор
Київського національного транспортного університету,
м. Київ*

РАЦІОНАЛЬНЕ ТА ІРРАЦІОНАЛЬНЕ В ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ

Невтішна ситуація у світовій економіці не могла не отримати відображення в економічній науці: все частіше можна побачити скептичне ставлення як до економічної теорії, так і до економічної політики [2, с. 152-160]. З'явилося переконання в тому, що сучасна економічна думка відчуває труднощі в поясненні подій, що відбуваються в реальному світі, а також у здійсненні аналізу, придатного для економічної політики. Відбувається часткова відмова від концепції економічних суб'єктів як раціональних діячів, що позначається на методології економічного дослідження. Деякі вчені вважають причиною невдач панування дедуктивізму в економічній теорії та концепції науки взагалі [3].

Аналізуючи проблему взаємодії раціонального та ірраціонального в економічній науці, не можна не зупинитися на питанні ірраціональності економічних суб'єктів.

Як відомо, згідно з концепцією психоаналізу, «раціональне» складає досить невеликий шар у психіці людини. Решта простору зайнята «ірраціональним». Якщо цей висновок перенести на свідомість суб'єктів господарської діяльності та економічних відносин, то тут формується чимала кількість малодосліджених проблем. Кризові явища виявили безліч аспектів реалізації ірраціональних дій в економічній сфері життя суспільства.

Ірраціональна поведінка протилежна раціональній, «цілераціональному» (М. Вебер). Якщо для першої характерна ув'язка цілей з усвідомленням інтересів, конструюванням плану дій на основі розрахунку балансу можливих досягнень і витрат, то ірраціональна поведінка цього позбавлена. У її основі лежать психологічні механізми, побічно пов'язані з тверезим розрахунком. Здійснюючи такі дії, людина не контролює себе раціональним розумом, і лише потім, коли вона заспокоїться і відновить здатність до тверезого аналізу, зрозуміє всю свою неадекватність і свої помилки. В економічній сфері життя суспільства залишається набагато менше простору для ірраціональних дій, ніж в інших областях. Однак і тут, особливо в період економічної та фінансової кризи, створюються механізми ірраціональної поведінки. Наприклад, споживча поведінка людей на основі механізму наслідування відтворюється без будь-

яких роздумів. Індивіди не замислюються, що треба робити в стандартних ситуаціях: вони поведуться так, як це роблять навколишні люди. Під час фінансової кризи механізм наслідування вже не реалізується в покупці непотрібних речей, слідування моді і так далі, а здійснюється в операціях з вкладами, грошовими депозитами і різними цінними паперами. Під час підвищення курсу твердої валюти (долара, євро, фунта стерлінга та ін.) фінансові суб'єкти починають їх інтенсивно скуповувати, в періоди зниження курсу такої валюти – швидко обмінювати її на національні грошові знаки. З точки зору раціонального розрахунку, тверезого економічного аналізу все треба робити якраз навпаки. Такі ситуації нерідко пояснюються словом паніка. Термін «паніка» походить від імені грецького бога Пана, покровителя пастухів, пасовищ і стад. Його гніву приписувалася «паніка» – безумство стада, що кидалося у прірву, у воду через незначну причину. Виникненню паніки сприяє ряд факторів. Ними можуть бути втома, депресія, голод сп'яніння, довге безсоння або психічні потрясіння, але не тільки. До паніки призводять такі психологічні феномени, як крайній подив, велика невпевненість, свідомість власного безсилля перед невідвратною небезпекою, втрата довіри до лідерів, банківської системи, державних інститутів. Паніка починається з появи стимулу, що шокує: різкого зниження курсу національної валюти, гіперінфляції або політичних потрясінь, що активно впливають на економіку. Вона викликає потрясіння і сприйняття економічної ситуації як кризової. Стан розгубленості може посилювати спроба інтерпретувати і оцінювати події в рамках особистого досвіду шляхом згадування аналогічних ситуацій, наприклад, фінансової кризи 1998 р. або хаосу в Україні в 2004 р. Гостра необхідність швидкого пояснення стимулу і негайної дії заважає логічному осмисленню кризової ситуації і викликає страх. У цьому випадку може відбутися різке збільшення «критичної маси»: страх одних економічних суб'єктів відбивається іншими, що, у свою чергу, підсилює страх перших. Страх веде до зменшення впевненості і здатності колективно протистояти кризовій ситуації, створює відчуття приреченості. Невіра у можливість державного організованого порятунку викликає бажання врятуватися індивідуально. Паніка в кризовій ситуації – це індивідуалістична і егоцентрична поведінка економічних суб'єктів, спрямована на порятунок фінансів і активів будь-якою ціною: знайти в банку своїх людей, поділитися з фінансовими чиновниками, віддавши половину заощаджень заради порятунку іншої половини. У процесі паніки суб'єкти часто діють однотипно, наприклад, ошукані інвестори кидаються у двері одного офісу, шукають потрібних людей здатних їм допомогти і т.д. Все це є результатом циркулярної реакції навіювання, зараження, наслідування. Якщо одна людина побігла, то всі побігли за нею, сподіваючись, що той, хто біжить попереду, знає вихід. Тому паніка, як правило – групова поведінка. Незважаючи на те, що вона

має на меті індивідуальний порятунок, результатом є те, що індивіди, які рятуються таким чином, нейтралізуючи зусилля кожного, буквально топчуть один одного. Так, банківська паніка веде до того, що банк, що злегка похитнувся тоне, як торпедований корабель.

Важливу роль у поширенні форм ірраціональної економічної поведінки відіграє механізм зараження, люди заражаються вірусами і бактеріями будь-якої хвороби, але точно так само вони можуть за певних умов заразитися чужим настроєм, копіюючи відповідні форми поведінки. Нерідко в економічних групах зустрічається механізм взаємного зараження. У цьому випадку всі учасники групи заражають один одного певними почуттями, переживаннями, емоціями, настроями. Навіть в умовах ринкової економіки час від часу реалізується ірраціональний споживчий попит – населення раптом, під впливом пліток і чуток, кидається скуповувати сіль, цукор, сірники, гречку і т.д. Навіювання – це метод, що сприяє некритичному сприйняттю зовнішньої інформації і надалі здійсненню ірраціональних економічних дій. Суб'єктами навіювання можуть бути ті особи, які мають необхідний для даного індивіда або групи авторитет, причому чим вищий авторитет, тим докази здаються переконливішими. В умовах величезної концентрації населення у великих містах різко інтенсифікується неформальна інформація, яка часто стосується важливих аспектів споживчого ринку. Демократизація засобів масової інформації перетворює їх у розповсюджувачів чуток із посиланням на інформовані кола. Розвиток телебачення, реклами, Інтернету створило потужні засоби маніпуляції поведінкою мільйонів людей. Вони можуть одночасно отримати інформацію, що штовхає їх на однотипні ірраціональні дії. Професор з Кельна Оккенфельд, автор концепції «ігрові теорії», експериментально продемонстрував те, що під час аукціонів у Кельні учасники, що сидять у перших рядах, завищують вартість виставлених товарів приблизно на 5-6 євро, а присутні на задніх рядах, навпаки, занижують вартість цих самих товарів на 2 євро. Рационально цю ситуацію пояснити дуже складно. Професор Оккенфельд вважає, що класична економічна наука ігнорує експериментальну складову. Він її називає стратегічною психологічною стороною економіки. Класична економічна наука виходила з того, що економічна людина є егоїстом і раціоналістом. З точки зору Оккенфельда люди перед вирішенням важливих економічних завдань переживають ірраціональний стан, який впливає на їх подальші дії.

Про обмежену раціональність в економічній науці говорить і професор інституту Санта Фе (США) Б. Артур. Він критично аналізує метод раціональної дедукції в економічній науці і припускає, що даний тип раціональності, будучи надзвичайно корисним для вирішення теоретичних завдань, ставить дуже великі вимоги до людської поведінки. «Ми стикаємося з питанням про раціональність економічного суб'єкта» [1, с. 8], – наголошує він. Б. Артур

ставити під сумнів раціональність і пов'язує це з обмеженою можливістю економічних агентів з переробки інформації і труднощами ідентифікувати ситуації при підборі шаблону дії відповідним способом шаблону [1, с.12]. У зв'язку з таким припущенням він пропонує дослідити ситуацію, пов'язану з відвідуванням нічного клубу, підкреслюючи недоліки способу створення моделі очікування потенційних відвідувачів, «Хай N людей, – пише він, – щотижня вирішують незалежно один від одного, чи йти їм у певну ніч в бар, що пропонує розважальні програми, заходи, – чи ні. Для спрощення припустимо, що $N = 100$. Приміщення бару обмежене, і вечір буде приємним, якщо в цьому барі не буде стовпотворіння, конкретніше, – якщо там буде знаходитися менше 60% з можливих 100%. Немає способу заздалегідь визначити, скільки людей прийде. Тому особа, або агент, йде в бар – вважає, що варто піти, – якщо очікує, що в барі з'явиться менше 60 осіб, або залишитися вдома, якщо в барі очікується більше 60 осіб. На вибір не впливають попередні візити, немає змови чи попереднього спілкування агентів між собою, і єдина доступна інформація – кількість людей, які прийшли протягом минулих тижнів. У даному випадку неможливо створити чітку модель, яку всі агенти могли б використовувати для прогнозування відвідуваності і для обґрунтування своїх рішень, і таким чином дедуктивна модель або рішення неможливі. Не знаючи, яку модель очікування обрали інші агенти, даний агент не може зробити свій вибір чітко певним чином. Дедуктивно-раціонального рішення не існує, оскільки немає правильної моделі очікувань. Справа в тому, що якщо всі припускають, що кілька людей підуть у бар, то всі туди підуть; аналогічно, якщо всі вважають, що в бар піде більшість народу, то ніхто не піде [1, с.12-14]. Шлях, на його думку, полягає у створенні «динамічних чи індуктивних моделей на основі експериментальної економічної науки» [1, с.14].

На близьких до Б. Артура методологічних позиціях стоїть інший відомий дослідник – Т. Лоусон. Він також досить скептично оцінює економічну дедукцію у вирішенні низки питань економічного дослідження. Він пропонує іншу модель економічних знань та методології пізнання, яка враховує неможливість створення уявлень про постійні зв'язки між подіями. І коли позитивні результати будуть відкинуті, підкреслює він, «їх місце займе трансцендентально-реалістична парадигма економічної теорії», яку «з легкістю можна буде трансформувати в напрямку більш адекватного аналізу, придатного для економічної політики» [3, с. 98]. Так зміна уявлень про природу економічних об'єктів, структуру суб'єкта господарської діяльності з необхідністю веде до створення нової економічної епістемології.

Ці зміни можна вважати суттєвим кроком вперед у справі опису господарського життя в порівнянні з колишніми неокласичними теоріями. Об'єктом неінституціональних теорій перестала бути раціональна економічна

людина, орієнтована на отримання максимального прибутку і мінімізацію витрат. На її місце приходять люди не завжди раціональні і нерідко ірраціональні. Ця людина є продуктом конкретного соціокультурного середовища, має масу особливостей, належить до певної етнічної, національної чи реферативної групи, дотримується якоїсь системи цінностей, ідеалів і норм, моральних і стильових принципів. Така людина багато що змінює в традиційних фінансових та економічних відносинах, щі це впливає на функціонування інститутів господарства і суспільства. Наслідками її рішень та дій можуть бути фінансові ігри або відсутність таких, фінансові спекуляції та біржові крахи міжнародних гравців, їх невірні уявлення про стабільність і нестабільність грошової системи.

Постановка проблеми співвідношення раціонального та ірраціонального у здійсненні економічних процесів буде неповною без характеристики взаємодії суб'єкта та об'єкта в господарській діяльності. Аналіз співвідношення суб'єкта та об'єкта в економічних процесах розкриває активність свідомості господарських суб'єктів у формуванні економіки. І це зрозуміло, тому що економічна реальність, її закони та структура в суспільстві існують через діяльність людей і відносини груп людей. Тому економіка як об'єкт не може бути досліджена, якщо вона не постане перед дослідником в якості суб'єкта з усіма ідеальними характеристиками. Одна з них – опосередкованість об'єктивного суб'єктивним в самій реальній господарській діяльності. Я маю на увазі ту обставину, що економічний процес відбувається при активності свідомості економічних суб'єктів. Наступним кроком може бути пізнання механізмів переходу об'єктивного в суб'єктивне і навпаки – суб'єктивного в об'єктивне. Такий аналіз можливий тільки при виявленні тенденцій економічного розвитку господарської діяльності людей, в ході якої здійснюється реалізація самих цілей. У пізнанні економічних явищ мета не просто виявляє програму економічної діяльності, але й тісно пов'язана з самою господарською реальністю. Отже, в економічному дослідженні цілепокладання не тільки задає програму пізнання, але і прямо представляє собою матрицю економічного об'єкта в його розвитку від етапу висунування цілі до її реалізації. Тут виявляється ступінь відповідності мети та результату, засвідчується ступінь адекватності суб'єкта тенденція розвитку, кінцевим результатам економічної діяльності. Ціленаправлений характер економічного розвитку є проявом активності свідомості суб'єкта ще в одному аспекті: знання, що дозволяє сформулювати мету, адекватну майбутньому результату економічної діяльності, залежить від складності досліджуваних процесів.

Список використаної літератури

1. Артур Б. Індуктивне мислення і обмежена раціональність // Terra Economicus: зб. статей російських і зарубіжних економістів початку ХХІ століття. – М., 2008.
2. Дунаєв С.А. Світова економіка і криза парадигми // Філософія господарства. Альманах Центру громадських наук та економічного факультету МДУ ім. М.В. Ломоносова, 2009, № 5 (65); Мамедов О. Економічна теорія: недивне знайомство з методологією. Ростов на Дону, 2006.
3. Лоусон Т. Сучасна «економічна теорія» у світлі реалізму // Питання економіки. № 2, 2006.

*Г. Я. Дутка,
доктор педагогічних наук,
професор Львівського інституту банківської справи
Університету банківської справи
Національного банку України*

МАТЕМАТИЧНА СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ В ЕКОНОМІЦІ ЗНАНЬ

У сучасній «економіці знань» саме освіта є ключем для майбутнього процвітання кожної країни і гідної самореалізації людини, тому держава, яка турбується про структуру та якість людського капіталу, прагне підвищувати соціальну роль та якість освіти. Стратегічна мета реформування системи освіти в Україні полягає в модернізації освітянської діяльності задля того, щоб готувати людину, здатну до ефективної життєдіяльності у ХХІ столітті. В умовах постіндустріального, інформаційного етапу розвитку світової цивілізації саме освіта й наука стають основними продуктивними силами, визначають конкурентоспроможність та життєздатність держави. Це означає, що система освіти повинна навчитися формувати людину з інноваційним типом мислення». Тому нова освітня парадигма включає в себе як одну з провідних рис інноваційність – спрямованість на самовизначення та стабільно активну життєдіяльність людини у соціальних умовах, що невинно змінюються, її готовність сприймати та розв'язувати нові завдання. За даними, наведеними в «Доповіді про глобальну конкурентоспроможність 2006 – 2007», оприлюдненої Всесвітнім економічним форумом восени 2006 р., Україна посідає 76 місце серед 125 країн світу, для яких були визначені узагальнені індекси конкурентоспроможності. Швейцарія, яка посіла перше місце у цьому рейтингу, досягла цього, на думку фахівців глобальної мережі конкурентоспроможності, завдяки поєднанню першокласної здатності країни до інновацій і наявності високорозвиненої бізнес-культури. Зрозуміло, що утвердження інноваційного шляху розвитку – це місія професійної освіти, а економічна освіта опиняється на магістральному напрямі цього шляху.

У сучасному світі зміна ідей, технологій, знань відбувається швидше, ніж зміна поколінь людей. Звідси випливає потреба перейти від навчання як засвоєння студентом певної суми знань до реалізації завдання навчити самостійно навчатися, оволодівати новою інформацією, виробити в студента важливі для нього протягом усього професійного життя компетенції, і зокрема компетенції у сфері аналізу практичних ситуацій. Інноваційний характер сучасної економіки потребує людини інноваційного типу, а таку людину може сформувати лише освіта, інноваційна за своєю сутністю.

Глобалізація економіки тягне за собою включення фахівця у незрівнянно складнішу і масштабнішу, ніж раніше, систему взаємовідносин. Отже, економічна освіта повинна готувати розвинену, самостійну, самодостатню особистість, яка б керувалась у житті свідомим аналізом, що базується на розвинених навиках логічного мислення.

Вступ України в Болонський процес, входження національної системи освіти і науки в європейський простір передбачає реалізацію таких вимог, як постійне навчання впродовж усього життя, мотивоване залучення студентів до навчання. Як педагог, так і студент у сучасній системі освіти має бути спроможним до саморозвитку і самовизначення в ситуації, що постійно змінюється, відкритим до соціального замовлення, здатним і готовим до постійного перенавчання і поновлення знань, умінь і навичок. У зв'язку з цим була запроваджена двоступенева структура вищої освіти, в якій прозорі та зрозумілі градації дипломів, ступенів та кваліфікацій спираються на високу якість підготовки фахівців на кожному рівні здобуття освіти. Уже у 2001 році Другий Всеукраїнський з'їзд працівників освіти визначив стратегію багаторівневої варіабельної освіти: „Удосконалення мережі вищих навчальних закладів полягає у створенні такої конфігурації мережі, яка за освітніми та кваліфікаційними рівнями, типами вищих навчальних закладів, формами й термінами навчання, джерелами фінансування задовольнила б потреби кожної людини і держави в цілому через реорганізацію існуючих та створення вищих навчальних закладів нового типу. Це дасть можливість вивести вищу освіту України на рівень розвинутих країн світу через докорінне реформування її концептуальних, структурних і організаційних засад, забезпечити випереджувальний характер та ефективність вищої освіти, трансформувати у європейське та світове співтовариство” [1, с. 61]. Інноваційний характер вищої освіти має величезне значення також і для самого студента, бо це є запорукою його успішної професійної самореалізації. Як наголошує Т. Смовженко, якість освіти набуває все більшого значення в забезпеченні конкурентоспроможності випускників вищої школи на ринку праці [2, с. 63].

Ці високі вимоги стосуються зокрема і кваліфікаційного рівня „бакалавр”. Реформування вищої освіти і науки в Україні передбачає перехід до динамічної ступеневої системи підготовки фахівців, що дасть змогу задовольнити можливості студентів у здобутті освітнього та кваліфікаційного рівня, який відповідає бажанням та здібностям майбутнього фахівця та забезпечує його мобільність на ринку праці. Тому освітній рівень „бакалавр” повинен бути забезпечений достатньо широким діапазоном високоякісних професійних знань та умінь. Це дозволить встановити баланс між масовою фундаментальною та елітарною освітою, з одного боку, і вузькою спеціалізацією та професійною досконалістю – з іншого. Програми, що ведуть до ступеня, повинні

мати багатогранні конфігурації, щоб забезпечити пристосування до широкого діапазону індивідуальних особливостей та потреб, конкретних умові ринку праці для випускників навчальних закладів економічного профілю.

Умова успішної професійної підготовки бакалаврів економічного профілю – ефективна індивідуально-орієнтована система навчальної роботи студента, індивідуалізація процесу фахового формування. Це завдання передбачає врахування індивідуального розвитку не кожного окремого студента, а груп студентів, що мають подібні індивідуально-типологічні особливості. Для цього необхідно створити діагностичний інструментарій, скомплектувати різнорівневі завдання, що виявляють ступінь індивідуальних здібностей.

Групове навчання має суттєві переваги. Зокрема, слід відзначити, що студенти в групі мотивують і підтримують одне одного, вони отримують можливість аргументовано захищати свою думку і діставати схвалення від інших учасників, знайомляться з іншими, відмінними від власних, аспектами бачення проблеми [3, с. 133].

Підготовка спеціалістів з економіки передбачає ґрунтовні знання математики і вміння їх застосовувати в майбутній професійній діяльності. Так, Міністр освіти і науки України І. Вакарчук наголошує на «необхідності підвищення рівня освіти в навчальних закладах. Інтерес до природничо-математичних наук впав зараз до загрозливо небезпечного рівня. Небезпечного, адже саме природничо-математична освіта має прикладний характер – це і питання високих технологій, економічного зростання і конкурентоспроможності України, і, врешті-решт, питання національної безпеки».

Сучасний стан науки та економіки ставить перед математичною освітою завдання, що вимагають пошуку та розробки ефективних педагогічних технологій, оптимізації методик навчання, які забезпечують високоякісну освіту. Необхідна гнучка система організації навчального процесу, орієнтована на саморозвиток особистості студента шляхом розвитку його інтелектуальних можливостей, вольових якостей, творчих здібностей.

Значно зростає роль формально-логічного апарату математики, математичного моделювання, статистико-ймовірнісних методів у мікро- й макроекономіці. Математичні закономірності широко використовуються в економіці сучасного виробництва, в конкретних економічних процесах і явищах.

Тому в підготовці бакалаврів економічного профілю особливе місце має займати математична складова освіти, яка дає змогу оцінювати та прогнозувати процеси, що відбуваються в економіці, правильно моделювати та досліджувати економічні ситуації. Крім того, математика, як «універсальна мова» необхідна для успішного засвоєння фундаментальних та професійно спрямованих дисциплін, які забезпечують базові економічні знання та закладають основи для подальшого вивчення спеціальних економічних дисциплін.

При вивченні цих дисциплін математичні поняття, формули, методи використовуються для емпіричного і логічного упорядкування навчального матеріалу.

Поряд з цим математика розв'язує і такі важливі соціальні завдання, як оволодіння методами пізнання, науковим стилем мислення, розвиток творчих здібностей, формування духовної сфери молодшої людини, інтелектуальних і морально-етичних компонентів особистості, які зумовлені тим величезним запасом загальнолюдських і загальнокультурних цінностей, що накопичені математичною наукою в процесі свого розвитку. Як відзначає В.Буряк, одна з основних причин виникнення труднощів у мисленнєвій діяльності студентів – це невміння студентів простежувати ті ланки, які ведуть від загальнотеоретичних положень до тверджень, безпосередньо пов'язаних з досвідом, у визначенні ступеню достатності наведених обґрунтувань [4, с. 23]. Дослідник справедливо вказує на потребу формування у студента набору таких якостей, як націленість на самодіагностику щодо сформованості різноманітних умінь та якостей, відкритість до нових, нестандартних способів вирішення поставлених завдань, націленість на перевірку та всебічний аналіз та осмислення інформації [5, с.22].

Сучасні технології навчання передбачають перехід від монологічної позиції педагога до організації конструктивної комунікації з приводу розв'язання реальної проблеми на практичному рівні. Педагогічне спілкування в процесі розв'язання практичних задач включає в себе використання низки конкретних технологій. Виділимо серед них такі елементи, як структурно-логічні технології, що передбачають поетапне підвищення складності задач, аналіз способів їх розв'язання, діагностику та оцінювання одержаних результатів. Другий важливий елемент – інтеграційні технології, які забезпечують у процесі розв'язання задач інтеграцію різнопредметних знань та вмінь, різних навчальних тем та навіть моделювання різних видів діяльності. Третій елемент – ігрові технології: це формування навичок компетентного вибору альтернативних варіантів через реалізацію певного практичного сюжету.

Усе це обумовлює необхідність посилення прикладної спрямованості курсу математики вищих закладів освіти економічного профілю – реалізації методологічного, змістового й операційного зв'язку математики з практикою.

Важливим засобом прикладної спрямованості навчання математики є розв'язування задач економічного змісту. Ці задачі відображають реальні економічні ситуації, а їх розв'язання сприяє ознайомленню студентів з економічними поняттями і причинно-наслідковими зв'язками між ними (на рівні уявлення, засвоєння чи закріплення), математичними моделями в економіці, виробленню вмінь будувати та досліджувати математичні моделі економічних ситуацій, застосовувати математичні методи і закономірності в

економіці сучасного виробництва, в конкретних економічних та виробничих процесах.

Сучасна математична підготовка студентів водночас і стимулюється і ускладнюється процесом комп'ютеризації. У зв'язку з цим В. Андрущенко вводить поняття «інформаційної педагогіки» як особливого напрямку педагогічної діяльності, що забезпечує супровід особистості в сучасному інформаційному середовищі. Сюди входять доступ і сприйняття інформації, її адекватне розуміння й оптимальне використання, забезпечення комфортного існування особистості в царині сучасної багатоманітної інформації, формування інформаційної культури особистості [6, с. 7]. На нашу думку, інформаційна культура включає в себе й такий аспект, як збереження провідної позиції особистості у пізнавальному процесі, її здатність самостійно ставити, формулювати та логічно розв'язувати пошукові завдання.

Хочеться спеціально підкреслити, що вміння самостійно, на основі власного логічного мислення та свідомої оцінки практичних ситуацій розв'язувати математичні задачі не може бути витіснено навичками роботи з комп'ютерною технікою. Безперечно, інформатизація та комп'ютеризація не може не впливати на економічну освіту, адже на початку нового тисячоліття формується нова культура розумової діяльності, безпосередньо пов'язана зі стрімким розвитком комп'ютерної техніки. Висока мобільність і зручність у користуванні, багатство змісту й навіть оформлення комп'ютерної сторінки спонукають до живого діалогу, що сприяє становленню нової форми екранної культури, яка продовжує та розвиває в нових умовах можливості традиційної книжкової культури. Нова культура несе з собою новий тип мислення й, відповідно, освіти. Нове мислення – це передусім орієнтація людини на саморозвиток. Для нього характерним є синтез логічного й образного, поняттєвого й наочного.

Становлення екранної культури не може не породжувати якісних змін у логічних структурах економічного мислення. Засоби комп'ютерної техніки полегшують і водночас інтенсифікують навчальний процес, виявляють усе нові кола ідей і концептуальних підходів, дозволяють істотно збільшити ефективність багатьох форм навчальної діяльності. Комп'ютерне моделювання дає можливість творчо підійти до способів отримання нового знання, створювати моделі економічних явищ і систем за допомогою комп'ютера, що сприяє також подоланню традиційного протиставлення фундаментальних і прикладних досліджень. Разом з тим комп'ютерну техніку не можна вважати замінником самостійного математичного та логічного мислення, тому що людина, котра не має фундаментальних пізнавальних навичок і вмінь, не може використовувати комп'ютер у повному обсязі, тобто реалізувати всі його можливості, передусім у тих випадках, якщо в її розпорядженні надпотужна

електронно-обчислювальна машина. Комп'ютерна техніка є лише засобом розв'язання практичних задач. Вона допомагає швидко і повною мірою вирішувати проблеми збору та класифікації необхідної інформації, аналізу отриманих результатів, збереження та ефективного використання накопичених знань. На основі синтезу комп'ютера та відеотехніки, засобів зв'язку та каналів передачі інформації створюється більш насичений інформаційний простір. Людина звільняється від обмежень, які раніше не дозволяли їй вільно спілкуватися та мати безпосередній доступ до необхідної інформації. І тому використанню комп'ютерної техніки в освітніх та наукових програмах має передувати не лише вивчення певних теоретичних положень, а й роз'яснення того, що в людино-машинному діалозі головна роль усе ж таки належить людині. Уся відповідальність за застосування знань, отриманих за допомогою комп'ютера, покладається на людину.

Індустрія знання як галузь економіки, що продукує інтелектуальні навчальні системи, в Україні знаходиться на початковому етапі розвитку. Зарубіжний досвід формування індустрії знань свідчить, що це найбільш динамічна й ефективна галузь економіки в інформаційних суспільствах, її пріоритетний розвиток зумовлений тим, що виробництво нового наукового знання набрало незвично широкого розмаху, тоді як його відображення в комп'ютерних моделях, доступних для освоєння та використання в освіті значно відстає. Варто підкреслити, що комп'ютерна індустрія знання розвивається сьогодні на комерційній основі. Ліва частина програмних продуктів створюється для сфери розваг. Комерціалізація поширюється й на сферу освіти. Вона орієнтує на максимальний прибуток від продажу програмних продуктів, а не на розвиток особистості. Створення комп'ютерної індустрії знання в Україні має бути здійснене на державному рівні, так само як і підготовка фахівців для її функціонування.

Разом з тим за таких умов актуальною, як ніколи раніше, стає здатність студента до вироблення власної позиції, осмислений підхід до кожної життєвої ситуації з того небачено широкого діапазону, який є сьогодні для нього реально доступним. Тому особливо важливо виробити у студента навички стратегічного мислення, здатність власного критичного аналізу практичних ситуацій. Саме на це як на стратегічну мету має бути спрямоване навчання студентів у напрямку розв'язання практичних математичних задач. Без такої підготовки випускник може виявитися пасивним виконавцем, бездумним споживачем та ремісником. Навіть суперкомп'ютери не можуть змагатися з людиною у виконанні таких завдань, як мовлення, оцінювання комплексної інформації та прийняття рішень. Дослідники відзначають, що жодна з дуже «інтернетизованих» освітніх систем розвинених країн не змогла поліпшити рівень знань студентів саме за допомогою технічних засобів.

Курс математики повинен мати прикладну спрямованість. Вона досягається двома шляхами. Перший – пов’язаний із змістом математики як навчальної дисципліни. Теми програми доповнюються невеликими за обсягом, логічно завершеними фрагментами теорії, які дають змогу проілюструвати застосування математичних методів в економіці, банківській справі. Другий шлях реалізації прикладної спрямованості пов’язаний із методами, прийомами і засобами навчання. У цьому аспекті, на нашу думку, особливу значущість має розвиток навчально-пізнавальної евристичної діяльності студента, яка формує потребу, навички, технологію евристичної діяльності в майбутній професійній праці.

Список використаної літератури

1. Освіта України. Інформаційно-аналітичний огляд. До II Всеукраїнського з’їзду працівників освіти. – К.: МОІН України, 2001. – 93 с.
2. Смовженко Т. С., Семів А. Р. Система управління якістю Університету банківської справи НБУ на базі міжнародного стандарту ISO 9001: 2000 // Вища школа. – 2008. – № 9. – С. 63–65.
3. Зайбт Тетяна, Шуллер Катарина. Оцінка студентами співпраці у напіввіртуальних навчальних групах // Соціальна психологія. – 2009. – № 2 (34). – С. 132 – 142.
4. Буряк В. Формування у студентів критичного стилю мислення // Вища школа. – 2007. – № 3. – С. 21–30.
5. Буряк В. Самостійна робота як системоутворюючий елемент навчальної діяльності студентів // Вища школа. – 2008. – № 5. – С. 10–23.
6. Андрущенко В. Педагогічна освіта і наука в інформаційному суспільстві // Вища освіта України. – 2007, № 4. – С. 5–11.

*А. А. Маишталер,
кандидат філософських наук, докторантка
Інституту вищої освіти АПН України, м. Київ*

«ЕКОНОМІКА ЗНАНЬ»: АНТРОПОКОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР

В сучасному суспільстві значна частина активності людини – і політичної, і наукової, і художньої, і повсякденної – здійснюється в інформаційній сфері. Іманентною особливістю останньої є цілісність, неподільність, здатність поєднувати в загальному просторі комунікації практично всі соціальні спільноти – починаючи від малих соціальних груп і закінчуючи національними державами. Усі ці спільноти і утворення мають власну культуру, власні смисли, цінності й уявлення, власні зразки діяльності. Залучення до них формує у людини уявлення про те, що сучасний світ є повсюдною множинністю – расовою, етнічною, культурною. Разом з тим сучасний світ – це світ економічного буття, в якому значну роль відіграє «економіка знань».

Приступаючи до аналізу сутності і специфіки «економіки знань», зазначимо, що перехід до неї обумовлений постіндустріальною фазою розвитку цивілізації, в якій генерування знань набуває вигляду і масштабів як системно організованої фундаментальної науки, так і прикладних розробок самого різного призначення. Економічна і політична могутність, конкурентоспроможність стають неможливими без розвинутих сфер науки і освіти, які забезпечують виробництво і застосування знання. Перехід до «суспільства знань» пов'язаний з «інформатизацією суспільства», основою чого є динамічний поступ в інформаційно-комунікаційних технологіях, зокрема, поява і розвиток глобальної мережі Інтернет.

Нові системи комунікації «відкрили очі» людини не лише на навколишній світ, але і на людство. Виявилось, що суспільство проглядається як в своїх деталях, так і загалом – планетарна технологія створила із окремих, розділених цивілізацій і маргінальних елементів єдину самоспоглядаючу комунікацію, чий «рефлексивний простір вбирає науку і мистецтво, локалі і фронтири, музику і архітектуру, економіку і право. В свій час цей потік називали Логосом і Єдиним. Пізніше – Абсолютом. Сьогодні в цивілізаційному вимірі його називають Глобалізацією – так само сподіваючись, що будь-яка глибинна єдність суцього позитивна» [4, с. 23]. Однак те, що «дозволено філософії», не обов'язково придатне в «звичайному» соціально-політичному і господарському житті. Адже сьогодні таїна творчості, унікальність, витонченість шедевр залежить в більшості випадків від тенденцій мас-культури, влади стандарту. Лише одне сьогодні може бути заявлено повністю чітко із достатньо визначеною гордістю – глобальна комунікація. Вона повернула людство «обличчям до самого себе»,

перетворилася в його дзеркальне відображення, поставила перед фактом множинності сутностей.

Безперечно, інформатизація суспільства стала першою стадією становлення «економіки знань» [7, с. 8]. Сам термін «економіка знань» вперше був застосований, які відомо, в 1962 р. американським дослідником Ф. Махлупом і сьогодні використовується для характеристики типу економіки, в якій знання виконують вирішальну роль в створенні суспільного багатства і виступають найважливішим фактором економічного зростання.

«Економіка знань» починає формуватися в контексті теорії «постіндустріального суспільства», яка була спочатку сформульована Д. Беллом в 60-х роках і досягла зрілості в середині 70-х років минулого століття в фундаментальних працях Е. Тоффлера. Починаючи з 80-х років зазначена теорія повністю визначала погляд світового наукового співтовариства на сучасний соціум. Це сталося тому, що теорія постіндустріального суспільства не тільки пояснювала історію людства, структуру сучасного західного суспільства і рушійні сили його розвитку, але й дозволяла прогнозувати майбутнє, що робило її справжньою науковою теорією за всіма епістемо-логічними стандартами. Зокрема, «економізація методології і основних положень теорії постіндустріального суспільства допомагає прояснити реальні зміни в сучасному соціумі, котрі, безумовно, здійснюють величезний вплив не лише на інститути держави, але і на всі сфери життєдіяльності суспільства» [3, с. 24]. Що особливо важливо, на людину.

Насамперед потрібно зазначити, що теорія постіндустріального суспільства є надзвичайно широким науковим узагальненням. «Її смисл може бути зрозумілий легше, – писав Д. Белл, – якщо виділити п'ять компонентів цього поняття. 1. В економічному секторі: перехід від виробництва товарів до розширення сфери послуг. 2. У структурі зайнятості: домінування професійного і технічного класу. 3. Осьовий принцип суспільства: центральне місце теоретичних знань як джерела нововведень і формулювання політики. 4. Майбутня орієнтація: особлива роль технології і технологічних оцінок. 5. Прийняття рішень: створення нової «інтелектуальної технології» [1, с. 18].

Зазначені характеристики відрізняють постіндустріальне суспільство від індустріального і доіндустріального, або, мовою Е. Тоффлера, цим відрізняється «Третя хвиля» від перших двох. Найхарактерніша відмінність – домінування сектору послуг як з точки зору кількості зайнятих в ньому працівників, так (не відразу і не скрізь) і за часткою у ВВП. Для розуміння таких результатів потрібно пояснити, що під «сферою послуг» в теорії постіндустріального суспільства мають на увазі послуги, безпосередньо пов'язані як з виробництвом (транспорт, будівництво, торгівля), так і з фінансовими страховими послугами. А також послуги зі соціально-культурного обслуговування населення (туризм, шоу-бізнес, ЗМІ). Нарешті, соціальні

послуги (охорона здоров'я, освіта і адміністративна служба). Причому саме останнє демонструє бурхливе зростання, починаючи з середини ХХ ст. У всіх цих сферах і видах послуг переважна частина зайнятих сильно відрізняється від представників класичного робітничого класу, і головним чином тим, що спосіб їхнього життя не залежить від ручної праці або маніпуляцій машинами. Вони більшу частину часу живуть «у світі інформації і управлінської ієрархії (бюрократії)» [3, с. 25], і, звичайно, не можуть існувати без технічних знань.

Таким чином, сутнісною рисою теорії постіндустріального суспільства є центрація (актуалізація) знання в якості його рушійної сили. Д. Белл визначає знання «як сукупність субординованих факторів або суджень, котрі являють собою аргументоване твердження або експериментальний результат, здатний бути переданий іншим людям з використанням засобів зв'язку в певній систематичній формі. Таким чином, я відрізняю знання від новин і повідомлень розважального характеру. Знання складається як із нових суджень (досліджень), так і нового викладення відомих суджень (підручників)» [1, с. 235]. «В повсякденному вжитку слово «знання» – це коротке означення всього, що ми вважаємо істинним... Але тільки наука являє собою самокорегуюче знання», зазначають Х. Тоффлер і Е. Тоффлер [6, с. 182, 187]. Наукове знання, в тому числі й економічне, в умовах постіндустріального суспільства стає основним ресурсом виробництва, культури, управління, творення нових технологій і нової соціально-економічної реальності.

На відміну від інших ресурсів, знання має специфічні риси. Перша – знання по своїй суті не є конкурентним ресурсом, тобто воно є загальнодоступним. Тепер ним можуть користуватися одночасно багато людей, а не так, як раніше, коли доступ до нього був обмежений. Друга риса – знання як таке є нематеріальне, а тому вічне, «нетлінне» (Платон). Третя – для знання не існує «прямої» дороги, знання накопичується нелінійно, тобто завдяки відкриттям і осяянням воно зростає стрибкоподібно. Четверта риса – знання відносне, тобто кожний окремий фрагмент знання набуває значення лише в системі інших фрагментів, які утворюють контекст. П'ята – знання кумулятивне, оскільки може поєднуватися з іншим знанням. Чим більше знань, тим більш різноманітні й корисні з них комбінації. Шоста риса – знання є найбільш мобільним ресурсом. Сьома – знання може бути «стиснене» до ряду абстракцій і символів (тобто воно компактне). Восьма риса – знання невичерпне і накопичується із зростаючою швидкістю. Але найголовніша характеристика знання – воно унікальне на відміну від товарів, на які існує ринкова ціна, а також вибіркове. Останнє означає доступність знання тільки для тих, хто може завдяки своїм здібностям і освіті його засвоїти, а отже володіти ним і користуватися [3, с. 25]. Іншими словами, знання – елітарний продукт науки і культури, хоча і доступне сьогодні загальній системі освіти.

Тим не менше, знання стає «безпосередньою виробничою силою» постіндустріального суспільства. Власне, що і є умовою створення «економіки знань», оскільки виробництво, розподіл, обмін, використання (споживання) знань складає її основу в тому смислі, що людська діяльність в цій сфері стає переважним джерелом суспільного багатства і такої його частини, як нематеріальні активи. Зазначимо, що не існує усталеного або загальноприйнятого визначення цього типу економіки, яке містило б всі найважливіші його характеристики. Це пов'язано не тільки з непізнаною до кінця природою знання, проблемністю його оцінки й виміру як самого знання, так і ефекту його застосування. Тому пояснення сутності «економіки знань» дослідниками здійснюється як за тими чи іншими характеристиками знання, так і характеристиками цивілізаційних змін, які відбуваються в постіндустріальному суспільстві.

Відносно першої характеристики, то можна погодитись з твердженням Г. Клейнера: «Економікою знань ми називаємо такий стан економіки даної країни, при якому: а) знання стають повноцінним товаром; б) будь-який новий товар несе в собі унікальні знання; в) знання перетворюється в один з основних факторів виробництва» [2, с. 32]. Отже, економіка знань заснована на ефективному використанні знань.

Друга характеристика пов'язана з особливостями постіндустріального суспільства, яке можна назвати «техногенною цивілізацією», оскільки в її розвитку вирішальну роль відіграють знання. На їх основі відбувається застосування «нових технологій, причому не тільки виробничих, які забезпечують економічне зростання, але і технологій соціального управління і соціальних комунікацій» [5, с. 19]. Характерною рисою техногенної цивілізації є особливе уявлення про людину як діяльну істоту, розуміння діяльності як процесу, спрямованого на перетворення природи і підкорення її людині. Влада людини при цьому розповсюджується не лише на природні, але і на соціальні об'єкти. Природу розуміють у техногенній цивілізації як особливе, упорядковане поле об'єктів, які виступають матеріалами і ресурсами для людської діяльності. Передбачалося, що ці ресурси безмежні. В системі домінуючих життєвих смислів техногенної цивілізації займає особливе місце цінність інновацій і прогресу, які неможливі і немислимі без знання. Для постіндустріального суспільства інновації і прогрес стають самоцінністю.

Успіх перетворювальної діяльності, яка призводить до позитивних для людини результатів і соціального прогресу, розглядається в техногенній цивілізації як «обумовлений знанням законів зміни об'єктів. Таке розуміння органічно пов'язується з пріоритетною цінністю науки, яка надає знання про ці закони. В цьому типі культури наукова раціональність виступає домінантою в системі людського знання, здійснює активний вплив на всі інші його форми». Також серед ціннісних пріоритетів техногенної культури виділяється особливе

розуміння влади і сили, котрі, як соціальні феномени, також стають об'єктами технологічного маніпулювання [5, с. 20]. Зазначені цінності виступають «своєрідним геномом техногенної цивілізації, її культурно-генетичним кодом, у відповідності з яким вона відтворюється і розвивається» [5, с. 20], – підсумовує В.С. Стьопін.

Постіндустріальне суспільство є фазою розвитку «техногенної цивілізації», головною особливістю якої є зміна способу життя. Знання, наука, освіта, технологічний прогрес і всеохоплюючий ринок породили інший спосіб мислення, небувало збільшений ринок споживання. Власне, що й обумовило феномен економіки знань. Природу економіки знань найкраще можна зрозуміти за допомогою аналізу приросту суспільного багатства, тобто зростання вартості на рівні окремого товару і компанії, а також виокремленням тенденцій розвитку економічного буття загалом в напрямку становлення економіки знань як нового способу осмислення і методологічного підходу до аналізу економічної реальності.

Таким чином, становлення «економіки знань» супроводжується процесами формування і нових форм культури, структурно і змістовно відповідних традиційним формам. Сьогодні ці тенденції багатьма вченими не враховуються як значущі й обумовлені об'єктивними закономірностями розвитку. Вони часто розглядаються як деякий «культурний атавізм», що згодом вичерпає себе і зникне. Можливо, дійсно, ці процеси характерні лише для початкового періоду розвитку «економіки знань», і, можливо, у людини майбутнього, що живе в єдиному інформаційному просторі, у світі інтенсивного інформаційного обміну, міжкультурних комунікацій, мобільності, міграції, торгівлі й туризму, що сприяють більшому розумінню культурних розходжень, втратить значення національно-етнічна самосвідомість.

Список використаної літератури

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл – М.: Academia, 1999. – 956 с.
2. Клейнер Г. Микроэкономика знаний и мифы современной теории / Г. Клейнер // Высшее образование России. – 2006. – № 9. – С. 30-39.
3. Кочетков В.В., Кочеткова Л.Н. К вопросу о генезисе постиндустриального общества / В.В. Кочетков, Л.Н. Кочеткова // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 24-33.
4. Лёщев С.В. Человек в сетевом обществе: новые формулы рациональности и власти / С.В. Лёщев // Философия хозяйства. Альманах Центра общественных наук экономического факультета МГУ. – М., 2005.
5. Степин В.С. Философия и эпоха цивилизационных перемен / В.С. Степин // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 16–26.
6. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство / Э.Тоффлер, Х.Тоффлер. – М.: АСТ: Профиздат, 2008. – 569 с.
7. Экономика знаний: Коллективная монография. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 432 с.

*П. В. Скотний,
кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри економіки
Дрогобицького державного педагогічного
університету ім. І.Франка, м. Дрогобич*

ДИСКУРС «ФІЛОСОФІЇ ЕКОНОМІКИ» У СТРУКТУРІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗНАННЯ

Розгляд природи економічного знання включає питання про статус філософських основ економічної науки в структурі наукового знання. Головний момент неузгодженості: включати чи не включати філософські основи науки в структуру економічного знання? В принципі ніхто не заперечує впливу філософських уявлень на розвиток і оцінку досягнень в економічній науці. Історія науки загалом і економічної зокрема не залишають в цьому ніяких сумнівів. Характеризуючи А. Сміта як «філософа від світу цього», Р.Л. Хайлбронер пише, що шотландський мислитель в Глазго «читав курс лекцій з моральної філософії, який включав у себе незрівнянно більше, ніж у наші дні. Він покривав натуральну теологію, етику, юриспруденцію і політичну економію. Таким чином, в поле зору потрапляло все, від витончених потягів людини до порядку і гармонії до її куди менш впорядкованих і гармонійних спроб заробити на шматок хліба» [9, с. 52]. Заслуга А. Сміта полягала в тому, що він переключився на «іншу область і спробував побачити грандіозний задум у хаосі повсякденного життя» [9, с. 52]. Тим самим він незмірно розширив межі застосування філософії.

Дискусія про «міру» застосування філософського знання в економічній теорії є спробою пошуку нових репрезентативних форм знання як «своєрідних предметних одиниць філософсько-методологічного аналізу системи наукового знання і діяльності з його прирощення» [5, с. 125]. Так зване «рецептурне знання» зовсім не було співмірне з філософсько-методологічною рефлексією, але досить жорстко його особливості обумовлювались практичними факторами. Так, в середні віки специфіка форм виразу наукового знання, в тому числі й економічного, багато в чому обумовлювалась змістом і структурою теологічних систем. Ця традиція в певній мірі зберігалась і в наступні періоди. Сьогодні інтенсивно розвивається «технологічна» спрямованість як специфічна характеристика форм виразу економічного (наукового) знання.

З точки зору позитивізму (в розмаїтті його історичних форм), вплив філософії на процес наукового пізнання є чисто «зовнішнім». Філософські основи не можна включати в структуру наукового знання, інакше науці загрожує рецидив «натурфілософування», її підкорення різним «філософським

спекуляціям», яких наука з такими зусиллями позбулась до початку ХХ століття. Щоправда, видатний економіст А. Маршалл має дещо іншу позицію. Розробляючи теорію «вільного підприємництва», він зазначає, що «Рікардо і його послідовники розробили теорію функціонування вільного підприємства (або, за їх термінологією, вільної конкуренції), котра містить багато істин, які, очевидно, будуть зберігати своє значення, поки існує цей світ» [6, с. 67]. І все тому, що їх дослідження відрізняються вражаючою закінченістю, оскільки вони дотримувались «напрямків економічної думки, початок яким поклали головним чином середньовічні торгівці і які потім були продовжені французькими і англійськими філософами другої половини ХVІІІ ст.» [6, с. 67]. Отже, немає підстав, виходячи з історії розвитку економічного знання, заперечувати взаємозв'язок філософського і економічного знання.

Попри постійні намагання остаточно розмежувати економіку і філософію, вони завжди були і сьогодні залишаються в єдності. Про це свідчать не лише численні факти з історії економічної теорії, але й постійний інтерес до цієї проблеми як економістів, так і філософів. Кожний великий економіст був філософом, і кожен видатний філософ не міг залишити поза увагою економічну проблематику. Сьогодні прибічники необхідності розвитку філософсько-економічної методології стверджують, що філософські і метафізичні знання повинні бути включені в структуру економічної науки, оскільки слугують обґрунтуванню її теоретичних конструкцій, розширяють її когнітивні ресурси і пізнавальний горизонт. «Впроваджуючи метафізику в економіку, – пишуть В.Д. Базилевич і В.В. Ільїн в своїй фундаментальній праці «Метафізика економіки», – ми тим самим, замість того, щоб запитувати, що таке капітал, вартість, праця, власність тощо, можемо ставити питання: як повинен бути влаштований «світ економіки», щоб події під назвою «економічне мислення», «економічна думка» могли відбутися? Як може і як має відбуватися рух фінансових потоків? Як взагалі можлива динаміка економічної діяльності і в яких параметрах – раціональному чи ірраціональному, теоретичному чи емпіричному, чуттєво-конкретному чи трансцендентному тощо? «Метафізика економіки» можлива в тій мірі, в якій намагається виявити умови, за яких думка, осмислення знання здатні відбутися як вираження стану економічного розвитку» [2, с. 23]. Зазначимо – розвитку економічного знання.

Можна назвати також проміжну позицію, представники якої вважають, що в моменти наукових революцій, в період становлення нових фундаментальних теорій філософські знання входять в структуру наукового знання. Однак після того, як наукова теорія досягла необхідного ступеня зрілості, філософські основи науки вилучаються з її структури. З точки зору В.С. Стюпіна така ситуація обумовлена типом наукової рефлексії. «Класична, некласична, постнекласична наука передбачають різні типи рефлексії над діяльністю: від

елімінації з процедур пояснення всього, що не відноситься до об'єкта (класика), до осмислення співвіднесеності пояснювальних характеристик об'єкта з особливостями засобів і операцій діяльності (некласика), до осмислення ціннісно-цільових орієнтацій суб'єкта наукової діяльності в їх співмірності з соціальними цілями і цінностями (постнекласика). Важливо, що кожний з цих рівнів рефлексії корелятивний системним особливостям досліджуваних об'єктів і виступає умовою їх ефективного освоєння» [8, с. 15]. Ось чому в літературі, де відображена стадія зрілих наукових і економічних теорій, при викладі їх змісту ми дуже рідко знаходимо нагадування про їх філософські основи.

Виокремлюючи аспект взаємозв'язку філософського і економічного знання, зазначимо, що філософські основи науки, в тому числі й економічної, це «особливий, проміжний між філософією і наукою вид знання, який не є ні власне філософським, ні власне науковим» [3, с. 73]. Філософські основи економічної науки – гетерогенні за своєю структурою і включають в свій склад як філософські, так і конкретно-економічні поняття і категорії. Ця ситуація виокремлює наукову дисципліну «філософію економіки», котра є сферою дослідження загальних, глибинних процесів в економічному бутті і знанні. Мова йде про «гносеологічне трактування економічних знань для виявлення й опису існуючих структур економічного знання та їх адекватності об'єктивним реаліям... Звичайно, філософія не ставить за мету замінити конкретні економічні знання, економічні теорії і прикладні економічні дисципліни. Вона озброює переважно загальними орієнтирами, методологічними принципами, необхідними для успішного вирішення економічних проблем» [2, с. 86], – зазначають В.Д. Базилевич і В.В. Ільїн.

Філософські знання пов'язують в одне ціле теоретичний та емпіричний рівні економічного знання. Розглядаючи філософсько-методологічні передумови одного з найбільш авторитетних напрямів сучасної економічної науки – інституціональної економіки, О.І. Ананьїн зазначає, що в «коло аналізу залучаються ідеї Аристотеля і Платона, Гегеля і Маркса, Е. Ільєнкова і Дж. Сьорля, Дж. Коммонса і М. Аокі, на основі яких будується принциповий підхід до осмислення інституціональної онтології» [1, с. 13]. З цієї точки зору можна говорити про аналогію між філософськими основами економічної науки та інтерпретаційними пропозиціями і за структурою (змішаної), і з статусом (визначення), і за функціями (місток між якісно різними по змісту рівнями знання), і за природою (у філософських основах науки це наявна в них ідентифікація значень певних теоретичних термінів економічної науки з конкретними філософськими категоріями) [3, с. 73]. Так, аналіз ціннісного компоненту економіки показує, що в економічному житті цінності є одночасно і споживчими благами. Саме виробнича праця безпосередньо забезпечує появу

продукту – блага. І так можна продовжувати стосовно інших понять і категоріальних визначень.

Доцільно навести приклади філософських ознак економічної науки, тобто показати взаємодію і кореляцію філософського та економічного знання. В першу чергу потрібно згадати Аристотеля, який поділив господарську діяльність на «ойкономіку» і «хрематистику», залежно від способів життєзабезпечення і збагачення; величезним є вклад в пояснення природи багатства, свободи, власності, торгівлі, грошей, ціни таких видатних мислителів Нового часу, як Ф. Бекон, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм, а пізніше – Г. Гегель, Ж.-Ж. Руссо, І. Бентам, і так до нашого часу. У відповідності до основних напрямків філософського мислення існують різні типи філософських основ економічної науки: позитивістські, раціональні, прагматичні, ірраціональні, соціал-дарвіністські, екзистенціальні, інтуїтивістські, феноменологічні тощо.

Разом з тим необхідно зазначити, що так само, як філософські твердження і принципи не можуть бути одержані в результаті узагальнення економічного знання, так і економічне знання неможливо вивести логічно з якої-небудь «істинної» філософії. Стосовно останнього твердження, то тут яскравий приклад демонструє марксистська філософія, адепти якої виводять з неї всі смисли економічного знання і гармонію соціально-економічного буття. Так, В.С. Семенов в статті «Забутий Маркс: про революцію, соціалізм, людину» висловлює жаль, що цілий ряд положень К. Маркса, дуже сучасних для нашого ХХІ століття, не використані і фактично не відомі. «Що характерно для цих практично невідомих Марксових творчих розробок, – запитує автор, – як і для всіх його основних робіт? Ми би виділили чотири головні риси: (1) живу пульсуючу думку; (2) незмінну діалектичність формульованих положень і висновків; (3) глибоке узагальнення історичних, соціальних і наукових процесів і явищ; (4) неперехідне значення даних творчих розробок, що забезпечує їм постійну сучасність як дійсно великих відкриттів» [7, с. 33]. Складається враження, що колосальні зміни, які відбулися в науці і суспільстві за понад півтора століття з часу активної творчості К. Маркса, а також інформаційна, антропологічна, духовна, геополітична, фінансова революції, глобалізація і багато інших речей, для В.С. Семенова начебто не існують.

В даному випадку потрібно враховувати, що між філософією і економічною теорією (наукою загалом) існує такий самий змістовний і логічний розрив, як і між теоретичним і емпіричним знанням в самій економічній науці. Однак цей «розрив» між ними постійно долається завдяки конструктивній діяльності мислення зі створення відповідних інтерпретаційних схем. Лише при певній філософській інтерпретації економічного знання воно може виступати в якості матеріалу для підтвердження або заперечення тих чи інших філософських концепцій. Так само правильним є і зворотнє: лише за

допомогою філософського осмислення економічної науки та чи інша філософія може здійснювати позитивний (або негативний) вплив на науку. Відносно позитивного впливу, то можна згадати захоплення Дж. С. Мілля позитивістською філософією О. Конта. Очевидно, що без філософських основ економічної науки порушується не тільки її цілісність, але й цілісність всієї культури, стосовно до якої як філософія, так і економічна наука виступають лише її окремими аспектами [3, с.74]. І це має місце не лише в періоди створення нових економічних теорій, але й після їх прийняття науковим співтовариством в якості парадигмальних концепцій. Так, Ф. Хан в «Апології економічної теорії» виділяє кілька характеристик неklasичної економічної теорії, які стали парадигмами мислення: по-перше, «методологічний індивідуалізм; по-друге, прийняття певної аксіоми раціональності; по-третє, переважне вивчення рівноважних станів» [4, с. 78]. Разом з тим вказується на перевагу загальних і простих теорій по відношенню до більш індивідуальних і складних.

Виходячи зі сказаного вище, можна говорити про відхід від традиції і ортодоксальної теорії. Сьогодні «первосвященники» ортодоксії, зазначає Т. Лоусон, мабуть, «серйозно змінюють свої проповіді, а філософи – свої інтерпретації. Замість раціональних індивідів ми тепер бачимо, з одного боку, автомати або «елементарні частинки», які діють стохастично за фіксованими (тобто не залежними від ситуації і від контексту) правилами, а з іншого боку – групи або співтовариства, певним чином скоординовані, щоб діяти як один раціональний індивід. Замість ідеї рівноважних станів з'являється безліч інших концепцій, а замість простих, загальних передумов і «витончених» теорем, заснованих на цих передумовах, потенційним «теоретикам» радять концентруватися на більш складних, специфічних ситуаціях і застосовувати методи комп'ютерного моделювання» [4, с. 78–79]. Без подальшого міркування в даному ключі є зрозумілою загальна спрямованість на створення нових економічних теорій на основі парадигмальних стратегій мислення, обґрунтованих філософією.

Значення філософського впливу на економічну теорію і економічне знання полягає також в орієнтації на розуміння загальних, універсальних закономірностей розвитку соціального і економічного світу. Філософський підхід до економічного знання передбачає «висвітлення фундаментальних тенденцій і закономірностей відносин людини з природою, а також відношення людини до людини в процесі трудової діяльності» [2, с. 85]. А також в процесі одержання економічного знання.

Таким чином, в осмисленні системи економічного знання як одного з аспектів економічної науки достатньо чітко простежується постійний пошук репрезентативних форм, котрі завжди виступали в якості домінуючого об'єкта методологічного аналізу. В кожному історичний період, відзначений важливими

досягненнями науки загалом і економічної зокрема, спостерігається виокремлення певної форми економічного знання, аналіз змісту якого дозволяв, по-перше, зв'язати в одне всю сукупність наявних знань в даній сфері дослідження (і в науці загалом); по-друге, пояснити основи економічного знання і шляхи його одержання.

Постановка питання про те, що більш пріоритетне в економічній науці – емпіричне чи теоретичне знання – є для серйозної економічної науки несерйозним. Адже «економічна наука розглядає людину такою, якою вона постає в повсякденному житті, а в буденному житті люди наперед не вираховують результати кожної своєї дії, або продиктованої вищими спонуками, або низькими мотивами» [6, с. 74]. Отже, кожне фактичне, емпіричне економічне знання може бути викликане, породжене, «спровоковане» не тільки новими чуттєвими конкретно-практичними, експериментальними даними, але і новими теоретичними ідеями. Осмислення і розуміння даного процесу досягається через філософію економіки.

Список використаної літератури

1. Ананьин О. И. Структура экономико-теоретического знания: Методологический анализ / О.И. Ананьин. – М.: Наука, 2005. – 244 с.
2. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн. – К.: Знання, 2007. – 718 с.
3. Лебедев С. А. Уровни научного знания / С. А. Лебедев // Вопросы философии. – 2010. – № 1. – С. 59–71.
4. Лоусон Т. Современная «экономическая теория» в свете реализма / Т. Лоусон // Вопросы экономики. – 2006. – № 2. – С. 76–89.
5. Лукашевич В.К. Философия и методология науки / В.К. Лукашевич – Мн.: «Современная школа», 2006. – 320 с.
6. Маршалл А. Основы экономической науки / А. Маршалл. – М.: Эксмо, 2008. – 832 с.
7. Семенов В. С. Забытый Маркс: о революции, социализме, человеке / В.С. Семенов // Вопросы философии. – 2009. – № 6. – С. 31–41.
8. Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2003. – № 8. – С. 8–19.
9. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего / Р. Л. Хайлбронер. – М.: КоЛибри, 2008. – 432 с.

***В. А. Кавалеров,**
кандидат педагогічних наук, доцент,
директор Одеського обласного
інституту удосконалення вчителів, м. Одеса*

ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ АСПЕКТ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ІННОВАЦІЙ, ЕКОНОМІКИ ТА НАУКИ В «СУСПІЛЬСТВІ ЗНАНЬ»

Проблема інновацій та інноваційної діяльності в сучасному суспільстві отримала визнання, вийшовши на авансцену філософських, економічних, педагогічних та політичних розвідок. Актуальна для економічної практики і державної та міжнародної діяльності, інновація визначає рівень впровадження новації як продукції творчої діяльності науковця в практичне застосування. Відтак важливим є включення теми інновації в філософію освіти у контексті взаємозв'язку науки як галузі, яка продукує новацію, інновації як економічного застосування наукових винаходів та освіти, яка слугує полем зустрічі новації та інноваційної діяльності, відображає їх соціальне значення.

У сучасному суспільстві проблема інновації здобуває виняткового значення у зв'язку з виникненням і поширенням «економіки знань», в основі якої лежить орієнтація на наукоємні технології та продукти інтелектуальної діяльності. Економіка знань є інноваційною економікою, яка ґрунтується на взаємодії сфер науки, освіти та впровадження наукових здобутків у соціальну практику, тобто, власне, на інноваційну діяльність.

Перетворення освіти і науки на ланку інноваційної діяльності суспільства зумовлює нове суспільне ставлення до знання. «Суспільство знань» актуалізується в перетворенні знань з транслятивних (тобто з таких, які передаються в замкнених системах) у креативні (тобто в такі, які постійно реалізуються у суспільній практиці, в інноваційній діяльності). На такій трансформації акцентує свою увагу, зокрема, В.Казієв: «Важливо не тільки йти за класичною і часто «розімкненою» тріадою «знання-вміння-навички», але і підтримувати замкнений цикл «знання-вміння-навички-актуалізація (застосування, технологія) – виробництво знань» [2]. Таку циклічність знань в контексті інновації (яка у даному випадку описана як актуалізація знань) демонструє не тільки переорієнтацію економіки, але також – фундаментальні зміни на рівні культури. На рівні освіти наслідки подібних процесів влучно визначив В.Кутирьов: «Перетворення знання, інформації у свого роду «навколишнє середовище», ставить питання про те, що освіта в цілому повинна орієнтуватися не стільки на технічні науки, скільки на культуру. І вже потім, на цьому фундаменті, забезпечувати спеціалізацію [5, с. 68]».

Разом з тим, інновація як визначення корисності та економічної ефективності освітніх та наукових досягнень впроваджена у сучасному суспільстві на всіх рівнях, адже «при активному інвестуванні держави склалася технологічна орієнтація науки, праця і технології стали об'єктом вивчення, корпоративний бізнес проявляв все більшу зацікавленість в прикладних професіях, в методах ефективності використаної праці і технологій [3, с. 33–34]».

Законодавство України визначає інноваційну діяльність як діяльність, яка «спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок, випуск на ринок нових конкурентноздатних товарів і послуг» [1]. Очевидний взаємозв'язок інновації як «втілення наукового відкриття, технічного винаходу в новій технології або новому виді виробу» (Й.Шумпетер) [8, с. 77] з підприємницькою діяльністю зумовили регуляцію інноваційної діяльності передусім в науково-технічній сфері. Одне з досить повних визначень інновації дає В.І.Кудашов: «Інновація – це форматований закріплений розпакований сенс (ідея), не актуалізований раніше, котрий володіє заданим юридичним статусом на певній території в межах певного проміжку часу [4, с. 6]». Це визначення, на думку його автора, передбачає, що інновація включає в себе діяльнісний зміст, має здатність бути включеною в певні системи взаємозв'язків, а також бути поширюваною і ретрансльованою, встановлювати систему понять, які асоціюються з її сенсом. Кожен з цих пунктів передбачає тісний зв'язок інновації з професійними сферами діяльності.

Важливо, що інноваційна діяльність не обмежується взаємовпливами науки та економічної практики. Як засвідчує М.Портер, «безперервна модернізація виробництва на основі реалізації стратегічних інновацій (технології вищого порядку і системи машин, що забезпечують їх, устаткування, відповідні ним способи організації праці, виробництва, маркетингового обслуговування) є джерелом стійкої конкурентної переваги не лише підприємницьких структур і галузей, але і країн» [6, с. 412]. Відтак створення гнучкої законодавчої бази, яка б стала підґрунтям ефективної схеми взаємодії новації та сфер її суспільного споживання передбачає встановлення системи зв'язків на загальнодержавному рівні між різноспрямованими галузями наукової діяльності – передусім науковою, виробничою, освітньою.

Становище інноваційної сфери в Україні на сьогоднішній день вимагає вдосконалення. У Всесвітньому інноваційному індексі Україна посідає 64 місце [9, с. 12]. Слід зауважити, що при вимірюванні даного індексу враховується не тільки рівень залучення інновацій у підприємницьку діяльність, але й уміння держави стимулювати і підтримувати власною політикою інноваційну діяльність.

Передусім слід зазначити, що, незважаючи на очевидний взаємозв'язок науки та інновації, низький інноваційний індекс не свідчить про відсутність новацій у науці – навпаки, існує досить багато прикладів країн з високим рівнем інноваційного розвитку, проте не передових по рівню наукових новацій (як-от Південна Корея, яка посідає у Всесвітньому інноваційному індексі II місце: наука в цій країні почала розвиватися тільки після економічного стрибка, інноваційна діяльність стала стимулом розвитку науки, а не навпаки). В Україні ми спостерігаємо протилежну ситуацію – при високому рівні наукових досліджень і порівняно великій кількості наукових установ та фахівців у різних галузях, тобто при сильному рівні наукових новацій інноваційний процес перебуває на невисокому рівні.

Основними причинами, з яких Україна при потужному науковому потенціалі має прогалини в інноваційній діяльності, є наступні: відсутність налагоджених зв'язків між наукою і промисловістю, підприємництвом (тобто, власне, зі сферою, в якій здійснюється інновація); відсутність у самих наукових установ законодавчих підстав для комерціалізації наукових новацій (наприклад, через створення венчурних підприємств або через вільний продаж ліцензій); недосконалість системи патентування; відсутність механізмів стимуляції інвестицій в науковій сфері. Головною проблемою у всіх зазначених випадках постає недосконалість українського законодавства.

Передусім наявною є проблема складної, надмірно формалізованої процедури отримання дозволу для ведення підприємницької діяльності. Ілюстрацію останнього факту дає П.М.Цибулін: щоб здобути статус інноваційного проекту, необхідно отримати дозвіл від 17 органів державного управління; для створення виробництва канцелярських скріпок потрібно отримати більше 100 дозволів; для отримання права на будівництво – біля 200 дозволів. В середньому, щоб розпочати бізнес, необхідно 134 документи, щоб закрити його – 145 [9, с. 22]²². Для виконання цієї процедури (за умов мінімальної участі державних служб), наприклад, у Грузії потрібно 3-5 днів, а у Казахстані – 82, українська ж цифра – 134 дні [9, с. 13]. Проте офіційна процедура отримання дозволу настільки складна і трудомістка, що часто її взагалі обходять. Це не сприяє стрімкому розвитку інноваційної діяльності.

Проте структурна формалізація властива і для наукової діяльності. У науковій роботі фінансування дослідження здійснюється із затримкою на 1,5 роки. Це термін, який проходить з моменту подання науковою установою запиту на виконання наукової теми до її фінансування. Для сучасного «нестримного світу» (Е.Гідденс) це колосальний термін відставання. У поєднанні з негнучкістю фінансових кошторисів (які не розраховані на потребу

---

²² Дана ситуація показана в проекті "Doing Business", який веде облік усіх процедур, офіційно необхідних для того, щоб підприємець розпочав власну діяльність у сфері виробництва або бізнесу.

науковця змінювати статті витрат залежно від поточного стану дослідження) виникає *інтегральна структура неможливості проведення ефективної роботи в науці*.

Не менш проблемною є ситуація з недосконалістю українського законодавства у сфері інтелектуальної власності. Хотілося б проілюструвати важливість ефективної законодавчої бази на прикладі США, де оптимізація законодавства з інтелектуальної власності та комерціалізації наукової діяльності привнесла в економіку країни *40 млрд. доларів за 20 років!* При цьому, до 1980 р. тільки 12% ліцензованих технологій були готовими до комерційного використання на момент їх ліцензування. Решта винаходів були лише доведеними концепціями, дійсний для використання прототип був відсутній. (Схожа ситуація спостерігається сьогодні в Україні: найвищий рівень наукового результату – це промисловий зразок, а це не той продукт, який потрібен підприємству). У 1980 р. уряд США був власником біля 28 000 патентів, з яких лише 5% були ліцензовані, і ще менша кількість – впроваджена у комерційну діяльність. Причиною цього було те, що право власності на всі винаходи у фінансованих урядом наукових та науково-освітніх установах належали уряду США. Підприємства не могли викуповувати ексклюзивні права на ліцензовані винаходи, таким чином, вони не були зацікавленими в продуктах інноваційної діяльності. Порівнюючи результати участі університетів у трансфері технологій, можна навести такі дані: у 1980 р. університети США отримували біля 250 патентів на рік, 24 університети приймали участі у трансфері технологій. Станом на 2005 р. університети отримують більше 30000 патентів, трансфер технологій відбувається у 200 університетах. Причиною такої зміни став Закон Байля-Доуля (Bayh-Dole Act), впровадження якого надало університетам та іншим некомерційним установам право на самостійне ліцензування та можливість комерціалізації результатів наукової діяльності. Внаслідок цього такі установи отримали стимул для співробітництва з підприємствами. Продаючи ліцензії на власні винаходи, університети отримують прибуток, який ділиться між винахідником, департаментом/факультетом, де він працює, та самим університетом. У той час як бюджет США отримує податки від даного прибутку.

Отже, проблема ефективного законодавства у сфері інтелектуальної власності має першочергову вагу для інноваційної економіки і передусім впливає на конкурентоспроможність країни в цілому.

Що призводить до невисокого індексу конкурентоздатності України? Дана ситуація, проблематизована законодавчими складнощами в сфері інтелектуальної власності, ускладнюється відсутністю взаємодії між науковими установами та підприємствами. Це веде до падіння показників розвитку науки та інновацій.

Але ця проблема не може не відобразитися і на освіті. І ключем до вирішення є її методологічне застосування, яке у філософсько-освітньому контексті виражається в зміні структури взаємодії освіти та науки: «Сучасна філософія набула принципово відмінних відносин з педагогікою як наукою, яка раціонально оформлює освіту. Філософія бачить освіту в її новій онтології, коли, як представлена комунікаціями, вона отримала можливість варіативних і альтернативних шляхів розвитку і здобуло інновації в якості їх джерела» [7, с. 43]. Отже, в сучасному «суспільстві знань», в якому діє інноваційна економіка, або, як її інакше називають, «економіка знань», головною метою є ефективна взаємодія науки, освіти та, власне, економіки, і впровадження такої взаємодії є завданням як держави, яка повинна створити максимально зручні законодавчі умови для такої взаємодії у сфері інновації, так і науки, яка повинна створити парадигмальні підстави для такої взаємодії. В останньому випадку найефективніші підстави для такої взаємодії можуть бути обґрунтовані за допомогою міждисциплінарного дослідження, на межі поєднання філософії економіки та філософії освіти.

Список використаної літератури

1. Закон України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 4 липня 2002 року. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=40-15>. – Назва з екрану.
2. Казиев В. М. Современная образовательная парадигма и образовательные ресурсы Интернет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ito.edu.ru/2003/VII/VII-0-3227.html>. – Название с экрана.
3. Колпаков В. А. Общество знания. Опыт философско-методологического анализа // Вопросы философии, 2008. – № 4. – С. 33–34.
4. Кудашов В. И. Конструирование инновационного варианта образования // Философия образования. – 2009. – № 3. – С. 5-9.
5. Кутырёв В. А. Образование или программирование? // Философия образования. – 2009. – № 2. – С. 64–70.
6. Портер М. Международная конкуренция: Конкурентные преимущества стран. – М., 1993. – 896 с.
7. Хаткевич С. П. Коммуникативные трансформации образования – ответ коммуникативной онтологии современной социальности / Хаткевич С. П. // Известия Томского политехнического университета. – 2007. – № 7 – С. 42–44.
8. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М., 2007. – 864 с.
9. Україна в світі. Цікава статистика». – Фонд Конрада Аденауера, 2010.

*Хуан Мінжун,
аспірантка
Національного авіаційного університету,
м. Київ*

РОЛЬ ІННОВАЦІЇ, НАУКИ ТА ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ «ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ» В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Інформатизація та глобалізація сучасного суспільства підвищує динаміку його економічних процесів. Основою такої динаміки починає виступати міжнародний науково-технічний обмін, який створює нові способи існування національних економік та міжнародного співробітництва. В економіці оприявнюється постійне прискорення міжнародного інвестування в найновіші технології та в знання, що пов'язано передусім із новим типом інформаційних ресурсів, появою глобального кіберпростору як наслідку інформаційної революції та з орієнтацією економіки на інноваційну діяльність. Це призводить як до створення наднаціональних взаємозв'язків, які стали можливими завдяки моментальній передачі інформації, так і до створення нових пріоритетів у науково-технічній співпраці на рівні держав.

Науково-технічні зв'язки в епоху інформатизації починають відігравати дедалі більшу роль у зв'язку з інтенсифікацією процесів переміщення на міждержавних рівнях як виробничих і технологічних ресурсів, так і фінансових та інтелектуальних активів. Такі трансфери та міграції можуть як збільшувати ресурс національних економік за рахунок більш ефективного перерозподілу активів у транснаціональних масштабах, так і приводити до нових типів міжнародних зв'язків. Останні починають ґрунтуватися не на товарному обміні, а на обміні інтелектуальним капіталом та наукоємкими технологіями.

Сьогодні міжнародний науково-технічний обмін розглядається як сукупність економічних відносин між іноземними організаціями, закладами та державними установами, метою яких є використання результатів науково-технічної діяльності. Як стверджує В.І.Фомічев, поняття міжнародного технологічного обміну можна інтерпретувати у двох значеннях: «у широкому сенсі він передбачає проникнення будь-яких науково-технічних знань і обмін виробничим досвідом між країнами, а у вузькому – передачу науково-технічних знань і досвіду, що відносяться до конкретних технологічних процесів» [9, с. 78]. Кожне з вказаних значень приписує нову форму існування міжнародним економічним зв'язкам, при цьому у першому випадку – це форма некомерційного обміну, різновидами якого можуть бути науково-технічні публікації, проведення виставок, ярмарок та симпозіумів, обмін делегаціями

діячів науково-технічної сфери, міграція спеціалістів, навчання студентів та аспірантів, діяльність міжнародних організацій в області науки і техніки. У випадку вузького трактування технологічного обміну виникає його комерційна форма, в якій здійснюється трансфер технологій на підставі ліцензійних та інших угод на право користування винаходами, поставка технічного обладнання, надання технічної допомоги, підготовка спеціалістів, науково-технічне і виробниче кооперування тощо [9, с. 78–83].

У сучасному світі найважливішим аспектом міжнародної співпраці та обміну в науково-технічній сфері є інноваційна діяльність. А тому ключовою проблемою в обох формах науково-технічного обміну є трансфер знань та технологій, який виступає основною формою просування інновацій. Трансфер знань передбачає організацію передачі знань – технологій, досвіду, навиків – з метою інновації в економіці і в соціальному середовищі. Трансфер технологій є окремим випадком процесу трансферу знань, який передбачає перенесення нових технологій від творців до споживачів. Обидва процеси відіграють важливу роль в міжнародному обміні: в період глобалізації держави не тільки спрощують можливість вільного руху товару та капіталу, але й об'єднуються для співпраці в науково-технічній сфері.

Міжнародний трансфер технологій (передача технологій) – поняття, які часто використовуються для опису процесу міжнародного науково-технічного обміну. Можна умовно виділити внутрішні та зовнішні аспекти трансферу технологій. У внутрішньому аспекті визначальною є проблема передавання інтелектуальної власності на новий продукт (винахід, новацію) з метою її подальшого застосування в практичній діяльності. У зовнішньому аспекті трансфер технологій відбувається на міжнародному рівні, при цьому країни з менш розвинутою інноваційною сферою діяльності включаються в глобальний технологічний процес, приймаючи науково-технічний обмін через впровадження у власний економічний обіг новацій.

Трансфер технологій – поняття, пов'язане з процесами інновації, комерціалізації та з питаннями інтелектуальною власності. Слід прийняти розрізнення В.В.Тітовим понять «комерціалізація технологій» та «трансфер технологій». Їх відмінності полягають, по-перше, в тому, що комерціалізація технології передбачає обов'язкове отримання прибутку, але при цьому не обов'язково пов'язана з підключенням третіх осіб, а трансфер технології – «обов'язкову передачу технології реципієнту, який здійснює її промислове освоєння, але це не обов'язково пов'язано з прибутком як джерела технології, так і її реципієнтом» [8]. Як бачимо, поняття трансферу технологій може передбачати або не передбачати комерціалізацію технологій. Проте саме трансфер технологій важливий для опису міжнародного науково-технічного обміну, оскільки в його основі стоїть процес інновації – тобто процес введення

в соціальну сферу конкурентоспроможних результатів науково-технічної діяльності. При цьому саме інновація робить можливою конкурентоспроможність економіки країни в цілому. Разом з тим, трансфер технологій не є внутрішньою національною стратегією – він існує в межах глобальної економіки, адже трансфер технологій та комерціалізація відбуваються через міжнародну співпрацю.

Отже, трансфер технологій – це міжнародна передача новацій для їх інноваційного впровадження, яка є основною сферою науково-технічного обміну. Український дослідник Ю.Капіца виокремив три сфери міжнародної передачі (трансферу) технологій: «як взаємовигідний обмін технологіями, міжнародний розподіл праці в області практичного засвоєння інтелектуальних цінностей, як вирішальний фактор економічного розвитку країни, як засіб економічної експансії, технологічної залежності однієї країни від іншої» [3]. Таким чином, інновації та технології у сучасному світі стають основним критерієм ефективності економіки будь-якої країни. На практиці прикладом впровадження економіки знань є інноваційно орієнтована економіка, яка має значний інтелектуаломістський та наукоємний ресурс. Завдання формування такої економіки проголошено, зокрема, Китайською Народною Республікою, де її заплановано створити до 2050 року. Для втілення даного плану в Китаї організовується єдина інноваційна система [11].

Поняття «економіка знань» було введено Ф.Махлупом ще в 60-х рр. ХХ ст., і на сьогоднішній день його значення корелюється з такими поняттями, як «інноваційна економіка», «високотехнологічна цивілізація», «суспільство знань», «інформаційне суспільство» [5, с. 35]. Як синоніми терміну «економіка знань» використовуються поняття «інноваційна економіка», «інтелектуальна економіка», «нова економіка», «інформаційна економіка», «інноваційно-інформаційна економіка» тощо. Економіка знань – це такий тип економіки, в якому виробництво знань є джерелом економічного росту. Справді, інвестиції в знання на сьогоднішній день значно перевищують інвестиції в основні фонди: в країнах-членах Організації економічного співробітництва і розвитку (Organization for Economic Co-operation and Development (OECD)) в 90-ті рр. ХХ ст. – 3,4% на рік проти 2,2% у 80-х [4, с. 450]. Ще однією, не менш важливою, ознакою переходу до економіки знань є той факт, що з усього об'єму знань, які можна піддати вимірюванню, 90% отримано за останні 30 років.

Слід зазначити, що в суспільстві економіки знань важливу роль відіграють не знання самі по собі, а їх матеріалізація. Відтак специфікою економічного зрізу «суспільства знань» стало те, що в економіку відтепер включається не технологія сама по собі, а весь механізм виробництва знань. Відтак, «економіка знань – не тільки економіка виробництв. Це і університети, і

фундаментальна наука, і система комунікацій і патентна система, і прикладна наука, це також дослідження і розробки, – весь цей велетенський комплекс» [7].

За підрахунками ОЕСД, країни, в яких на сьогоднішній день найбільша сумарна величина капіталовкладень в індустрію знань і найшвидше відбувається формування інтелектуального капіталу, мають такі основні риси: 1) значну частину активів в економіці країни займають нематеріальні складові – патенти, ноу-хау, інформаційні системи тощо; 2) постійно зростає доля високотехнічної продукції в об'ємі міжнародної торгівлі в розрахунку на 1 людину (20% і вище); 3) зростають видатки на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки (тобто зростають витрати на НДДКР; 4) зростають інвестиції в науку, освіту, охорону здоров'я, навколишнє середовище [4, с. 450].

Відтак науково-технічний обмін є частиною загальних програм, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності країн на глобальному рівні. Основою таких програм є інтелектуальний капітал. Першим, хто вимірив конкурентоспроможність країн, спираючись на інтелектуальний капітал як критерій, було шведське агентство Invest in Sweden Agency (ISA). Економістами цієї компанії були застосовані такі показники, як генерування і комерціалізація інновацій (або «інноваційність» регіональної дійсності (об'єм НДДКР, його частка у ВВП, витрати на дослідження та їх частка у ВВП, видатки на науку та їх частка у ВВП, кількість і структура наукових та науково-технічних публікацій, внутрішній ринок обміну інновацій); створення знань з комерційним потенціалом (видатки на прикладні НДДКР, їх частка у ВВП, кількість патентів, зареєстрованих у «тріаді патентних сімей» на 1 млн населення); наповненість ринку знань та міжнародний обмін знаннями (частка національних НДДКР, міжнародна співпраця у галузях науки і технологій; кількість іноземних студентів у національних вищих навчальних закладах); інновації (винаходи, патенти) в промисловості і господарстві (частка і структура промислових підприємств, які генерують і використовують інновації); якість інтелектуального потенціалу і людського капіталу (структурні і зовнішні показники системи освіти, частка наукових співробітників, кількість і якість робіт, міграція висококваліфікованих працівників); інформаційно-комунікаційні і комп'ютерні технології (показники мережі, локальних мереж, інформаційних систем, он-лайніві державні веб-ресурси); підприємницька діяльність (кількість створюваних приватних компаній, частка малого і середнього бізнесу, кількість венчурних фірм); підтримка інновацій і винаходів з боку влади (частка державних видатків на НДДКР в обсязі ВВП, доля венчурного фінансування в ВВП); ринок знань і динаміка міжнародного обміну знаннями (кількість і обсяг проданих за кордон патентів і НДДКР, кількість і обсяг закуплених за кордоном патентів, характеристики міжнародного «без валютного» обміну; обмін студентами, аспірантами, докторантами) [7].

Як бачимо, економіка знань ґрунтується довкола інноваційної діяльності, фактично – зумовлена інноваціями. Сьогодні «ідеї та інновації стали найбільш важливим ресурсом, замінивши землю, енергію та сировину» [11]. При цьому інновація здобуває рівня нової парадигми економічного мислення. Як свідчить Б.Санто, «на рубежі тисячоліть інноваційне суспільство стало свідком нещадної зміни парадигм: звична статична модель послідовного адаптивного розвитку, здатного пристосовуватися, переймати рішення інших, поступово була витіснена динамічною моделлю інновативного саморозвитку і реалізації творчих здібностей» [6, с. 22]. Відтак інноваційна орієнтація «економіки знань» – це орієнтація на креативне суспільство, в якому здатність створити новацію ціниться однаково високо з вмінням цю інновацію застосувати.

Капіталовкладення в інновацію постійно зростають. Так, з 1997 до 2000 р. в ЄС вони збільшилися на 60% в рік, а в США – на 210 %. В 2006 г. видатки на НДДКР в Китаї склали 1,42% ВВП, вони становили 37,7 млрд. долл., що ставить Китай за цим параметром на п'яте місце в світі [10]. Моделі управління інноваціями відрізняються для різних країн. Наприклад, для США пріоритетами в інноваційній діяльності є відстоювання «міфу про світове володарювання» та інноваційне лідерство, для країн ЄС – рішення питань благополуччя і процвітання народів своєї країни, Китай пропонує ставити на перший план національні інтереси, послідовне рішення конкретних задач, розвиток країни і підвищення добробуту народу на основі дисципліни [2]. Проте у кожному випадку йдеться про конкурентоспроможність на основі збереження технологічних переваг, пошук яких призвів до встановлення так званого «трикутника знань» (Triangle of Knowledge). «Трикутник знань» – це модель, яка демонструє взаємозв'язок досліджень, освіти та інновації. Загальновідома особливість цієї моделі сформульована Т.Каліновською та С.Косолаповою наступним чином: «Стратегія інноваційного розвитку передбачає здобуття і збереження технологічної переваги (конкурентоспроможності). Однак такі фактори, як якісна освіта, наукові дослідження високого рівня, набутий професійний досвід, взяті поодино, автоматично до такої стратегії не приведуть» [1, с. 119]. Відтак необхідне їх поєднання, яке і реалізується в «трикутнику знань», а саме – у такій єдності, яка уможливорює сучасну інноваційно орієнтовану економіку знань, основою якої стають технології, що базуються на знанні та інтелекті.

Слід зазначити, що «трикутник знань» передбачає створення у суспільствах єдиної інноваційної інфраструктури, в якій постійно відбувається процес взаємних переходу знання та інформації, які лягають в основу економіки. Як стверджує Б.Санто, «уявляючи собі процес генерування нової інформації у вигляді «знання → провідник → інформація», ми, власне, робимо акцент на єдності процесу інновації, де компоненти системи підкоряються

спільній функції, тобто позначеним самою системою завданням і цілями» [6]. Відтак інновація перетворюється на процес, якому властива саморегуляція, і цей процес є самоорганізованою функціональною системою з вхідними і вихідними параметрами, якими, на думку Б.Санто, і виступають знання та інформація. Разом з цим, такій системі властивий саморозвиток. Тобто, можна зробити висновок, що якщо інноваційна система функціонує на рівні тісного взаємозв'язку всіх трьох вершин «трикутника знань», то вона самостійно себе організовує та розвиває. Відтак науково-технічний обмін відбувається у процесі взаємодії конкурентних інноваційних систем, і така взаємодія є стимулюючим фактором для формування та розвитку «трикутника знань».

Таким чином, створення «трикутника знань» є стратегічним пріоритетом ряду країн, важливим напрямком їх розвитку на шляху до ефективізації науково-технічного обміну. Слід зазначити, що в Україні перспектива руху в даному напрямку не тільки обговорюється, але й здійснюється. Зокрема, Єврокомісією фінансується впроваджений нею проект (UNI4INNO) «Активізація трикутника знань шляхом створення Інноваційних офісів в українських вищих навчальних закладах» [12], спрямований на співпрацю українських та зарубіжних університетів, проте також – на створення офісів та служб інноваційної підтримки. Наявність таких проектів вказує на те, що вихідним пунктом для розвитку «трикутника знань» часто стають обміни людськими ресурсами, які відіграють визначальну роль в становленні триєдності економіки, науки та освіти. Це не дивно, адже центральним в економіці знань є саме людський інтелект.

Відтак науково-технічний обмін в умовах «економіки знань» в добу інформаційних суспільств реалізується у трьох сферах, які становлять нерозривну єдність. Цими сферами є інновація, освіта та наука. Оскільки комерціалізація наукових досліджень як основа інновації тісно вплітається в освітню та наукову сфери, виникає новий філософсько-економічний вимір соціального буття суспільства. Основні дослідження на рівні цього виміру ґрунтуються довкола «креативного суспільства», яке стає основним джерелом економічної цінності. Відтак креативний розвиток у такому суспільстві поступово охоплює не тільки сфери «трикутника знань» – нові ідеї та інновація стають важливим і для культури, мистецтва, політики, спорту, тобто фактично креативності підпорядковується все життя суспільства. При цьому показником креативності суспільства є систематичне інвестування в інновації в різноманітних сферах та наявність науково-технічного обміну на міждержавному рівні, передусім – стабільного трансферу знань. Економіка стає цілеспрямованим стимулом для розвитку творчості. Інформаційне суспільство породжує економіку знань, яка, в свою чергу, стимулює розвиток креативного суспільства. Таким чином, інноваційно орієнтована економіка знань впливає на

духовний розвиток суспільства, оскільки відбувається заміщення «суспільства споживання» на «креативне суспільство», в якому економічними цінностями стають не товари самі по собі, а інтелектомісткі та наукоємні ресурси, першочергову роль у функціонуванні яких відіграє людський фактор. Творчість – винятково людський атрибут, а тому «креативне суспільство» – гуманістичне по своїй суті. Першочергова роль економіки у формуванні «креативного суспільства» змінює її місце в філософських та загалом інтелектуальних орієнтирах людства, оскільки орієнтація на новації та інновації створюють нові ідеологеми сучасного суспільства.

Список використаної літератури

1. Калиновская Т.Г., Косолапова С.А. Треугольник знаний как фактор инновационного развития // Материалы конференции. – С. 118–122.
2. Карлинская Е.В. Опыт инновационного развития нового Китая [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rpmconsult.ru/pdf/Innovation_Development_experience_New_China_.pdf. – Назва з екрану.
3. Капица Ю. Международно-правовое регулирование в сфере трансфера технологий и национальные приоритеты: проблемы соотношения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iee.org.ua/files/alushta/33-kapica-mejdunarodnoe_pravovoe_reg.pdf. – Назва з екрану.
4. Макаров В.Л. Экономика знаний: уроки для России // Вестник Российской академии наук. – 2003. – т. 72. – № 5. – С. 450.
5. Махлуп Ф.. Производство и распространение знаний в США. – М.: Прогресс, 1966. – 462 с.
6. Санто Б. Триединство знания и критерий превосходства // Инновации. – 2007. – № 10 (108). – С. 19–27.
7. Сергеев В.М. «Экономика знаний. Роль образования и науки в современном мире» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.igpi.ru/center/seminars/party_6-09_02/party_6-09_02-sergeev.html
8. Титов В.В. Трансфер технологий. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.metodolog.ru/00384/14.htm>. – Назва з екрану.
9. Фомичев В.И. Международная торговля. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 428 с.
10. China economic information network [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.cei.gov.cn. – Назва з екрану.
11. National Bureau of Statistics of China [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.stats.gov.cn. – Назва з екрану.
12. The UNI4INNO project [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uni4inno.eu>. – Назва з екрану.

З. В. Гінтерс,
*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри суспільних дисциплін ЛІБС УБС*

ПРАКТИКА ГОСПОДАРСЬКОГО ВИХОВАННЯ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ ДІТЕЙ ТА ДОРΟΣЛИХ У ВИСТАВКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (західноукраїнські землі ХІХ – першої половини ХХ ст.)

На важливості розгляду педагогічних явищ в їх багаторічному розвитку, що є важливою складовою частиною дослідної роботи, на значенні історико-педагогічного досвіду для сучасності наголошував В. О. Сухомлинський: «Осмислення минулого якраз і необхідне передусім для того, щоб ясніше уявити майбутнє, а від розуміння майбутнього багато в чому залежить культура педагогічного процесу сьогодні» [14, с. 61]. Це зумовлює актуальність дослідження організаційних форм, навчальних, виховних, освітніх явищ українського економічного шкільництва у Галичині, на Буковині, Закарпатті на різних історичних етапах.

Мета нашого дослідження – історико-педагогічний аспект організації виставок як однієї з форм економічної освіти дітей і дорослих на західноукраїнських землях ХІХ – першої половини ХХ століть.

В останні роки з проблем шкільництва, економічної освіти, господарського, трудового виховання дітей та учнівської молоді опубліковано низку історико-педагогічних досліджень (О. Будник, А. Вихрущ, О. Ковальчук, Н. Кривошия, Р. Мачулка, І. Прокопенко, В. Стасюк, О. Сухомлинська та ін.).

Освіта дорослих набуває особливої актуальності як фактор професійно-особистісного зростання, що здійснюється у варіативних формах неперервної освіти. У контексті сучасних освітніх пріоритетів помітно активізувалися історико-педагогічні дослідження проблем андрагогіки – теорії та практики освіти дорослих (Л. Березівська, Л. Вовк, І. Воробець, С. Дмитренко, Н. Коляда, Н. Побірченко, Є. Поточни, Б. Ступарик, Л. Тимчук та ін.)

Організатори й активні діячі громадського й просвітницького руху в Україні ХІХ – першої половини ХХ століття І. Брик, М. Галушинський, М. Дужий, І. Калинович, Д. Коренець, Є. Косевич, С. Магальяс, С. Сірополко, І. Ющишин зробили вагомий внесок у розвиток національної освіти за умов панування Австро-Угорщини та Польщі.

На межі ХІХ – початку ХХ століття у суспільному житті України та інших європейських держав досить поширеним явищем було влаштування виставок – регіональних, міжнародних. У їхній роботі передбачалась участь культурно-освітніх установ та всіх видів і ступенів шкіл, «отже дошкілля, народні, середні, загальноосвітні (промислові, ремісничі, торговельні,

вчительські) й мистецькі та установи позашкільного виховання й освіти» [10, с. 66]. Виставки сприяли, насамперед, поширенню і популяризації професійних знань серед представників різних верств населення, посиленню уваги суспільства до професійної та економічної освіти.

Середина XIX століття була переломним етапом суспільно-політичної боротьби в Україні, зокрема, у Галичині, що стала осередком українського національного руху, де нуртували думки, в яких містилися конструктивні поради, спрямовані на залучення збіднілих селянсько-ремісничих верств до економічної самочинності і самодопомоги, господарських та кооперативних товариств. Важливу роль в популяризації ідей кооперативного руху відіграли товариства «Просвіта» і «Рідна школа», стараннями яких здійснювалася організація економічних спілок, крамниць, кас взаємодопомоги, громадських фондів кредитування; підготовка та випуск періодичних видань і літератури господарсько-економічного спрямування; відкриття економічних курсів, фахових шкіл, бібліотек; організація виставок.

Зміст самого поняття «виставки» це – по-перше, «прилюдний показ предметів (картин, скульптур, *виробів*) і місце цього показу; по-друге, предмети, виставлені для огляду» – таке пояснення дає «Сучасний тлумачний словник української мови» [18, с. 102]. Важливо наголосити на психолого-педагогічному змісті виставок, адже така «подія – яскравий доказ визнання громадськими організаціями ...важливості економічної роботи», де відбувається оцінка результатів діяльності окремих особистостей і колективів, що є важливою складовою педагогічного процесу і виховання людини.

Звернемось до історії виставкової діяльності. Прогресивні педагогічні практики, розуміючи значення та необхідність поєднання теоретичного навчання з ручною працею учнів, запроваджували певну систему оцінювання у цій справі. Такий досвід був у львівських школах 80–90-х років XIX століття.

Характерно, що в попередні роки навчання практичних робіт було зараховано до ряду предметів меншої ваги, що ніби не впливало на загальний розвиток дитини. Здавна вважали, що ручних робіт варто навчати осіб найменш здібних, або, що гірше, котрі в цілому до досягнення наук (навчання) не пристосовані. Крім того, вчительок з жіночих ручних робіт було мало. З часом керівники шкіл і вчительки зрозуміли, що, по-перше, до навчання ручних робіт лише бажання не вистачає, а потрібна спеціальна фахова підготовка педагогів; по-друге, що треба мати чітко окреслений план, яким не тільки визначити перелік робіт, але й мету навчання та застосування тієї практичної науки.

У педагогічному колективі жіночої школи імені королеви Ядвіги у Львові народилася ідея складання загального обов'язкового плану навчання ручних (практичних) робіт, що і було здійснено 1880 року. Проведене за ним навчання показало гарні результати професійної підготовки учениць. В грудні 1881 року

школа взяла участь у першій міській промисловій виставці, де праці учениць, навіть у порівнянні з роботами учениць фахових шкіл, отримали позитивну оцінку, а школа імені королеви Ядвіги отримала диплом загального визнання за ручні роботи і укладання загального плану.

Відтоді директор школи Мечислав Скшинський, головний ініціатор розробки плану професійної підготовки учениць, для заохочення та розповсюдження кращого досвіду наказав щороку в окремій залі робити виставки учнівських робіт навчального закладу під час проведення публічних екзаменів наприкінці курсу й відзначав, що кожного разу з'являлося менше робіт, які не мали практичного застосування, проте було більше ужиткових речей (кептариків, фартушків, вишиванок та інших) [19, с. 310].

Виставки переконливо довели, що впровадження професійної підготовки учениць треба піднести до високого рівня поряд з іншими науками. Хоч до того не було ще розпорядження вищої влади, в школі при класифікації зверталася увага на те, що учениці, які мали тільки посередній успіх з практичних робіт, не отримували високого ступеня. Це заохочувало учениць до більш старанної праці і виробляло у них захоплення до ручних робіт, а результатом ставали шкільні виставки, що з року в рік показували кращий результат навчання.

Приклад школи імені королеви Ядвіги наслідували інші школи. У зв'язку з цим тодішній інспектор шкіл Болеслав Барановський порадив для впорядкування практичного навчання провести збірну конференцію учительок ручної праці Львівських шкіл з метою укладення чітко окресленого плану робіт на підставі плану, складеного у школі імені королеви Ядвіги. Наслідком конференції стало практичне застосування ручних робіт у виділових і народних школах з 1886/7 навчального року. І хоч були ще значні недоліки головним чином через брак фахово підготовлених учительських кадрів, однак виставки, що проводились з 1888 року у кожній школі, засвідчували велику старанність учениць.

Ще більше враження справила на глядачів загальна виставка всіх жіночих шкіл, організована у приміщенні виділової школи імені королеви Ядвіги 1891 року у м. Львові. Виставка розташувалась у кільканадцяти залах, всі виставкові площі були заповнені такою кількістю робіт учениць, котрі, якби поррахувати на штуки, напевне представили б цифри в кілька десятків тисяч. Виділова школа імені королеви Ядвіги заповнила чотири зали, інші школи дістали по одній залі і скаржилися на брак місця. В партері була розташована виставка слайдів в трьох залах разом з майстернею, в яких хлопці в певний час виконували на верстатах різні роботи у присутності публіки. Оглянути виставку прийшло все населення міста, представники влади, журналісти. Присутні були вражені виставленими експонатами і не шкодували похвал львівським школам, стверджуючи, що роботи учениць Львівських шкіл можна сміливо ставити поряд з працями фахових шкіл [19, с. 311].

На розвиток, навчання та досягнення певного ступеня досконалості жіночих ручних робіт вплинув існуючий при виділовій школі курс жіночих ручних робіт. Тому також сприяло проведення виставок робіт з нагоди закінчення навчального року або з нагоди крайової виставки.

Досвід Львівських народних шкіл увійшов майже без змін до нових навчальних планів 1893 року і навчання жіночих ручних робіт запроваджувалося щораз більше в цілому краю. Крайова Шкільна Рада вирішила дозволити складання загального плану для шкіл різних категорій, а також на крайовій виставці в 1894 році ілюструвати ті плани роботами у павільйоні Шкільної Ради, враховуючи всі місцеві потреби й уподобання. Як визнання за проведену працю, організаційний Комітет крайової Виставки відзначив виділову школу імені королеви Ядвіги срібною медаллю за виконання зразків до навчання робіт в державних і виділових народних школах, а доповнюючий курс найвищим відзначенням – почесним дипломом за колекцію ручних робіт в галузі оздоблення та гаптування [19, с. 312].

Перша українська (тодішня назва «руська» – З. Г.) господарсько-промислова виставка, відкрита 1879 року в Станіславові, засвідчила, «що русини о власних силах і на тій дорозі до піднесення народної господарки і промислу причинитися можуть» [1, с. 1]. Влаштована 1880 року виставка в Коломиї була утричі більшою від попередньої, до каталогу було занесено 100 виставителів. Господарі і промисловці «частково пробудилися і є надія, що у випадку нової виставки збереться ще більша сила виставителів».

На виставку надали експонати представники різних професій та вікових груп – селяни, вчителі, директори шкіл, чиновники, церковні діячі, учні. Представлені роботи засвідчили високий рівень обдарованості їх авторів, але «ті обдарування ...мусять вперед розбудитися і до того найлучша школа початкова. Навіть невеликі здібності, якщо вони вчасно пробуджені, можуть стати корисними для людини та суспільства: бо власне сказати б можна – середні таланти держать світ, великі розвеселяють» [1, с. 20–21].

Аналізуючи експонати різних відділів виставки, зокрема «витвори ремесла звичайного», автор публікації робить висновок, що розвиток «того позиточного» спорядження мусить «початися від сільської інтелігенції», бо запровадження всякої нової справи дасть загальну користь і потрібно значно більшу увагу приділити «господарському вихованню дітей» [1, с. 27]. Різноманітні експонати, практичні вироби з деревини були такої високої якості та естетики, що «і за границею більший збут би знайшли, а най би раз трохи німецьких грошей за такі дрібниці до нас прийшло» [1, с. 28–29].

Особливе захоплення автора публікації викликав розділ різьбярства. Виставитель Микола Лашкевич, учитель з Самбора, представляв експонати на виставку станіславівську 1879 року. «В часописі «Господарь и

Промышленникъ» була публікація «про приватний заклад пана професора», де він «сільських хлопців приучає того мистецтва і промислу». Ті вироби досконалі, нічим не поступаються кращим фабричним зразкам. «Яка шкода, – пише автор публікації П. Чорний, – що не маємо різьбярської школи, в якій можна би на вищому щаблі провадити такі роботи, а пан професор був би доброю силою в такій установі. Шкода, що у нас нема товариств, котрі хотіли би займатися такими справами, великої економічної вартості для нас; ...а сама одна людина не має стільки сили, щоб надати більшого значення тій справі». Друга проблема – можливість збуту таких виробів: відкриття загальної торгівлі – «то є способи до піднесення народного промислу». «Всюди у нас таланти самі випливають і пускаються в світ, та нема їх кому підтримати, піднести» [1, с. 32].

На виставці були представлені майже всі регіони Західної України. І вона показала, що є добрі сили, «котрі лиш повести потрібно» і незабаром вони зрівняються «з поступом світовим». Для цього «шкіл нам потрібно: шкіл господарських, шкіл промислових; ...потрібно удержувати і бурси ремеслинчі, т. е. в бурси дотеперішні приймати хлопаків спосібних, і висилати до майстрів добрих на науку, висилати і за границі для лучшего образования і творити собі так своїх майстрів, своїх учителів» [1, с. 62]. Але потрібно нам то все робити власними силами, як і власними силами почали робити виставки, заохочувати до справи всіх виробників разом з торгівлею.

Важливою складовою економічної освіти на західноукраїнських землях початку ХХ століття стали сільськогосподарські (хліборобські) крайові, повітові, шкільні виставки та участь у них дітей, молоді, дорослих. Характерно, що провідну роль в організації та проведенні виставок часто відігравали культурно-просвітні та громадські організації, кооператори, педагоги, представники церкви.

Перша хліборобська виставка 19–28 вересня 1909 року у Стрию стала поштовхом до активізації діяльності товариства «Сільський господар». Важливу роль при її підготовці та проведенні відіграв Євген Олесницький (1860–1917) – український громадський та політичний діяч, учений-правник, кооператор, який став директором виставки. Господарсько-молочарський союз зумів об'єднати навколо себе інші громадські інституції і показав широкому світу результати праці галицьких хліборобів.

Головну мету виставки Є. Олесницький сформулював так: «Звернути увагу на ті розсіяні перли, на ті осібнячком стоячі, не зорганізовані, не вишколені таланти і сили продукційні; збудити до них загальний інтерес, видобути їх з укриття, уможливити їх через науку улiпшення продукції; через організацію і піднесення умов збуту. Метою виставки є: зблизити до себе ті розсіяні сили, ...уодностайнити продукцію, улiпшити її і скріпити так, щоб

стала джерелом добробуту народних мас, щоб розвиток її поклав перед народом нові дороги культурних змагань і зближень його до тих народів, котрих культурний розвиток досягнув вже високий ступінь досконалости» [2, с. 161]. Серед учасників виставки була відома кооперативна діячка і педагог Іванна Блажкевич (1886–1977), яка вела громадську культурно-освітню діяльність в селі Денисові на Тернопільщині. Вона активно включилася в економічне життя Денисова, зокрема в роботу селянської кооперативної спілки «Годівля кріликів», за свої експонати на сільськогосподарській виставці в Стрию була удостоєна срібною медаллю [9, с. 98].

Архівні документи 1920-х–1930-х років підтверджують роль і значення виставок як однієї з форм економічної освіти та формування відповідального ставлення дітей і дорослих до результатів своєї праці, виховання господарського ставлення до землі, важливості практичного підходу до справи, поєднання теоретичного навчання з практикою та наочними результатами навчання. До прикладу, у «Циркулярних розпорядженнях кураторії Львівського шкільного округу про організацію шкільних виставок у повітах Станіславського воєводства» (1922 р.) зазначалося: «Ради шкільні повітові (міські), при допомозі Комітетів повітових (міських), складених з вибраних осіб стану учительського і працівників освітніх в галузі позашкільної освіти і інших осіб, що цікавляться освітою і шкільництвом, при закінченні шкільного року проводять на території своєї садиби шкільну виставку, представляючи стан освіти і шкільництва і працю учительську з цілого повіту» [17, арк. 4–5].

Для шкільної виставки у Львові «шкільні, повітові (міські) комітети виберуть з шкільних виставок експонати, що найкраще ілюструють стан освіти і шкільництва в повіті, як то: статистика шкіл, фреквенція (відвідування), сили вчительські в 1922 році, праця учасників освітніх курсів, праця учнів в загальному огляді виконаних предметів в шкільних майстернях і під час виконання робіт наукових, віддаючи в тім випадку перевагу експонатам, що характеризують народну творчість і домашній промисл даного повіту і наочні посібники, створені учнями або учителями при вивченні фізики і природи, зразки письма і малюнків учнів, учениць, по 4 з кожного відділу, кожної без винятку школи». При цьому зверталася увага на подання по одному експонату, що належать як найздібнішим учням і ученицям, так і найслабшим. Зазначалося, що «метою виставки, крім пізнання результатів на освітньому шкільному полі», був важливий соціальний аспект: піднесення зацікавленості батьків і широких кіл громадськості справами шкільництва. Однак, на жаль, у той час мова йшла не про розвиток шкільництва і культури українського населення краю, але «щоб пробудити всі чинники до діяльності та співпраці навколо піднесення тої *батьківської культури польської* в повіті» (виділено нами. – З. Г.) [17, арк. 5].

Ювілейна сільськогосподарська виставка у Познані 1926 року мала на меті «великий обсяг і дидактичне завдання показати широкій громадськості та зацікавленим сферам, а особливо селянам, а також представникам міст, в якому напрямку повинен рухатися розвиток загальних справ городництва, ... налагодження контактів у цій галузі з іншими країнами; унезалежнення від закордонного імпорту в галузі сільського господарства через виробництво власної городничої продукції». До участі в ній були залучені як дорослі сільгоспвиробники, так і освітні заклади краю [11]. Під час виставки планувалися численні зібрання, лекції та екскурсії по Великопольщі, для здійснення яких було гарантовано автобуси і залізниця. У ювілейній виставці могли взяти участь всі польські території, а виставковий комітет «прагне досягнути не тільки важливу дидактичну мету, а що важливіше – мету пропагандову для нашого городництва в краю і за кордоном» [11, арк. 2].

Особливо наголошувалося на великому дидактичному значенні виставки: виставковий комітет «велику увагу приділяє розвитку шкільного городництва в Східній Малопольщі (Галичині). На тих землях організація шкільного городництва і овочева справа залишилась далеко низькою».

У директиві Кураторії Львівської шкільної округи 9 липня 1926 року повітовим шкільним радам щодо підготовки експонатів про стан шкільних городів на ювілейну виставку у Познані зазначалося: «Немає сумніву, що повітові шкільні ради, повітові комітети, місцеві відділи садження дерев і взагалі учительство розуміють, яке значення буде мати виставка городництва для піднесення господарства, докладуть великих старань, щоби якнайбільше посприяти діяльності Комітету виставки» [11, арк. 3]. За кращі експонати Організаційним Положенням були визначені заохочення: «Міністерство сільського господарства Польщі вперше буде видавати нагороди натурою, а також медалі золоті, срібні, бронзові» [11, арк. 9].

Кураторія Львівської шкільної округи великого значення надавала виставкам як формі нагромадження досвіду, який треба берегти і пропагувати. З 25 до 29 вересня 1927 року мала відбутися вперше після війни Воеводська сільськогосподарська виставка в Стрию, організована Господарським Товариством Східної Малопольщі, спеціально для селян, а найбільше для дрібного сільського господарства. «Виставка та посідає для сільського господарства, його розвитку і поступу надзвичайно важливе значення. Становить вона чинник культурно-освітній, а через те заслуговує на моральну підтримку всіх, а передовсім учительства, котре працює на піднесення культури, вироблення духа суспільного і виховання майбутніх поколінь як сильних і вартісних одиниць в народі». Повітові шкільні ради направили директивні вказівки Кураторії Львівської шкільної округи дирекціям початкових шкіл про відвідування учнями виставки у м. Стрию [3, арк. 1].

Повітова шкільна рада зверталася до всіх керівників шкіл, «щоб серед ... цілого громадянства ... провадити пропаганду на користь участі у виставці і допомогти в організації потрібного навчання. Провадити організовані екскурсії шкільні і збірні серед селян. ... Школярів належить навчити про донесення мети виставки до кожного селянина, через дітей розповсюдити ідеї виставки до громадянства даного терену». Для екскурсантів виставки пропонувався зворотний проїзд залізницею за зниженими цінами квитків – з оплатою 33% звичайної ціни білетів. Враховуючи культурно-освітнє значення, яке посідає виставка, висловлювалося сподівання, що «вчителі і вчительки захотять долучитися до всього, застосувати і долучити плідну працю до добрих і тривалих результатів виставки для загального добра» [3, арк. 2].

Листом-циркуляром від 25 березня 1928 р. № I-4731/28 до Ради шкільної міської у Львові, усіх шкільних повітових рад, також дирекцій усіх державних семінарій та учительських курсів у Львівській шкільній окрузі Міністерство Релігійних Визнань і Публічної Освіти рекомендувало створення невеликих повітових комісій на чолі з шкільними інспекторами з метою належної підготовки матеріалів на Познанську виставку [16, арк. 1]. Завданням тих комісій був збір матеріалів з поточного шкільного року щодо праці дітей в державних захоронках (дитячих садочках), учнів початкових шкіл і загальноосвітніх шкіл, державних закладів підготовки вчителів, учасників (слухачів) Вищих Учительських Курсів, канікулярних курсів для вчителів і т. п. При цьому наголошувалося, що «виставка в Познані буде невелика загальношкільна і представлятиме тільки спеціально відібрані експонати. Треба уникати також подання учнівських праць, зроблених спеціально для виставки».

Перед тим у Львові наприкінці грудня 1928 року готувалася окружна шкільна виставка, що мала бути «прикладом стану освіти і шкільництва тутешнього округу за останні часи десятилітні, охопить одночасно початкову школу і дитячі садочки, загальноосвітні школи і середні, професійні школи усіх типів, а також освіту позашкільну. Буде вона одночасно підготовкою до загальноокрайової виставки в Познані, до котрої працює дотичне шкільництво» [16, арк. 2]. Фахові школи мали показати загальний вплив науки та її осмислення на оригінальних працях учнів: виставка має засвідчити, до чого фактично доходить в школі добре поставлена праця: належить уникати праць учнів, зроблених спеціально для виставки; експонати слід вибирати тільки з тих, котрі в даній школі зроблені найкраще [16, арк. 3].

У 30-ті роки ХХ століття проведення виставок активізувалося зусиллями товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар» та завдяки діяльності хліборобського вишколу сільської молоді при кружках «Сільського господаря». В газеті «Діло» 13 вересня 1934 року повідомлялося: «Внедовзі відбудуться у низці повітів покази плодів та тварин, які наша сільська молодь

виплекала у цій господарській школі. ... в цьому році «Сільський господар» згуртував в 23 повітах 3540 хлопців та дівчат, які ведуть у рамках конкурсів практичну господарську роботу (вирощування буряків, льону, городовини, плекання курей, кріликів і т. д.). В дні 14 вересня ц. р. (1934) збирається Головна Секція Хліборобського Вишколу Молоді при Товаристві «Сільський господар», яка усталить напрямки праці на черговий рік» [8].

На Буковині учням навчальних закладів заборонялося брати участь у будь-яких організаціях чи зібраннях. Проте зусиллями передової інтелігенції краю створювалися жіночі товариства. На початку 1906 року було утворене товариство «Жіноча громада», основною метою якого стало «дбати про усвідомлення ролі українського жіноцтва як сільського, так і міського та про економічне піднесення українського народу через розвиток господарства і домашнього промислу» [7, с. 2]. З першого року свого існування, «Жіноча громада» зуміла організувати за рік гуртки у Вашківцях, Чорторії, Вижниці, Волоці, Оршівцях [6, с. 2]. На виконання своєї мети товариство проводило роз'яснювальну роботу, створювало у селах гуртки, об'єднувало жінок до спільної діяльності, яка розгорталася у багатьох напрямках. Основою роботи з дівчатами було морально-релігійне виховання та навчання певної професії, обов'язково ж – рукоділля, зокрема вишивання. У Чернівцях було відкрито курси крою та шиття, у Вижниці та Вашківцях – гуртки з виготовлення народних костюмів [7, с. 3]. І хоч більшість членів «Жіночої громади» вишивали вдома, все ж 1909 року була заснована окрема майстерня-вишивальня. Вироби вишивальниць користувалися великим попитом. Вишивальня тісно співпрацювала з «Краєвим базаром», це давало можливість частину виробів продавати, а частина вишивок та їх зразки виконувалися спеціально для виставок [7, с. 3]. Ці виставки неодноразово організовувалися у Чернівцях, де завжди проходили з великим успіхом. Виставляли дівчата свої високохудожні твори і за кордоном. Зокрема 1921 року на виставках у Відні, Лондоні, Києві та інших містах роботи вишивальниць було високо оцінені і нагороджені дипломами [15, с. 8].

У Підкарпатській Русі (на Закарпатті) товариство «Просвіта», створене в Ужгороді 1920 року за прикладом Галицької «Просвіти», ставило собі за мету культурне й економічне піднесення народу у моральному й патріотичному дусі. Статутом передбачалося, що товариство «буде видавати книжки, писані в народном язичі, закладати читальні, ... господарські і промислово-ремісничі товариства, школи і курси, бібліотеки і музеї, буде стреміти до утворення одного національного музею і літературно-наукового кружка цілої Підкарпатської Русі. Буде будувати і удержувати народні доми, де ... устроювати промислово-господарські і етнографічні виставки» [13, арк. 18].

Отже 20–30-ті роки стали періодом розгортання просвітницької діяльності серед шкільної молоді та дорослого населення. У статті «Чого чекаємо від з'їзду молоді», опублікованій в журналі «Світло», Л. Ромжа писав: «З'їзд молоді скликається як загальнонаціональний, хоче відбити думки цілої підкарпатської української молоді й поставити дороговкази для подальшої її праці. ...розбудовується діяльність «Просвіт». Серед важливих завдань є «самоудосконалення молоді й самопідготовка до праці, ...при чому підготовка мусить бути духовна й фізична; праця може й непоказна, буденна й тяжка для розбудови й ведення власних господарських організацій-кооператив, а не лише порожні заклики». Головним домаганням з'їзду «...мусить бути присвячена якнайбільша увага справам господарської політики ... через господарсько-фахове перевиховання населення» [12, с. 54–55].

Значним внеском у справу освіти стали вітчизняні та закордонні педагогічні виставки. Зокрема, певний інтерес може становити для нас Віденська педагогічна виставка 1903 року, оскільки західноукраїнські землі перебували тривалий час у складі Австро-Угорщини [5]. Це була перша в Австрії виставка наочних посібників (особливо новітніх), що використовувалися для «наочного викладання в австрійських середньо-навчальних закладах та призначених також для розвитку естетичного смаку учнів» [5, с. 5]. Проте на Віденській виставці були відсутні експонати жіночого рукоділля, ремесла і ручної праці, гімнастики, взагалі фізичного виховання та гігієни і т. ін. Різні відділи виставки були обладнані далеко не однаково у плані відведення приміщень, повноти і кількості колекцій, матеріальної цінності експонатів; наприклад, відділи графічних мистецтв та фізико-математичних наук були значно змістовнішими, різноманітнішими і ціннішими ніж гуманітарні секції [5, с. 56]. Отже, проблеми відсутності належної уваги до гуманітарної освіти, що були характерними для початку ХХ століття, залишаються, як нам здається, актуальними і через 100 років – на початку ХХІ-го століття.

Наукову цінність у напрямі нашого дослідження мала Перша Українська Педагогічна Виставка, організована у Львові (1938 р.) стараннями товариств «Рідна школа» та «Просвіта». Вона стала узагальненням освітньої роботи в Україні за багато років [10]. В улаштуванні Виставки взяли участь усі українські організації, товариства й установи, що співпрацювали у духовному, моральному та фізичному вихованні молодих українських поколінь. Організаційно-підготовчу діяльність вів Діловий Комітет Першої Української Педагогічної Виставки при Головній Управі товариства «Рідна Школа». Ця Виставка показала розвиток українського шкільництва й виховання в історичній перспективі. Місцем Першої Української Педагогічної Виставки було обрано місто Львів, де в 1586 р. повстала при Ставропигійському Братстві перша нижча й середня школа.

З того часу ніколи не переривалася творча праця українських педагогів і виховників для добра нації. Тому на Першій Українській Педагогічній Виставці представлені в документах, матеріалах та образах педагогічні й виховні змагання та досягнення тих українських організацій та установ, що розвивали педагогічно-виховну працю за період від 1586 до 1936 року на землях, де жив і творив український народ.

Перша Українська Педагогічна Виставка охопила тогочасну педагогічну діяльність усіх наших культурно-освітніх установ та всі роди і ступені шкіл: дошкілля, народні, середні, загальноосвітні (промислові, ремісничі, торговельні, вчительські) й мистецькі та установи позашкільного виховання й освіти. Товариство «Українська Захоронка» подало експонати виробів дітей у дошкільлі: малюнки дітей (вік авторів від 3 до 7 років) та їхні вироби. Експонати народних й середніх шкіл ...представляли організацію і працю «Рідної школи», прапори шкіл «Рідної школи» і Української Порадні для вибору звання, ... працю виховних осель і мандрівок молоді [10, с. 70].

«Наша надія і гордість» – так було названо фахові школи, але серед них не було жодної державної. Експонати фахових шкіл представляли «фаховий вишкіл купецької молоді («Народна Торговля»), Хліборобський Ліцей у Чернелиці, кооперативний вишкіл молоді (РСУК) і може найбільш наочно Хліборобський Вишкіл Молоді «Сільського Господаря» і то не тільки фрагменти, але а) організація, б) методика, в) висліди (1180 гуртків і 3079 дівчат і хлопців)». Крім того, були представлені такі фахові школи: молочарська школа «Молочарського союзу» в Стрию, купецька гімназія «Рідної школи» у Львові (зразкова шкільна крамниця, рекламне вікно, графіки, фотографії, праці учнів в галузі реклами), фахово-доповнюючі школи «Рідної школи», школа товариства «Труд», кравецька гімназія сестер василіянок у Львові [10, с. 71].

На виставці розміщено праці від найпримітивніших, виконаних дво-, чи трирічними дітьми, до складніших і довершених виробів учнів старших класів середніх шкіл [10, с. 72]. Ці праці дають уявлення про спрямування навчального і виховного процесу на розвиток практичних навичок учнів. На місце «замкнених правильних шкіл усяких типів» постають нові форми українського виховання – різного роду курси, вишколи, «зокрема так потрібні під теперішню пору соціальної перебудови суспільства – фахові школи» [10, с. 73]. До речі, слід зауважити, що програма виставки була помітно обмежена і представляла фактично лише Галичину. Першу Українську Педагогічну Виставку у часописі «Шлях виховання й навчання» було названо «лише першою спробою ... Маємо надію, що чергові будуть кращі й імпульсативніші». І все ж важливо те, що така виставка була першою «за цілі довгі століття» [10, с. 74].

Таким чином, як свідчать історико-педагогічні джерела та архівні документи, у досліджуваний період в Західній Україні виставки влаштувалися як з ініціативи громадських культурно-освітніх та господарських товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар», «Народна торгівля», «Ревізійний союз українських кооперативів» (РСУК), «Взаїмна поміч Українського вчителства», так і за рішенням державних освітніх органів. Відвідування виставок (сільськогосподарських, художньо-промислових, дитячої праці тощо) давали уявлення про рівень фахової майстерності та творчі здібності вихованців, про роботу педагогів, майстрів окремих шкіл та фахових закладів. Зверталася увага на економічне, господарське виховання, плекання уваги до оточення і збереження старовини, архітектурних та історичних пам'яток. Як у відвідувачів, так і в учасників виставок виховувалася любов і повага до праці, безкорисливість. Вони сприяли розвитку комерційних навичок учасників виставок. Певним чином виставки рекламували фахові навчальні заклади з ґрунтовною фаховою підготовкою.

Роль виставок оцінювалася високо з позиції важливості їх як результату практичної діяльності особистості в оволодінні фаховими знаннями, вміннями і навичками, у розвитку здібностей і задатків, а відтак – у необхідності систематичної економічної освіти, починаючи від початкової школи. Водночас необхідно наголосити, що мета і роль виставок по-різному визначалася залежно від регіону та організаторів. По-перше, більш активно проводилися виставки в Галичині, ніж на Буковині та в Закарпатті. По-друге, при організації виставкової діяльності різну мету ставили перед собою регіональні освітні установи правлячих держав, що прагнули, наприклад, на галицьких теренах «піднесення ...культури польської» [17, арк. 5], тоді як українські громадські культурно-просвітні та господарські організації і товариства намагалися таким способом поліпшити у регіоні добробут народних мас, прокласти перед українським народом нові дороги культурних змагань і наблизити його до тих народів, котрих культурний розвиток досягнув вже високого ступеня досконалості.

Список використаної літератури

1. Виставка господарско-промислова въ Коломьї (Справозданье Петра Чорного). – Станиславовъ: Накладом редакції «Господаря и Промышленника». Зъ печатнь І. Данкевича въ Станиславовъ, 1891. – 63 с.
2. Гелей Т., Занік Я. Євген Олесницький / Т. Гелей, Я. Занік // Українські кооператори. Історичні нариси. Книга І. – Львів: Вид-во «Укоопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с.
3. Директивні вказівки Кураторії Львівської шкільної округи та листування з дирекціями початкових шкіл Тлумацького повіту про відвідування учнями сільськогосподарської виставки у м. Стрию. 24.08.1928–25.09.1928 р. // Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 272, оп. 1, спр. 226/228, 35 арк.

4. Директивні вказівки Кураторії Львівської шкільної округи та листування з дирекціями шкіл Тлумацького повіту про організацію екскурсій на шкільну виставку у Львів. 24.08.1928–25.09.1928 р. // ДАІФО. – Ф. 272, оп. 1, спр. 234/213, 23 арк.
5. Добровольський Л. Вѣнская педагогическая выставка 1903 г. / Л. Добровольский. (Отчетъ о заграничной командировкѣ). – К.: Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко. Киевское отделение, 1905. – 61 с.
6. Загальні збори товариства «Жіноча громада» // Буковина. – 1907. – Ч. 105.
7. Звіт діяльності «Жіночої громади» // Буковина. – 1907. – Ч. 12.
8. Короткі господарські новини // «Діло». – Львів, 13 вересня. – 1934. – Ч. 244 (13.789).
9. Нагачевська З. І. Блажкевич Іванна // Антологія педагогічної думки Східної Галичини та українського зарубіжжя ХХ століття: навчальний посібник / [Т. К. Завгородня, З. І. Нагачевська, Н. М. Салига та ін.] – Івано-Франківськ: Видавництво «Плай» ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – 480 с.
10. Перша Українська Педагогічна Вистава // Шлях виховання й навчання. Педагогічний тримісячник. – Орган Т-ва «Взаїмна поміч Українського вчителства». – 1938. – Рік ХІІ. Кн. 2. – Квітень – травень – червень. – С. 65–74.
11. Повідомлення ювілейного комітету сільськогосподарської виставки у Познані і директивна вказівка Кураторії Львівської шкільної округи про підготовку експонатів про стан шкільних городів на виставку. 14.07.1921–30.08.1927 р. // ДАІФО. – Ф. 272, оп. 1, спр. 184/421, 12 арк.
12. Ромжа Л. Чого чекаємо від зїзду молоді / Л. Ромжа // Світло. Освітньо-господарський часопис. – Мукачів, травень–червень 1934. – Ч. 5–6. – С. 53–57.
13. Статут товариства «Просвіта», брошура В. Пачовського «Что то «Просвіта»?», незакінчений рукопис статуту Музейного товариства ім. Легоцького; статут Товариства українських абсолювентів середніх шкіл Підкарпатської Русі; повідомлення про заснування читальні «Просвіти» в с. Богдан. 12.12.1920 – не пізніше 1938 р. // Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. 72, оп. 2, од. зб. 1, 30 арк.
14. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський. – Вибрані твори в 5-ти т. – Т. 1. – К., 1976. – С. 55–202.
15. Товариство «Жіноча громада» в Чернівцях // Каменярі. – 1921. – Ч. 26.
16. Циркулярні розпорядження Кураторії Львівської шкільної округи про представлення школами експонатів на крайову виставку в Познані. 16.05.1928–20.10.1928 р. // ДАІФО. – Ф. 272, оп. 1, спр. 237/270, 23 арк.
17. Циркулярні розпорядження Кураторії Львівського шкільного округу про організацію шкільних виставок у повітах Станіславського воєводства. 16.05.1922–15.07.1922 р. // ДАІФО. – Ф. 272, оп. 1, спр. 85/74, 17 арк.
18. Яковлева А. М., Афонська Т. М. Сучасний тлумачний словник української мови / А. М. Яковлева, Т. М. Афонська. – Харків: ТОГСІНГ ПЛЮС, 2007. – 672 с.
19. Baranowski Mieczysław: Historia szkół ludowych królewskiego stołecznego miasta Lwowa. – Lwów: Nakładem Gminy królewskiego stołecznego miasta Lwowa, 1895. – 395 s.

РОЗДІЛ 5

ЛЮДСЬКЕ БУТТЯ У ВИМІРАХ ФІНАНСОМІКИ

*М. В. Ліпін,
кандидат філософських наук, доцент
Київського національного торговельно-економічного
Університету, м. Київ*

«ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР» ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Тріумф «економічного імперіалізму» наприкінці ХХ століття призвів до надмірної надії на всемогутню силу невидимої руки ринку. В Україні це виявилось в утопічній надії на загальне економічне процвітання в результаті переходу від планової економіки до ринкової. Не відразу стало очевидно, що для економічного розвитку необхідні глибинні, якісні зміни не лише економічного, а й суспільного ладу [1, 12–13]. Але суспільний лад – це не тільки державні установи й соціальні інститути. Самі по собі вони порожні й позбавлені життя. Головним і єдиним фактором, який вселяє життя в пустелю соціального, завжди була і залишається людина. У кінці ХХ століття поширення неолібералізму сприяло сприйняттю вільного ринку як панацеї від усіх економічних і соціальних проблем. Здавалося, що ринкова економіка, демократія і вільна людина раз і назавжди приречені йти пліч о пліч у своїх подальших долях. Нікого не насторожував той факт, що надії на безособову силу «невидимої руки ринку» ставили людину в ситуацію запрограмованого елемента економічної машини. Здавалося, що у ситуації, яка склалася, в людини немає більше потреби віднаходити й зберігати себе. Її новою програмою життєдіяльності тепер виступав ринок, який сам вказував людині найбільш ефективну і раціональну програму поведінки. І хоча за людиною залишається право вибирати, проте принципи, за якими відбувається вибір, встановлюються все тим же ринком. По суті, відбувається ототожнення раціональності з економічною раціональністю. Звідси походить у повсякденній мові популярне «якщо ти такий розумний, чому ти такий бідний».

На початку побудови ринкової економіки в нашому суспільстві людина звертала свою увагу і активність на все що завгодно, окрім самої себе. Як нам здається, це мало фатальні наслідки. Ми намагалися змінити все, крім самих себе. Відповідно, звинувачували у становищі, що склалося, всіх і усе, окрім самих себе. Неявно домінувала пристосовницька орієнтація над перетворювальною. Якщо за часів «планової економіки» очікували «подачки» від держави, то тепер того ж чекали від «ринку». І в тому й іншому випадку індивід покійно відмовлявся від свого права і обов'язку визначати горизонт майбутнього. Ця місія передоручається безособовій силі. Досі, через двадцять років, нічого суттєво не змінилося. При цьому утвердилася настановленість на

безмежне споживання. Не праця та її якість, а саме рівень, тобто кількість споживання, став ідеалом і мірилом економічного розвитку.

Зародження ринкової економіки на заході супроводжувало становлення відповідних правил поведінки. Ринок зароджувався в просторі сприятливого для нього світогляду. Згідно з М. Вебером, саме протестантська етика стала підставою для «духу капіталізму». Тобто від самого початку в основі сучасної ринкової економіки лежить турбота людини про себе. «Суспільству споживання» передувала довга і напружена робота над собою. Західний людина входила в ринкову економіку не стільки для збільшення свого багатства, скільки для виконання свого покликання. Людина, що втратила своє покликання, втрачає здатність бути багатогою і тим назавжди прирікає себе на бідність. «Суспільство споживання», в яке перетворилася за двадцять років Україна, робить її перманентно бідною. Причому, втративши покликання і навіть не поставивши питання про його набуття, ми ніколи не станемо посправжньому багаті. Адже те, що штовхає нас на необмежене споживання, є недостача, порожнеча. Корінь цієї недостачі лежить не в емпіричному колі нашого існування, а в метафізичних підставах нашого буття. Недостача ця не речова, а метафізична. Інакше кажучи, нам не вистачає не речей, а самих себе. Тут брак «свого власного» [2, 362–383]. Відсутність своєї власної Справи.

Як це не парадоксально, але покликання людини в тому, щоб бути людиною. Покликання це не даність, а завдання – буквально завдання, яке не має зразка для розв'язання. Тому потрібно чимало зусиль, для того щоб утримати себе в межах покликання людини. Звідси схильність «випадати з нього», підміняючи найважливішу справу людини численними справами. Усім хотілося б мати справу, і через це примножити своє багатство. Але чи може людина без покликання бути багатогою? Чи може людина, яка не володіє собою, володіти якою-небудь власністю? Для Г. В. Ф. Гегеля «привласнити річ», тобто бути її дійсним власником може тільки «свобідна воля». Остання скрізь знаходить саму себе. Тому присвоювання «речі» є не тільки і не стільки знищенням її в процесі споживання, скільки виявленням себе ж в речі. Діяльність волі, пише Г. В. Ф. Гегель, полягає в тому, «щоб зняти суперечність між суб'єктивністю та об'єктивністю, перемістити свої цілі з першого визначення в друге і в об'єктивності разом з тим залишитися у себе ...» [3, 89]. Таким чином, в дійсності присвоїти річ, «означає по суті лише маніфестувати панування моєї волі над річчю і показати, що річ не є в собі і для себе, не є самоціллю. Це маніфестування відбувається за допомогою того, що я вношу в річ іншу мету, іншу, ніж та, яку вона безпосередньо мала; я даю живій істоті в якості моєї власності іншу душу, не ту яку вона мала; я даю їй мою душу» [3, 104]. Річ стає моєю власністю, якщо я вкладаю у неї душу, тобто даю речі бути чимось більшим, ніж вона є і через це тільки починаю бути для самого себе,

починаю володіти собою. Для Г. В. Ф. Гегеля в цьому виявляється справжня сутність власності. «Той аспект, що я в якості свободної волі для себе предметний у володінні і тим самим тільки є представником дійсної волі, становить у володінні істинне і правове визначення власності» [там само]. Отже, якщо коротко переказати ідею Г. В. Ф. Гегеля термінами Е. Фромма, то у власності головне не «мати», а «бути».

Для того, щоб виникла орієнтація на «мати», необхідно спочатку «бути». Для того, щоб наше суспільство отримало дійсне підставу для «економічного дива», необхідно щоб спочатку воно знайшло себе. Наша воля безсила (недійсна), оскільки ми не стали предметом своєї пильної уваги. На початку 90-х суспільство скрізь шукало ворогів, винних у його стані. Кардинальної зміни у світорозумінні не відбулося через те, що не звернули погляд на самих себе. Для того, щоб уникнути усвідомлення цього, суспільство віддало перевагу не унікальному шансу знайти себе, а шляхові відмови від себе. Не сталося покаяння, і тому досі не відбулося відмови від згубної суспільної практики. Адже наше суспільство не даремно називають *пострадянським*. Приставка *пост-* свідчить про несамодостатність нашого часу. Ми ще не стали собою, хоча вже зробили стрибок у новий стан. Але без здобуття себе як власності ми не знаємо як собою розпорядитися. Ми намагаємося розпорядитися більш дрібними справами, і іноді вони навіть завершуються успішно, але після їх завершення ми знову опиняємося віч-на-віч зі своєю несамодостатністю. Здається, що цю несамодостатність, нестачу можна заповнити за допомогою власності чи багатства. Але, по суті, власність виступає не як засіб, а як самоціль.

Зазвичай покаяння ототожнюється з почуттям провини, втратою душевних сил, жахом і відчаєм від усвідомлення того, що людина втратила, ким не змогла стати. У сучасному суспільстві, яке обожнює успіх, покаяння сприймається в основному в негативному сенсі. Однак у більш стародавньому сенсі і в більш адекватній традиції розуміння цього феномену він трактується інакше. Звичайно, негативний момент присутній в покаянні, але тільки як момент. Як зазначає єпископ Діоклійський Калліст, цей момент, хоча і важливий, але ніяк не найважливіший і вичерпний. При правильному розумінні покаяння не руйнує, а створює. Воно означає не жаль до себе або муки совісті, а зміну всього свого життя. Це погляд не назад з жалем, а вперед з надією. Це означає побачити не те, ким ти не став, а те, ким ти можеш стати. «Покаятися – означає відкрити очі для світла» [4, 120]. Отже, покаяння це не просто жаль про скоєне, а «фундаментальна трансформація нашої здатності дивитися на речі» [5, 27]. Для України відсутність досвіду покаяння призводить до нездатності змінити громадське світосприйняття. Ми продовжуємо дивитися на речі як на засіб задоволення своїх потреб. Причому потреби наші в основному рухаються

не по вертикалі, а по горизонталі, тобто зростають кількісно, а не якісно. Така світоглядна настановленість призводить до сприйняття будь-якої діяльності як зовнішньої. Людина тут не знаходить себе в речі, а, навпаки, втрачає себе в ній. Речі здобувають панування над людиною і, як результат, саме суспільство виявляється внутрішньо роз'єднаним.

Здавалося б, у індивідуалізмі немає нічого такого, що могло б перешкоджати економічному розвитку. Однак граничний індивідуалізм в економічній діяльності не може не впливати на стан цілого суспільного організму, що, у свою чергу, повертається бумерангом у вигляді негативних явищ в економіці. У будь-якому сучасному суспільстві економіка являє собою одну з найбільш фундаментальних і динамічних форм спілкування людей. Економічна діяльність являє собою важливу частину суспільного життя. Добробут нації, як і її здатність до конкуренції, обумовлений єдиною всепроникною культурною характеристикою – рівнем довіри, властивим даному суспільству. Якщо вірити Ф. Фукуямі, наше суспільство є «суспільством з низьким рівнем довіри». Довіра є основою стабільності соціальної системи та її економічного процвітання. У контексті поняття «довіра» Ф. Фукуяма інакше трактує поняття «людський капітал»: «Крім кваліфікації та знань, людський капітал – це певною мірою і здатність людей спілкуватися один з одним, що має найважливіше значення не тільки для господарської активності, але буквально для всіх аспектів суспільного життя» [6, 129]. Нездатність до спілкування і довіри в суспільстві породжується замкненістю в собі, нездатністю вийти за межі свого наявного існування, тобто нездатністю зробити себе предметом власної волі. А це, як вважав Г. В. Ф. Гегель, є необхідною умовою дійсної волі і істинного визначення власності. Без трансформації сформованого світовідношення та світорозуміння українське суспільство не зможе консолідуватися для вирішення поставлених перед ним соціально-економічних завдань.

Трансформація себе – це не одноразовий акт, а процес подолання свого наявного стану, це шлях переродження. У покаянні мова йде про зміну не тільки деякої частини нашого ставлення до світу, а всієї цілісності світорозуміння. Зазвичай у зв'язку з каяттям представляють моральну сферу людського буття. Подібне уявлення є однобічним і абстрактним.

Цікаво, що давньогрецьке слово *metanoia*, яке означає покаяння, має буквально значення «зміна розуму», «велике розуміння». У відповідності з християнською традицією – це не «засліплення вірою», а прозріння. «Тому покаяння, – говорить єпископ Калліст, – є просвітлення, перехід з темряви до світла; покаятися – значить ... відкритися Останнім Речам, які не десь у майбутньому, а вже присутні в сьогодні» [5, 27]. Отже, покаяння змінює сам

принцип відношення: з розумового, часткового, замкнутого, «своєцентричного» (Г. Батіщев) на цілісний і відкритий до контакту.

Важливою рисою цього феномена є його актуалізація в конкретній життєдіяльності індивіда. У ньому постулюється не очікування втілення ідеалу в майбутньому, а реалізація його «тут і тепер». Інакше кажучи, ми маємо справу з деяким принципом, який, регулюючи нашу поведінку, наше ставлення до світу і світорозуміння, одночасно регулює і трансформує спосіб нашого буття. У процесі покаяння відбувається творення свого власного образу, тобто відбувається зустріч із самим собою.

Якщо людина справді маніфестує собою Абсолют або, інакше кажучи, через свою скінченність маніфестує нескінченність, тоді її становлення в принципі є становленням нескінченного. Звідси випливає вимога постійного здійснення «зміни розуму». Це, як ми вже говорили, не просто окрема дія, яка у вигляді результату може бути пізніше використана безвідносно до духовних потенцій цілої особистості, а «постійний стан, становлення серця і волі, який вимагає безперестанного відновлення до кінця життя» [4, 120]. Таким чином феномен покаяння повертає нас до проблеми власності – поки людина не стане власником самого себе, їй не вдасться заповнити «чорну діру» онтологічної бідності. Такій людині не дано стати багатою, вона приречена перебувати в перманентній нескінченній бідності. Зараз багато говорять про «людський капітал» як основну передумову економічного розвитку, при цьому проблематизація людської долі вважається щонайменше несвоєчасною. Але без вирішення проблеми людини нам навряд чи вдасться вирішити інші проблеми стоять перед нашим суспільством.

Список використаної літератури

1. Райнерт Э.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. – М., 2011.
2. Бибихин В.В. Свое, собственное // Другое начало. – М., 2007.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 1990.
4. Калліст (Уер), єпископ Діюклійський. Православний шлях / пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2003.
5. Калліст (Уэр), єпископ Диоклийский. Внутреннее Царство / Пер. с англ. – К.: Дух і Літера, 2004.
6. Фрэнсис Фукуяма. Доверие // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1999.

*Н. П. Гапон,
доктор філософських наук, професор
Львівського національного університету імені Івана Франка
М. О. Дубняк,
магістр, викладач
Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів*

ГРОШОВІ НАСТАНОВИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА ГУМАНІТАРНИХ ПРОБЛЕМ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ

Від народження до самої смерті людське життя пов'язане із родиною. В ній відбувається становлення й самореалізація особистості. Родина здійснює такі важливі для людини функції, як опіка й турбота, соціально-психологічний захист, адаптацію особистості в кризових соціальних ситуаціях. Родина також формує економічну самосвідомість людини, грошові настанови (установки), визначає значення грошей в реалізації потреб життєзабезпечення та саморозвитку. Сьогодні ще недостатньо уваги присвячується дослідженню ціннісних впливів сім'ї на формування економічної свідомості особистості. Адже остання формується в молодій людині під впливом традиційних сімейних сценаріїв, зокрема батьківських, усталених під впливом минулої економічної ситуації, відмінної від сьогодення.

Дослідження матеріальних та духовних аспектів функціонування сім'ї в Україні, практична робота з сім'єю є доволі популярним напрямком науки і практики, особливо порівняно з попередніми роками, коли ця проблема знаходилася на периферії наукової думки. Так, зростають – як кількісно, так і якісно – організації, що займаються проблемами сім'ї на державному рівні. Це насамперед установи, які реалізують державну політику допомоги сім'ї (Центри соціальних служб для молоді, відділи сім'ї та молоді, Служба у справах неповнолітніх). Діяльність недержавних фондів, організацій (Спілка захисту сім'ї та особистості, Центр екології сім'ї та ін.) також є вагомим внеском у сферу практичної допомоги сім'ї та наукових досліджень. Ґрунтовними дослідженнями проблем сім'ї займаються такі провідні наукові установи, як Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Інститут психології АПН України, Інститут філософії НАН України, Інститут соціальної і політичної психології АПН України, Інститут проблем виховання АПН України тощо.

Проблема формування економічної свідомості різнобічно висвітлюється в працях західноєвропейських (Х. Дитмарх, Д. Лассаре, К. Девіс, Р. Тейлор) та американських (А. Метью, Т. Саймон) науковців. З'явилися напрацювання в українській (Г. Авер'янова, В. Москаленко, Г. Ложкін, Н. Побірченко, З.

Скринник,) та російській (О. Дейнека, Зубіашвілі, І. Резвова, Т. Танг, М. Семенов, А. Фернем, А. Фенько, С. Малахов, О. Щедрина) філософській, психологічній та економічній думці. У працях з цієї тематики розглядаються переважно форми й механізми функціонування економічної свідомості тощо. Зокрема, ними зауважується, що грошові настанови є компонентом особистісного ставлення до навколишньої дійсності, що існує зв'язок грошових настанов з віковими, психологічними характеристиками людини [1], [2], [3]. На нашу думку, грошові настанови також залежать від рівня психокультури суспільства, яка в свою чергу віддзеркалює розвинутість його соціально-економічних та громадянських вимірів. Сучасними українськими дослідниками вивчаються різні аспекти впливу соціальних, політичних, економічних тощо чинників на духовні та матеріальні цінності родини. Виникає необхідність більш цілісно проаналізувати особливості вияву грошових настанов у життєдіяльності української родини, а також концептуально окреслити шляхи подолання її гуманітарних проблем.

Метою розвідки є аналіз впливу суспільно – економічних процесів на вияв грошових настанов української родини, яка виявляється в міграційній мобільності її членів, що породжує гуманітарні проблеми родини.

Впродовж століть історії у культурній самосвідомості народу викристалізовувалися засадничі вартості родини: духовність, злагода, добробут, батьківство-материнство, патріотизм. Історичний екскурс у першу половину, середину ХХ ст. вказує на існування суспільно-політичних причин захитання вартостей родини: руйнування її духовних, релігійних засад більшовицьким режимом; ліквідація економічної основи сім'ї – приватної власності; знищення родини голодомором, масові розстріли «класових ворогів», відтак зростання безпритульності дітей та державної «конвейєризації виховання». У другій половині ХХ ст. продовжилася деформація засадничих вартостей української родини: насаджування атеїзму, підміна національних традицій сім'ї сурогатами „радянської обрядовості”. Була штучно створена міграція молоді – формування психології “перекоти-поля”. Посилювалася пролетаризація родини: урбанізовані родини повністю економічно узалежнювались від держави. Погіршувалося здоров'я родини через екологічні катастрофи (Чорнобиль, недолуга хімізація тощо).

Специфіка побудови української держави з 90-х рр. ХХ ст. викликала аномію суспільної системи, що поглиблювалася процесами глобалізації та міграції. „Глобалізація” означає системні зміни, процеси, які відбуваються в економіці, політиці, культурі національних спільнот сучасного світу. Ці процеси трансформують старий порядок і прагнуть створити новий світоустрій. Універсальною цінністю робиться „ринок”, який відтворюється у його

найбільш жорсткій моделі, при якому гуманістичні вартості займають в ієрархії нижче місце, ніж гроші, матеріальні блага.

Сучасна українська сім'я та її функції характеризуються суперечливими тенденціями, що впливають на зміни й розвиток відносин у суспільстві загалом. Орієнтація на цінності добробуту є невід'ємним атрибутом життя кожної родини. На жаль, на тлі різноманітних політичних та економічних негараздів гіперболізується значення грошей, руйнуються віковічні моральні та духовні засади родин, слабшає сімейне виховання, скорочується виховна та просвітницька робота в школах та інших навчальних закладах, закриваються дитячі та молодіжні клуби, гуртки. Відтак загалом спостерігається послаблення інституту сім'ї, нівелювання моральних та загальнолюдських цінностей. Формування дітей та молоді відбувається під впливом програм мас-медіа, які формують спотворену економічну самосвідомість людини, прищеплюють споживацькі цінності, орієнтацію на заробляння грошей будь-якими шляхами.

Аномічний стан суспільства та родини. Наприкінці ХХ ст. процеси глобалізації та специфіка побудови держави перехідного типу увиразнили існуючий аномічний стан сім'ї, усієї суспільної системи. Аномія (від грецької – беззаконня) – стан суспільства, що характеризується розпадом системи традиційних цінностей і норм, дезорієнтацією суспільства й особи. В умовах аномії у суспільстві не продукується морально-етичних стандартів. Аномічний суспільний стан задіяв внутрішньодержавну та зовнішню соціальну мобільність людини, що мала на меті матеріальне забезпечення родини. На прикладі процесів, які відбуваються в країнах Східної Європи (так званий регіон перехідного періоду) соціальні психологи, культурологи відстежують поступове заміщення раніш утверджуваних та декларованих (радянських, комуністичних) вартостей та принципів соціального співжиття новими принципами [5, с.100]. На місце декларованих принципів співпраці та підтримки приходять ліберальний індивідуалізм та конкурентність. Найгірше те, що у суспільній свідомості боротьба за економічний статус замінює значущість співчуття та турботи, диктат сили витісняє потребу в неієрархічних способах вирішення проблем, роз'єднаність людей приходять на зміну родовим, сімейним, етнічним зв'язкам та ідентифікаціям.

Соціально-психологічний стан родини. За даними комплексного обстеження умов життя домогосподарств понад чверть населення України належать до категорії бідних, до злидених – 14,7%. Дві третини бідного населення – це сім'ї з неповнолітніми дітьми. Майже половина бідного населення – сім'ї з дітьми, де усі дорослі працездатного віку. [4, с. 23]. Більшості молодих сімей важко утримувати без сторонньої допомоги навіть одну дитину, а вже про двох, трьох і більше – годі й говорити. Шлюб і народження дитини часто відкладають до «кращих часів». Не квапляться з

реєстрацією шлюбів і відмовляються від неї частіше пари старшого віку: у середньому кожен другий чоловік і жінка віком 25–29 років. Збільшується в цілому вік молодих пар, які одружуються. Рідше можна зустріти студентське подружжя. Великий відсоток 30—35-річних жінок, котрі жодного разу не були у шлюбі. Статистика останніх років не залишає найменших сумнівів: кількість шлюбів зменшується, а розлучень, навпаки, збільшується. Сучасні жінки часто відкладають народження первістка до свого тридцятиріччя – «спочатку кар'єра, фінансова забезпеченість, а згодом діти».

Подібна шлюбно-сімейна ситуація окрім іншого є результатом перебільшених грошових настанов, які суттєво впливають на поведінку особистості й деформують традиційну модель життєвого циклу людини й родини. Економічні труднощі, невлаштованість молоді, невпевненість у майбутньому посилюють дієвість грошових настанов. Наприклад, зростає частка юридично незареєстрованих (так званих громадянських) шлюбів, де чинник заробляння грошей є вирішальним для тривалості відносин. З'явилася відносно нова для України модель стосунків – родини українців-багатіїв, для яких типовою є зосередженість на матеріальних вартостях. Більшість таких сімей було створено задля взаємної вигоди: він їй – високий рівень життя, вона йому – свою вроду. У такій родині цілком інша модель стосунків – психологічних, культурних, інше виховання дітей. Стосунки будуються за моделлю – дитина, гувернантка, хороша приватна школа. Якщо в чоловіка виникнуть проблеми, він втратить бізнес – переважно дружина не буде йому підтримкою, просто залишить його, шукаючи іншого спонсора.

Гуманітарною проблемою пересічної родини є обмаль часу для спілкування з дітьми, зануреність батьків у сферу заробляння грошей. Це призводить до розриву душевно-духовних сімейних зв'язків, обмежує можливість батьків і дітей разом проводити дозвілля. Нестабільність стосунків, відсутність необхідної культури сімейного життя, пияцтво батьків призводить до збільшення кількості зруйнованих сімей і дітей, котрі потрапляють у спеціальні дитячі заклади, жебракують, бродяжать. Психологи та педагоги констатують, що більшість молодих подружніх пар сьогодні психологічно не підготовлені до шлюбу. Оскільки нині особиста свобода, а разом із нею і свобода вибору партнера є цінністю, то вже ніщо не стримує молоде подружжя від розлучення. Часто орієнтуючись на закордонні сімейні традиції, українське подружжя намагається поверхнево копіювати спосіб родинного життя, притаманний індивідуалістській західній соціокультурі – з буцімто його прагматичними зв'язками, повною незалежністю членів родини один від одного тощо. Тим часом в західних чи американському суспільствах, стурбованих тривожною сімейною статистикою, духовні та матеріальні питання вирішуються на якісно новому рівні.

Специфіка внутрішньої мотивації родини до міграції. Аномічні ознаки соціальної мобільності родини відстежуються на рівні мотивації до праці членів родини. Ще 8 років назад головним чинником бідності родин в Україні було безробіття. Сьогодні низькі заробітки не дозволяють родинам перетнути межу бідності. Усе це штовхає батьків та матерів на пошук роботи за межами України. Крім цього, гонитва за високими доходами стало самоціллю та причиною продовження міграційного становища членів родини (батька чи матері). Деформоване розуміння багатьма трудовими мігрантами цінностей сім'ї, кар'єри, здоров'я, грошей посилювалося специфікою державної політики. Звернемось до кількісних параметрів міграції членів родин. За різними статистичними даними з України емігрувало приблизно 5 -7 мл. осіб. Непокоїть факт готовності до еміграції української молоді. Найбільш уразливими до бажання емігрувати виявились члени молодих родин. Ба більше, подружжя виявляє готовність дозволити один одному бути в трудовій еміграції роками [5]. Грошові настанови різко вплинули на молоді сільські родини, яка була споконвічним носієм вартостей батьківства-материнства. Найбільше емігрують члени сільських родин (райцентрів, малих містечок); молоді особи, більшість з яких уже мають малих дітей. За інформацією веб-сайтів Міністерства внутрішніх справ України: молоді нелегальні емігранти є групами ризику.

Грошові настанови є невід'ємною складовою економічної свідомості людини, яка є відображенням стосунку людини до реального світу. Очевидним є вплив сім'ї на формування економічної свідомості особистості. Пострадянська економічна дійсність сформувала гіперболізовану орієнтацію на гроші у батьків українських родин. Тип реагування на стимули соціально-економічного простору зазвичай передається дітям у вигляді батьківських настанов, які визначають їхню соціальну поведінку. Відтак грошові настанови, що впливають на формування економічної свідомості, є наслідком емоційної динаміки раннього дитинства, зокрема – взаємовідносин з батьками, економічна свідомість яких формувалася в минулому.

Сьогодні освітнім інститутам спільно з громадськими й релігійними організаціями треба розробити концепцію та систему формування економічної свідомості громадян, опертої на моральність і духовність. Концепція має сприяти посиленню виховної роботи в школах, відновити програму позакласної роботи і розробити ефективні програми з формування економічної самосвідомості, моральності та духовності серед учнів і студентів. Крім цього, з метою послаблення негативних аспектів сучасних міграційних процесів, які є результатом надмірної зосередженості на грошах і відбилися на становищі української родини, треба задіяти всі позитивні ресурси інформаційного суспільства. Відтак необхідно посилити суспільну комунікацію на відродження засадничих вартостей української родини. На рівні освітніх інститутів,

просвітницьких організацій, асоціацій, релігійних громад слід інтенсифікувати діалог з родиною. Адже в основі будь-якої життєдіяльності сім'ї є певна психокультура, що визначає її соціальну мобільність. Необхідно провадити діалог з батьками стосовно економічної мотивації їхньої діяльності – для чого заробляти гроші, якщо втрачаються емоційні, духовні зв'язки з дітьми? На рівні громадських ініціатив треба також впливати на роботу українських владних інститутів стосовно розробки соціальних проектів, скерованих на зниження обсягу, темпів еміграції. Формувати економічну свідомість вкрай складно без дій з державного реформування, системної роботи всередині українського суспільства, яка б включала соціальні, освітні проекти.

Список використаної літератури

1. Резвова И. Е. Экономическая психология: установки по отношению к деньгам // Ежегодник Российского психологического общества: Материалы III-го Всероссийского съезда психологов: В 8 т. (25–28 июня 2003 г.) – СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 2003. – Т. 5. – С. 99–103.
2. Ложкін Г., Спасенников В., Комаровська В. Особливості та структура економічної свідомості суб'єктів соціального простору // Соціальна психологія. – 2004. – № 1 (3). – С. 8–16.
3. Фенько А.Б. Проблема денег в зарубежных психологических исследованиях // Психологический журнал. – 2000. – № 1. – С. 50–62.
4. Соціальний індикатор рівня життя населення: Статистичний збірник. – Київ: Державний комітет статистики України, 2009. – 232 с.
5. Hapon N. The Ukrainian family and work-related emigration: realities and perspectives // Migration – the value added? / Edited by K.Marcowski – Lublin: Publishing House of Catholic University of Lublin, 2008 – S. 98–110.
6. Hapon N., Koshmanova O Ukrainian students' views on family values: Gender analysis [Електронний ресурс] // The European Conference on Education Research (23-24 August 2010, Helsinki), 2010. – 0, 3 д.а. – Режим доступу до журналу <http://www.ecer2010@eera.eu>.

*З. Е. Скринник,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри суспільних дисциплін ЛІБС УБС НБУ*

*О. С. Зотова,
кандидат економічних наук,
академік-секретар Академії філософії господарства,
член-кореспондент Академії гуманітарних наук,
заступник директора Центру суспільних наук
МДУ імені М. В. Ломоносова (Російська Федерація)*

МОНЕТАРИСТСЬКА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ: ЧАСОВІ РАМКИ ТА ІСТОРИЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ

У дискусіях щодо впливу грошей на людину у ХХ – ХХІ століттях одною з найпопулярніших є тема дегуманізації людини унаслідок утвердження інструментальної раціональності в її поведінкових кодах. Автори таких міркувань наполегливо переконують, що це і є новітня тенденція, що характеризує сучасний стан людської екзистенції. У зв'язку з цим, по-перше, хочемо розставити деякі хронологічні акценти з тим, щоб чіткіше визначити історичні рамки формування монетаристської свідомості і утвердження на її основі інструментальної раціональності – того процесу, що його М. Вебер назвав «розчакловуванням світу». По-друге, вважаємо за можливе поставити під сумнів крайній песимізм, з яким сьогодні говорять і пишуть про безальтернативність монетаристської раціональності у свідомості сучасної людини.

Чарльз Тейлор визначає «інструментальне мислення» як «різновид раціональності, який ми залуцаємо, коли обчислюємо найекономічніші засоби для досягнення певної мети. Мірою його успіху є максимум ефективності, найкраще співвідношення між витратами та результатом... Ми все більше відмовляємося від «різнобічної причетності» до нашого оточення і замість цього вимагаємо і отримуємо товари, розраховані давати певну чітко окреслену користь» [1, с. 8–9]. Причинами панування цих безособових механізмів Ч. Тейлор називає ринок та державу.

Хочемо підкреслити, що раціональність утверджувалася у духовній атмосфері і соціальних практиках західного світу починаючи з Нового та протягом Новітнього часу. Сьогодні вона сприймається як дегуманізуюча сила, що ставить під загрозу базові цінності людського буття. Проте й найзавзятіші її критики не заперечують того факту, що її утвердження – закономірний процес, що триває і набирає все ширших масштабів. Це та реальність, у якій, за висловом К. Ясперса, людина західного світу завоювала земну кулю, завдяки послідовному проведенню трьох принципів: «а) заснована на грецькій науці

раціональність, яка ні перед чим не зупиняється, ввела в практику числення і панування техніки... Калькуляція в економічних заходах аж до раціоналізації всієї діяльності, в тому числі й тієї, яка в процесі раціоналізації знищується... б) ...те, що ми називаємо особистістю... з самого початку було пов'язане з раціональністю як її корелятом; в) на відміну від східного неприйняття світу і зв'язаної з цим можливості «ніщо» як справжнього буття, західна людина сприймає світ як *фактичну дійсність* в часі... Самобуття і раціональність стають для неї джерелом, з якого вона безпомилково пізнає світ і намагається панувати над ним» [2, с. 104].

М. Вебер утвердив у соціальній філософії думку, що капіталістична система ґрунтується на «розрахунку», на переконанні, що шляхом максимальної раціоналізації засобами калькулюючої свідомості можна опанувати усі необхідні людині форми життя. Проте функціонування приватнокапіталістичних організацій на місці цінностей та вільного вибору в житті людини, в державі, в економіці та культурі, створює «тенета панування». Уникнути тотальної бюрократизації людина може лише в найбільш особистій сфері її життєдіяльності: у релігії або ж у приватній інтимності безпосередніх стосунків окремих людей. Але життєвий світ людини не вичерпується релігійною та приватно-інтимною сферою і проблема регуманізації життєвого світу у світлі ідей М. Вебера постає в постмодерну добу ще гостріше, ніж дотепер.

Ю. Габермас у ситуації «кризи сучасного європейського розуму» висуває свій проект повернення до життєвого світу. Головна ідея, яка лежить в основі цього проекту – це те, що ідеал розуму далеко не вичерпується цілераціональністю, яку виплекала модерна доба. Шлях до відродження духовних цінностей лежить не «в обхід» раціональності або всупереч їй, а через раціональність, через її подолання «ізсередини», тобто на основі віднаходження нових, досі не відкритих ресурсів у самій раціоналізованій всім попереднім розвитком людині. Обравши цей шлях, Ю. Габермас, на протигагу постмодерному запереченню ідеалу раціональності, висуває потребу повному зрозуміти саму раціональність. На шляху повернення до життєвого світу мають бути подолані надмірні претензії цілераціональності, яка намагається заступити місце розуму. Сприймаючи Ю. Габермаса як наступника традицій просвітництва, ми разом з тим маємо побачити, що це наступництво реалізується за принципово інших історичних обставин, несе в собі інші моделі буття розуму у життєвому світі людини, в контекстах нових філософських підходів. Інтерпретація соціальних процесів на засадах концепції універсальної природи розуму, окрім Ю. Габермаса, характерна для Дж. Ролза, А. Арато, Д. Коген, Е. Геллнера, Дж. Кіна, Дж. Голла. З іншого боку, існує і такий філософський підхід, який, не заперечуючи значення розуму щодо його ролі у витворенні універсальних форм соціальної

співпраці, надає не менш важливого значення чинникам незнання, необізнаності, традиції і культури. До нього можна віднести Ф. Гаєка, Е. Макінтайра, А. Селігмана, Е. Гелнера, Дж. Макліна [3, с. 380].

Говорячи про ідейну спадковість сучасної філософії з традиціями просвітництва, ми маємо на увазі, звичайно, не культурно-філософський рух певного етапу історії, а, за висловом В. Гьосле, «універсальне поняття, що охоплює всі інтелектуальні рухи, які від імені розуму піддають сумніву соціальні інституції та традиції власної доби» [4, с. 22]. В. Гьосле тлумачить просвітництво як невід'ємну складову багатьох циклів розвитку соціософської думки, зараховуючи до нього грецьку софістику, еліністично-римський скептицизм, середньовічний номіналізм, новоевропейське просвітництво, різноманітні критичні теорії сучасності. Їх спільна риса – спрямування суб'єктивної рефлексії проти влади традиції, а також легітимуючої її філософії. Прикметною рисою просвітництва в такому розумінні В. Гьосле вважає те, що воно втрачає свою локальність, поширюючись на геть усе й стаючи, зрештою, тотальним [4, с. 55].

Проте, незважаючи на цю тенденцію просвітництва до тотальності, на думку В. Гьосле, духовна атмосфера нашого часу ближча до антипросвітництва, ніж до просвітницьких ідей. На думку В. Гьосле, антипросвітництво є вищим щаблем порівняно з самим просвітництвом, позаяк воно протистоїть інтелектуальній і моральній безплідності резонування. Антипросвітництво несе в собі усвідомлення того, що головним результатом просвітницького розвінчання Всезагального є приватний гедонізм, через який гетерономія інституцій поступається гетерономії потягів. Так, у лібералізмі аристократія з її героїчними чеснотами самопожертви поступається місцем всього лише плутократії, яка до міри всіх речей підносить користь [4, с. 60]. Основна ж проблема антипросвітництва полягає в його прагненні подолати рефлексію засобами ще вищої рефлексії.

Сама собою раціоналізація традиційного життєвого світу – це закономірний, неминучий процес, у якому через відособлення підсистем господарства та влади суспільство поділяється на систему та власне життєвий світ, або «посттрадиційний» життєвий світ. У ході суспільної модернізації державні та господарські структури дедалі наполегливіше втручаються у внутрішні комунікативні структури унікальних життєвих світів. Внаслідок такої «колонізації» життєвого світу із повсякденного життя елімінуються морально-практичні елементи, їх замінюють функції та імперативи систем господарства і влади. Внаслідок модернізації економічна та адміністративна раціональність проникає в ті сфери життя, в яких соціальна інтеграція та ідентичність споконвічно спиралися на культурні цінності та виховання, на нормативні зразки поведінки, освячені культурною та релігійною традицією. Таким чином змінюється сама основа соціальної солідарності та інтеграції. У

раціоналізованій свідомості людини модерної та постмодерної доби на місці культурних архетипів та моральних норм, які були легітимними в силу авторитету традиції і не потребували обґрунтування, мають постати моделі солідарності та ідентичності, зіперті на логічні та аргументовані підстави. Домінуючою стає така форма соціальної єдності, яка ґрунтується на інтеракції, спрямованій на комунікативно досягнуте порозуміння: на мовній комунікації. Унаслідок цього відбувається своєрідне подвоєння цілераціональної діяльності: окрім звичного її різновиду, зорієнтованого на практичний результат, з'являється специфічний вид соціальної діяльності, єдиною метою якої є порозуміння, тобто комунікативна діяльність. Таким чином розширюється саме поняття раціональності, воно виходить за межі запропонованого М. Вебером застосування цього поняття лише для характеристики тих сфер суспільства, які зорієнтовані на цілераціональні дії. За Ю. Габермасом, в процесі історичного розвитку відбувається *раціоналізація не лише продуктивних сил, але й, певним чином, нормативних структур*. Якщо в традиційному розумінні раціоналізація означає акумуляцію правильного, істинного емпіричного та аналітичного знання і вдосконалення технології, організації виробництва, то раціоналізація комунікативної дії означає зовсім інше. Це «усунення примусових стосунків, що непомітно увійшли до структур комунікації та стоять на перешкоді свідомого розв'язання конфліктів і врегулювання їх за допомогою консенсусу» [5, с. 34]. У такому сенсі суть раціоналізації полягає в тому, що *життя, скеровуване традицією, змінюється життям, що керується розумом*. У посттрадиційному життєвому світі з'являються нові способи подолання критичних ситуацій та пошуки осмисленої відповіді на нові проблеми: чим менше люди керуються владою, що ґрунтується на традиції, тим раціональнішим стає світ.

В. Гьосле виділяє такі складові елементи процесу «раціоналізації» в Модерну добу: утворення незалежної держави (що через релігійні причини навряд чи можна було очікувати за доби середньовіччя); раціоналізація системи права, без якої економічна діяльність не зазнала б універсальної обчислюваності; поступова перемога принципу формальної рівності перед законом; визволення особи від феодальної залежності; майже безмежна значущість ідеї вільного договору; перемога демократичних ідеалів, до яких, вочевидь, ринковий принцип дуже близький; зв'язок модерного капіталізму з новоєвропейською наукою та технікою, зумовлений тим, що всі ці три чинники об'єднувалися одним духом, а саме духом модерну: ціннісна перевага штучного над природним, нескінченного над скінченим, редукція якості [4, с. 127].

Ю. Габермас стверджує, що першим філософом, для якого розум став проблемою, був Г. Гегель: у його теорії вперше став очевидним взаємозв'язок між самосвідомістю Модерної доби та раціональністю. Однак, на думку

Ю. Габермаса, Г. Гегель сам і зруйнував ті умови, за яких Модерн мав досягти самосвідомості, оскільки раціональність, «перегнана в абсолютний дух», «знає, що все, що стається, у суттєвому значенні вже вирішене. У такий спосіб Гегелівська філософія звільняє Модерн від потреби в його самообґрунтуванні... Проблеми часу втрачають присмак провокативності, оскільки філософія, що перебуває на висоті часу, вже має у собі всі їх значення» [6, с. 50]. Ю. Габермас робить висновок: «потрібно знайти такий вимір, в якому поняттю розуму буде відведене більш скромне місце» [6, с. 51].

У соціальних реаліях доби модерну раціональність генетично пов'язана з заснованим на приватному праві обігом товарів у капіталістичній економіці. Г. Гегель описує ринковий обмін як етично нейтральну сферу стратегічного переслідування приватних, «егоїстичних» інтересів, завдяки чому ця сфера являє собою «систему всебічної залежності». У зв'язку з цим він відділяє концепт «громадянське суспільство» від політичної сфери держави, інтерпретуючи принципи громадянського суспільства як принципи ринковоподібного, тобто *недержавного* усупільнення [7].

Саме у філософії Г. Гегеля Ю. Габермас знаходить основу для розуміння внутрішнього зв'язку між модерністю та раціональністю. Поняття «модернізація», уперше введене в ужиток в 1950-х роках, викристалізувалося в рамках теоретичного підходу, який сприйняв веберівську постановку проблеми і розвинув її. Воно звернене до вузла кумулятивних процесів, які включають у себе «формування капіталу та мобілізацію ресурсів; розвиток продуктивних сил та підвищення продуктивності праці, заснування централізованої політичної влади та формування національної ідентичності; поширення прав політичної участі у виборах, урбанізацію життєвих форм ... секуляризацію цінностей і норм тощо» [6, с. 14].

За Ю. Габермасом, серед основних принципів світосприйняття доби Модерну поряд з раціональністю, завдяки якій «розум посів у цьому часі місце долі», слід поставити *суб'єктивність*, яка є сутнісною ознакою свідомості часу [6, с. 50]. Західноєвропейське саморозуміння розглядає людину як таку, яка у своєму відношенні до світу визначається через *монополію розуму на зустріч із суцим*, на пізнання предметів та дію з предметами, на створення істинних висловлювань та здійснення намірів. Ю. Габермас називає уявним суверенітет розуму, що народжується у суб'єктивності, і переконаний, що такий розум постає іграшкою в оточенні несподіваних, механічно діючих на нього сил відмежованої природи, які набувають значущості «серед мстивих сил зруйнованої взаємності, у фатальній каузальності розірваних зв'язків комунікації» [6, с. 298–299]. Унаслідок цього розум залишається онтологічно, теоретико-пізнавально або мовно-аналітично обмеженим, а відношення людини до світу стає когнітивістськи редукованим. Це виражається в тому, що онтологічно

людина протистоїть світові суцього у цілому (як цілісності уявлених предметів та обставин), теоретико-пізнавально це виявляється як здатність людини пізнавати існуючий порядок речей, або цілераціонально його досягати; семантично це редукує людське мовлення до фактостверджуючого дискурсу [6, с. 303].

Філософія практики молодого К. Маркса подолала Гегелівську модель розколу звичаєвості через поняття інклюзивного розуму як такого, що містить у собі Інше–розуму. За К. Марксом та західними марксистами, розум знаходить опосередкування зі своїм Іншим через практичну діяльність. Проте філософія практики «відмовляється від власної оригінальності саме у тому пункті, де вона не може собі дозволити цього робити: у визначенні практики як розумно структурованої події опосередкування» [6, с. 309]. Унаслідок цього історія постає як витвір суб'єктів, що, зі свого боку, почувають себе загубленими продуктами історичного процесу; суспільство сприймається як об'єктивна мережа зв'язків, яка диктує або нормативний порядок як зовнішній імператив щодо конкретних суб'єктів, або інструментальні порядки, що утворюються у взаємній боротьбі об'єктивацій. У суспільно інституалізованій картині світу індивіди є апріорно наперед зрозумілими один для одного так, ніби справді існує трансцендентальна свідомість, у відношенні до якої ці індивіди намагаються стверджувати свої приватні світи як дійсні монади [6, с. 325–326]. Таким чином, «Суб'єктцентрований розум є продуктом розколу та узурпації, але й суспільним процесом, у якому місце цілого займав його підпорядкований момент» [6, с. 307]. Він не здатний утримувати непримусовий примус розуму вільним, з одного боку, від тоталітарних якостей інструментального розуму, який все навколо перетворює на предмет, а, з другого, від тоталітарних якостей інклюзивного розуму, який «святкує свій тріумф як єдність, що здійснюється над усіма розрізненнями» [6, с. 333].

Експансіоністський характер побудованої на таких засадах західної цивілізації, все гострішу суперечність її раціональних основ з парадигмами розвитку традиційних культур описав Г. Маркузе в роботі «Одновимірна людина». Він вказує, що інструментальна раціональність стала основною причиною наростання кризових явищ у життєвому світі людини до такої міри, що перетворилася у власну протилежність – сам Розум стає ірраціональною силою: «В цілому це суспільство є нерозумним, ірраціональним. Виробництво в ньому має деструктивний характер щодо вільного розвитку потреб та здібностей людини, мир у ньому тримається на постійній загрозі війни, його розвиток залежить від придушення (repression) дійсних можливостей умиротворити боротьбу за існування – індивідуальне, національне, міжнародне... Можливості (інтелектуальні і матеріальні) сучасного суспільства незрівнянно більші порівняно з минулим. Це означає, що сфера панування суспільства над

індивідом незрівнянно ширша, ніж раніше. Наше суспільство... підкорює відцентрові соціальні сили не терором, а технологією, подвійною основою приголомшливого зростання ефективності виробництва та рівня життя» [8, с. 88].

«Одновимірність» не зводиться до влади грошей над людиною. Її потрібно розглядати значно ширше – це тотальний контроль суспільства над індивідуальним буттям людини, який відрізняється від попередніх форм тоталітаризму проникненням соціального контролю у сфери, раніше недосяжні для уніфікуючих впливів соціуму. Гроші постають тут лише як дуже зручний та ефективний інструмент здійснення тоталізації. Однак, оскільки сам цей процес за своєю суттю є руйнуванням традиційних соціокультурних підвалин людського буття, раціональний початок, який гроші від самого свого виникнення утверджували в соціальному житті, перетворюється у власну протилежність – існуюче суспільство стає ірраціональним, виявилося, що «нав'язування Розуму цілому суспільстві є парадоксальною й безглуздою ідеєю» [8, с. 99]. Г. Маркузе настільки серйозно оцінює описану ситуацію, що не може запропонувати реальних шляхів виходу з неї: «Ніщо не вказує на те, що це буде щасливий кінець... Другий період варварства цілком міг би стати продовженням... самої цивілізації» [8, с. 132].

Близькою за своїми висновками до цієї песимістичної позиції є концепція представників Франкфуртської школи Т. Адорно та М. Горкгаймера. Хоча в «Діалектиці просвітництва» як вирішальний чинник інструментальної раціоналізації соціального життя вони розглядають процес наукового пізнання, проте їхнє дослідження механізмів соціального контролю над особистістю включає також аналіз еволюції капіталізму від ліберально-ринкового типу до монополістичного, що призвело до висновку: рівний та еквівалентний обмін завершився абсурдом, і це абсурд є тоталітарним порядком.

Процес раціоналізації життєвого світу у модерну добу являв собою не просто зміну модальності, перехід від однієї системи соціальної регуляції до іншої, але ніс у собі складнішу перебудову способів орієнтації людини у світі. За Ю. Габермасом, «раціональність» – це насамперед здатність суб'єктів комунікативної дії отримувати та використовувати знання, які завжди є неостаточними і небезпомилковими. Відмінність комунікативної філософії від «філософії суб'єкта» полягає в тому, що вона не сприймає знання виключно як таке, яке має об'єктивний зміст, що дозволяє суб'єктцентрованому розумові замкнутися в рамках власних критеріїв істини та успіху. Натомість комунікативна філософія ставить питання про те, як суб'єкт орієнтується між змістами власних уявлень, з одного боку, та, з іншого, змістами адресованих до нього пропозиціональних висловлювань. На такий підхід раціональність не виконує ролі абсолютного критерію істини та успіху, зате на перший план висуваються ті домагання дійсності, що вписуються в моделі

інтерсуб'єктивного визнання. Так Ю. Габермас підходить до важливого розрізнення всередині змістового поля раціональності на *цілераціональність*, яка визначається когнітивно-інструменталістським змістом, та *процедуральну раціональність*, яка включає в себе морально-практичний та експресивний виміри. Саме за допомогою процедуральної раціональності учасники комунікації долають свої початкові суб'єктивно орієнтовані уявлення і досягають раціонально мотивованого погодження, в якому реалізується непримусово об'єднуюча сила дискурсу. Актори соціальних процесів, використовуючи зорієнтовану на взаєморозуміння мову, поширюють свою «комунікативну сітку» в історичному часі та соціальному просторі, висувають свої домагання дійсності на розсуд так/ні-позиції інших членів комунікативної спільноти. Таким чином досягається порозуміння, яке вимірюється через міжсуб'єктне визнання спільнотою домагань дійсності кожного з учасників і створюється сітка соціальних інтеракцій та життєсвітових контактів [6, с. 306–314].

Роз'єднання «системи» та «життєвого світу» поляризувало ці два принципово відмінні типи раціональності у ставленні людини до світу – інструментальну раціональність, за допомогою якої люди досягають прагматичних цілей, і, власне, процедуральну комунікативну раціональність, що є підґрунтям для розуміння людиною навколишньої дійсності, «програмою» забезпечення її єдності та солідарності членів спільноти. Дальше поглиблення диференціації життєвого світу під тиском системних чинників провадить і до ускладнення спектру раціональності. Так, за К.-О. Апелем, можна виділити чотири форми раціональності, кожна наступна з яких обґрунтовує попередню. Це наукова, технологічна, герменевтична та етична раціональності. Технологічну або цілераціональну раціональність К.-О. Апель поділяє на інструментальну та стратегічну – інструментальна являє собою суб'єкт-об'єктне відношення, а стратегічна – суб'єкт-суб'єктне. Комунікативна раціональність містить у собі і герменевтичну, і етичну раціональності; герменевтична пов'язана з адекватною фіксацією змісту процесів комунікації, тоді як етична виявляє їх нормативну орієнтацію на умови ідеальної комунікативної ситуації [9, с. 245–246].

Грошовий механізм, сформований в системі економічної діяльності традиційного суспільства, у модерному, поширюючись на всі інші системи і перебираючи на себе функції управління цілим суспільством, зумовлює своєрідну експансію технологічної раціональності. Відповідно до процесу розмежування, з одного боку, інструментально раціональності, та, з другого, морально-етичної сфери, *сприйняття соціального значення грошей у суспільній свідомості зазнає своєрідної біфуркації*, роздвоєння: тоді як з економічної точки зору гроші виступають як провідний чинник господарської діяльності і в

цій функції є *суспільним благом*, значення грошей як життєвої цінності набуває фетишизованого характеру і сприймається як *втілення соціального зла*.

Перебуваючи постійно, в кожен момент свого життя, у ситуації вибору, людина знаходить у репрезентованих їй суспільством моделях поведінки два протилежні варіанти *правильних* (кожна у рамках своєї системи значень) відповідей на одні й ті ж самі питання: раціональна система смислів, квінтесенцією якої постають гроші, орієнтує на інтереси власного «Я», індивідуалістичний вибір особистої користі, тоді як екзистенційні смисли культури орієнтують на інтеграцію людини у спільноту, консолідацію колективного «Ми», нерідко за рахунок власних інтересів. «Безумовно, що життєвий світ репродукується матеріально завдяки результатам та наслідкам цілеспрямованих дій, із якими його члени втручаються у світ. Але ці інструментальні дії обмежені комунікативними тією мірою, якою вони подають плани їх виконання, які через спільне обговорення ситуацій та процес взаєморозуміння пов'язані із планами інших учасників інтеракції. На цьому шляху ті спроби вирішення проблем, які були досягнуті у сфері суспільної праці, включаються у медіум комунікативної дії» [6, с. 313–314].

Таким чином, смислове поле людського буття в ринковому суспільстві поляризується на протилежності, що роблять не лише суспільство, але й саму людину внутрішньо суперечливою. Цю суперечність неможливо усунути чи радикально розв'язати. Однак за певних умов її можна збалансувати. Як зауважує В. Гьосле, завдяки поширеній теорії, а ще більше – завдяки своєрідному моральному ставленню, на стратегічну раціональність зазвичай покладають відповідальність за все зло у світі, тоді як від комунікативної раціональності очікують вирішення всіх – і приватних, і суспільних – проблем. Проте здоровий глузд підказує, що моральна поведінка та комунікативна відкритість не є синонімами, не кожна комунікація є моральною, як і не кожна моральна поведінка є комунікацією. У реальному житті необхідно виходити з того, що тільки взаємодія обох форм раціональності конститує відповідальну моральну поведінку – абсолютизація однієї неминучо спричиняє абсолютизацію другої [4, с. 70–71].

У сучасному світі гроші реально перетворилися на універсальний регулятивний інструмент, що діє в усіх – як економічних, так і позаекономічних – сферах суспільного життя як альтернатива соціокультурним, морально-етичним, та навіть і правовим нормам. Тому їх фетишизоване сприйняття як не лише об'єктивної, надлюдської, але небезпечної для екзистенціальних основ людського буття, демонічної сили має свої підстави. Це, звичайно, не означає, що феномен грошей виявився «джином», якого людина випустила на свободу собі на погибель (хоча і такі підходи мають досить широке розповсюдження, а в сучасній українській реальності підживлюються як настроями великої

суспільної верстви знедолених людей, так і ще не забутими міфами «світлого минулого»). Існує реальна проблема соціального вноормування взаємодії та взаємопроникнення економічної та позаекономічної сфер соціального життя, яка реально утворилася на основі універсалізації регулятивної функції грошей у суспільстві. Вона полягає в тому, щоб віднайти механізм розв'язання конфлікту між моральними нормами та економічним принципом прибутку, подолати суто економічний підхід до оцінки ефективності господарчої системи, визначити нове співвідношення моральної сфери та сфери економіки, не демонтуючи відмінність між цими двома сферами. Процес системної диференціації суспільства незворотний, ці сфери керуються власними, відмінними програмами: код економіки – «прибутки–збитки», а код етики – «добро–зло». Спроба просто накласти ці сфери одна на одну ведуть до втрати економічної ефективності, що засвідчив досвід економіки «реального соціалізму», безпосередньо підпорядкованої квазіціннісним ідеологічним принципам «соціальної справедливості», «всебічного задоволення потреб людини» (і, як ішлося у популярному колись анекдоті, «чукча бачив цю людину»).

Швидше це означає, що людський світ підійшов у своєму поступі до тієї межі, коли економічні і зокрема монетарні механізми регуляції поведінки та соціокультурні основи буття не можуть далі існувати автономно, «не знаючи нічого одне про одне», їх вплив на людину повинен бути гармонізований. За слушним зауваженням Д. Ландеса, «Макс Вебер мав рацію. Головна думка, яку можна винести з історії економіки, полягає у тому, що майже все в ній пояснюється культурою» [Цит. за 10, с. 89].

Список використаної літератури

1. Тейлор Ч. Етика автентичності. К.: Дух і літера, 2002. 128 с.
2. Ясперс К. Духовна ситуація часу // Зарубіжна філософія ХХ століття. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – С.100 – 114.
3. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – К.; Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
4. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. – К.: Лібра, 2003. – 247 с.
5. Gellner E. Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals. Penguin Buuks. 1996. – 225 p.
6. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
7. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права або природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука і М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 329 с.
8. Маркузе Г. Одновимірна людина // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – 381 с.
9. Апелль К.-О. Ситуація людини як етична проблема // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 231–254.
10. Степаненко В. Суспільна трансформація у соціокультурній моделі інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 89–109.

*О. М. Кожем'якіна,
кандидат філософських наук, доцент,
докторант Черкаського державного
технологічного університету,
м. Черкаси*

ЛЕГІТИМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДОВІРИ У ВИМІРАХ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Надзвичайно швидкі темпи розвитку сучасної людської цивілізації, численні кризові явища (економічні, екологічні, політичні, моральні та ін..) свідчать про руйнацію традиційних засад існування, укорінених в життєвих формах, та появу нових світоглядних орієнтирів, які в умовах глобалізації отримують риси універсалізації, інформатизації та економізації. В контексті процесів глобалізації відбувається становлення фінансової цивілізації, яка характеризується активним входженням економічних процесів в усі сфери суспільного буття, фінансіалізацією культурних цінностей, домінацією споживчого інтересу, в ціннісному вимірі відбувається заміщення ідеалів чесної праці фінансовим успіхом. Глобальна економіка, якій властива економічна інтеграція, породжена мобільністю капіталу та підприємництва, сприяє появі нової культури – економізму, що позначає «відособлення, абсолютизацію та нормативне перебільшення економічної точки зору» [1, с. 30]. Економізм постає як детермінований прагненням до прибутку принцип суспільного налаштування, що призводить до переваги у суспільній свідомості фінансової ідентичності.

В цьому контексті звернення до аналізу категорії довіри обумовлене унікальною її здатністю виявляти як стабільні засади суспільного співжиття, так і його кризові моменти в умовах сучасного складного та невизначеного світу, який завдяки процесам глобалізації стає все більш відкритим, демонструючи всезалежність та всезагальність. Довіра, а точніше, культура довіри, є вагомим орієнтиром у формуванні нової економічно-культурної орієнтації, де перевага надається саме культурним чинникам. Окрім того, аналіз ролі довіри в економічній субсистемі дозволить з'ясувати специфіку внутрішніх засад ефективного функціонування фінансово-економічних інституцій та способів їх оптимізації в людиномірній перспективі.

Тому метою даної праці є окреслення концептуального поля виявлення легітимативного потенціалу феномена довіри в економічній сфері в суперечливих умовах становлення фінансової цивілізації.

Розробці ідей легітимації владного панування присвячені праці М. Вебера, Е. Дюркгайма, С. Ліпсета, Д. Істона, П. Бергера, Т. Лукмана, Д. Бітема та ін. Звернення до питань зміни пріоритетів у трактуванні проблематики довіри, її

ролі в глобалізованому соціумі, а також легітимативних потужностей довіри в контексті її зв'язку з відповідальністю знаходимо в працях Ф. Фукуями, А. Селігмена, Н. Лумана, П. Штомпки, М. Догана, К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, Г. Йонаса, В. Гьосле, Д. Бьолера та ін..

Проблематика довіри актуалізується саме в умовах сучасного невизначеного, функціонально розмаїтого та системно диференційованого світу, оскільки довіра постає в якості механізму соціального узгодження потенційно некерованих взаємодій, засобу нейтралізації соціальних ризиків, володіючи здатністю рольового взаємопристосування, зумовленого наявністю дисонансу у рольовій поведінці. Довіра є базовою умовою соціального порядку, постаючи в якості ціннісної основи соціальних взаємодій, необхідної умови будь-якого взаємообміну, постаючи в якості феномену, що сприяє економії соціальних витрат. Слід відзначити, що по-різному трактується довіра в контексті «обіцянки, яка переводиться в обов'язок» та в контексті власного свідомого переконання «виправдати виявлену довіру». Якщо перше – як зобов'язання – є поняттям з царини несвободи, підкорення зовнішнім нормам, то друге – як свідомо обраний гуманістичний вияв власної відповідальності – є відображенням царини свободи, особистісного внутрішнього вибору.

Довіра позначає взаємобуття, що базується на суб'єкт-суб'єктних стосунках, умовою яких є відкритість, активність, взаємність. Це ментальний стан, що виражає суб'єктивну оцінку вірогідності очікуваного та передбачає формування певної емоційної установки на позитивне його здійснення. Темпоральна суть довіри полягає в своєрідному духовному передбаченні, що постає як розрахунок перспектив, як вірогідна та очікувана можливість, сприйнята як дійсність.

Легітимацію у просторі фінансової цивілізації можемо визначити як процес формування та зміцнення довіри до фінансово-економічної системи в напрямі визнання ефективності її функціонування на засадах правомірності, законності, правильності, відповідності соціально схваленому шляху суспільного розвитку. В широкому значенні легітимація в економічній сфері постає як стратегія пошуку ефективних механізмів збалансування інтересів всіх суб'єктів соціальної взаємодії, базованої на визнанні цінності людської праці. В концепті легітимації слід розрізняти правовий аспект функціонування фінансово-економічної діяльності в контексті наявності законних (легальних) підстав для її здійснення, а також суспільне визнання ефективності цього здійснення, відповідності суспільним очікуванням, надійності фінансово-економічної системи загалом. Довіра як свого роду кредит на розвиток певних суб'єктів фінансової діяльності здійснює легітимативну функцію в якості надання саме цьому суб'єкту певних повноважень та визнання його надійності, що за

аналогією з політичною легітимацією можемо визначити як «монетарну легітимацію», виражену відомим висловом «голосувати доларом».

Легітимативна функція довіри в досліджуваному аспекті відображає ступінь узгодження інтересів суб'єктів фінансової взаємодії, якість забезпечення необхідних стандартів задоволення потреб у фінансово-економічній сфері, причому акцентуючи увагу саме на задоволенні інтересів населення. Слід зазначити, що в процесі легітимації вагому регулятивну роль відіграє також активна недовіра, яка позначає дієву позицію захисту власних інтересів споживачами фінансових послуг шляхом посиленого контролю за якістю пропонуванних товарів та послуг, застосування санкцій у випадку порушення встановлених правил фінансової взаємодії, забезпечення дієвості механізму соціального захисту. Таким чином, в сучасному глобалізованому світі необхідним є оптимальне співвідношення свідомої довіри та активної недовіри, де довіра постає як схвалююча інституція, недовіра - як стримуюча, регламентуюча, що фіксує існування фінансово-економічної системи в певних правових, моральних, політичних, культурних межах.

Дослідження екзистенційно-антропологічних засад в фінансово-економічних процесах незмінно приводить до аналізу ситуації втрати смислів, тотальної кризи довіри, руйнації світоглядно-ціннісних орієнтацій, що в контексті експансії економізму призводить до поступового заміщення якісних засад людського буття кількісними. Досить цікавою видається спроба В. Гьосле надати моральну оцінку визначеній ще Д. Беллом «конститутивній» суперечності капіталізму: з одного боку – аскеза та найсуворіша дисципліна у виробництві, з іншого – розпуста та розкіш у споживанні [2, с. 127]. На думку В. Гьосле, закономірним наслідком колосального розвитку виробництва в капіталістичному суспільстві є надзвичайно суперечлива проблема становлення суспільства дозвілля, яке містить в собі реальну небезпеку руйнації здатності традиційної культури наповнювати дозвілля смыслом, дозвілля втрапить свою привабливість разом із втратою ритмічної зміни праці та відпочинку, а останнім словом капіталізму може стати світ «бездуховних фахівців і безсердечних споживачів» [2, с. 140–141].

Окреслення ролі довіри у просторі фінансової цивілізації зумовлює застосування антропологічного методу в аналізі економічних процесів в сучасному соціумі, що дозволяє дослідити вплив морально-ціннісних норм на економічні процеси та навпаки, а також виявити роль «людського чинника» в економіці постіндустріальної доби [3, с. 4]. Окрім того, антропологічний підхід дозволяє віднайти способи наближення до створення так званої «соціально-орієнтованої економіки».

На думку В.Т. Рязанова, не все в економіці має абсолютне підпорядкування економічній раціональності та жорстким принципам ринкової ефектив-

ності, пояснюючи дане твердження наявністю збережених «анклавів неринкових відносин», які спрямовані на забезпечення реалізації соціальних цілей в суспільному розвитку шляхом пом'якшення дії жорстких правил ринкової конкуренції. Завдяки цьому відбувається своєрідна гуманізація ринкових відносин та їх перетворення у форми «цивілізованого ринку» [3, с. 12].

В якості одного з можливих шляхів подолання економічної експансії та формування гуманістично зорієнтованої економіки все частіше багатьма вченими (філософами, економістами, соціологами, політологами, екологами та ін..) пропонується так званий «виправний, корегуючий шлях» - шлях впровадження «етики самообмеження», базованої на «економіці обмежених людських потреб» (зокрема, А. Печчеї, П. МакКормік), що відображає стримувальну позицію щодо споживання при вимозі обов'язкового забезпечення мінімальних життєвих стандартів.

Проблема легітимації у просторі фінансової цивілізації незмінно призводить до питання співвідношення етики та економіки, узгодження принципів морального та економічного вибору. Економізація соціокультурного життя розглядається як стійка тенденція сучасного світорозвитку, що призводить до формування «економічної людини», при цьому актуалізуючи питання, наскільки така людина залишається людиною. Економічна субкультура стає визначальною детермінантою поведінки переважної кількості людей, а економічна раціональність все відчутніше проникає в життєвий світ людини, а гроші як «абсолютний засіб» та «абсолютна мета» стають основою стратегічної калькулятивної раціональності. Таким чином, прагнення до максимізації прибутків як вимога економічної ефективності спричинює відчутне заміщення моральних норм інструментальною економічною раціональністю.

Зміна ціннісних пріоритетів в економічному розвитку призводить до моральної нейтралізації та теоретизації, а соціальне регулювання ринкових процесів, яке має сприяти встановленню меж економікоцентризму та фінансизму, сьогодні втрачає свій глибинний смисл та дієвість. Ринковий механізм вносить свої корективи в специфіку взаємодії економіки та соціальних норм, надаючи право визначальної ролі саме економіці.

Стихія ринку та необмежений лібералізм потребують розробки певних регулятивних механізмів, які встановлювали б певні обмежувальні та контролюючі процедури. Як зазначає З. Е. Скринник, економічна людина як історичний тип вичерпала себе, тому постає нагальна потреба розбудувати ціннісно-раціональну сферу взаємної відповідальності над структурами монетарної цілераціональності [4, с. 97].

Ідею збереження та розвитку культурних відмінностей в умовах глобалізації та незамінної ролі культури в сучасному соціумі відстоює Ф. Фукуяма, який відзначає, що сучасність демонструє вимогу формування

проблеми глобальної конкуренції, як економічної, так і політичної, виключно в термінах культури. На його думку, саме економіка з усіх галузей сучасного життя є тією сферою, де прямий вплив культури на добробут окремих країн та міжнародний порядок в цілому є найбільш відчутним, а думка про те, що економіка є самостійною та відокремленою від інших сфер суспільного життя, є хибною [5, с. 18]. Насправді всі форми економічної діяльності проникнуті соціальною взаємодією, яка виводить людину за межі замкненого приватного простору та різними засобами пов'язує з суспільством. Таким чином, Ф. Фукуяма приходиться до висновку, що економічна діяльність щільно пов'язана з різноманітними нормами, правилами, моральними зобов'язаннями, а добробут країни та її змагальницька здатність щодо інших країн визначається наявним у країні рівнем довіри. Отже, довіра є універсальною культурною характеристикою, яка має потужну економічно моделюючу силу та є важливою економічною величиною. Довіра як знеособлена характеристика групи в цілому, основою якої є спільні для всіх членів групи норми, є важливою складовою соціального капіталу, і постає в трактовці Ф.Фукуяма як виникаюче у членів спільноти очікування того, що інші будуть поводити себе чесно, передбачувано та відповідно до загальноприйнятих норм. Загалом Ф. Фукуяма пропонує свого роду «етноекономічну» модель розвитку сучасного світу, відзначаючи, що відмінні за типами суспільства різними засобами приходять до схожих результатів, але в цілому за рахунок вдалого поєднання традиційних та сучасних культурно-економічних навичок суспільства.

Сучасність потребує розробки нових підходів до визначення ефективності економічної системи з урахуванням широкого системного контексту її впливів (екологічного, соціокультурного, цивілізаційного) та у мірі її відповідності ціннісно-нормативним засадам суспільства. Однією з найцікавіших концепцій у вирішенні питання співвідношення етики та економіки з урахуванням проблем екології є розроблена в межах комунікативної практичної філософії концепція дискурсивної етики відповідальності (К.-О. Апель, Ю. Габермас, В. Гьосле, Д. Бьолер). Дискурсивна етика як контролююча інстанція володіє легітимативною силою, визначаючи остаточні смисли цілераціональної діяльності та надаючи обґрунтування судженням, теоріям, нормам, в цілому сприяючи інтеграційним процесам в суспільстві [6, с. 75]. Застосування дискурсивної етики у сфері економіки

На труднощах конфронтації між філософськи обґрунтованою етикою дискурсу та економічно орієнтованою етикою господарства наголошує К.-О. Апель, який відзначає, що суто стратегічне обґрунтування теорій кооперації та договору зовсім не сприятиме формуванню морального обов'язку дотримання договорів та зобов'язань до кооперації, радше навпаки – при сприятливій нагоді і за відсутності санкцій договір буде порушено задля отримання «паразитичної

додаткової переваги з того, що інші дотримуються договору» [7, с. 246]. Таким чином, стратегічна раціональність посилює ризик зловживання довірою, оскільки максимізація прибутку домінує над моральними приписами виправдання довіри. Економіка емансипує відносно етики тоді, коли економічна раціональність редукується до «формально-еґоїстично орієнтованої калькуляційної раціональності» [7, с. 245].

Питання співвідношення етики і економіки, таким чином, потребує вирішення питання опосередкування комунікативно-етичної та стратегічної дії. Поступова реалізація спільноти ідеальної комунікації (враховуючи, зрозуміло, історичну ситуацію та фактичні передумови наявної спільноти реальної комунікації), згідно К.-О. Апелю, становить морально зобов'язуючу регулятивну ідею, а комунікативний порядок домовленості сприяв би створенню структурних передумов для контролю засобами дискурсивної раціональності «упертості» економічної системної раціональності [7, с. 260], 261]. Реальність, яка досить часто демонструє ситуацію заміщення «прагнення до переконання орієнтованої на порозуміння комунікації» «прагненням до умовляння приховано стратегічної комунікації», потребує встановлення реальних, відповідних історичній ситуації «доповнювальних» формально-процедурних принципів, які забезпечили б визнання деонтичного ідеального принципу як вищої цінності і підпорядкували б «все ще неминучу стратегічну інструменталізацію інших людей регулятивному принципу поступу в збереженні їхнього життя» [7, с. 262]. Але деонтичну етику необхідно компенсувати телеологічно зорієтованим принципом доповнювальності. Зазначимо, що деонтична етика трактується як етика обов'язку, базована на співвідношенні «добре - погане» незалежно від наслідків, але відповідно обов'язкам, принципам, в телеологічній етиці домінує принцип блага, спрямований на наслідки, на майбутнє, а моральність дії оцінюється залежно від результатів.

Згідно П. Ульріху, проблема воз'єднання комунікативної етики і економічної теорії може вирішитись шляхом «деколонізації життєвого світу» та розробки процедур, які уможливлюють встановлення контролю комунікативної спільноти над системою [Див. 6, с. 54]. Сучасна ж ситуація демонструє протилежні позиції: в результаті «колонізації життєвого світу» відбувається роз'єднання *системи* (що складається з базованих на інструментальній раціональності субсистем політики, ринкової економіки, що поступово звільняються від моральних норм та постають у вигляді уречевлених життєвих взаємозв'язків за допомогою двох ключових ресурсів – грошей та влади) та *життєвого світу* (є повсякденною дійсністю, що, керована заданими традицією смислами, створює умови для порозуміння), а також підкорення системою життєвого світу.

Таким чином, можемо зробити висновок, що довіра здійснює регулюючий та контролюючий вплив на економічну систему, причому необхідним є як високий рівень свідомої довіри, так і наявність певного рівня недовіри задля встановлення рамок економічної та фінансової взаємодії. Легітимативна функція довіри у вимірах фінансової цивілізації позначає міру відповідності суспільних очікувань та економічних результатів, визнання надійності функціонування фінансово-економічної системи, ефективності та дієвості механізмів соціального захисту. Онтологічний вимір філософії довіри у вимірах фінансової цивілізації виявляє специфіку співвідношення життєвого світу та системи в контексті аналізу ціннісно-нормативних та структурно-функціональних чинників в процесі формування соціальної довіри до фінансово-економічної системи. Свідома довіра, укорінена в цінностях життєвого світу та підкріплена вимогами колективної відповідальності, є потужним джерелом легітимації економічних кодів системи, зокрема, легітимативний потенціал довіри виявляється у визнанні ефективності економічних перетворень (реформ), стабільності фінансово-економічної системи, що сприяє так званій «фінансовій відкритості».

Список використаної літератури

1. Ильин В. В. Философия богатства: человек в мире денег. – К.: Знання України, 2005. – 496 с.
2. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / Вітторіо Гьосле; [пер. з нім. А. Єрмоленка]. – К.: Лібра, 2003. – 248 с.
3. Рязанов В.Т. Антропологический принцип в экономике // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2006. – Сер. 5 «Экономика». – Вып. 1. – С. 3–18.
4. Скринник З. Е. Гроші у вимірах практичної філософії // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей : Матеріали III Міжнародних філософсько-економічних читань (Львів, 25–26 травня 2010 р.) / Університет банківської справи Національного банку України. – Львів, 2010. – С. 89–100.
5. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма; [пер. с англ. Д. Павловой и др.]. – М.: АСТ - Эрмак, 2004. – 730 с.
6. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия). – К.: Наукова думка, 1994. – 200 с.
7. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до пост конвенціональної моралі / Карл-Отто Апель; [пер. з нім. В. Купліна]. – К.: Дух і Літера, 2009. – 430 с.

*О. В. Твердовська,
кандидат філософських наук,
провідний науковий співробітник ІОД АПН України,
м. Київ*

СПОЖИВАЦЬКЕ БУТТЯ ЛЮДИНИ ЯК КОНСТИТУТИВНИЙ ЧИННИК СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Споживацьке буття сучасної людини у науковій літературі має багато тлумачень: масове (урбанізоване, стандартизоване), глобальне (транснаціональне), конкурентне (спрямоване на отримання обмеженого ресурсу), примітивне (ціннісно девальвоване) тощо. Всі вони фіксують різні аспекти відносин у суспільстві, які існують на засадах єдності виробництва та споживання, що відповідає звичній логіці окреслення економічного буття людини. Інтегруючим чинником цих дефініцій є тотальна конститутивність споживання в усіх сферах людської життєдіяльності. Сучасна людина не споживає щоб жити, а живе, щоб споживати.

Визначальну роль споживання підкреслює Ж. Бодріяр у роботі «Суспільство споживання», в якій зазначає, що «...люди в суспільстві достатку знаходяться в оточенні не стільки інших людей, скільки об'єктів споживання. Їх повсякденне спілкування полягає не у спілкуванні з собі подібними, а в отриманні, у відповідності зі зростаючою статистичною кривою, благ та повідомлень і в маніпуляції ними, починаючи зі складного домашнього господарства та десятків його технічних рабів...» [1, с. 5]. Автор зазначає, що речі складають реальність, яка невпинно розмножується; вони є продуктами людської діяльності, підкорені не природнім законам, а закону мінової вартості. «Істина полягає не в тому, що потреби є наслідком виробництва, а в тому, що система потреб складає продукт системи виробництва» [1, с. 103].

Споживацьке буття людини – це також навчання споживанню, соціальне дресирування у споживанні, новий та специфічний спосіб соціалізації, що постає у зв'язку з виникненням нових виробничих сил та монополістичною перебудовою економічної системи з високою продуктивністю. Цілком справедлива думка Ж. Бодріяра, переконаного, що «...індивід як такий сьогодні вимагається і є практично незамінним саме як споживач» [1, с. 114]. Суспільство споживання орієнтує людей не на виробництво, а на споживання. В умовах перевиробництва людина примітивізується, про що зазначає І. Гобозов: «Суспільство споживання робить людей лінивими, індіферентними, егоїстами, індивідуалістами, міщанами, які за своїм кодексом поведінки мало чим відрізняються від тварин» [2, с. 12].

На наш погляд, буття сучасної людини в контексті самоорганізації суспільства можна визначити як «спонтанне» споживання. Класичне тлумачення спонтанності подає Ожогов С. І.: «спонтанний – це такий, що виникає внаслідок внутрішніх причин, без безпосередньої дії зовні» [3, с. 674]. Дійсно, так можна дефініціювати ідеальну спонтанну реальність. В межах даного визначення спонтанність є іманентною.

Однак досить часто людина діє ірраціонально, оскільки виникає раптовий вибір продукту для задоволення власних потреб та інтересів. Проте тут виявляється парадокс – людина як споживач часто навіть не усвідомлює, що має відповідні потреби та інтереси, але «спонтанно» відчуває необхідність у тому чи іншому продукті. Це так звані симульовані потреби, миттєві бажання та забаганки. У філософському плані виникає питання, чи дійсно така «спонтанність» виникла внаслідок внутрішніх спонук? Або є чинники, які спричинили термінове задоволення штучної потреби, підмінили поняття нав'язування «спонтанністю»? Таку контроверзу змальовує Р. Хіт у роботі «Прихована влада реклами». Автор переконаний, що ефективність реклами полягає в раціональному переконанні людини, що вибір конкретного бренду здійснений нею самостійно, а не під впливом реклами [4, с. 142].

Досконала дієвість цього принципу виражена твердженнями: «випадково», «раптово», «спонтанно» було прийняте рішення використання певного продукту. Сотні непотрібних, спонтанно нав'язаних дрібниць купується за такою схемою. Реальність невпинно розмножується. Встановлюється зв'язок між достатком та марнотратством: «Скажи мені, що ти викидаєш, і я скажу хто ти!» [1, с. 66]. Людина розпорошена між нагромадженням постійно зростаючих потреб та забаганок, строката та еkleктична дійсність формує суспільство бездумних «спонтанних» споживачів, що живуть примітивними потребами і бажаннями. Хороший той раб, який думає, що він не раб. Хороший той раб, який переконаний, що він свободний. Але свобода сьогодні обмежена здебільшого не відповідальністю, а вибором між марками автомобіля чи пральними порошками.

Ф. Гайек розглядає ринок (сукупність економічних відносин) як спонтанний економічний порядок. Мислитель зазначає, що по мірі того як відносини взаємообміну об'єднують індивідів, набуває існування ніким не задумана система вищого порядку складності й утворюється невичерпний потік товарів та послуг. Завдяки цьому реалізуються очікування значної кількості учасників та підтверджуються ціннісні уявлення, якими вони керувалися в своїй діяльності [5, с. 167]. У рамках цієї теорії «спонтанність» постає визначальною умовою формування споживчої системи в цілому. Проте сьогодні «спонтанність» стає суспільною детермінантою, рушієм виробничих

відносин, які служать не на благо людини, а підпорядковують людину, користуючись її же зброєю – «спонтанним» споживанням.

Французькі філософи Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі вводять поняття «бажаючі машини» – це бінарні машини з бінарним правилом чи асоціативним режимом; одна машина завжди стикується з іншою. Продуктивний синтез, виробництво виробництва, має коннективну форму: «і», «і ще...» [6, с. 18]. «Бажаючі машини працюють тільки в зламаному стані, постійно ламаючись» [6, с. 22]. Предмети користування виготовляються у великій кількості, зношуються й викидаються; вони легко взаємозамінюються. Від техніки очікують створення в житті людини не чогось цінного, неповторного за своєю якістю, незалежного від моди. Тому все пов'язане просто із задоволенням потреб стає байдужим; суттєвим тільки тоді, коли джерело задоволення зникає. По мірі того як зростає масштаб забезпеченості життя, збільшується відчуття нестачі та загрози небезпеки.

Мотив, що часто лежить в основі споживання – це суперництво. Володіння певним благом наділяє людину статусом, статус виділяє людей та робить їх об'єктом заздрості. Проте індивід ніколи не буде настільки задоволений результатом свого заздрісного співставлення, щоб у боротьбі за фінансовий престиж не поставити себе ще вище по відношенню до своїх суперників. Ідеал споживання лежить якраз поза межами досяжного, від нас вимагається певне напруження для його досягнення. Мають значущість фінансове суперництво, показова святковість, демонстративне споживання, фінансовий рівень життя, фінансові зразки смаку, одяг, як вираження фінансової культури, звільнення від виробництва та консерватизм, дотримання обрядів благочестя, виключні випадки збереження незаздрісного інтересу, вища освіта як вираження фінансової культури тощо.

Контроверза сучасності у тому, що, будучи здатною досягти чого завгодно, людина витрачає себе на незлічені забаганки, губиться в множинності примх. Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі називають сучасну людину «шизофреніком» – це універсальний виробник, який не відрізняє себе від виробленого продукту [6, с. 20]. Відсутня цілеспрямована економічна діяльність людини, адже вона розпорошена між нагромадженням постійно зростаючих потреб та забаганок, не має чіткої ієрархії цілей та пріоритетів діяльності. Переважна більшість суб'єктів економічної діяльності складають своєрідну латентно-економічну масу, яка споживає запропонований продукт.

Не існує жодних доказів того, що у споживанні люди діють більш аморально, ніж у своєму особистому житті. Нині ми перебуваємо в полі домінанти економічного виміру всіх аспектів соціокультурного життя. Економіка тепер – суддя всіх політичних та соціальних проблем і суперечностей, які постали перед людиною та суспільством. Споживання – це

основний сенс сучасного прогресу, що відсуває звичні духовно-культурні цінності на другий план.

У наукових колах ведуться дискусії щодо девальвації духовних цінностей, занепад культури як такої. Натомість, сучасне суспільство прагне не культури, а розваг. Ті продукти, що їх пропонує індустрія розваг, фактично споживаються суспільством точнісінько так само, як інші товари широкого вжитку. В більшій мірі розважальницький стиль життя притаманний молоді, яка, переважно, витрачає час на споживання. Продукти, необхідні для розваг, слугують для задоволення життєвих потреб суспільства; хоча не є такими необхідними для життя, як вода та хліб. Вони слугують для того, щоб, як кажуть, допомогти згаяти час.

«Індивід розпадається на функції. Бути означає бути у справі; там де відчувалась би особистість, діловитість була б порушена», справедливо зазначає К. Ясперс [7, с. 39]. Людина як одиниця суспільства споживання ідологізує споживацькі цінності, визначаючи саме через них доцільність економічної діяльності. Індивід (від лат. *individuus* – неподільний) перетворюється на дивіда (ділимий), адже зникає єдиний духовний стрижень, що витіснений нагромадженням тимчасових потреб та забаганок. Людина втрачає цілісність духовного буття.

Буття людини зводиться до всезагального; до життєздатності як виробничої одиниці, до тривіальності насолоди. У згромадженні великих міст виковується нова людина, яка на безмежному ринку функціонує як масовий споживач. Взаємозамінний елемент «індивід» постає однотипним, стандартним, відповідним заданій моделі. Поділ діяльності та розваг позбавляє її існування значущості; публічне стає матеріалом для розваг, приватне – послідовністю збудження та втоми і бажання нового, невичерпний потік якого швидко згасає; тут немає тривалості – тільки збавляння часу.

На жаль, «немає святковості. В істинність свят ніхто не вірить, навіть самі їх учасники», засвідчують К. Ясперс та Ж. Бодріяр [7, с. 47]. Зникає радість від професійної праці, домінує глибока незадоволеність людини, позбавленої своїх можливостей. Деградація сфери праці в щось відносно ніби вбиває бажання докладати власні сили, однак екзистенція людини полягає у тому, щоб зуміти це витримати, не втративши волі до діяльності. Проте, як справедливо зазначає К. Ясперс, «самобуття як життєва сила знаходить вихід у спорті як залишку можливостей задоволення безпосереднього існування в дисципліні, пластичності, спритності. Підкорена волі тілесність переконує у своїй силі та мужності; відкритий силам природи індивід набуває близькості зі світом в його елементах» [7, с. 69].

Дійсно, ніщо так фізично і духовно не виснажує людину, як фізична бездіяльність. Слід також дослухатись до К. Мацусіті: «Ми можемо

розвиватись кожний день нашого життя, якщо збережемо відкритість свідомості та завжди будемо задавати питання «чому?» [8, с. 88]. «До тих, хто втратив здатність мріяти, приходять невдоволеність, а ті хто досягає здійснення бажань, знаходять причини, щоб жити» [8, с. 105]. «Тільки той, хто дарує натхнення іншим, може сам його відчувати знову і знову» [8, с. 113].

Разом з тим, поступ сучасного суспільства супроводжує загострення ряду суперечностей. Характерною рисою є зміна характеру міжособистісних відносин, які виявляються все менш стійкими. Прискорена трансформація ціннісних систем підвищує ймовірність існування розходжень індивідуальних та групових ціннісних орієнтацій. Сучасне суспільство характеризується втратою згоди, нездатністю прийти до єдиного стандарту поведінки, загальним правилам, мови тощо. «Парадокс полягає в тому, що завдяки глобалізації воно трансформується у примітивне суспільство, в якому починають зникати національний колорит, етнічна ментальність, національна культура, національна економіка...» [2, с. 19]. Така мозаїка ціннісних орієнтацій породжує різке зростання субкультур, що збільшує ступінь конфліктогенності суспільства.

Зокрема, А. Турен підкреслює, що «сексуальність, споживання, підприємництво і нація дедалі більше перетворюються на осібні універсуми, які радше (випадково) стикаються один з одним або ж не зважають на існування одне одного, ніж поєднуються між собою. Публічний простір поміж ними перетворюється на порожнечу або ж постає як ділянка з вельми розпливчастими межами, де протистоять одна одній банди, що ведуть суперництво, і де буває насильство» [9, с. 82]. Там де мірою людини є середня продуктивність, індивід як такий байдужий. Сьогодні незамінних не існує. Людина набуває існування тільки в тому випадку, якщо вона за посередництвом розуму та взаємопорозуміння з іншими людьми займається порядком технічного забезпечення мас. Здається, що світ перебуває під владою посередності, людей без долі, без відмінностей та без справжньої людської сутності. Що являє собою людина, виявляється у тому, що робить більшість: у тому що купується, що споживається, в тому, на що можна розраховувати, коли мова йде про багатьох людей, а не про схильності окремих індивідів. Кожний сам по собі є і засобом, і метою: кінцевою метою для себе і засобом для.

Сьогодні людина, як ніколи раніше, має доступ до джерел знань, вражаючих подорожей, нових відкриттів, таємниць природи та життя. Натомість вона перетворюється в деструктора, який «спонтанно» споживає всі природні ресурси, не залишаючи жодної можливості для їх відновлення. Слід враховувати, що хоча масштаби споживання відкривають перед людством величезні можливості в розширенні обміну товарами, послугами, інформацією, технологіями та капіталом, разом з тим необхідно раціонально підходити до

процесу задоволення потреб та інтересів. Адже наука, яка не є ціннісно-орієнтованою, є небезпечною.

Споживання виявляється суспільною домінантою, рушієм людської діяльності. На буденні споживацькі цілі людина витрачає життя, його цінність визначається вже не високими пориваннями, а вартістю речей чи розваг. «Стихійність» спонукає людину до невпинного, комплексного, розгалуженого, доповненого, вдосконаленого споживання. Споживання перестало детермінуватися життям, а трансформувалося у смисл життя. Конститутивною формулою сучасної цивілізації виявляється: не споживати щоб жити, а жити, щоб споживати.

Список використаної літератури

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Бодрийяр Жан; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
2. Гобозов И. А. Глобализация и примитивизация общества / Гобозов И. А. // Философия и общество: науч.-теор. ж-л. – М.: Учитель, 2009. – № 2 (54). – С. 5–19.
3. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Ожегов С. И. – М.: Русский язык, 1983. – 815 с.
4. Хит Р. Скрытая власть рекламы. Как обработка информации в режиме сниженного внимания влияет на потребительский выбор / Хит Р.; пер. с англ. Сыроевой Е. – К.: Издательство Алексея Капусты, 2006. – 189 с.
5. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Хайек Ф.; пер. с англ. – М.: Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy», 1992. – 304 с.
6. Делез Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Делез Ж., Гваттари Ф.; пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина, науч. ред. В. Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с.
7. Ясперс К. Призрак толпы / Ясперс Карл, Бодрийяр Жан. – М.: Алгоритм, 2008. – 272 с.
8. Мацусита К. Принципы успеха / Мацусита К.; пер. с англ., 2-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. – 126 с.
9. Турен А. Повернення дієвця / Турен Ален; пер. з фр. Гуджен О., Полемченко О., Шваб Т. – К.: Альтерпрес, 2003. – 320 с.

О. М. Максимович,
кандидат педагогічних наук, доцент
*Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника*

О. М. Стефанків,
кандидат економічних наук, доцент
*Івано-Франківського інституту менеджменту
Тернопільського національного економічного університету,
м. Івано-Франківськ*

КРИЗА ДУХОВНОСТІ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ І УКРАЇНСЬКОЇ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

Починаючи з 2008 року, світ поринув у фінансову кризу. Глибина її буде значно суттєвіша, ніж у 70-ті, 80-ті, 90-ті та в першому десятиріччі нинішнього століття. Усе, що відбувається на наших очах, уже порівнюють з глобальною економічною катастрофою 1929–1932 рр. Більшість експертів причинами цієї кризи називають проблеми в американській економіці, що виникли внаслідок різкого скорочення заощаджень, зростання дешевих кредитів, неадекватного споживання та формування великої бульбашки передусім на ринку ризикованих іпотечних цінних паперів, так званих «subprime mortgages». Ми погоджуємося з думкою професора С. Пролеєва, що нинішня глибока криза має не лише позафінансову, а й позаекономічну природу [1, с. 32].

Оскільки факт кризи уже зафіксований, то кожна країна буде виходити з неї за різними сценаріями. Що ж стосується України, то, насамперед, потрібно врахувати, що держава ще молода, і сьогодні в умовах величезних змін у соціальному, економічному та політичному її житті постала проблема радикальної перебудови у сфері виховання. Тобто повинна змінитися сама філософія виховання, яка має розглядати виховання як взаємодію, процес створення дорослими оптимальних умов для реалізації особистістю свого природного потенціалу, формування базису її особистісної культури, системи ціннісних ставлень до світу, до самої себе.

Особистість завжди перебуває і діє у рамках певної культури і є одночасно об'єктом культурного впливу та суб'єктом, творцем цінностей [2]. Це цілком природно, бо кожна епоха породжує свої цінності, світоглядні орієнтири.

У щоденному житті людина проявляє себе у повсякденному виборі через ситуативну поведінку, яка визначається обставинами (ситуативний простір), через соціальну дію, яка детермінується локальною (ситуативною) метою (соціальний простір), через рефлексію власної діяльності, яка залежить від

культурної традиції середовища (культурний простір) і як релаксацію буття – рух у вічних цінностях і питаннях (екзистенційний простір) [3].

Фундаментальною потребою людини є намагання усвідомити та зреалізувати смисл життя. Для збереження душевної рівноваги людині потрібна мета у житті, яку вона вважає високою, і гордість, що вона трудиться задля її здійснення. Відсутність смислу породжує у людини стан, який В.Франкл назвав «екзистенціальним вакуумом», що зумовлює так звані «екзистенційні неврози» [4, с. 80].

Основою культури життєвого самовизначення особистості, на погляд психологів, педагогів, є формування ціннісного ставлення до світу, до суспільства, до держави, інших людей, природи, мистецтва, самої себе.

За допомогою поняття «цінності» психологи визначають оцінку людиною об'єктивних якостей і чеснот. Розмірковуючи про цінності, людина не лише спостерігає дійсність, а й активно на неї впливає. Коли особистість сприймає ідею цінності, вона налаштовується на практичну діяльність і відповідно мотивує власну поведінку. Цінність стає рушійною силою, починає регулювати діяльність людини.

Проблему цінності можна розглядати як проблему ставлення особистості до дійсності, тобто, оперуючи поняттям «ціннісне ставлення», ми розуміємо під ним активне особистісне ставлення дитини до різних сфер життєдіяльності – Природи, Культури, Людей. У ціннісному ставленні як формі свідомості спостерігається вибіркоче ставлення зростаючої особистості до оточуючого середовища. Це свідчить про те, які саме цінності мають особистісне значення. Ціннісне ставлення як одна із сфер моральності передбачає саморегуляцію, здатність зростаючої особистості не копіювати норму, а свідомо ставитися до неї, що вимагає вибору рішення на основі особистої відповідальності.

Стійке ціннісне ставлення – дуже важлива умова гармонійного й всебічного розвитку особистості, гарант її життєздатності, готовності до виживання у нових умовах існування.

На духовний розвиток особистості, необхідність національно спрямованої виховної системи освіти орієнтують Конституція України, Програма «Діти України», Закон України «Про освіту», Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян», «Національна докрина розвитку освіти України в XXI столітті» та інші документи.

Великий педагог В.Сухомлинський писав, що треба вміти відчувати поряд із собою людину, вміти розуміти її душу, думати і відчувати, як вчинки можуть відбитися на душевному стані іншої людини, бути добрими і чутливими до людей, допомагати в біді, не робити зла, а отже духовна діяльність – це активні зусилля особистості для того, щоб наші політичні,

моральні, естетичні ідеї, погляди, переконання, ідеали стали багатством особистості, внутрішніми цінностями людини; духовна діяльність – це відбиток суспільних відносин, включаючи працю, у внутрішньому світі особи, в її пристрастях, устремліннях, бажаннях [5, с. 145–154].

Дуже важливо пам'ятати думку В. Сухомлинського про те, що будь-який успіх не може виникнути на порожньому місці, його потрібно довго та терпеливо готувати; що людині потрібна установка на завтрашню радість.

Кожна людина – неповторна особистість. На передній план повинна висуватися проблема цінності людської особистості. Громадянське суспільство має дати їй орієнтир певного ідеалу, певного типу особистості, яка знає свою мету, цінності, мотиви, принципи життя, усвідомлює необхідність праці, як основної форми життєдіяльності, вміє поважати та цінувати свою працю та працю інших людей, наділена і розвиває творчі якості інтелекту, творче мислення, риси характеру тощо, тобто йде мова про формування “Я-концепції” такого типу особистості, яка б вбирала й вдосконалювала в собі традиційні риси характеру, які завжди були притаманні українському народу – духовність, моральність, волелюбність, хазяйновитість, демократизм, емоційність, естетизм, делікатність, благодійність та інші, а також виробляла такі, які необхідні сучасній діловій людині: діловитість, комунікабельність, професіоналізм, компетентність, мобільність тощо.

Кожна людина має усвідомлювати свої чесноти і вади, здібності, свої думки, почуття, бажання; належати до соціальної групи; відчувати себе частинкою людської спільноти, тобто пізнати своє матеріальне, духовно-моральне і соціальне “Я”, при цьому вміти дати собі самооцінку через позитивне ставлення до себе, усвідомлення своєї значущості для інших і себе, суб'єктивно ставитися до зовнішніх впливів і відповідно адекватно реагувати своєю поведінкою на них.

Сьогодні соціально-політичні та економічні умови життя українського народу характеризуються як піднесенням національної свідомості і самосвідомості людей, так і зміною системи цінностей на особистісному рівні, значним розшаруванням у суспільстві за рівнем матеріальних можливостей, невизначеністю життєвих планів, інтересів. Ці фактори пов'язані з дестабілізацією виробництва і безробіттям, втратою духовного зв'язку між представниками різних поколінь. У молодіжному середовищі в державі спостерігається девальвація духовних цінностей, приниження людської гідності, культ сили, знижується загальнокультурний рівень частини молоді, спостерігається переважання прагматичних орієнтацій, зорієнтованість на матеріальну забезпеченість, конкурентноспроможність, культ сексу, поширення правопорушень. Ці явища породжуються як недостатнім рівнем виховної роботи, так і нав'язуванням молоді норм поведінки західного зразка.

Безперечно, Ці проблеми вимагають негайного вирішення з боку держави, адже соціальні негаразди й моральний клімат все більше загострюють проблеми молоді. Самоствердження, самоактуалізація особистості, особистісне самопочуття, життєва перспектива в цілому дозволяє молодій людині розв'язувати різноманітні проблеми сьогодення. Дослідниками доведено, що на формування особистості впливають соціальне макро і мікросередовище (сім'я, школа, ВНЗ, різні соціальні групи тощо), а також соціокультурне середовище. Однак власне у цьому середовищі спостерігаються з одного боку відродження національно-культурних цінностей, а з іншого боку – поява індивідів, яких можна охарактеризувати бездуховними, безкультурними особистостями.

Велика кількість молоді бездіяльна, вилучена стараннями ЗМІ за рамки історичних і національних цінностей, байдужа до традицій української культури. Сучасній молоді бракує творчої уяви, ініціативи, винахідливості та внутрішньої духовності. Професорсько-викладацький склад Прикарпатського університету дбає про формування нових національно-духовних цінностей молоді, виховання у студентської молоді позитивних моральних якостей, які притаманні національному ідеалу, спрямовує молодь на такі ціннісно-світоглядні орієнтири, які необхідні для нашого часу в період розбудови суверенної України та подолання кризи політичної, економічної, духовної. Звичайно, цей процес важкий, тривалий в часі і творчий. На жаль, ЗМІ дуже часто повідомляють про різні негаразди, які присутні у нашому житті, а це також формує свідомість молоді, породжуючи пасивність, розгубленість, розчарування тощо.

Нами було проведено анкетування серед студентів 2-го і 3-го курсів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника на предмет виявлення національних цінностей молоді. Звичайно робити узагальнені висновки на основі цього анкетування не можна, оскільки для цього потрібно було б репрезентативне дослідження. Однак все ж таки слід звернути увагу на деякі відповіді студентів, постільки вони також відображають певну соціальну позицію молоді.

Так, на запитання “Чи пишаєтеся Ви тим, що належите до українського народу?” 87% студентів відповіли, що “так”, 5% - “ні”, 8% - “не знаю”. На запитання “Чи вважаєте Ви, що Україна повинна бути незалежною державою?” – 98% відповіли – “так” і тільки 2% - “ні”.

98% студентів нашого університету впевнені, що Україна повинна стати рівноправною європейською державою, і відповідно по одному відсотку молодих людей дали відповідь “ні” і “не знаю”.

91% студентів вважають, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою, 6% студентів думають, що “ні” і 3% - “не знають”. Однак на запитання “Чи бажаєте Ви отримувати освіту українською мовою” 94%

студентів без вагань відповіли, що це має бути “так”, а 5% – думають, що не обов’язково.

Однак слід замислитися над відповідями студентів на запитання “Чи вважаєте Ви себе носієм української культури?” і “Чи вважаєте Ви себе носієм української історії?”, оскільки відповідь “так” дали відповідно тільки 47% і 37% студентів, а “ні” – 14% і 38%, відповідно “не знаю” – 38% і 25% студентів. Очевидно такі відповіді студентів свідчать про недостатню обізнаність їх з українською історією, культурою.

У процесі навчання в кожного студента формується система поглядів, яка відображає їх ставлення до української історії, культурних надбань народу, певні світоглядні орієнтації, що виражаються у відношенні студентської молоді до подій, явищ, політики, культури, людського суспільства взагалі. Йде процес не просто здобуття знань, а й їх осмислення, які потім становлять основу переконань. Чим більша переконаність особистості, тим активніша її життєва позиція. Однак як показали їх відповіді, на жаль, тільки 72% студентів бажають працювати на благо України, 7% відповіли - “ні”, а 21% - взагалі не можуть визначитися зі своїм майбутнім, оскільки дали відповідь “не знаю”. Проте 33% студентів бажають переїхати на постійне місце проживання до країн з кращими економічними умовами, 46% молодих людей ніколи б цього не зробили, а 21% студентів ще не знають, як би вчинили.

Українською символікою пишаються 76% студентів, 6% - “ні”, 18% студентів дали відповіді - “не знаю”, а на запитання “Чи хочете Ви, щоб Україна стала найбільш розвиненою і культурною країною світу?” 90% студентів дали відповідь “так”, 6% - “ні”, 4% - “не знають”.

Слід звернути увагу також на відповіді студентів на наступне запитання: Чи існує зараз в Україні загально прийнятна національна ідея? - тільки 7% студентів дали відповідь “так”, 48% - “ні”, 45% - “не знаю”.

Одночасно при опитуванні ми просили студентів написати якості особистості, притаманні, на їх погляд, національному ідеалу українця, а також проілюструвати свої відповіді на прикладах конкретних героїв або літературних персонажів. Узагальнюючи висновки, слід відмітити, що названі наступні риси: почуття національної гідності, патріотизм, повага до законів, символів своєї держави, готовність до захисту Вітчизни, пошана предків, самопожертва, професіоналізм, відважність, мужність, компетентність, елегантність, інтелект, пунктуальність, вірність, чуйність, ввічливість, повага до старших, культура мовлення, оптимізм, релігійність, комунікабельність, людяність, вміння вислухати іншу людину і поважати кожну людину, як особистість, вміння переконувати інших людей, наставляти на праведний шлях, ведення здорового способу життя, справедливість, чесність, доброта, нетерпимість до зла, свобода, працьовитість, щирість, гідність, мудрість, сумління тощо. Також крім згаданих

рис були названі й такі: бажання єдності та неподільності українського народу, любити і знати мову, культуру, традиції, не цуратись національного одягу, мати прагнення вивести країну з кризового стану, володіти умінням виходити з будь-якої ситуації мирним шляхом на благо своєї країни, бути вольовою, сконцентрованою, відвертою людиною, приємною у спілкуванні, духовна і фізична краса особи тощо.

Серед названих національних ідеалів поряд з постатями Ярослава Мудрого, княгині Ольги, Богдана Хмельницького, Володимира Мономаха, Степана Бандери, Василя Стуса, Ліни Костенко названі В'ячеслав Чорновіл та низка інших. Також треба відзначити, що в окремих анкетах (15%) було виділено тільки декілька позитивних (3-5) рис і не названо жодного прізвища, вказавши при цьому - "я не знаю". Це свідчить про низький рівень обізнаності, культури, у тому числі й політичної.

Передусім слід відмітити, що анкетування нами було проведено на факультетах негуманітарної підготовки, а тому є потреба в упровадженні нової концепції гуманітарної освіти і приведення виховання студентів у відповідність до тієї системи ціннісних орієнтацій та соціальних нормативів, які визначають поступ людської цивілізації на порозі третього тисячоліття.

Культура життєвого самовизначення у молоді формується завдяки ідеї натхнення через суб'єкт - суб'єкту взаємодію між вихователями і вихованими у процесі групової діяльності, яка ініціює духовну енергію, стимулює максимальне вираження її «Я», «тут і тепер», «у цьому житті», «у даний момент творчої діяльності». Ідеями виступають соціально-культурні і національні цінності, оскільки вони складають зміст основних сфер життєдіяльності і самовизначення людини: патріотизм, національна самосвідомість, правосвідомість, екологічна свідомість, естетичні почуття, дії і вчинки, добро, щастя, милосердя, дружба, любов, істина, краса, творчість, соціальна значущість праці, потреба в трудовій активності, працелюбність, здоровий спосіб життя тощо. Завдяки цьому формується власна життєва позиція, власний світогляд, ставлення до себе, до оточуючого світу, з'являється здатність розуміти себе, інших, суспільні процеси, а головне - вміння ставити собі завдання й діяти відповідно до виробленої стратегії.

На нашу думку, відправним моментом у роботі з молоддю є проведення практичних заходів за напрямками діяльності, спрямованих на формування у них позитивного емоційно-ціннісного ставлення до себе й до світу; орієнтація на усвідомлення зростаючою особистістю таких категорій як Істина, Добро, Краса, Правда; рівноцінне засвоєння у процесі життєдіяльності всіх сфер життєдіяльності - «Суспільство і держава», «Природа», «Праця», «Культура», «Інші люди», «Я Сам» (гармонійне поєднання відомостей про кожну з них

буде сприяти становленню соціальної компетентності особистості, її гармонійному і різнобічному розвитку).

Особливе місце має належати індивідуалізації виховної роботи, урахуванню природних особливостей (темпераменту, здібностей, спрямованості), життєвих обставин.

Як зазначається у Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI столітті, становлення української державності, інтеграція в європейське та світове співтовариство, відмова від тоталітарних методів управління та виховання, побудова громадянського суспільства передбачають орієнтацію на людину, якій притаманні пріоритети національної культури, на виховання особистості, яка усвідомлює свою належність до українського народу, до сучасної європейської цивілізації, орієнтується в реаліях і перспективах соціокультурної динаміки, підготовлена до життя і праці у світі, що змінюється [6, 5].

Аналіз дослідження свідчить, що проблема є однією з найважливіших проблем сучасності.

Наше дослідження не вичерпує відповідей на запитання, які стоять перед проблемою формування ціннісних орієнтацій, духовності, становлення людини через постійну працю душі, яка має свій зміст і виступає як процес осмислення, переживання за себе, сім'ю, державу, суспільство, націю, людство і своєї ролі у суспільному прогресі, це зародження і прояв совісті, особистої відповідальності за долю близьких і далеких людей, за Батьківщину, планету, це виконання духовного призначення у земному житті, а тому потребує надзвичайної уваги.

Список використаної літератури

1. Пролеєв С. В. Криза фінансова чи цивілізаційна? // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали Міжнародних філософсько-економічних читань (20-21 травня 2009 року, Львів) / Університет банківської справи Національного банку України; Редкол.: Відп. секретар З. Е.Скрипник. – Львів, 2009. – С. 32–34.
2. Слостенин В. А., Чижикова Г. И. Ведение в педагогическую аксиологию: Учеб. пособ. Для студ. высш. пед. учебн. заведений. – М.: Узд центр «Академія», 2003. – 192 с.
3. Новая философская энциклопедия. В 4-х т. - Том 2. – Москва: «Мысль», 2001. – 635 с.
4. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.-метод. Посібник / Ред. рада: В. М. Доній, Г. М. Нессен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін.. – К., 1996. – 792 с.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти т. – Т.4. – К.: Рад. школа, 1976.
6. Національна доктрина розвитку освіти в Україні у XXI столітті // Затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002.

*Г. В. Ільїна,
кандидат філософських наук,
науковий співробітник
Національного науково-дослідного
інституту українознавства, м. Київ*

«АБСТРАКТНА ЛЮДИНА» В ПОСТСОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ «ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ»

Сучасні способи осмислення соціальних умов життя людини найчастіше відображають тенденцію суспільних наук останніх століть, а саме – прагнення до постановки діагнозів соціуму, при цьому частіше – невтішних. Ці діагнози відображені у концепціях глобалізації або кінця історії, у тезах про постіндустріальне суспільство, про епоху Постмодерну тощо. Проте жодна з цих концепцій не оминає проблему надмірної атомізації та індивідуалізації людини, перетворення її в абстракцію. У перетворенні створеної Модерном особистості на узагальнену «абстрактну людину» ключову роль відіграли ринкові відносини.

Як відомо, у ХХ ст. виникла концепція «смерті суб'єкта» (М.Фуко), яка говорила про крах раціоналістичної моделі суб'єктивності, реалізованої у світогляді доби Модерну. Дещо раніше виникає і теорія краху Просвітництва, яка пов'язує втрату людини з економічними трансформаціями суспільства. «Одинична людина перед обличчям економічних сил повністю анулюється», - стверджували в роботі 1947 р. «Діалектика Просвітництва» М.Хоркхаймер та Т.Адорно, – «одинична людина зникає на тлі того апарату, який вона обслуговує, останній забезпечує її краще, ніж будь-коли» [7, с. 12]. При цьому специфікою нової форми існування людини є її деперсоналізація, що виникла в умовах ринку. Як зазначив В. Кортунів, «в епоху капіталізму західно-європейський раціоналізм екстраполював товарно-грошові відносини на духовне життя в цілому, що і забезпечило вихід раціонально-економічних цінностей в у позаекономічну сферу буття» [3, с. 5]. Такі трансформації змушують шукати спосіб комунікативного виразу для прояву людського в людині. Проте тепер йдеться про людину, народжену в умовах роз'єднання приватного та суспільного життя, яка існує в умовах небувалої включеності сфери приватності в ринкові відносини. «Людина може бути в набагато більшій мірі залежною від дії ринкових сил, про які вона навіть не підозрює, ніж будь-коли раніше, вона може не розуміти природи цих сил або не передбачати їх впливу, але, незважаючи на це, їй все одно доведеться особисто розплачуватися за будь-які прийняті або не прийняті рішення» [1, с. LI-LII], – пояснює З. Бауман, автор концепції «індивідуалізованого суспільства». Парадокс – в індивідуалізовану

епоху людина губить власну індивідуальність: ринок – це механізм, не схильний враховувати індивідуальні особливості.

Відтак класичний розгляд індивіда як суб'єкта, протиставленого об'єкту, вичерпує себе з настанням «ери індивіда» (А.Рено), де «індивід, можливо, є всього лише зникаючою формою суб'єкта, а індивідуалізм – зникаюча форма гуманізму, саму субстанцію якого він примушує зникнути» [4, с. 73]. Коріння і наслідки цієї ситуації містяться в руйнуванні модерної раціональності та в постмодерній фрагментарності усіх теоретичних побудов, яка виявляється в тому, що «цілісність» і «спадкоємність» стали відчуттями, які рідко переживаються в наш час як молодими людьми, так і дорослими» [1, с. 168]. На зміну цілісності приходять фрагментарність як суттєва ознака індивіда, який стає частиною цілого ряду спільнот і дискурсів, з яких він отримує також фрагментарні частини великої множини інформаційних потоків.

Фрагментарність є ознакою сучасної епохи Постмодерну, яка трансформує просвітницькі ідеали Модерну. Останні розглядали світопорядок як втілення ідей, що ґрунтуються на „гегемонії розуму” (Ч.Тейлор). У Постмодерні взагалі ідея «гегемонії» не втілена. Саме цей факт і породжує абстракцію: „Абстракція, інструмент Просвітництва, відноситься до своїх інструментів як фатум, поняття якого нею викорінюється... В умовах нівелюючого панування абстрактного, що робить все в природі повторюваним, та індустрії самі звільнені врешті-решт стають тим „натовпом”, який Гегель охарактеризував як результат Просвітництва” [7, с. 27].

Абстрактність у культурно-антропологічному аспекті виявляється в стандартизації всього індивідуального. Т.Адорно та М.Хоркхаймер, проаналізувавши культуру як абстракцію, прийшли до такого висновку: «Всюди, починаючи з нормованих імprovізацій у джазі і завершуючи оригінальними кіноперсонажами з обов'язковим звисаючим пасмом волосся, царює псевдоіндивідуальність. Індивідуальне редукується до здатності всезагального настільки ґрунтовно накладати свою печать на випадкове, що останнє констатується як таке» [7, с. 194]. І далі: «Своєрідність самості є соціально обумовленим монопольним продуктом, який злочинно видається за продукт природний» [7, с. 194]. Отже, виникає трансформація у ставленні до відмінності, зумовлена загальною настановою на абстрактність. Абстрактність стає не тільки інструментом культурної індустрії, вона стандартизує своєрідність на всіх рівнях життя людини.

«Абстрактна людина» все ж відчуває ностальгію за Модерном з його торжеством особистісного начала, з його розвідками на тему самосвідомості та самоідентичності, зрештою – з властивою Модерну значущістю, наданням сенсу всьому соціальному. Проте втрата сенсу і значущості свідчить про настання епохи «постсоціального» буття, яку А.Турен описує наступним

чином: «Суспільство вже не має єдності, відтак жоден персонаж, жодна соціальна категорія, жоден дискурс не має вже монополії на сенс» [5, с.72]. Таким чином, виникає постсоціальне поле, в якому трансформуються модерні настанови на раціональність.

Відбувається не «смерть суб'єкта», але – занепад людини, пов'язаний із занепадом істинності. Фактично йдеться про втрату значущості, про неможливість будь-яких метанаративів, які б пропонували людині справді значущу ціннісну систему координат. Існування таких метанаративів властиве способу мислення людини, і не дарма Б.Хюбнер зауважив: «На питання «що таке людина» протягом історії відповідали, виходячи не стільки з буття людини, скільки з її повинності, із різноманітних розумінь її повинності, тобто етично, а це значить також ідеологічно» [8, с. 113]. Якщо говорити більш тотально – відбувається втрата цінності в її абсолютному значенні. «Де сенсів багато, де сенс стає яким завгодно, там вже немає СЕНСУ» [8, с. 134], – стверджує Б.Хюбнер.

Це здобуває свій відгомін і на рівні економічних підстав абстракції індивіда. Як зазначає Е.Фромм, «відмінність між людьми підводиться під один спільний знаменник та їх ціну на ринку. Їх індивідуальність, те, що в них є своєрідним і унікальним, позбавляється цінності, це – балласт» [6, с. 462]. Як бачимо, стандартизація індивіда привела до опису його місця у суспільстві через категорію його ринкової вартості. Відбувається нігіляція індивідуальності, заміна її на псевдоіндивідуальність, приховану за констатованими культурою «фінансової цивілізації» образами, які несуть в собі псевдо-значущість.

Усі вказані трансформації мають фундаментальну причину, пошук якої в межах філософсько-економічного дослідження можна пояснити з точки зору введення в філософію економіки такого поняття, як довіра. Довіра – не синонім впевненості, переконаності, істинності, які були основою модерного світосприйняття. Так само як поряд з недовірою недоцільно ставити категорії хиби або методичного сумніву. Відтак в економічне буття входять поняття, які можна розглядати як констатацію явища, не притаманного спрямованому на істинність модерному мисленню. Скоріше йдеться про поняття поверхневі стосовно істинності. Відтак прагнення людини до грошей – це пошук конкретності, втеча від абстрактності, яку тільки і може запропонувати людині сучасне суспільство. Саме ностальгія за істиною виражається в пошуку грошової опори для того Колоса на глиняних ногах, який створила орієнтована на короткотривалі цінності динамічного економічного життя раціональна етика фінансової цивілізації. Наслідки лаконічно але ємко описані В.В.Ільїним: «У соціально-культурне життя прийшло покоління, яке разом з «pepsi» обрало

розсудок, а не розум, дух, а не душу, етику «здорового глузду», а не абстрактну мораль, гроші, а не можливе щасливе майбутнє» [2, с. 511–512].

Відтак проблема сучасності – не стільки людина, взята у сукупності всіх її детермінуючих ознак і умов існування (біологічних, соціальних, психологічних тощо), скільки умови можливості її здійснення. Здійснитися людина може тільки втративши власну абстрактність, яка стала її суттєвою ознакою. Наслідком абстрактності є деперсоніфікація та деіндивідуалізація.

Найбільш значущими є два виміри такої абстрактності – культурологічний та економічний. Їх значущість зумовлена занепокоєнням умовами життя людини, при цьому таке занепокоєння вже понад половину століття присутнє у розвідках інтелектуалів різноманітних напрямків. Обидва виміри вказують на деперсоніфікацію та деіндивідуалізацію. Незадоволеність, недостатність, відсутність сенсу змушує шукати альтернативи. Поряд з концепціями, які суголосно виражають занепокоєння, починають виникати концепції, в яких наявний пошук виходу з кризової для людини ситуації. Основою такого виходу є самоусвідомлення людиною власного становища в добу фінансової цивілізації та пошук точок опори для подолання народженої нею абстрактності, яка впливає з постсоціального буття людини. І наслідки такого пошуку можуть бути не тільки негативними – сучасна «економіка знань» породжує і креативне суспільство, за яким може стояти період нового відродження людини.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. – М., 2005.
2. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. – К., 2007.
3. Кортунов В. В. Философия денег. – М., 1998.
4. Рено А. Эра индивида. К истории субъективности. – СПб, 2002.
5. Турен А. Повернення дієвця. – К., 2003.
6. Фромм Э. Человек для себя // Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. – М., 2000. – С. 367–667.
7. Хоркхаймер М., Адорно Т.В. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты. – М. ; СПб., 1997.
8. Хюбнер Б. Произвольный этос и принудительность эстетики. – Мн., 2000.

*Л. І. Войнаровська,
асистент кафедри філософії
Київського національного економічного університету
ім. В. Гетьмана, м. Київ*

ФІЛОСОФІЯ ГОСПОДАРСТВА CONTRA ЕКОНОМІЗМ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Економічна теорія С. М. Булгакова, що увійшла в історію науки під назвою «філософія господарства», має різні концептуальні виміри: трансцендентальний, трансцендентний, епістемологічний, логіко-дискурсивний, феноменологічний тощо. В контексті кожного з них перед дослідником відкривається не лише панорама господарського життя, але й своя концепція буття людини в «світі економіки», домінування якого не могло бути сприйняте мислителем у вигляді «істини в останній дистанції». В цьому аспекті заслуговує уваги антроподуховний зміст цілісної концепції «філософії господарства».

Актуальність «філософії господарства» як теоретичної моделі осмислення економічної проблематики як раніше, так і сьогодні обумовлена загостренням «економічних рефлексій», домінуванням економічного життя, прискоренням його темпів і величезними масштабами розвитку господарства, внаслідок чого «духовне життя» потрапило в «рабство до матеріального» (С. М. Булгаков). Не випадково широке розповсюдження одержав «економічний матеріалізм», котрий стверджував примат раціональності, прагматизму для всієї культури і нових духовних проявів життя. Саме тому на протигагу «економічному матеріалізму» С. М. Булгаков пропонує концепцію «філософії господарства». Проблема господарства, на думку мислителя, береться в троїтій постановці: «науково-емпіричній, трансцендентально-критичній і метафізичній ... Адже те, що в області емпіричній складає предмет «досвіду», ставить проблеми науці, а те, що розглядається з боку пізнавальних форм, є побудовою «трансцендентального суб'єкта», – буттєвими своїми коренями йдуть в метафізичну землю» [4, с. 4–10]. Таким чином, мислитель прагне одержати таке універсальне знання, яке поєднує наукове, філософське і релігійне знання.

Антропологічне значення «філософії господарства» полягає в тому, що її цікавлять не лише економічні і метафізичні проблеми, але й буття і розвиток людини. Хоча в якості суб'єкта господарства С. М. Булгаков визнавав не просто людину, а «людство як таке, не колектив або зібрану цілісність, але єдність духовних сил і потенцій, до якого причетні всі люди, умосяжна людина, котра виявляється емпірично у всіх людях» [4, с. 254]. Таким чином, ідея трансцендентності стосується не лише світу в цілому, але й людини. Так, замість «виробничих сил» і «виробничих відносин» рухаючого силою виступає людство,

ідея світової людини, «трансцендентальний суб'єкт» господарювання. Пояснюється це наступним чином: діяльність є не самоціллю для людини, вона задана не людиною, але всередині її з самого «народження є ідея розвитку індивіда в суспільстві, його активне ставлення до суспільства, вихід із свого «Я» в метафізичному смислі» [4, с. 113]. Звідси стає зрозумілим, чому діяльність, праця та її результати виступають як «актуальність», як «дієва воля», як активний вихід «із себе».

Зазначимо, що булгаківське розуміння господарства опрідметнене його концепцією «праці», яка не просто фактор господарського життя, а «основоположний феномен життя взагалі, немовби нова сила природи, новий світоутворюючий, космогонічний фактор, принципово відмінний притому від всіх інших сил природи» [5, с. 35]. Філософ критикує політичну економію за вузьке і чисто феноменальне трактування праці, яка розуміється тільки як «праця, спрямована на виробництво лише матеріальних благ або матеріальних цінностей». З точки зору С. М. Булгакова, К.Маркс додатково визначає працю як «затрату людської енергії, а остання з грубим і наївним матеріалізмом визначається ним як витрата нервів, мускулів, кісток, фізіологічної енергії» [4, с. 89]. Таке розуміння позбавлене загальнофілософського значення, оскільки праця звужується до «виробничої праці», і їй приписується значення основи матеріальних благ. Приведене вище визначення праці марксизмом робить неможливим співставлення фізичної і духовної праці, а з економічної точки зору не дозволяє дати «справжню оцінку вартості речей» [1, с. 310]. А разом з тим і оцінку економічної діяльності. Виходячи з такого розуміння, господарство являє собою постійне проектування дійсності й об'єктивування ідей, воно є з'єднуючою ланкою «я» і «не-я». Їх жива єдність «трансформується на результати економічної діяльності» [1, с. 311], поза якими не може існувати людина.

Розумінню сутності економічного буття в контексті господарської діяльності в концепції С.М.Булгакова сприяє проблема особистості та її значення в житті. За визначенням мислителя, творча особистість має «свободу вибору» і несе відповідальність за наслідки вибору. Так, людина в процесі праці одночасно здійснює акт творчості, однак, з іншого боку, праця (діяльність) є проявом жорсткої «природної необхідності». ця двозначність переноситься і на економіку, яка має як матеріальну (необхідну), так і творчу (духовну, інтелектуальну) сторони.

Творча особистість прагне до того, щоб світ господарства став для неї «прозорим», піддався її волі, із «механізму» зробився «організмом». Реалізація творчої особистості можлива тільки завдяки врахуванню духовних, моральних мотивів в праці. Моральна орієнтація особистості пов'язана з ідеєю про трансцендентальну єдність суб'єкта господарства, який передбачає спільну відповідальність за здійснене. Отже, за результати, до яких належить все те, до чого прагне особистість. А це – майно, багатство, успіх, добробут. Другим

важливим моральним аспектом реалізації особистості є аскетизм, але не примусовий, а на основі добровільної відмови (вільного вибору) від багатства. Воно містить в собі не лише виробничий, вартісний характер, але й «інтелектуальну сторону», оскільки в нього була вкладена духовна енергія в процесі його створення [1, с. 312].

Відмовившись від існуючих традицій у вирішеній проблем господарського, економічного життя, які спиралися на матеріалізм та позитивізм, «філософія господарства» розробила нові принципи економічного буття людини, які можна звести до наступних: добробут є умова свободи людини, матеріальний мотив прояву її творчих прагнень і одночасно умова матеріального існування даного суспільства; праця є не лише засобом для здобуття багатства, добробуту, тобто актом необхідності, але й актом творчості; суб'єктом господарської діяльності є людина і людство. Поза тим, важливим моментом господарської діяльності є моральна оцінка її результатів. Ставиться завдання розуміти, що духовне і матеріальне є рівноправними формами буття господарства, котрі не потрібно ототожнювати (мирити), і разом з тим, протиставляти, тому потрібно виключити з розуміння господарства будь-який детермінізм: економічний, природний, соціальний, ідеологічний і т.п. Необхідно усвідомлювати, що раціональне пізнання є лише однією з форм пізнання, поряд з чуттєвим досвідом, естетичним, моральним і релігійним спогляданням, оскільки сам по собі людський розум суперечливий і обмежений. Важливо також підходити до розуміння господарства (як і економіки) в культурно-історичному контексті, приймаючи до уваги традиції, норми, забобони, місце в світовій економіці, характер завдань, які вирішуються. Тим самим розуміння власності піднімається в нові виміри – софійності, свободи, творчості, котрі є умовою зняття суперечності людини і світу, матеріального та ідеального, зрештою, добра і зла. Методологічні принципи такого підходу фактично визначили нову, креативну лінію розвитку економічної теорії. Завдяки «філософії господарства» економічна наука одержала можливість подальшого пізнання світу економічного життя людини.

«Філософія господарства» є інтелектуальним викликом економізму, який переможно долав усталені та теоретично виважені основи духовно-культурного життя. В силу чого філософія господарства, в межах загальної філософської теорії, є її закономірною і атрибутивною частиною. Звідси цілком закономірно, що об'єктом дослідження філософії господарства є не тільки традиційно економічні проблеми, але й проблеми духовного життя людини.

Інтелектуальна позиція, визначена С. М. Булгаковим у «філософії господарства», одержала розвиток в творчості М. О. Бердяєва. Актуальність даної теми він пов'язував із зростанням ролі економічного фактору в житті людини: «Ніколи ще не усвідомлювалось так значення господарства в

людському житті, ніколи ще людина не відчувала такої залежності від економіки» [2, с. 448]. Багато проблем господарського життя М.О. Бердяєв пов'язує з розривом зв'язку людини і природи, з порушенням ритму, розмірності (Логосу) людського життя і природи. Це призвело до втрати господарством певної «священної санкції», розриву з глибинними основами буття, дисгармонії і розщеплення. Вихід з цієї ситуації філософ бачить в гармонізації духовного і матеріального початків господарського життя. «Господарське, матеріальне життя не може бути протиставлене життю духовному, не може бути від нього абстраговане і відірване...» [4, с. 231]. Навпаки, «господарство наскрізь просякнуте духовними енергіями людини і передбачає спілкування між людиною і природою, їх взаємопроникнення» [4, с. 231]. Тому матеріальне споживання не може бути єдиною метою господарства, воно повинно бути підкорене вищим початкам і смислам буття. Зокрема Бердяєвим сформульована ідея свободи особистості, яка визначає основні підходи до вирішення найбільш важливих питань, і в першу чергу – організації господарства [1, с. 316].

Серед проблем філософії господарства М.О.Бердяєв приділяє особливу увагу дослідженню суперечностей природи «власності» і «техніки». Дослідження власності і техніки він здійснює через призму взаємовідношень «життя» і «смерті», «організму» і «механізму», «суб'єкта» і «об'єкта». Філософське розуміння власності передбачає звернення до її онтологічних коренів, котрі пов'язані з метафізичною природою особистості [1, с. 235–236].

Власність для М.О.Бердяєва є, в першу чергу, духовна цінність, в ній міститься певний моральний смисл, який розкривається у взаємовідносинах з матеріальною природою, у відносинах між близькими людьми, і взагалі між всіма людьми. Якби господарська діяльність була зовсім безособистісною, визначалась би лише споживчими інтересами, то чим би вона тоді відрізнялась від діяльності тварин? Швидкоплинне споживання означало б рабство у стихійних сил природи. Діяльність же людини передбачає певні «метафізичні основи, котрі долали б емпіричні межі її життя» [1, с. 316–317].

Відношення до власності і багатства не повинні здаватися людині вищим початком, оскільки вони підлягають розпаду і розкладу. Це довели «капіталізм» і «колективізм», коли спочатку власність перетворюється в знаряддя користі і пригнічення ближніх, і, тим самим, втрачає духовну сторону, а потім при колективізмі відбувається взагалі заперечення відносин власності, перетворення всього матеріального у тимчасове, засіб для задоволення потреб. Колективізм «заперечує за людиною право здійснювати акти, які свідчать про її владу над матеріальною природою» [1, с. 242]. Це означає повернення особистості до рабства у стихійних сил природи. Обіцяні ж колективізмом свобода, рівність, загальний добробут «є вимога дива тими, котрі чудес не

визнають і духовно не гідні їх» [1, с. 245]. Коли власність позбавляється духовної основи, то забувається призначення людини, втрачається її образ і незрозуміло, заради чого вона існує.

Перемога над стихійними силами природи формує вільний дух людини, з якого народжуються права й обов'язки. Володіння власністю одухотворює людину в її відношенні до всієї матеріальної дійсності, перетворює її зі споживача у творця. Власність немовби продовжує життя людини, адже вона міститься у певних предметах і явищах, на які витрачений час, тобто життя. В силу цього власність пов'язана з безсмертям людини. Зрозуміло, що колективізм, уособлений в комуністичному світогляді, який заперечує право приватної власності, є рабством особистості в стихійності сил як природи, так і соціуму. «Націоналізація», «соціалізація», усупільнення землі та інших об'єктів приватної власності унеможливорює «душевну теплоту», розриває інтимний зв'язок з минулим, «вбиває» легенди і спогади, а відношення до матеріальних предметів робиться безособовим, винятково утилітарним [1, с. 318].

Отже, одухотворене й особистісне відношення до соціоекономічної діяльності передбачає приватну власність, яка виводить людину за межі емпіричного життя. Ідучи за стверджуваною ним традицією «філософії господарства», С.М.Булгаков вважає, що подолання з позицій християнської віри будь-якої власності, багатства і грошей є вже явищем духовного, а не економічного життя. Разом з тим великі зловживання пов'язані з власністю, тому вона не може бути визнана абсолютним і вищим початком. Вона повинна бути обмежена і підпорядкована більш високим принципам. «Якщо належним чином зрозуміти значення власності, то вона є стільки ж право, скільки й обов'язок. Власність покладає перед суспільством серйозні і відповідальні обов'язки на тих, кому вона дісталася» [2, с. 698]. Це обумовлює розуміння ситуації, і з часом люди, які володіють значною власністю і грошима, починають їх офірувати й віддавати на соціальні і благодійні потреби, займаються меценатством тощо. Тобто «виходять» за межі існуючих економічних відносин, «вливаючись в господарство».

Традицію філософії господарства продовжив видатний російський філософ Вол. С. Солов'йов. Він вважав, що основа власності, як і багатства, полягає в сутності людської особистості. Людина сама оцінює свою участь у світовому процесі не стосовно лише до даних явищ, які діють на неї «як психологічні спонукання, а по відношенню також до загального принципу всякої діяльності – до ідеї гідного і негідного буття, добра чи зла» [5, с. 180]. Вже у змісті внутрішнього, психічного досвіду з необхідністю відрізняємо думки, почуття, переживання від своєї природи, тобто від себе як мислячого індивіда, який відчуває, бажає, хоче, прагне. Виходить, що в житті людини є два головні початки – духовний і плотський, тілесний (матеріальний). Хоча по

своїй ідеальній сутності духовне буття не однорідне з матеріальним, але по своєму фактичному існуванню, виявленому в реальній людині «як сила втілення, дух, чи, точніше, життя духу, є тільки видозміна (трансформація) матеріального буття. Отже, економічне, як і всі речі, і предмети об'єктивного світу, є ідеальним (духовним) продовженням особистості в цих речах, або перенесенням її ідеальної сутності на ці речі.

Таким чином, контекст духовного є пріоритетом філософсько-економічної позиції С.М. Булгакова. Тим більше сьогодні, коли економізм претендує на провідну роль у розвитку цивілізації і культури, даючи своє тлумачення змісту історії, смислу життя і призначення людини, проблем духовно-культурного життя.

Список використаної літератури

1. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн. – К.: Знання, 2008. – 687 с.
2. Бердяев Н. А. Судьба России: Сочинения / Н.А. Бердяев. – М.: ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио. – 1998. – 736 с.
3. Бердяев Н. А. Философия неравенства / Н.А. Бердяев // Русская философия собственности. – СПб.: Генеза, 1993. – С. 267–504.
4. Булгаков С. Н. Философия хозяйства / С.Н. Булгаков. – М.: Наука, 1990. – 412 с.
5. Тутов Л. А. Философия хозяйства. Опыт духовного преобразования / Л.Тутов. – М.: Теис, 2003. – 279 с.

*І. К. Бистряков,
доктор економічних наук,
професор ДУ «Інститут економіки природокористування
і сталого розвитку НАН України», м. Київ*

ПРОСТІР РОЗВИТКУ НАЙБІЛЬШОГО МІСТА: ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС

Проблема визначення шляхів розвитку найбільших міст України зумовлена, з одного боку, розумінням процесів їх просторової самоорганізації, а з іншого, адекватністю професійної рефлексії містобудівників на тенденції тих соціальних трансформацій, які визначають форми організації населення. Тобто в наявності одвічна суперечність, яка вимагає пошуку засобів гармонізації форми і змісту. Для конкретного історичного періоду істотним є виявлення домінанти в характері взаємодії форми і змісту, а саме: або форма тяжіє над змістом, або зміст превалює над формою. У граничному вигляді, для міста, «зміст» - це характер відносин, які складаються в міському соціумі, а форма - територіальний простір, який ними організується.

На сьогоднішній день процес формування найбільших міст України (по суті, найбільшим містом можна назвати лише м. Київ) відбувається в умовах домінування змістового фактора. Найчастіше його пов'язують з трансформацією соціально-економічних відносин між господарюючими суб'єктами і насамперед зі стратифікацією суспільства за економічною ознакою. Тим не менше, слід піднятися над економізмом в область, принаймні, трансцендентальну по відношенню до нього. Треба сказати, що всі великі містобудівники мали здатність бачити це «трансцендентальне», яке вони співвідносили з поняттям «духу часу». Саме завдяки цьому знанню пошук містобудівних рішень увінчувався, як правило, шедеврами гармонійного єднання функції і форми в просторі життєдіяльності людини. Таким чином, щоб знайти задовільні розв'язання проблем розвитку найбільших міст України, необхідно відповісти на питання: чому і як формуються найбільші міста України? Перша частина питання пов'язується автором статті з процесом формування соціальних детермінант. Друга ж частина питання співвідноситься з механізмами управління простором міста, включаючи його проективний аспект. Спробуємо розібратися.

Аналізуючи праці, що стосуються питань формування найбільших міст, можна помітити, що вони, здебільшого, зв'язується з концепцією постіндустріального суспільства (О. Тоффлер, М. Кастельс, Дж.Стігліц, Д. Гелбрейт та ін) [1,2, 3,4]. До сьогоднішнього часу постіндустріалізм як явище не має чіткого визначення. Пов'язано це з багатогранністю його проявів. Однак, ця розмитість не применшує самого феномена, оскільки він «є», і коли ми до нього

звертаємося, то виникає деякий інтуїтивний всеохоплюючий образ особливого складного стану, пов'язаного з процесами глобального характеру, а саме з техносферизацією, інформатизацією, технологізацією, інтелектуалізацією суспільства-економіки. Цей дивний феномен важко, та й неможливо, ідентифікувати за допомогою традиційних методологічних прийомів. Його необхідно пізнавати новими способами. Досліджуючи цей аспект проблеми, автор прийшов до висновку про необхідність залучення методології, пов'язаної із сучасними філософсько-соціологічними концепціями, які можна позначити узагальнюючим поняттям «екзистенціалізм» [5, 6, 7, 8]. Не вдаючись у класифікацію різних його відгалужень, що може зробити кожен самостійно, відзначимо основну рису: він має справу з «екзистенцією», тобто з чимось реально існуючим, не відірваним, а навпаки тісно пов'язаним з самим життям. У цьому прагненні до всебічного пояснення феноменів життя та діяльності людини екзистенціалізм розкрив і показав значення у формуванні поведінки людини її ірраціональної складової, саме тієї її частини, на яку повсюдний прагматизм і економізм досі мало звертають уваги. Але від такого ставлення сам простір ірраціонального не зникає, а навпаки постійно дає про себе знати і нагадує в прояві «патових» ситуацій, у тому числі й у концептах проєктивного вирішення просторового розвитку найбільших міст. Про простір «пату» та його походження свого часу цікаво висловився відомий філософ-авангардист Ф.І. Гиренко [9]. Власне кажучи, йдеться про те, щоб акцентувати увагу на проблемах схоплювання, або за Платоном «пригадування» ідеального, міфологічного, тобто того, що в архітектурній творчості обумовлює адекватний підбір форми під наявний зміст.

Важливим для розуміння процесів поведінки людини в сучасних умовах розгортання особистості як такої слугує для автора дисертація Т.А. Чистиліної «Ототожнення і розототожнення суб'єкта у вимірі соціальної філософії» [10]. Знайомство з цією роботою дало можливість побачити цікаві моменти в траєкторії розгортання складної реальності, яка відображається сучасною європейською пізнавальною думкою. Головним, що кидається у вічі, є те, що констатується поява особливого антропологічного типу, який позиціонує себе як космополіта, вільного від догматів культурних традицій і норм. Відзначається, що людина постмодерну це такий собі інтелектуал, який вільно володіє прийомами гри, у той самий час готовий до постійної зміни правил, а також до відмови від них. Для такого антропологічного типу характерною є своєрідна пізнавальна логіка, орієнтована на сприйняття форм життя, які перебувають у постійному русі мінливих потоків. Така людина відмовляється від ієрархічного сприйняття знання, швидше вона орієнтована на потік інформації, у якому всі факти мають рівностатусне значення. Важливим при цьому є те, що в такій інтерпретації дійсності істина перестає для нього

виступати в якості непорушного абсолюту, а являє собою ланцюг багатоваріантних інтерпретацій можливих фактів і дій.

У контексті викладених положень підхід до оцінки ситуації через аналіз процесу ототожнення і розототожнення суб'єкта стає перспективним, оскільки дає можливість, принаймні, дати пояснення поведінковим діям соціуму найбільших міст. У рамках представлення амбівалентності процесів «ототожнення – розототожнення» проглядається і такий важливий для містобудування аспект, як зміна уявлень про просторово-часовий континуум міського середовища, і більше того, виникнення у зв'язку з цим низки суперечностей. Так, з одного боку, спостерігається зростання простору референцій суб'єктів та їх ідентичностей, а, з іншого боку, звуження реального буттєвого простору людини. Все це призводить, на думку Н. Костенко, до фрагментарності і недовговічності відносин, збільшення дистанції між індивідуумами, з впливаючими з цього наслідками [11, с. 80]. Таким чином, можна говорити, що у найбільших містах спостерігається зміна інтертекста простору, що характеризується неконтрольованим процесом накладання архітектурно-планувальних текстів попередніх і наступних культурних форм. У такому випадку, ми стикаємося, за М. Кастельсом, з формуванням своєрідної конфігурації проективної ідентичності, яка супроводжується конструюванням суб'єктами нових форм суб'єктивності, завдяки яким відбувається перерозподіл соціальних позицій суб'єктів та зміна соціальної структури в цілому [12]. Тобто, на тлі розмивання меж між «високою» і «низькою» культурою відбувається конструювання поліваріантної культури, для якої характерним є відхід від єдиної композиційної цілісності в область множинності варіантів розвитку буттєвих форм, різних за змістом і спрямованістю.

Резюмуючи, необхідно все ж таки подивитися на постмодернізм, в рамках якого формується простір міста, з позицій появи нових смислів, які вимагають свого розкриття. Слід визнати той факт, що людина постмодерну, будучи носієм суб'єктивності, відрізняється, тим не менш, соціальною активністю. Необхідно навчитися «працювати» з «текстом» нової соціальної реальності, творчо її переосмислюючи, орієнтуючись при цьому на пошуки нових шляхів формоутворення в організації міського простору. Для цього необхідно вийти з повсякденності своїх власних уявлень про раціональність і ефективність функціонування простору життєдіяльності міського організму, зробити крок на зустріч диверсифікації свого культурного несвідомого, подолати, врешті-решт, як підказують нам М. Фуко, Ж. Дельоз, М. Мамардашвілі, ментальний «посттравматичний синдром». Відхід від централізації свідомості, як відомо, призводить до утворення мозаїчності простору, до зростання складності. Але замість того щоб боятися цього, слід вчитися її долати. І, нарешті, оскільки реальність постмодернізму породжує нові конфігурації суб'єктивності, для якої

акценти зміщуються від групового в бік індивідуального соціального суб'єкта, то акцентування уваги на негативних наслідках постмодернізму стає непродуктивним. Головним залишається забезпечення умов для процесу духовно-ціннісного зростання суб'єкта і суспільства в цілому.

Простір міста. Про простір міста настільки багато сказано, що залишається лише зробити деякі акценти на тему про особливості його формування в постіндустріальну епоху в прив'язці до умов України. Проте, виходячи з соціологічних відступів, зроблених вище, можна сказати наступне. Метафізичною причиною виникнення найбільшого міста як соціального феномена є прагнення людини самовиразитися, вичленувати себе з природного середовища і за рахунок системної організації господарської діяльності мати, за висловом С. Булгакова, опір смерті. Такий спосіб опору – це в найбільш загальному вигляді «... боротьба людства зі стихійними силами природи з метою захисту та розширення життя, підкорення і олюднення природи, перетворення її в потенційний людський організм» [13, с. 39]. Але на цьому шляху, оскільки людина має обмежене знання, вона потрапляє в різні логіко-сміслові пастки. Такою пасткою є і утворення найбільших міст, як наслідок уявлень про те, що надконцентрація населення на обмеженому просторі максимізує ефект опору цій самій небажаній смерті. У такому ракурсі обґрунтування феномена найбільшого міста як явища, що забезпечує умови технологічної, економічної, фінансової та інших форм розвитку цивілізації, розглядається як окремих випадок чи, вірніше, окремих ракурс докорінної істини. На досвіді функціонування найбільших міст ми також бачимо, що замість сподіваної безпеки, часто доводиться говорити про небезпеку, яку приносить сформований таким чином простір. Причому ця небезпека багатолика. І пов'язана вона не тільки з екологічними, фізіологічними, але, що найбільш важливо, з проблемами придушення агресивним простором особистості, що супроводжується психічними розладами і т. п. Тут йдеться про негативний вплив форми на зміст. Акцентуємо увагу на тому, що для найбільших міст України цей аспект ще не настільки актуальний, але до цього слід готуватися. Тобто важливим стає факт проектування людиновимірного міського простору нового типу. Це питання лежить у площині формування образу міста через виявлення сучасного модуля організації архітектурно-містобудівної простору. З усього численного ряду модулів пропонується зосередити увагу на двох модулях, пов'язаних з іменами Леонардо да Вінчі і Ле Корбюзьє. Перший модуль побудований, як відомо, на основі уявлень про Вітрувіанську людину. Але як це представлено! Сучасно. Беручи до уваги, що Леонардо да Вінчі був містиком, то безумовно його трактування модуля апріорно є полісемантичне. У нашому випадку істотним є трактування кола і квадрата. Коло це архетипний символ землі і природи. Квадрат – символ

штучного, створеного людиною середовища. Таким чином, задовго до нашого часу, геній, нібито звернув увагу і дав вказівку щодо необхідності збереження єдності людини природної і людини окультуреної. Треба сказати, що подібних настанов у історії досить багато, їх треба тільки побачити. Наприклад, відомий філософ А.Ф. Лосев зазначав, що homo і humus мають однокорінний початок [14, с. 19]. Хіба це не вказівка? Але ще одна важлива риса модуля Леонардо, вже з позицій соціологічних домінант. Людина, показана у чотирьох іпостасях одночасно, неначе здалеку, символізує свою «постмодерністську» поліваріантність. Таким чином, наявна континуальна безперервність мислення.

Перенесемося тепер до модуля Ле Корбюзьє. Що він символізує? Розглянемо його також з метафізичних позицій. По-перше, кола немає. Тобто на символічному рівні, відсутня природна природа, а, отже, маніфестується, можливо, й неусвідомлено відірваність людини від природи. По-друге, людина затиснута в різнобічний прямокутник, звертаємо увагу – не в квадрат. Тобто людина стикається з обмеженістю штучного простору. Відсутня свобода, яка у Леонардо да Вінчі відображається у вигляді розпростертих рук людини. Що це означає? А те, що в смисловому плані в модулі свідомо постуалізується звуження реального простору, про що говорилося вище, і що відзначив знавець постмодернізму Р. Барт [15]. Зіставлення символіки двох виділених проєктивних модулів дозволяє зробити висновок, що на рівні архітектурного проєктування відображаються закономірності більш високого порядку, а саме, загального відходу людини від природного середовища існування її у сфері суто штучного середовища.

Звичайно ж, напрошується вічне питання – що робити? У постіндустріальну епоху, або в постмодерні найбільш стійким елементом є рух як такий, слід «схопити» цей рух, побачити його сутність, а це швидкість і прискорення. Спираючись на ці константи можна й потрібно формувати простір, що відповідає запитам людини або соціуму в цілому, прагне вирватися з тенет власних обмежень. Іншою основоположною константою є справжнє природне середовище, якого залишилося, на жаль, досить мало. Однак, і тут безвиході немає. Так, процес надконцентрації населення на обмеженому просторі, а також високі технології розкривають шляхи мінімізації використання природних ресурсів, принципово створюють умови для вивільнення простору для відтворення природних екологічних систем. В Україні, наприклад, спостерігається поряд з процесами концентрації населення в найбільших містах, утворення так званих депресивних районів. Однозначно сказати, що цей процес має тільки негативний відтінок, не можна. З екологічних позицій, створюються передумови вивільнення простору для самовідтворення природно-природних систем. Інша справа, яким чином вирішити соціально-економічну проблему населення, що знаходиться на цих територіях.

Вимагає додаткового дослідження проблема встановлення форми, конфігурації межі міста. З екологічної точки зору, контур повинен бути максимально вигнутим, щоб збільшити контакт урбанізованих територій з природними ландшафтами. Потрібний також пошук нових форм комунікаційної мережі міського простору, яка сприяла б збільшенню швидкості передачі інформації між стратифікованими верствами суспільства. Особливої уваги потребують питання інституційного впорядкування відносин міста з прилеглими територіями. Ця проблема залишається нагальною не тому, що вона не вирішувана, а через те, що вирішується не в тій площині. Наприклад, капітал долає не тільки кордони міста, але і держави, та й взагалі для нього кордонів як таких не існує. Немає меж і для прояву відповідних інтересів суб'єктів господарювання. Виявляється, межі міста мають вельми умовний характер, і гальмування відбувається в площині невпорядкованості відносин та неузгодженості інтересів зацікавлених сторін. Але це вже культура управління взаємодією суб'єктів господарювання та недосконалість правового поля їх врегулювання.

Розвиток найбільших міст України відбувається за загальними законами і багато в чому відповідає тенденціям, характерним для всієї світової цивілізації, але, тим не менш, кожне місто, як відомо, має свою специфіку, і при їх проектуванні цю специфіку треба ті тільки побачити, але і почути. Почути подих часу, кожна дія має відповідати цьому часу, щоб не було рано, але і не було пізно, щоб було вчасно. Для кожного часу свої акценти, свої домінанти.

На сьогоднішній день для України домінанта має економічний характер. Але ця домінанта з особливою гостротою оголює проблеми соціального характеру. Капітал розглядається, в першу чергу, як продуктивна сила або як вартість, що приносить додану вартість. У цьому відношенні принциповим стає питання управління цією силою, і зокрема, процесом відтворення вартостей. Але на цьому шляху, виникають об'єктивні складності, пов'язані, з одного боку, з нерівномірністю розвитку економічного простору, а, з іншого боку, з інформаційної асиметрією. Не вдаючись у подробиці розкриття цього складного процесу, відзначимо одну істотну рису системного характеру: процес корпоратизації економічного простору. Корпоратизація, як відомо, характеризується, в першу чергу, корпоративними інтересами. Багато в чому саме корпоративні інтереси формують не тільки концепти отримання прибутків, а й ідеологію розвитку реального територіального простору, складну систему інтересів суб'єктів економічної діяльності, які зіштовхуються на певному територіальному просторі. У першу чергу, це стосується інтересів, пов'язаних з використанням територіальних природних ресурсів. У зв'язку з цим виникає необхідність переосмислити концептуальні засади використання природних ресурсів, включаючи комплексну оцінку, сучасні методи управління і виявлення проблемних вузлів, їх включення в економічні відносини; розкриття

сутнісних основ присвоєння природноресурсної ренти і, нарешті, виявлення на їх основі напрямів формування відповідного сучасним вимогам інституційної середовища. Представляється, що перспективним в цьому ключі є використання сучасних економічних та організаційних методів і важелів управління простором, орієнтованих на гармонізацію корпоративних інтересів суспільства, бізнесу і влади, що в кінцевому підсумку визначає як ідеологію, так і вектори розвитку.

Список використаної літератури

1. Тоффлер О. Третья волна. – М.: АСТ, 2010. – 784 с.
2. Кастельс М. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель. / Пер. с англ. А.Калинина, Ю.Подороги. – М.: Логос, 2002. – 219 с.
3. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. – М.: Мысль, 2003. – 302 с.
4. Гелбрейт Д. Новое индустриальное общество. – М.: АСТ, 2004. – 608 с.
5. Деррида Ж. Письмо и различие / Пер. с фр. – СПб.: Академический проект, 2000. – 432 с.
6. Делёз Ж. Логика смысла / Пер.с фр. – М.: Раритет; Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 480 с.
7. Б Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака / Пер. с фр. – М.: Библион – Русская книга, 2003. – 272 с.
8. Мамардашвили М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символике и языке. – М.: Шк. «Языки рус. культуры», 1999. – 216 с.
9. Гиренок Ф.И. Метафизика пата. Косноязычие усталого человека. – М., «Лабиринт», 1995. – 201 с.
10. Чистіліна Т.О. Ототожнення та розототожнення суб'єкта у вимірах соціальної філософії. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Харків, 2007. – 205 с.
11. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визначення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 68–88.
12. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
13. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. – М.: Наука, 1990. – 412 с.
14. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – 2-е изд., испр. – М.: Искусство, 1995.– 320 с.
15. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Пер. с фр. – М.: «Прогресс», 1989. – 616 с.

*І. І. Бегай,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри суспільних дисциплін
ЛІБС УБС НБУ, м. Львів*

ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ЕКОНОМІСТ, КООПЕРАТИВНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ МИКОЛА ЗІБЕР

Цьогоріч минає 167 літ від дня народження Миколи Івановича Зібера. Дата не „кругла”. Так. Але для належної підготовки до круглої дати потрібно кілька років. Три, що залишилися до неї, якраз і є тим оптимальним часом, за який українські історики, економісти, політологи зможуть ще раз зануритися у багатоманітну наукову спадщину вченого, співставити її з викликами сьогодення, знову підтвердити і захистити належність імені М. Зібера Україні. Останнє особливо важливе з огляду на те, що недобросовісні науковці з північно-східної сусідньої держави беззастережно зачисляють М.Зібера до „выдающихся русских экономистов” [1, с. 3], або просто – „русских экономистов”. Так хіба лише його. Не кліпнувши оком, там видали „русские паспорта” тисячам відомих і мільйонам невідомих синів і доньок української землі.

“Європеець – в Україні, українець – в Європі”. Таку влучну й образну характеристику Миколі Івановичу Зіберу дав один із сучасних дослідників його життя і творчості В. Сарбей [2]. В якійсь мірі вона відбиває походження М. Зібера. Його батьком був німецький колоніст із Швейцарії, який займався хімією, мати – українка. Народився він 10 (22) березня 1844 року у м. Судаку, який тоді адміністративно належав до Таврійської губернії. Від батька Микола успадкував ретельність і охайність у праці, а від матері – потяг до всього українського, незламність характеру і спостережливість. Мама була його першою вчителькою української мови, якою, зі слів його сучасників, він володів чудово. Цей приклад є одним із багатьох незаперечних спростувань міфу про Крим як „исконно русские земли”. На долю мами випала і важка ноша перевезти невиліковно хворого сина із Європи на батьківщину у Крим, доглядати за ним чотири роки до його смерті 28 квітня (10 травня) 1888 року, поховати його у ялтинській землі.

Середню освіту М. Зібер здобував спочатку в Ялтинській, а згодом у Сімферопольській гімназіях, яку закінчив з похвальною грамотою “за відмінні успіхи при такій же поведінці”. Так само успішно закінчив у 1867 році М. Зібер юридичний факультет Київського університету ім. Св. Володимира.

Однак надалі пріоритетне місце в його наукових студіях посіла не юриспруденція, а політекономія і статистика. Хоча задля справедливості відзначимо вагому наукову спадщину вченого в царині первісного права,

етнології, соціології. А любов до економічних дисциплін М. Зібера прищепив професор, ректор Київського університету, згодом міністр фінансів і голова кабінету міністрів Росії Микола Бунге (1823–1895), який відіграв особливу роль в його особистій долі, службовій кар'єрі, формуванні наукових інтересів. Їх епіцентром стала класична англійська політекономія, зокрема в особі її найвидатнішого представника Девіда Рікардо. Нагадаємо, що Д. Рікардо

(1772–1823) системно виклав принципи класичної політичної економії в своїй праці “Засади політичної економії та оподаткування” (1877), яка привернула увагу і захисників капіталізму, і його критиків включно з К. Марксом (1818 - 1883) і так званими соціалістами-рікардіанцями. До останніх з певними застереженнями можна віднести і самого М. Зібера.

Після закінчення університету М. Зібера довелося вісім місяців попрацювати мировим посередником на Волині. Повернувшись у стіни альма-матері, він впродовж семи років працював викладачем, доцентом, професором політекономії і статистики, ґрунтовно займався науковими дослідженнями. Передусім молодий вчений зайнявся порівняльним аналізом економічного вчення Д. Рікардо і К. Маркса. У такому порівнянні він вивчав і сам розвивав політекономію. У 1871 році він захистив магістерську дисертацію “Теорія цінності і капіталу Рікардо з деякими з пізніших доповнень і пояснень”. До слова, незабаром з її змістом познайомився К. Маркс. Згодом М.Зібер у Києві видав науково прокоментований переклад книги Д. Рікардо “Основи політичної економії”, біографічний нарис “Життя і праці Давида Рікардо”, а в Петербурзі – переклад творів Д. Рікардо, монографію “Давид Рікардо і Карл Маркс у їх суспільно-економічних дослідженнях. Спроби критико-економічного дослідження”, “Лассаль крізь окуляри Б. Чичеріна”, “Б. Чичерін contra К. Маркс. Критика критики”.

Зазначимо, що до вивчення економічної теорії взагалі, а Маркса зокрема М.Зібера заохочували університетські професори, а здобуті знання він опробовував у гуртку студентів, де вперше публічно виклав зміст “Капіталу”, а також на Жіночих курсах, навчальна аудиторія яких знаходилася на квартирі М. Драгоманова.

Однак немає достатніх підстав вкладати М.Зібера в прокрустове ложе одного „из первых популяризаторов и пропагандистов экономического учения К.Маркса в России” як це зробило академічне видання „Советский энциклопедический словарь” [3, с. 468]. Тим паче бути таким категоричним і однозначним як професор Н.А.Цыгалов :”Зибер явился первым комментатором и пропагандистом „Капитала” Маркса не только в русской, но и в мировой литературе” [1, с. 9]. Але як його таким можна вважати, якщо тут же той самий професор (не вір очам своїм!) пише : „Зибер сам не стал марксистом..., не овладел методом Маркса..., не поднялся до марксистского понимания природы и

роли кооперації в умовах капіталізму”[1, с. 19]. Схожими „але” щодо М.Зібера рясніють коментарні матеріали до праць К.Маркса, В.Леніна. Наприклад, „...не розумів матеріалістичної діалектики і революційної суті марксизму; стояв на позиціях радикального буржуазного реформаторства”[4, с. 763], розумів «марксизм однобічно, революційно-критична сторона вчення Маркса лишилась для нього чужою [5, с. 587]. Як же тоді людина, яка світоглядно не поділяє вчення, не знайшла ключів до нього і не спромоглася його зрозуміти може навчати інших цього вчення?! Це теж саме, якби сліпий найнявся поводити до іншого сліпого. Дещо відретушований відбиток таких радянсько-російських оцінок М.Зібера можна зустріти і в нинішній українській академічній літературі. Наприклад: М.Зібер „перший популяризатор творів К.Маркса в Україні (це вже плюс – І.Б.) і Росії. Поділяючи основні положення економічного вчення К.Маркса і Ф.Енгельса (це вже два плюси – І.Б.), Зібер відкидав їх революційну теорію, обстоюючи еволюційний шлях суспільно-політичного розвитку (це вже три плюси – І.Б.)”[6, с. 609].

Наголосимо, що М. Зібер ігнорував політичні постулати К. Маркса, сприймав його економічне вчення так само критично, як і теорії інших вчених економістів, на рівних аналізував їхні праці. Він прийшов до висновку, що К. Маркс в основних рисах запозичив теорію вартості грошей і капіталу з учення Сміта – Рікардо і розвинув її далі. Заслуга К. Маркса в поясненні додаткової вартості в основному зводилася до термінологічного удосконалення: класики англійської політекономії писали про продаж праці, а К. Маркс – про продаж робочої сили... “Що ж залишалось автору “Капіталу” додати до цього, крім точнішого, докладнішого і зрозумілішого формулювання” [цит. за 2, с. 81], – підсумовував М. Зібер.

Вже після смерті М.Зібера практично теж саме, але іншими словами, повторив один із найбільших, на думку радянських комуністів та їх нинішніх прихильників в Росії та Україні, послідовників К.Маркса В.Ленін: „Класическая политическая экономия до Маркса сложилась в Англии – самой развитой капиталистической стране. Адам Смит и Давид Рикардо, исследуя экономический строй, положили начало трудовой теории. Маркс продолжил их дело. Он строго обосновал и последовательно развил эту теорию. Он показал что стоимость всякого товара определяется количеством общественно-необходимого „рабочего времени, идущего на производство товара” [7, с. 33].

Підставами для дозованої марксизації М.Зібера і лояльного ставлення до нього в радянських дослідженнях в основному було таке.

Перше. У післямові до другого видання „Капіталу” К.Маркс 24 січня 1873р. писав: „Ще в 1871 році пан М.Зібер, професор політичної економії в Київському університеті у своїй праці „Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо” показав, що моя теорія вартості грошей і капіталу в її основних рисах є

необхідним дальшим розвитком учення Сміта – Рікардо. При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору” [4, с. 20]. Після таких слів, особливо витонченого компліменту в останньому реченні, К.Маркса на адресу М.Зібера радянські історіографи не могли не вважати його майже марксистом. Мабуть, ще більше на їх „поблажливе” ставлення до М.Зібера вплинув такий уривок з його праці „Теорія цінності і капіталу Д.Рікардо з деякими пізніше доповнень і пояснень”: «Оскільки мова йде власне про теорію, метод Маркса є дедуктивний метод усієї англійської школи, і недоліки його, як і достоїнства, поділяються кращими з економістів – теоретиків», який використав К.Маркс для свого захисту від звинувачень у метафізичності викладу політекономії [4, с. 21].

Згодом із цього було зроблено висновок, що М.Зібер старався не тільки викласти ідеї „Капіталу”, але й “відстоював економічне вчення К.Маркса в боротьбі проти його критиків” [5, с. 587]; „прагнув довести наступний зв’язок між теоріями цінності Рікардо і Карла Маркса”, що „виразилася особливо у гарячому захисті головного твору К.Маркса „Капітал” від його російських критиків Герье, Чичеріна, Ю.Жуковського” [8]. М.Зібер насправді не „захищав” у своїх працях „Капітал”, а полемізував з названими особами, безпристрасно і захищаючи передусім свою наукову позицію, доводив не так наступний зв’язок «між теоріями Д.Рікардо і К.Маркса», а те що другий лише розвинув вчення першого, і воно стало однією з трьох складових марксизму за визначенням того ж В.Леніна. Можна сказати, що вчений популяризував вчення і Д.Рікардо так само, як і К.Маркса. Просто праці одного і другого для нього були об’єктом наукових досліджень.

Друге. ”Під час перебування в Лондоні в 1881 році для наукових занять (М. Зібер – І.Б.) особисто познайомився з К.Марксом і Ф.Енгельсом [5, с. 587]. Але ж, скажімо, далеко не всі зі знайомих А.Гітлера ставали нацистами. Або ще такий приклад. Один мій знайомий і «правильний» комуніст захистив дисертацію на спадщині В.Липинського, але від того монархістом не став.

Третє. В.Ленін у своїх працях також згадує ім’я М.Зібера, але в нейтральному контексті, не називаючи його, скажімо „иудушкой” як Л.Троцького, що могло б бути сигналом для відповідної оціночної реакції правовірних ленінців.

Попри все М. Зібера, мабуть, можна поставити біля витоків таких політичних течій, які сьогодні ми називаємо “україносоціалізмом”, “україномарксизмом”, “націонал-комунізмом”. До речі, у таких схожих ухилах його звинувачувала офіційна радянська наука.

Однозначно піонерськими є його заслуги в започаткуванні українського кооперативного руху. Впроваджувати його в Україні він розпочав одразу після

закінчення університету. Вже у 1868 році М. Зібер ініціював заснування Київського споживчого товариства, головою якого його було обрано на початку наступного року. Під час дворічного наукового відрядження за кордон (Австро-Угорщина, Італія, Німеччина, Франція, Швейцарія) він не лише поповнив знання з економіки, але й приглядався до практики західноєвропейського кооперативного руху. Своє бачення його розвою в Україні він виклав у працях “Про споживчі товариства”, “Споживчі товариства”, “Звіт магістра політичної економії Миколи Зібера про перебування закордоном...”, “Артїлі тютюнниць в м. Ніжині Чернігівської губернії”. В них автор переконував читачів, причетних до промисловості і промислового виробництва, об’єднуватися у споживчі товариства для збування товару без посередників, прогнозував перехід від товариств споживачів до товариств виробників, застерігав від необдуманого кооперування сільськогосподарського виробництва, де переважно треба створювати артїльні об’єднання.

Згодом, через десятиліття, кооперативний рух, з його і досі актуальним гаслом „Свій до свого – по своє”, на теренах міжвоєнної Західної України став основою не лише сформування українського середнього класу, але й історично вплинув на відновлення, становлення і гартування національно-державницької свідомості багатьох українців. Сьогодні цей рух дещо приспаний, в очікуванні свого чергового піднесення.

Варто відзначити, що кооперативний рух і в Зіберівській Україні тісно переплітався з національним рухом. Міські кооперативи виникали здебільшого на основі громадівського руху, активним членом якого, представником його соціалістичного крила був М. Зібер.

У 1873 році “старогромадівці” запропонували свою політичну програму, основною вимогою якої було перетворення Росії у федерацію з наданням широкої автономії Україні. За їхнім дорученням М.Зібер разом із одним з перших українських соціалістів Сергієм Подолинським, на якого мав політичний вплив, зустрічався у Львові та Відні з діячами місцевих осередків національно свідомих українців. В подальшому він підтримував тісний зв’язок з віденською „Січчю”.

У 1875 році на знак протесту проти антиукраїнських репресій царського уряду і звільнення з Київського університету свого друга Михайла Драгоманова теж залишив роботу в ньому й оселився за кордоном (Швейцарія, Франція, Англія). В архівах таємної російської поліції зберігся запис про те, що М. Зібер “належав до числа визначних діячів соціальної революційної партії за кордоном” [цит. за 2, с. 87]. Однією з підстав до такого висновку могла бути його активна співпраця з драгоманівським журналом “Громада”, який видавався в Женеві.

В еміграції М. Зібер продовжував напружену наукову працю, значну частину свого часу проводив в найбільших європейських бібліотеках. Свої статті на економічні, соціологічні, історичні теми він друкував у швейцарських, французьких виданнях, російських журналах “Слово”, “Знание”, “Отечественные записки”, “Вестник Европы”, “Русская мысль”, “Юридический вестник”. Серед них: “Порівняльне вивчення первісного права”, “Суспільна економіка і право”.

Синтезуючи економічні і правові знання, учений вважав, що усупільнення праці є фундаментом для формування інших видів суспільних відносин, зокрема права. Неузгодженість економічних відносин з правовими нормами він пояснив культурною функцією останніх. Походження права узагальнював від двох взаємопов’язаних чинників. Перший – воно виникає і змінюється зі зміною економічних відносин. Другий – будь-яке людське співжиття вимагає певних незмінних норм для підтримки свого існування.

Слушність такого висновку підтверджується теорією і практикою суспільного і державного буття України за останні два десятиліття. Узаконення капіталістичної системи, що замінила собою соціалістичну, було здійснено її представниками через єдиний законодавчий орган Верховну Раду, вищий виконавчий орган – Кабінет Міністрів і главу держави – Президента, які сформувала і привела до влади нинішня велика буржуазія в Україні.

У різний час життєпису, науковій спадщині, політичним поглядам М.І.Зібера давали різні оцінки, іноді – протилежні. Автор цих рядків солідаризується із твердженням вже згаданого відомого сучасного українського історика В. Сарбея про те, що вклад М. Зібера у розвиток економічної науки, у розуміння закономірностей реальних економічних процесів, у пошуках людством ідеалів соціальної справедливості, нарешті – в українські національно-визвольні змагання значний і вагомий [2, с. 90]. Але до цього справедливо буде додати, що цей вклад і досі належним чином не поцінований і не використаний нинішньою українською громадськістю і державою.

Мабуть, навіть цього назагал оглядового матеріалу достатньо, щоб вибрати правильний варіант відповіді у такому тесті:

М.Зібер:

а) український вчений;

б) російський вчений.

Правильно. Український.

Список використаної літератури

1. Зібер Н. И. Избранные экономические произведения в двух томах. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959.
2. Сарбей В. Г. Микола Зібер у контексті своєї й нинішньої епохи // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 79–91.

3. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. С. М. Ковалев. – М.: „Советская энциклопедия”, 1979.
4. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. – Т.1 // Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. – К., 1963. – Т. 23.
5. Ленін В. І. ПЗТ. Переклад з п'ятого російського видання. – Київ: Видавництво політичної літератури України. 1969 – Т. 1.
6. Юридична енциклопедія: В 6 т./Редкол.: Ю. С. Шемчушенко (голова редкол. та ін. – К.: „Укр. енцикл.”, 1998. – Т. 2.
7. Ленин В. И. Три источника и три составных части марксизма // В. И. Ленин. Избранные произведения. – Москва: Издательство политической литературы. – 1980. – Т. I.
8. <http://uk.wikipedia.org/>

*Т. В. Проценко,
практичний психолог ЛІБС УБС НБУ,
м. Львів*

РАЦІОНАЛЬНЕ ТА ІРРАЦІОНАЛЬНЕ У ФОРМУВАННІ МОНЕТАРНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

На монетарну поведінку особистості суттєво впливає сакральна природа грошей. Ані філософські концепції, ані психологічні дослідження, ані економічні показники нездатні пояснити окремі випадки нерозумної поведінки, непередбачуваності вчинків людини, яка взаємодіє з грошима. Саме тому мета цієї статті полягає у з'ясуванні ролі та впливу навчально-виховного процесу на формування монетарної поведінки особистості.

Зміни, які відбуваються в українському суспільстві, вимагають реформування не тільки фінансово-економічної сфери, але й трансформації свідомості як основного компонента і центра трудової діяльності особистості, наслідком чого має стати розвиток творчого потенціалу, креативності, екології мислення (перевага оптимістичних, позитивних думок, емоцій, вчинків), тобто перехід до оптимізації фінансової свободи та конкурентоздатності цілеспрямованих майбутніх фахівців на європейському та світовому ринках.

Ставлення індивідуума до грошей, як і економічне мислення, формується в сім'ї, в соціумі, а також, завдяки особистісному досвіду, набутому в процесі життєдіяльності.

Тема взаємовідносин «людина – гроші» в психологічній науці розглядається поверхнево, особливо в колишніх країнах СНД, де людей привчали до думки про те, що «гроші є відносно умовний і зовсім не головний вимір вартості речей», при цьому акцент в навчанні та вихованні молоді був спрямований на розвиток духовності, моралі і т.п., хоча мораль «бідності» породжувала «хворобливість» суспільних відносин, створювала так звану «подвійну мораль, чесність» і т.п. Наслідком є те, що значна кількість представників старшого покоління не розуміють реального значення грошей, не вміють користуватись ними. Натомість молоде покоління переживає етап формування в свідомості такого новоутворення як «пошук смислу грошей», який, на думку професора О. О. Алексеєва, слугує еквівалентом «пошуку смислу життя».

Класики психологічної науки вивчали особливості монетарної поведінки людини, в тому числі робили окремі спроби пояснити причини її ірраціональності.

Так, З. Фройд пояснював нерозумну монетарну поведінку людини існуванням несвідомих символів грошей.

Біхевіористи (І. Павлов, Уотсон, Торндайк, Скіннер) стверджували, що монетарна поведінка особистості не обумовлена генетичними або несвідомими процесами, але являє собою результат виховання і навчання, провідним чинником якого є розум.

Психологія розвитку займається виявленням причин, які породжують у людини скупість або марнотратство. Цих науковців також цікавить відповідь на питання, яке пов'язане із розумінням дітьми (яких ознайомили із світом економічних відносин) сутності грошей.

Ми поділяємо погляди Е. Берна, який, як і інші представники психоаналітичного напрямку, стверджував, що ставлення людини до грошей, так само як і формування «Я – концепції», починається в сім'ї і повністю фіксується в підсвідомості приписами батьків, які закладають систему мислення особистості, побудовану на відповідних сімейних ціннісних орієнтаціях, та впливають на формування установок (конструктивних або деструктивних життєвих правил), які стають фундаментом всього подальшого життя. Тобто, чи стане особистість фінансово незалежною, або буде у всьому себе обмежувати, залежить від програмування ставлення до грошей, або інших речей, яке було отримане особистістю у віці до 5–6 років. Практично вся діяльність особистості запрограмована сценарієм, який був сформований у ранньому дитинстві. [1, с. 95].

Особистість, яка прийняла в дитинстві деструктивні установки, відмовляється вчиняти у відповідності із власними інтересами, тому що сформовані на підсвідомому рівні установки (Е. Берн) вимагають від індивіда відповідних дій, які передбачають свої вже визначені наслідки. Наприклад, особистість, яка отримала в дитинстві такі деструктивні установки: «Я – нездара, тому не зможу самостійно заробляти собі на життя», «Інші набагато кращі за мене, тому я не гідний мати забезпечене життя» і т. п., буде оточена купою проблем, обмежень та неприємностей. Більше того, люди, які в дитинстві отримали негативне програмування, починають уникати відповідальності за своє життя, бо це відповідає їх уявленням про очікування навколишніх людей. Синдром меншовартості, деструктивне програмування наповнює життя людини такими подіями як конфліктні ситуації в сім'ї, хвороби, довготривалі неприємності, непомірне фізичне та психологічне перевантаження, яке супроводжується відсутністю грошей, статусу, соціальної захищеності та призводять до обмеження, або навіть зупиняє самоактуалізацію особистості [1, с. 14]. Окрім того, особистість із синдромом меншовартості в ситуаціях безпорадності починає вдаватись в якості захисту до механізму маніпулювання у стосунку як до власної особистості, так і до інших, що поступово перетворюється на стиль поведінки. Такі індивідууми вводять усіх в оману бажанням «відповідати» якомусь суспільному зразку (хоча не бути

насправді), «вдаючи» із себе забезпечену щасливу людину. Саме бажання «здаватись» штовхає цих людей на нерозумне оформлення банківських кредитів, з метою вгамувати страждання, викликані постійними станами тривожності, які супроводжуються різноманітними страхами, сумнівами та розчаруваннями. Кредитні гроші на якийсь час надають людині штучне відчуття щастя, задоволення, впевненості, тому думки про повернення кредиту витісняються зі свідомості на тривалий термін. Все життя людини такого типу перетворюється на «карнавал» штучних подій, маніпулювань, емоційних переживань у відповідності із «чиймись» очікуваннями, тому що така поведінка в дитинстві винагороджувалась батьківськими «погладженнями». Багато сил такі люди витрачають на збереження «масок», ховаючи за ними своє справжнє обличчя. Карен Хорні з цього приводу відзначає, що «поява неправдивої самості відбувається за рахунок справжньої, остання зневажається, в кращому випадку, як бідний родич». Ці люди не здогадуються про можливість мати більш продуктивний життєвий шлях, натомість вони уникають близьких взаємин, не вступають у чесні й відкриті відносини з іншими. [1, с. 16–17]

Саме стан свідомості та підсвідомості впливає на відповідну поведінку людини, тобто поведінка особистості із негативним життєвим сценарієм, схильністю до маніпулювання буде схилитися у бік ірраціональної монетарної поведінки. Ми вважаємо, що пояснити цю ситуацію можна за рахунок психологічного захисту, який називається «гіперкомпенсація».

Деякі індивіди беруть за зразок поведінку жертви. Механізм свідомості «жертви» тримається на комплексі провини, який є основою утримання влади та керування життям людини-жертви. Завдяки комплексу провини батьки, а в подальшому й інші персоналії (керівники, друзі і т. д.) отримують можливість контролювати цього індивіда, маніпулювати ним, давати набагато менше, ніж людина заслуговує, в тому числі, навіюючи почуття власної непридатності, залежності і т. п. Цілком зрозуміло, що індивіди з комплексом провини будуть самі пропонувати послуги, які мало хто зможе гідно оцінити, тому і матеріальна винагорода буде мізерною, невідповідною до вкладених зусиль.

Прийнявши психологічні позиції та встановивши ролі у віці 5-6 років, людина починає відповідати своїй сценарній драмі. Коли всі ролі на свідомому та підсвідомому рівні вже визначені, «Дитина» в даній особистості (Е. Берн) обирає людей і приєднує їх до списку дійових осіб, тобто керівників, друзів, ворогів вибирають з метою маніпулювання ними. В якості розрахунку партнери зобов'язані грати «правильні ігри» і виконувати відповідні ролі для здійснення визначеного сценарію. Більшість таких сценаріїв містять батьківські обмежуючі приписи щодо заробітку грошей, які будуються на комплексі меншовартості, тому такі індивідууми вимушені працювати «на гроші», не розвиваючи власні здібності та позитивні емоції [1, с. 101].

Враховуючи такі обставини, ми досліджували та з'ясовували позиції 53 студентів I-III курсів ЛБС УБС НБУ (2010–2011 н. р.) на предмет розуміння ними сутності грошей. В результаті було з'ясовано, що 35 % реципієнтів вважають, що наявність великої кількості грошей негативно впливає на людину, і в той самий час стверджують, що люди, які займаються благодійністю, є позитивними, корисними, потрібними суспільству. Тобто можна зробити висновок, що у третини реципієнтів даної вибірки на сьогоднішній день позиція щодо грошей не є визначеною до кінця, більше того існує внутрішній конфлікт, який полягає, з одного боку, в розумінні негативного впливу грошей на людину, а з другого – у необхідності існування багатих людей, які б могли займатись благодійністю. Цей конфлікт, можливо, викликаний тим, що більшість людей грають ролі, приховуючи справжні думки та бажання. Якщо вони почнуть усвідомлювати моменти, коли вони «грають в житті», тоді усвідомлення надасть їм можливість стати вільними настільки, щоб чинити власний вибір, і, відповідно, відмовлятися від неправдивих, чужих, невідповідних власному «Я» ролей. [1, с. 114]. Розплатою за таку «гру» буде або втрата грошей, або робота «на гроші» з порушенням власної автентичності.

Людина, яка усвідомлює і розуміє себе, зможе переписати життєвий сценарій у відповідності із власною індивідуальністю, з метою отримати від життя справжнє задоволення, в тому числі матеріальне. Це не дуже легко, тому що процес зміни думок, установок, емоцій нагадує процес «зняття власної шкіри» з поступовою її заміною.

А. Фернам, М. Аргайл в науковому бестселері «Гроші» проаналізували низку досліджень, присвячених впливу грошей на монетарну поведінку особистості і дійшли до висновку, що однією з причин росту боргів є комерційний тиск (реклами, ЗМІ, телебачення), в результаті якого людина здійснює необдумані покупки, що викликане зниженням самоконтролю індивіда через соціально-психологічні порівняння із іншими людьми. Саме такий вплив, на думку вчених Ланта і Лівінгстона, формує особистість, яка безтурботно відноситься до власного бюджету, має безліч боргів при повній відсутності заощаджень і живе в постійному стресі («я не маю того, що всі»). [3, с. 179]

Гольбер і Льюїс стверджують, що психотерапевти визначають ірраціональну монетарну поведінку як наслідок, причина якого знаходиться в емоційних проблемах особистості, яка включає гроші в «свою» модель поведінки. Крім цього, вони вважають, що монетарні установки та монетарна поведінка являє собою не окреме психологічне явище, а «інтегральну характеристику людини як такої» [3, с. 222]. Таким особистостям притаманний страх залежності, заздрість. Гроші в них можуть асоціюватись із захистом,

владою, авторитетом, сексуальною потенцією, нагородою, перемогою і т. п. Їх відсутність викликає негативні емоції спустошеності, безсилля, гніву і т. п.

Меттьюз, аналізуючи ірраціональну монетарну поведінку, отримала такі самі результати як Е. Берн, А. Менегетті, З. Фройд, тобто: деструктивне дитяче програмування, почуття власної неповноцінності, неадекватна (низька) самооцінкою, схильність до негативних очікувань та негативних емоційних переживань є причиною нерозумної монетарної поведінки.

За результатами дослідження, проведеного з листопада по січень 2010-2011 н.р. з метою з'ясування проблем адаптації студентів I-х курсів до умов навчання та виховання, були отримані наступні результати: мають неадекватну (знижену) самооцінку 28% реципієнтів; знаходяться в стані тривожності 31% реципієнтів; не мають професійної мети 23,4% реципієнтів; не беруть на себе відповідальності за власне професійне майбутнє, вважають, що батьки, друзі відповідальні за прийняття всіх рішень в їхньому житті – 18% реципієнтів; знаходяться в постстресових або депресивних станах, вважають себе жертвами життєвих подій, на які не можуть вплинути – 7% реципієнтів. Всього в опитуванні прийняли участь 163 реципієнти. Ці результати є свідченням сили та напрямку впливу відповідних думок, установок, сформованих у студентів з дитинства. Який вплив на свідомість, сценарій професійного життя можуть мати такі думки студентів? І чи можна розраховувати на формування вільних, конкурентоспроможних фахівців, якщо не провести психологічну роботу з метою корекції та позитивної зміни їхніх думок.

Є ще одна причина, яка також впливає на ірраціональну монетарну поведінку, яка лежить в площині меметики. Автор меметики Ричард Доукінз стверджує, що «віруси розуму» є більш небезпечні, ніж біологічні віруси, тому що людина їх не усвідомлює. Беруть участь у формуванні мемів на свідомому та підсвідомому рівнях батьки, вчителі, книги, але головними постачальниками вірусів є ЗМІ, тому що саме через них інформація відображає ту точку зору, яка вигідна замовнику. Меми реально загрожують людині, тому що приховано програмують підсвідомість, що виявляється у вчинках людини, в тому числі, в її ірраціональній монетарній поведінці. Це відбувається ще тому, що люди недооцінюють величезної сили думок. «Для сучасної людини думка являє собою незначне мозкове скорочення. Наслідок думки не бачить око, тому його не існує» [2, с. 62]. Мало хто думає над величезною силою творіння або руйнування, якою володіє думка. Д. Мишлаєв стверджує, що «кожна думка породжує два наслідки: випромінюючу вібрацію та рухливу форму, яка готова вплинути на предмет думки (людину, об'єкт)» [4, с. 158]. Тобто наші думки, емоції, установки, меми, які сформували сценарій життя на підсвідомому рівні, притягують відповідні події, в тому числі, фінансові. Ми вважаємо, що позиція Фр. Баррона про те, що людина є «проектом самої себе» реальна при умові, що

вона (людина) розуміє всі процеси впливу (програмування) на власну особистість та усвідомлює, в який спосіб можна скоректувати цей вплив, щоб досягти поставленої професійної мети.

Проблема сучасного суспільства полягає в тому, що люди не розуміють причин виникнення багатьох негараздів в їхньому житті, в тому числі і фінансових. Психологія біхевіоризму скоріше аналізує результати ірраціональної монетарної поведінки, ніж її причини. На сьогоднішній день саме причинами займаються науковці шкіл психоаналізу, представники квантової фізики, генетики, фізіології, які стверджують, що визначені нами в дитинстві установки відносно власного «Я» та навколишнього світу, матеріалізуються в аналогічні думкам життєві події. Закон «що посієш, те й пожнеш» мав би стати концепцією сучасної освіти, фундаментом формування, шляхом корекції думок молоді, свідомого відповідального відношення до професійної та особистісної самоактуалізації майбутніх фахівців фінансово-банківської сфери. Тому завданням гуманітарної освіти та практичних психологів в сучасних умовах є здійснення психологічного супроводу у питаннях формування у студентській молоді позитивного мислення по відношенню до «Я – концепції», до навколишніх, до професійної та особистісної самореалізації, відповідального ставлення до цілепокладання, вміння працювати в професійній команді, безконфліктного спілкування, які є складовою частиною та компонентами нового економічного мислення та конкурентоспроможності майбутніх фахівців фінансово-банківської сфери. Стрижнем психологічного супроводу є робота з трансформації свідомості майбутніх фахівців, що передбачає звільнення від стереотипів, комплексів, деструктивного програмування, результатом чого має стати розуміння студентами того, що гроші, хоч і являються «магічною субстанцією», але вони всього лиш засіб, «обслуговуючий персонал», який має сприяти забезпеченню самоактуалізації майбутніх фахівців, основна мета яких має зреалізуватись в розкритті власних аутентичних здібностей.

Список використаної літератури

1. Мюриел Джеймс, Дороти Джонгвард. Рожденные выигрывать // М.: Прогресс, 1993. – 333 с.
2. Тихоплав Т. С., Тихоплав В. Ю. Жизнь напрокат. – СПб.: ИД «Весь», 2002. – 256 с.
3. Фернам А. Деньги. Секреты психологии денег и финансового поведения / Адриан Фернам, Майкл Аргайл; под общей редакцией А. Алексеева. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 478, [2] с.: ил.
4. Стельмах В. С., Смовженко Т. С., Скринник З. Е. Гроші – людина – соціум: параметри взаємин: Навчальний посібник / Національний банк України. – Львів: ЛБІ НБУ, 2006. – 188 с.: іл.

*Н. Ю. Олійник,
старший викладач кафедри суспільних дисциплін
ЛІБС УБС НБУ,
м. Львів*

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ В РАДЯНСЬКІЙ ЕКОНОМІЦІ

Економічна активність жінок є важливим елементом рівноправності їх у суспільстві, адже є джерелом економічної, соціальної та політичної незалежності жінок, дає їм право на соціальне та пенсійне забезпечення, можливості для підвищення свого статусу в суспільстві та розвитку особистості, також є важливим аспектом активізації жінок у громадсько-політичних справах. Окрім того успішна економічна активність жінок відображається на їх ролі та авторитеті в сім'ї, і не тільки забезпечує добробут, а й служить моделлю поведінки для дітей.

Проблемі емансипації жінок через включеність їх в економічні процеси чи не найбільше уваги було приділено в радянську епоху, адже згідно з поглядами класиків марксизму-ленінізму «для повного звільнення жінки і для дійсної рівності її з чоловіком потрібно, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь в суспільній продуктивній праці» [1, 201]. Тому *актуальним є дослідження економічної активності та реального становища жінок в попередньому радянському періоді історії України*. По-перше, у цей час офіційна ідеологія стверджувала, що «жіноче питання» в СРСР вирішено і рівність жінок та чоловіків досягнута, але глибший аналіз економічної активності жінок у радянський період спростовує це уявлення. По-друге, дослідження економічної активності жінок в радянському суспільстві дає можливість пояснити причини неконкурентоздатності жінок на ринку праці і зрозуміти особливості та причини гендерних диспропорцій в соціально-економічній сфері України на сучасному етапі.

В радянській науковій літературі акцентувалася увага переважно на покращенні становища жінок в СРСР, заперечувався самотійний статус жіночих проблем і наявність у жінок специфічних інтересів, відмінних від класових, автори зосереджувалися на описі успіхів залучення жінок в суспільне виробництво [2; 3].

В українській історіографії в останні десятиліття спостерігається інтерес до дослідження жіночої проблематики в СРСР [3]. Але безпосередньо проблемі економічної активності жінок належної уваги досі не приділялося і вона є досить актуальною та корисною для подальшого опрацювання гендерної проблематики. Тому *метою даного дослідження є прослідкувати зміни у економічній активності жінок, що пов'язані зі становленням, усталенням та*

видозмінами радянського режиму, проаналізувати реальне становище жінок в СРСР та їх участь в суспільному виробництві.

В дослідженні використовується гендерний підхід. Історико-порівняльний метод застосовується для аналізу розвитку економічної активності жінок у різні роки радянського періоду історії України. Статистично-аналітичний метод застосовується для опрацювання статистичних відомостей про жінок активних учасників суспільно-економічних процесів. Для підбиття підсумків застосовується системний та аналітичний метод.

В марксистсько-ленінській доктрині економіка виступає базисом без якого існування надбудови неможливе, а згідно діалектики історичного матеріалізму надбудова впливає на формування і функціонування базису, тому економічна політика для більшовицького режиму була особливо значимою. Ленінський план побудови соціалізму передбачав індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства та культурну революцію, які мали відбуватися одночасно і прискореними темпами. А так як внаслідок першої світової та громадянської війни, національно-визвольних змагань суттєво змінилася демографічна ситуація, то в УРСР як і в усьому СРСР значний тягар в реалізації планів більшовиків ліг на плечі жінок.

Західні автори виділяють дві групи факторів, які обумовлювали високий рівень залученості жіночої робочої сили у виробництво:

1. Економічні. Основною причиною мобілізації робочої сили була екстенсивна ресурсоемка модель економічного росту для модернізації та індустріалізації економіки, яку започаткував сталінський режим і в умовах зменшення чоловічого населення в результаті війн та репресій попит на робочу силу протягом довгого часу задовольнявся за рахунок залучення жінок в суспільне виробництво;

2. Ідеолого-політичні. Важливе ідеологічне значення мала праця в суспільному виробництві, яка була джерелом радянської ідентичності і інтеграції суспільства, а робота на державу була фактично єдиною легітимною формою отримання доходів і соціальні права в умовах державного соціалізму були пов'язані не стільки зі статусом громадянина, скільки із участю в суспільному виробництві; відповідно соціальні гарантії і пільги надавалися жінці саме як працюючій матері [5].

В 20-30-ті рр. ХХ ст. в новоутвореній радянській державі, спираючись на ідеї класиків марксизму-ленінізму, жінок почали звільняти від «домашньої» експлуатації та активно долучати до суспільного виробництва за допомогою:

✓ законодавчого оформлення рівності між статями у всіх сферах життєдіяльності;

✓ побутового «розкріпачення» жінок шляхом передачі всіх сімейно-побутових обов'язків жінки – суспільному виробництву (державі), тобто

звільнення жінок від домашнього господарства, яке, «в більшості випадків є самою непродуктивною, самою дикою і самою тяжкою працею, яку здійснює жінка. Це праця надзвичайно дрібна, не містить в собі нічого, що скільки-небудь сприяло б розвитку жінки» [1, 202];

✓ ліквідації неписьменності та широкого залучення жінок до різних рівнів освіти;

✓ розроблення системи соціальних гарантій та пільг, які полегшували жінкам доступ в сферу суспільного виробництва, захисту материнства і дитинства.

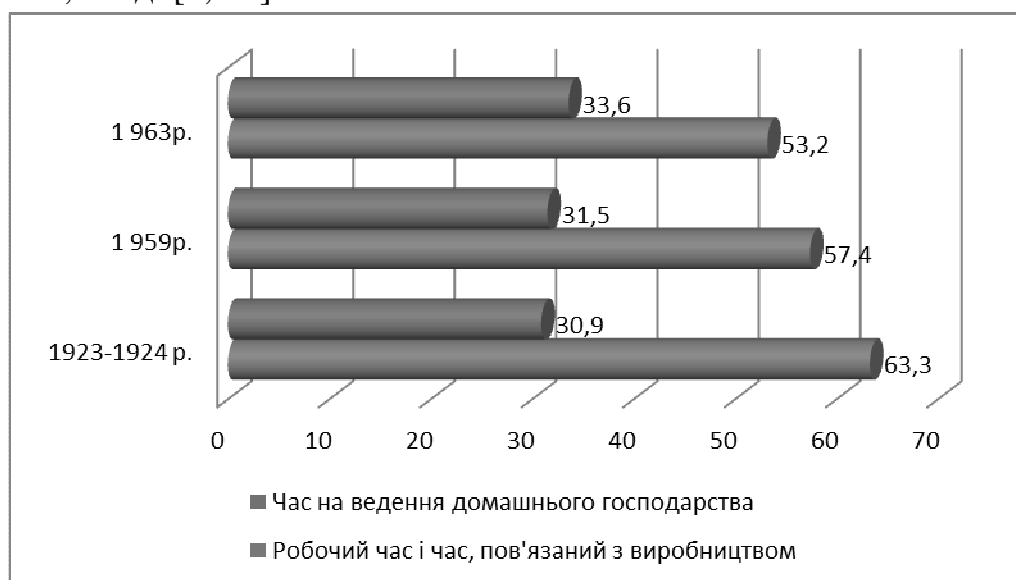
Вже в перші роки радянської влади протягом досить короткого терміну були прийняті законодавчі акти, що забезпечували рівність між чоловіками і жінками за основними параметрами зайнятості. 1936 р. Конституція СРСР, а 1937 р. Конституція УРСР законодавчо закріпила рівність прав чоловіків і жінок в усіх сферах життєдіяльності.

Масове залучення жінок в суспільне виробництво було зумовлене більшовицькою політикою індустріалізації та колективізацією сільського господарства.

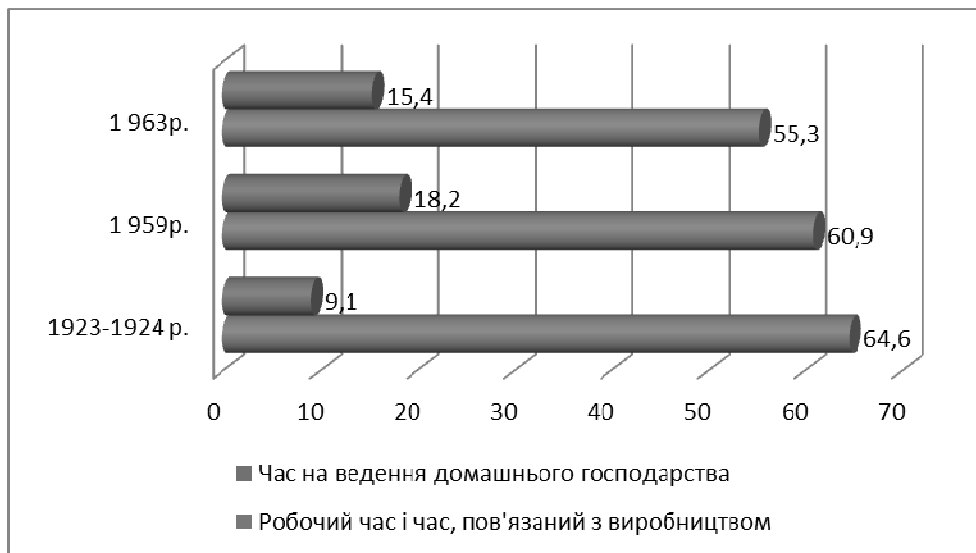
У цей період під керівництвом партійних комітетів провадилася активна пропагандистська діяльність для залучення ще більшої кількості українських жінок до виробничої праці в промисловості: набули поширення місячники огляди роботи серед жінок, спільні збори робітниць з домашніми господарками, гаслом тих років було «кожен робітник має привести на виробництво свою дружину, кожна робітниця – завербувати не менше двох жінок» [6, 65–66]. Для підвищення трудової активності та продуктивності праці було розгорнуте соціалістичне змагання, яке здійснювалось на основі ідеологічно-міфологізованих рухів «стаханівок», жінок-механізаторів («Сто тисяч дівчат – на трактори!»), п'ятисотенниць (жінок, що збирали понад 500 центнерів цукрових буряків з гектара), жінок-новаторів тощо. В цьому контексті проводилися недільники, конкурси, переклички, виробничі наради, пошуки раціоналізаторів [6, 67, 98–99]. Партійне керівництво для розвитку ударництва на виробництві застосовувало повний спектр матеріальних та моральних чинників з тим, щоби учасники руху передовиків повною мірою усвідомлювали як міру заохочення за успіхи у праці, так і міру відповідальності за зрив зобов'язань. Особливими досягненнями вважалося виконання жінками роботи, яка традиційно вважалася чоловічою, демонструючи, що радянській жінці усе під силу. Значна кількість жінок працювали в шкідливих і важких умовах. На етапі становлення радянської економіки та після II світової війни завдяки цій політиці була майже знівельована статева сегрегація, але поступово відбувається фемінізація окремих галузей економіки, в основному тих, де застосування праці жінок пояснювалося як продовження їх домашніх обов'язків (освіта, культура, охорона здоров'я тощо).

Побутове «розкріпачення» жінок почалося в 20-х рр. ХХ ст. з розвитку мережі домашніх кухонь, їдалень, ясел, дитячих садків тощо. У довгостроковій перспективі планувалося розгортання великих комунальних механізованих пралень при будинках, організація пошивних і ремонтних майстерень. Але «звільнення жінок від домашнього господарства» за допомогою розвитку соціально-побутової інфраструктури істотно відставали від темпів їх залучення в професійну зайнятість. Особливо складною була ситуація в українському селі, як зазначає О. Сапицька, заходи, які радянська влада здійснювала для звільнення жінок від домашньої праці носили декларативний характер, особливо це стосувалося медичного обслуговування жіночого населення у сільській місцевості і часто використовувалися як знаряддя для закріплення жінок у колгоспах. Проголошені партійним керівництвом плани щодо розвитку побутової інфраструктури на селі держава не фінансувала навіть у половинному обсязі, і на практиці процес заснування та утримання у колгоспах закладів соціально-побутового обслуговування забезпечувався ініціативою сільського жіноцтва [7].

Отже, в радянський період вирішення побутових проблем звелось до спроб полегшення домашньої праці, статевий поділ праці залишився без змін і як показав порівняльний аналіз бюджетів часу працюючих жінок в 1923 р., 1934 р. і 1963 рр., робочий день жінки був значно тривалішим, ніж у чоловіка за рахунок великих затрат часу на ведення домашнього господарства (мал. 1, 2). В сільській місцевості жінки-колгоспниці на ведення домашнього господарства затрачали ще більше часу: в 1923–1924 рр. – 43,9 год., 1934 р. – 41,8 год., в 1963 р. – 36,4 год. [8, 21].

Мал. 1. Бюджет робочого часу та часу, пов’язаного з виробництвом і затраченого на ведення домашнього господарства жінок, робітниць промисловості, год. [8, 19].

Мал. 2. Бюджет робочого часу та часу, пов'язаного з виробництвом і затраченого на ведення домашнього господарства чоловіків, робітників промисловості, год. [8, 19].

З початку 70-х років поступово стала змінюватися політика щодо становища жінок у сфері зайнятості та «звільнення їх від домашнього господарства». Але реальною причиною цієї зміни стала не турбота про жінку та її становище, а демографічні проблеми в державі.

Розвиток радянської економіки відбувався в основному за рахунок екстенсивних чинників. Тому суспільне виробництво, відчуваючи хронічний дефіцит робочої сили, постійно втягувало в сферу зайнятості все нові групи населення (пенсіонерів, домогосподарок тощо). У 70-х роках, коли рівень зайнятості населення працездатного віку (у тому числі жінок, 90% яких працювали чи навчалися) досяг межі, а народжуваність дуже знизилась, держава змушена була почати пошуки нових джерел поповнення робочої сили. Одним з цих джерел мало стати підвищення рівня народжуваності населення. Тому з середини 70-х років почалася теоретична розробка так званої «сімейної політики», зміст якої зводився до заходів, що повинні були створити для жінки найбільш сприятливі умови поєднання професійних та сімейно-побутових обов'язків. Як і раніше головним залишалася загальна зайнятість жінок у суспільному виробництві, але держава більше не ставила завдань усунування домашнього господарства. Так як «подвійна трудове навантаження» жінок вважалася основною причиною скорочення народжуваності, то для підвищення народжуваності потрібні були заходи для зниження цього навантаження. А оскільки в СРСР діти і домашня робота сприймалися тільки як жіночі обов'язки, то й у системі заходів сімейної політики центральне місце відводилося збільшенню матеріальної допомоги працюючій матері і розробці різноманітних пілг для жінок у сфері зайнятості. З 70-х рр. досягнення

фактичної рівності чоловіків і жінок бачилося як створення умов для гармонійного поєднання їх соціальних функцій: виробників матеріальних і духовних цінностей та матерів і вихователів нових поколінь. В рамках сімейної політики був розроблений цілий комплекс пільгових заходів для працюючих жінок [9]. Варто зазначити, що впровадження цих заходів у життя багато в чому стало можливим завдяки командно-адміністративній економічній системі, заснованій на монополії держави одночасно в економіці, соціальній та демографічній та інших сферах суспільного життя.

Як стверджують дослідники, активне залучення жінок у виробничу сферу на пізніх етапах існування радянського суспільства призвело до укладення базового типу гендерного контракту – «працююча мати», який передбачав обов'язкове поєднання жінкою сімейної і виробничої функцій. Особливістю радянського гендерного контракту було те, що обидві функції здійснювалися жінкою під контролем і покровительством держави, яка контролювала і приватну сферу. В результаті склався феномен «подвійної зайнятості», соціальні послуги, які надавалися державою не могли компенсувати жінці тих перенавантажень, які виникли внаслідок поєднання декількох соціальних ролей. Економічним результатом «подвійної зайнятості» була більш низька продуктивність жіночої праці, пов'язана з меншими інвестиціями в людський капітал, більш низькою кваліфікацією, вимушеними перервами в роботі тощо [10, 237-240]. В економіці пострадянських держав, зокрема в Україні, наслідки цієї «сімейної політики» закріплення пільг за «працюючою матір'ю» зробили жінку менш конкурентоздатною на ринку праці.

Активна індустріалізація в СРСР потребувала великої кількості освічених і кваліфікованих працівників, тому була розгорнута програма ліквідації неписьменності серед жінок і забезпечення їм доступу до професійної освіти. Були створені школи з ліквідації неписьменності, школи фабрично-заводського учнівства, встановлена броня на робітфаках для робітниць і селянок, введені в склад приймальної комісії представники від жінвідділів, дана вказівка про «зниження деяких предметних вимог з тим, щоб потім в процесі навчання їх надолужити» [11]. Але вже радянські дослідники зауважували, що «в реальності формальна рівність доступу до професійної підготовки не приводить до фактичної. Професійна підготовка все ще розрізняється за ознакою статі». Незважаючи на практично рівний з чоловіками рівень освіти, жінки були гірше підготовлені професійно та кваліфікаційно, тому займали більш низьке службове становище вже на початку їх трудової діяльності. Прагнення жінок підвищувати свою кваліфікацію наражалися на труднощі, які були поза сферою суспільного виробництва (зайнятість в домашньому господарстві, відсутність відповідних дитячих закладів тощо), так і на зневажливе ставлення до них з боку адміністрації як до працівників «другого сорту» [8, 40].

Ще однією проблемою, яка знайшла свій вияв в радянській економіці була різниця в оплаті праці чоловіків та жінок. Хоча Конституція СРСР проголошувала принцип рівної оплати за однакову працю, фактично спостерігалася різниця в середній оплаті праці чоловіків і жінок в співвідношенні 3:2 [8, 41]. В основному це було пов'язано із нижчим рівнем кваліфікації жінок, а також із тим, що в галузях з високою питомою вагою зайнятості жінок була значно нижча заробітна плата, хоча в цих галузях умови праці були не кращими, а інколи й гіршими, ніж в галузях з переважанням чоловічої зайнятості. Як зазначає Т. Орлова, коли почала зростати чисельність фахівців з вищою освітою, серед яких більшість було жінок, почав робитися наголос на «пролетарях», які займалися «продуктивною працею». Працівники «непродуктивної праці» – вчителі, лікарі, працівники культури, обслуговування та інших сфер – одержували приблизно у два з половиною рази менше. Це виправдовувалося не тільки тим, що робітничий клас є «авангардом радянського суспільства», а й тим, що в такий спосіб повертаються кошти, затрачені державою на надання вищої освіти [12, 191].

Отже, основним завданням більшовицької політики щодо жінок було використання їх в якості трудового ресурсу в радянській економіці. Цим було зумовлене декларування рівних з чоловіками прав в радянському суспільстві, спроби «усуспільнити домашнє господарство», забезпечення доступу до освіти. Але на тлі передових як для свого часу законодавчих норм захисту прав жінок, радянська держава, в умовах тоталітарної системи й екстенсивного розвитку суспільства, перетворювала на практиці законодавчо закріплені права жінок на декларації і використовувала жінок передусім як додатковий трудовий ресурс на власний розсуд, у потрібних їй напрямках та обсягах. Будучи в основному об'єктом політичної і економічної влади, українська жінка була позбавлена можливості політичного та економічного самовизначення і самоствердження.

Список використаної літератури

1. Ленин В. И. О задачах женского рабочего движения в Советской республике. Речь на IV Московской общегородской беспартийной конференции работниц 23 сентября 1919 г // Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 39. – С. 198–205. – 623 с.
2. Груздева Е. Б., Чертихина Э.С. Труд и быт советских женщин. – М.: Политиздат, 1983. – 222 с.
3. Новикова Т. М. Путь советской крестьянки. – М.: «Знание», 1957. – 24 с.; Діяльність партійних організацій західних областей України по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва (1945-1950 рр.) // Український історичний журнал. – 1969. – №10 (103). – С. 49–55; Сидоренко В. П. Торжество марксистсько-ленінських ідей рівноправності жінок // Український історичний журнал. – 1975. – №10 (175). – С. 21–30; Женщины на работе и дома / Ред.-сост. Г.П.Киселева. М.: Статистика, 1978. – 93 с.; Женщины в обществе: реалии, проблемы, прогнозы / Отв. ред. Н.М.Римашевская. М.: Наука, 1991. – 127с.

4. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні. Монографія/ Під загальн. ред. Л.О.Смоляр. – Одеса, АстроПринт 1999.-440 с.; Журженко Т. Ю. Социальное воспроизводство и гендерная политика в Украине. – Х. : Фолио, 2001. – 240 с.; Кривуля О. О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929-1938 рр.) Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Луганськ, 2004; Сапицька О. М. Сільські жінки України в умовах підготовки і проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Луганськ, 2007.
5. Dodge N.T. Women in the Soviet Economy. Their Role in Economics, Scientific, and Technical Development. – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1966. – 331 pp.; McAuley A. Women's Work and Wages in the Soviet Union. - London: George Allen and Unwin, 1981. – 228 pp.; Lapidus G.W. Women in Soviet Society. Equality, Development, and Social Change. Berkeley: University of California Press, 1978. – 381 pp.
6. Жінки радянської України – активні будівники комуністичного суспільства / Підтиченко, Е.Ю. Кастелі, Л.А. Шевченко М.М. – К.: Політвидав, 1971. – 172 с.
7. Сапицька О.М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928-середина 1933 рр.) Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Луганськ, 2007.
8. Женщины в обществе: реалии, проблемы, прогнозы / Отв. ред. Н.М.Римашевская. М.: Наука, 1991. – 127 с.
9. Баскакова М.Е. Равные возможности и гендерные стереотипы на рынке труда / Проект гендерная экспертиза. – М.: МЦГИ, 1998. – 64 с. – режим доступу - [http://www.a-z.ru/women/texts/\\$women-4.htm](http://www.a-z.ru/women/texts/$women-4.htm).
10. Журженко Т. Женская занятость в условиях переходной экономики: адаптация к рынку или маргинализация? // Femina Postsovietica. Украинская женщина в переходной период: от социальных движений к политике / Под. ред. И. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ, 1999. – С. 231–280.
11. Вовк Л. П. Розвиток освіти серед жінок в Українській РСР (1917-1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1975. – №11 (176). – С. 81–84; Оніпченко В. П. Підвищення кваліфікації жінок у роки другої п'ятирічки (на прикладі важкої промисловості Донбасу) // Український історичний журнал. – 1977. – №1 (190). – с. 81–88; Вітрук Л. Д. Підвищення загальноосвітнього та професійно-технічного рівня робітниць України в 1926 – 1932 рр. // Український історичний журнал. – 1967. – № 3 (березень). – с. 48–58.
12. Радянський тоталітаризм і жіноцтво в контексті історіографії [Текст] / Т. В. Орлова // Український історичний журнал: Науковий журнал. – 2009. – № 3. – С. 184–198.

О. В. Кузнєцов,
*кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки і
міжнародних відносин НАН України, м. Київ*

ГУМАНІТАРНИЙ ВИМІР ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

З порушенням “балансу сил”, що підтримувався супердержавами завдяки “залізній завісі”, лібералізація господарських процесів у світових масштабах набула практично безконтрольного характеру. При цьому не тільки Європа, але й багато інших регіонів земної кулі, що захопилися ейфорією глобалізації, в останні десятиліття все частіше віддавали перевагу готовим рецептам лібералізму, з легкістю відмовляючись від пошуку оригінальних моделей соціально-економічного розвитку і формування унікальної ідентичності. Через канали поширення неоліберальної моделі англо-американського типу ці країни автоматично інтегрувалися в систему універсальних цінностей глобалізму.

Необхідно підкреслити, що абсурдність сучасного розвитку на засадах неолібералізму зумовлена тим, що фетишизація норм протестантської етики не тільки повністю зруйнувала основи трудової теорії вартості, але й доценту спотворила її моральні імперативи. У шаленій гонитві за постійним підвищенням рівня матеріального добробуту людство не помітило, як повільно, але впевнено поринуло в мораль середньовіччя, допустивши переважання в собі тваринних інстинктів самозбереження над законами гуманного співіснування. У сучасному світі “красиво жити” не просто не заборонено, але заохочується будь-якими доступними методами. Фанатичне схиляння сучасного соціуму перед “золотим тільцем” призвело до легалізації проституції, порнографії, наркотиків, абортів та одностатевих шлюбів. Людство стоїть на порозі самовідтворення за допомогою клонування, бо споживацькому суспільству невідомі обмеження. “Золота лихоманка” перетворила майже кожну людину у трудоголіка, повернувши її у “цивілізаційні джунглі”, де вона, часом сама того не усвідомлюючи, більше не втішається життям, а згорає в боротьбі за виживання. Заради підтримки високого рівня побутового комфорту світове “цивілізоване” співтовариство з готовністю закриває очі на випадки кричущого порушення норм міжнародного права, акти насильства і геноциду, що здійснюються за пасивної співучасті міжнародних організацій в різних куточках планети.

Характерно, що успадкування принципів англосаксонської правової моделі сприяло збільшенню кількості демократичних держав з 41-ї в 1974 р. до 123-х у 2007 р. [1, с.3]. Здавалося б, така трансформація політичного устрою

повинна була привести до підвищення ефективності захисту прав людини. Однак панівні на міжнародній арені тенденції суперечать цій логіці. Права людини не тільки продовжують порушуватися повсюдно, але і нівелюються найбільш обурливим чином. З одного боку, подібні порушення є приводом для проведення нескінченних судових розслідувань, що представляють джерело невичерпних доходів для англо-американської судової системи. З іншого ж боку, за декларативними закликами дотримання прав людини приховується вся порочна ненаситність зростаючих запитів споживацького суспільства. За даними професора Вищої школи бізнесу “INSEAD” (Франція) Е. Кепштейна, сьогодні в рамках міжнародної торгівлі більше людей насильно вивозяться за межі своїх країн, ніж у будь-який інший період часу в історії. За оцінками уряду США, об’єктами міжнародної торгівлі стають від 600 до 800 тисяч чоловік щорічно. Ці цифри не включають мільйонів людей, які незаконно зайняті на різних примусових роботах у своїх власних країнах, таких, наприклад, як Індія і М’янма. Разом з цією категорією, за оцінками Міжнародної організації праці, загальна кількість людей, які перебувають в підневільному становищі, становить близько *12 мільйонів чоловік* [2].

Примітно, що зростання доходів поряд з активним переселенням із сіл і селищ у міста з багатомільйонним населенням стали причинами посиленої формалізації людських відносин. Жителів мегаполісів все менше цікавить існування не тільки сусідів по сходовій клітці, а й оточуючих у своїй масі. Міжлюдські контакти неухильно звужуються і викликані лише необхідністю: виробництво, обслуговування, розваги. Високі заробітки, що зумовили самодостатність людини, водночас стали причиною несприйняття спілкування, що особливо відчутно в центрах світового капіталізму. Виснажені в гонитві за “високим рівнем життя”, люди стали замкненими і дратівливими, хоча в особистому спілкуванні ці якості лицемірно приховуються. З достатньою впевненістю можна стверджувати, що культивована тенденція “самоти в натовпі” не має нічого спільного з відходом у філософію заради роздумів “про вічне” не має. Формула “гроші можуть все” висунула сферу послуг на передній план життєдіяльності людини, позбавивши його природних радощів самообслуговування.

У гонитві за “довгим долларом” держави, що проголошують демократичні цінності, знизили планку культурних запитів своїх громадян настільки низько, що фактично повернули суспільство в стан “хліба і видовищ” тисячолітньої давності. Як Стародавній Рим був розділений на патриціїв і плебеїв, так сучасний світ ділиться на тих, хто володіє ЗМІ, і тих, ким ЗМІ володіють. При цьому медіа-магнати уподібнилися до римських імператорів. Рух нещадного медіа-конвеєра посилено стирає межу між справжнім мистецтвом і багатотиражними продуктами широкого вживання. Звичайно, справжнє

мистецтво не кануло в Лету, але внаслідок масового виробництва отримує дещо інший зміст. Як правило, оригінальна тема багаторазово дробиться і замість одного гідного твору, виходить безліч більш ніж посередніх, які продаються окремо, збільшуючи таким чином доходи. Враження від сотень музичних відеокліпів, відштапованих в односкладовому ритмі, не зрівняється з емоційним ефектом, одержаним від звучання симфонічного оркестру. Класичний живопис поступово витісняється холодним арт-модерном. Підміна ціннісних понять для більшості пройшла непоміченою: красу замінили мода, імідж і престиж, на місце незбагненності вічного прийшла порожнеча одномоментного і насолода тривіальним.

Логічно припустити, що описана вище система цінностей і є тим “ідеалом”, до якого рухається людство внаслідок реалізації англосаксонської моделі капіталізму. Застосування цієї моделі фактично зводить “високе призначення” людини до ролі оператора глобальних грошових потоків, веде до повної і загальної комерціалізації життя глобального соціуму, до підпорядкування поведінкових функцій індивіда певним законам практичної доцільності та ринкової ефективності. У рамках цієї моделі необхідність тієї чи іншої діяльності людини оцінюється вже не тільки і не стільки з точки зору духовних, смислових, моральних категорій буття, а винятково за можливістю формування щодо до продукту цієї діяльності певного споживчого попиту, що виражається в конкретних цінових одиницях, з метою здійснення подальшого обміну вироблених цінностей.

Таким чином, під впливом цінностей англосаксонської моделі капіталізму інтелект все частіше використовується в цілях мультиплікації вартості давно існуючих продуктів. Замість створення нових революційних проривних технологій, поступального руху вперед до освоєння рубежів ноосферно-космічної цивілізації, науково-технічний прогрес постійно “пробуксовує” на місці. Культ “легких грошей”, пристрасті до користолюбства і збагачення, що підігривається все більш витонченими фінансовими інноваціями, підкорює розум інстинктам тваринної поведінки. Подібні поведінкові установки приводять до підміни традиційних норм етики і моралі, звуження уявлень про роль і місце людини у світі, соціальної ізоляції, дезорієнтації і придушення особистості на ірраціональному рівні [3].

Американський філософ Ф. Фукуяма, аналізуючи природу англосаксонських цінностей, вказує на відсутність у них високих цілей, прагнень, здатних служити мотивацією послідовного соціального розвитку. В основі ліберального суспільства американський філософ вбачає незадоволеність раба своїм життям, яку раціонально можна пояснити тільки “англосаксонською традицією, що цінує комфортабельне утримання вище визнання”. “Ліберальні суспільства, – пише Ф. Фукуяма, – визначають правила для взаємного утримання, але не

намагаються ні дати своїм громадянам якусь позитивну мету, ні пропагувати якийсь конкретний спосіб життя як вищий і бажаний. ... У відсутності позитивних, “вищих” цілей вакуум у серці локківського лібералізму зазвичай заповнюється гонитвою за багатством, звільненим нині від традиційних обмежень потреби і дефіциту” [4, с. 252].

Слід визнати, що до початку незворотних процесів державної ерозії, СРСР, виступаючи як самодостатній економічно закритий поліетнічний простір, відтворював і культивував в основному тільки ті цінності, які якісно відрізнялися від цінностей, що пропагувалися на Заході. У СРСР було здійснено спробу створення світогляду, відмінного від західного світогляду і способу життя, який подавався як вищий, досконалий і не підлягаючий критиці або сумніву ідеал. Самовпевненість у своїй ідеологічній перевазі однаковою мірою була властива і капіталістичному табору, що зумовило нездатність обох систем до формування адекватних підходів для цілісного сприйняття світу після падіння “залізної завіси”, і призвело до однобічної інтерпретації дійсності, в основу якої лягли цінності капіталізму, що отримав перемогу у всьому світі. Англосаксонські ідеали, легко засвоювані через засоби масової інформації, стали визначальними в способі життя цілих народів, які, “відкрившись” в результаті процесу глобалізації, виявилися нездатними побудувати захисні бар’єри перед лавинами ретельно упакованої інформації та стали жертвами ідеології ринкового фундаменталізму. За влучним зауваженням французького економіста М. Альбера, “з крахом комунізму у світовому політичному житті настала “велика порожнеча” у лівому центрі тієї області, яку можна було б назвати діалектикою ідей” [5, с. 219].

СРСР був побудований на принципах колективного добробуту, в якому фінансування доступу до базових цінностей здійснювалося, головним чином, за рахунок держави на протиположності англосаксонській господарській системі, де повноцінне користування базовими цінностями залежить від індивідуального фінансового стану. Як зазначає російський політолог і філософ С. Кара-Мурза: “Тим, хто був вихований на Пушкіні, Толстому і Достоевському, було неможливо прийняти в цілому раціоналізм філософа громадянського суспільства Джона Локка, згідно з яким, роз’єднання людей виправдане, бо “ніхто не може розбагатіти, не завдаючи збитку іншому” [6, с. 71].

В англосаксонських державах уряди так завзято виступають за прозорість і звітність перед громадськістю, щоб зняти з себе всяку відповідальність. Тримати громадськість у курсі всіх подій – невід’ємна умова підтримання капіталізму “у формі”. Для цього “демократичні” суспільства через засоби масової інформації щоденно накачуються інформацією про катастрофи, хвороби, вбивства, насильство, війни – щоб постійно тримати людину у невпевненості щодо завтрашнього дня, змушуючи її активно

підтримувати інфраструктуру неоліберального капіталізму – банки, страхові компанії, інвестиційні, пенсійні та інші фонди в процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання грошей.

Можна скільки завгодно нарікати на нерозв'язане “національне питання”, дефіцит і якість товарів і послуг, неадекватність заробітків і перекося радянської зрівнялівки. Однак, всі ці “огріхи” радянського експерименту здаються мізерно малими в порівнянні з його головним досягненням. Можливо, майбутнім поколінням буде призначено гідно оцінити той факт, що СРСР явився світу в образі найпередовішої новації в історії людства. Суть її полягала в тому, що людину усунули від необхідності в поті чола добувати собі хліб насущний і в буквальному сенсі слова спрямували у космос, у бездонний світ пізнання та вдосконалення людської природи. Благодатним ґрунтом для відтворення людини нової моральної формації послужила селянська психологія, не обтяжена приватною власністю і духом капіталізму. Таланти людини послідовно й цілеспрямовано направлялися в русло вдосконалення науки і мистецтва, а не на розробку фінансових інновацій та інформаційних політтехнологій, що руйнують народне господарство і збочують психіку людини. Завдяки цьому дореволюційний “сировинний придаток Заходу” за порівняно короткий період часу був виведений на передову світового науково-технічного і культурного розвитку. Як небезпідставно зазначає Президент російської Академії управління К. П. Петров, задовго до аналогічних успіхів Євросоюзу в СРСР була вирішена проблема мирного і дружнього співіснування різних народів у межах єдиного економічного простору із спільною валютою.

Не вдаючись до спокуси ідеалізувати радянський експеримент, необхідно все-таки визнати, що закладений у ньому християнський потенціал так і не зміг бути реалізованим по суті. Тим не менше, вже саме завдання побудови “безкласового” і “безгрошового” суспільства фактично втілене на одній шостій поверхні земної кулі (а не в утопічних проектах Т. Мора і Р. Оуена), яка охопила своєю ідеологічною платформою половину світу, безпрецедентна за розмахом задуму і масштабом реалізації. Як зазначає Б. Гаврилишин, на початку ХІХ ст. спроби організації суспільства за комуністичними принципами робилися як в Сполученому Королівстві, так і в США, викликані, головним чином, релігійними, етичними та філантропічними мотивами. Однак ці принципи не гармоніювали з панівними у цих суспільствах цінностями і тому зазнали невдачі [7, с. 44].

С. Кара-Мурза у своєму дослідженні “Радянська цивілізація”, зокрема, зазначає: “Головна заслуга радянської держави полягає в тому, що вона зуміла зупинити, приборкати революцію і реставрувати Російську державу” [6, с. 217]. Дійсно, російські школи балету, музики, літератури, кінематографу не тільки не були знищені, але й пережили в Радянському Союзі небувалий культурний

розквіт. На початку 1970-х рр. за індустріальною потужністю Радянський Союз у понад 90-то разів перевершував царську Росію 1913 року, займав друге місце після США серед промислових країн світу. За переліком найважливіших видів промислової і сільськогосподарської продукції СРСР вийшов на перше місце в світі, зокрема, з виробництва чавуну, бавовняних і вовняних виробів. Стали широко відомими досягнення радянських вчених. У СРСР були споруджені найбільші в світі гідроелектростанції; створені перші в світі реактивні пасажирські літаки і повітряні лайнери з надзвуковою швидкістю; побудовані перша атомна електростанція і перше судно з атомним двигуном – криголам “Ленін”, здійснено запуск першого супутника Землі і космічного корабля з людиною на борту – льотчиком-космонавтом Ю. Гагаріним. СРСР зіграв ключову роль у перемозі людства над фашизмом. Це далеко не повний перелік всіх досягнень за час існування радянського ладу. З моменту краху радянської системи нічого подібного на пострадянському просторі не спостерігалось. Сьогодні засобами масової інформації сталінський ГУЛАГ, “чистки”, голодомор обговорюються набагато частіше, ніж досягнення того ж періоду, що становлять гордість радянської історії.

Однак СРСР не судилося довго утримуватися на високих історичних рубежах. Звідти країну скинуло вниз невігластво власних еліт і нездатність керівництва країни до тверезої оцінки міжнародної ролі і місця СРСР. У результаті друга за значимістю економіка світу, позбавлена центрального управління, стала легким джерелом для швидкого збагачення нуворишів. Гірше того, замість спроб реанімації колективної пам’яті, пострадянські еліти дозволили прозахідному лобі переконати себе в тому, що планова економіка СРСР була неефективна за всіма показниками і що є тільки один спосіб руху вперед – ліберально-демократичний. Однак, ні капіталізм, ні ринкова економіка, ні свобода підприємництва, ні представницька демократія не тільки не розв’язали проблем суспільного розвитку на пострадянському просторі, але й значно ускладнили їх. Крім того, незважаючи на шквальну критику на адресу радянського експерименту, останній можливо був не тільки неминучим, але й єдиним засобом запобігання неминучої міжцивілізаційної катастрофи з непередбачуваними для людства наслідками. Підтвердженням сказаному є хоча б той факт, що лише через два десятиліття після розпаду СРСР “золотий мільярд” повністю узурпував у власних інтересах вигоди, що здобуваються з процесів глобалізації. Весь цей час уявне благополуччя на пострадянському просторі трималося на досягненнях післявоєнного періоду. Але тепер запас міцності підходить до кінця. За минулі півстоліття в пострадянському суспільстві так і не було створено більш досконалої моделі для відтворення, збереження та примноження досягнень попередніх поколінь. Занурившись з головою у вир соціальної відчуженості та заповнивши спустошену душу

західною установкою на виживання “людина людині – вовк”, пострадянський обиватель так і не знайшов жаданого щастя, хоч і мовчить про своє розчарування, побоюючись втратити свої нові ланцюги.

В умовах загострення проблем глобального розвитку загроза остаточного перетворення пострадянського простору в об’єкт зовнішніх маніпуляцій проявляється з усією очевидністю, що може ознаменувати початок кінця епохи існування православних слов’янських етносів і культури. Щоб не допустити подібного, необхідно повернутися обличчям до своєї історії, піднятися над галопуючою духовною деградацією, обмежити свої потреби, а разом з ними і залежність від квазіцінностей англосаксонської споживацької моделі. Почати самостійно вибудовувати ідеологію розвитку, згуртовуючи навколо неї народні маси. Без цього майбутнє слов’янської цивілізації приречене.

Список використаної літератури

1. Aslund A. The Challenges of Globalization: Macroeconomic Imbalances and Development Models / A. Aslund, M. Dabrowski. – Washington: Peterson Institute for International Economies, 2008. – 300 p.
2. Kapstein E. B. The New Global Slave Trade / E. B. Kapstein // Foreign Affairs. – 2006. – Vol. 85. – Issue 6. – P. 103–115.
3. Кузнецов О. В. Англосаксонська модель глобального капіталізму: монографія / О. В. Кузнецов. – К.: Освіта України, 2010. – 494 с.
4. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма; пер. с англ. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – 730 с.
5. Альбер М. Капитализм против капитализма. – СПб.: Экономическая школа, 1998. – 296 с. – (Библиотека “экономической школы”. Этическая экономия исслед. по этике, культуре и философии хоз-ва; Вып. 4).
6. Кара-Мурза С. Г. Радянська цивілізація. – К.: Оріяни, 2004. – 800 с.
7. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / Б. Гаврилишин; упоряд. В. Рубцов. – [Вид. 3-тє, допов]. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. – 248 с.

Г. П. Городиловська
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри суспільних дисциплін
ЛІБС УБС НБУ, м. Львів

МОВНА СТИХІЯ ТВОРІВ Р. ІВАНИЧУКА ЯК КАНВА УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

Роман Іваничук належить до нового кола творців української історичної прози і займає одне з провідних місць у сучасній літературі. Це стає очевидним саме сьогодні, коли є можливість на матеріалі історії досліджувати ті актуальні проблеми, про які раніше не можна було згадувати.

Художні твори письменника є своєрідним рефлексором, який через призму минулого відбиває проблеми сучасності. Саме цьому підпорядкована мета прозаїка – змалювати історію України від XV до XX століть, осучаснити її та донести до свідомості читача. Цьому слугують продуманий відбір мовного матеріалу, а також особливості його використання. Будь-яке слово в художній прозі романіста вагоме, тому що вводить у текст уявлення автора про конкретну історичну епоху, побачену його очима.

Досліджуючи мову історичних творів Романа Іваничука зауважено, що вона містить все багатство мовних засобів, серед яких особливо яскраво виділяється термінологічна лексика. Її письменник використовує з конкретною метою, внаслідок чого вона перетворюється із засобу мовного вираження на засіб художнього зображення. Саме вона виявляє творчу індивідуальність прозаїка, характеризує його індивідуальну манеру письма, свідчить про високу майстерність автора.

Функціонування наукових слів у художніх творах романіста пов'язане із творчими задумами автора, сприяє відтворенню характерних подій минулого часу, надає формі відображення особливої естетичної спрямованості, розрахованої на досягнення максимальної передачі зображуваних історичних фактів. Ця лексика простежуються в авторській мові, мовленні персонажів (монологах, діалогах), у внутрішньому мовленні героїв. За її допомогою письменник змальовує реальні постаті учених, дає мовні характеристики цим персонажам, створює наукову атмосферу, яка їх оточує. “Наукова термінологія, – зазначає Н.Г. Озерова, – проникає в художній стиль безпосередньо з визначених терміносистем у творах, присвячених людям науки. Ситуаційні включення термінів, зумовлені потребами теми і жанру повідомлення, сприяють розширенню сфери функціонування термінологічного слова, проникнення його в інші функціональні стилі” [18, с. 3]. Тому залучення таких

мовних засобів є не випадковим у художній прозі романіста, воно цілком виправдане і характеризує його художнє мовлення.

Спеціальна лексика в історичних творах Романа Іваничука надзвичайно різноманітна і належить до різних галузей знань. У статті проаналізуємо філософську лексику, яка входить до галузі суспільних наук, має найбільшу частоту вживання у творах прозаїка, порівняно з усіма іншими тематичними групами лексики (16,2 % від загальної кількості термінів) і свідчить про обізнаність письменника з цією наукою. Філософську лексику використано в романах “Бо війна – війною”, “Вода з каменю”, “Журавлиний крик”, “Космацький гердан”, “Край битого шляху”, “Мальви”, “Манускрипт з вулиці Руської”, “Орда”, “Рев оленів нарозвидні”, “Саксаул у пісках”, “Четвертий вимір”, “Шрами на скалі”, повістях “Тражда”, “Євангеліє від Томи”, “Євангеліє від Томи”, “Сьоме небо”. Серед названої лексики є:

- назви науки: *марксистська філософія* [6, с. 223], *філософія* [2, с. 40; 5, с. 210; 8, с. 6; 17, с. 510];
- назви фахівців: *мислитель* [16, с. 373], *філософ* [2, с. 41; 5, с. 7; 9, с. 460; 10, с. 310; 16, с. 373];
- назви філософських вчень і поглядів: *діалектика* [8, с. 6]; *егоцентризм* [17, с. 549]; *антропоцентризм* [16, с. 275];
- назви об’єктивної реальності, що існує незалежно від нашої свідомості: *буття* [14, с. 98], *матерія* [1, с. 37; 16, с. 274; 17, с. 606];
- назви об’єктивних форм існування матерії: *простір* [15, с. 274], *час* [16, с. 274];
- назви вічної, незмінної, нескінченної першооснови Всесвіту: *абсолют* [17, с. 510]; єдиної основи всього суцього, основи буття: *субстанція* [4, с. 55; 11, с. 106; 12, с. 150; 16, с. 280];
- назва системи поглядів на життя, природу і суспільство: *світогляд* [2, с. 214; 7, с. 393; 17, с. 522];
- назва процесу відображення явищ реальної дійсності у свідомості людини: *пізнання* [2, с. 156; 4, с. 17];
- назва головного, визначального в предметі: *сутність* [2, с. 23; 4, с. 85; 16, с. 380];
- назва результату абстрагування: *абстракція* [16, с. 323];
- назва того, що перебуває поза досвідом, неприступного для людського пізнання: *трансцендентність* [3, с. 6];
- дієслова на позначення філософських понять: *абстрагуватися* [15, с. 21], *матеріалізуватися* [2, с. 76], *пізнавати* [17, с. 616], *філософствувати* [8, с. 328];

- прислівники, утворені від філософських понять: *apriori* [7, с. 394], *по-кантівськи* [17, с. 575].

У філософському розумінні і в номінативному значенні вживає письменник спеціальні слова в мовних партіях персонажів: “– *Йди прич, підступний Анциболоте, не хочу більше зустрічатися з тобою, я й без тебе дійшов до розуміння суті буття*” [14, с. 98]; “... на нього дивилися темні й проникливі очі **філософа**, він важко дихав і поволі видобував із горла слова: – *Ти багато звідав, щедро життя тебе толочило, даючи тобі **пізнання**, тож мусив ти виробити в собі власну мудрість, власний погляд на світ*” [2, с. 156]. Філософські лексеми характерні і для мовлення автора: “*Завжди спокійне і непроникливе обличчя Йосафата пожвавилось погідною усмішкою: йому сподобалися міркування генерала, такі співзвучні з його **світоглядом**, проте він змовчав, розуміючи, що тут, на побоевищі, не місце для **філософських перетрактацій***” [7, с. 393]; “*Та поки що він тримав фасон, тільки похололо поглядав на вхідні двері кав'ярні, знаючи, що о другій годині, **по-кантівськи** точно, заходить Франко*” [17, с. 575]. Усі виділені лексеми загальновідомі, вони характеризують Іваничукових персонажів як таких, що мають власні погляди на світ, а також є пунктуальними у своїх діях.

В інших уривках спостерігаємо творчий підхід автора до переосмислення загальновідомих термінів, що досягається незвичною сполучуваністю з прикметниками: “– *Ми вже не виправимо своїх помилок, професоре, – сказав після довгої мовчанки Франко. – А наша праця стане часткою **суспільної матерії**, форми якої нині можемо лише передбачити*” [17, с. 545]. Термін *матерія* (лат. *materia* – речовина) позначає об'єктивну реальність, що існує незалежно від свідомості [20, с. 344]. Поєднавши цей термін з прикметником *суспільний*, “такий, що стосується суспільства”, романіст ніби розсунув рамки його основного значення, позначивши ним об'єктивну реальність, дану суспільству в його відчуттях.

Аналогічне явище спостерігаємо із філософською лексемою *всесвітній*, яке автор трансформує на позначення понять *гармонія*, *ефір*, *інтелект*, внаслідок чого останні розширюють свої масштаби до світових розмірів: “– *Знаєте, я не раз думаю: якщо є **всесвітня гармонія**, **всесвітній ефір**, то чому не припустити існування **всесвітнього інтелекту**, в якому є і наша частка?*” [17, с. 495]. Такими новоутвореними словосполученнями прозаїк розвиває хід мислення персонажів.

Цікаве поєднання також слова *субстанція* з прикметником *святий*, яким позначено Дух Святий: “*А вони і є сліпці – і просять Ісуса, щоб зробив їх зрячими, вони прагнуть прозріти, а не можуть, бо не вміють повірити у **святу субстанцію**, що називається Духом, не знаходять її в собі*” [4, с. 55]. Термін *субстанція*, який походить від лат. слова *substantia*, означає незмінну основу

всього існуючого, протилежного мінливому й випадковому. Цим словосполученням автор підкреслює незаперечну думку про те, що Бог є основою нашого буття. Крім наведеного поєднання, слово *субстанція* може сполучатися з іменниками прикметникового походження: *крім корисної, існує ще й чиста поезія, самодостатня субстанція Прекрасного* [11, с. 106]; *де маю шукати тієї духовної субстанції, яка витворить для мене новітню зброю?* [12, с. 150]. За допомогою таких сполучень письменник виявляє своє ставлення до поезії, що чарує та виховує людське в людині.

Відомо, що об'єктивними формами існування матерії є простір і час, які виявляються в необмеженості та тривалості буття і найширше використовуються в романі “Четвертий вимір”. Ці поняття автор пропускає крізь призму свого світорозуміння: *біла магія, яка діє в межах законів Природи зміщує час, повертає напрями у просторі* [16, с. 448]; *природа панує над безконечністю простору, часу й матерії* [16, с. 274]. Часто письменник вживає словосполучення *відтинок простору і часу* на позначення певного періоду в житті людини та словосполучення *безмежжя Простору і Часу* в значенні “необмежений період, безконечність”: *“Вісім хвилин. Відрізок Часу і Простору... Що можна зробити за цей відтинок часу, дарований простором?”* [16, с. 467]; *“Ти справді думав про смерть і безсмертя, а втім, це знаю найкраще я, нема людини, яка б не бажала вирватися з клітки тривимірного життя на безмежжя Простору і Часу”* [16, с. 383]. Використовуючи філософську термінологію, письменник створює образ “Бога математиків” – володаря постійної часової форми, *милосердного і справедливого суддю, якому дав химерне ім'я Майстра Часу і Простору* [16, с. 468]; *якого ніхто, крім його героя Гулака, не бачить, бо не дається нікому у відчуття* [16, с. 380]; *є всесильним* [16, с. 296]; *володіє Рухом і має силу й право повертати його напрямки* [16, с. 295]; *уводить автора крізь столітню товщу років у післяшевченківський період історії нашої культури* [16, с. 468]; *визначає справедливість і милосердя* [16, с. 469]. “Безперечно, що без цього образу, – зазначає літературознавець М.Слабошпицький, – “Четвертий вимір” був би зовсім іншим романом” [19, с. 113].

Філософська лексика в Романа Іваничука тісно пов'язана з морально-етичною. Слово *категорія* виступає у словосполученнях, які, вживаючись у прямому та переносному значеннях, характеризують філософські та моральні поняття: *абстрактна категорія* [16, с. 274], *духовна категорія* [16, с. 381], *категорія буття* [16, с. 380], *категорія зради* [13, с. 143], *категорія Є* [16, с. 378], *категорія моралі* [13, с. 144], *категорія совісті, сили й надії* [16, с. 655], *категорія соціальної поведінки* [16, с. 408], *моральна категорія* [5, с. 337], *соціальна категорія* [16, с. 408], *часові категорії було, є, буде* [16, с. 371]. Поняттєву визначеність окреслюють і атрибутивно-субстантивні

словосполучення: *абсолютна мудрість* [13, с. 161], *абсолютна правда* [13, с. 161], *абсолютний розум* [4, с. 34], *абсолютна свобода* [13, с. 162], за допомогою яких автор намагається осмислити Божу сутність, розуміючи при цьому, що ніяка людина її до кінця пізнати не може.

Отже, Роман Іваничук досить широко залучає до своїх творів філософську лексику. Він її вміло вплітає в мовну канву художнього тексту, змушує її взаємодіяти з іншими лексичними засобами, що створює неповторну атмосферу достовірності розповіді в історичних романах.

Аналіз цієї лексики засвідчує, що вона використана в прямому значенні, тобто у звичній для неї функції номінації понять, а також у стилістично-виражальному значенні, як образотворчий засіб. Тому, з одного боку, вона виконує інформативну роль і несе потрібну у творі наукову інформацію, а з іншого – функціонує як стилістичний засіб, особливий, невідомий читачеві знак, який виявляється в мовних зворотах – тропях. Зважаючи на це, маємо всі підстави стверджувати, що філософська лексика стала органічною складовою словника історичних творів письменника, який, користуючись багатими ресурсами національної мови, розширює її функціональні можливості.

Список використаної літератури

1. Іваничук Р.І. Бо війна – війною: Роман // Р.І. Іваничук. Бо війна – війною: Роман, повість. – Львів: Каменяр, 1991. – С. 5–210.
2. Іваничук Р.І. Вода з каменю: Роман // Р.І. Іваничук. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 2. – С. 6–270.
3. Іваничук Р.І. Гражда: Химерна повість // Березіль. – 2002. – №11–12.
4. Іваничук Р.І. Євангеліє від Томи: Повість-апокриф // Р.І. Іваничук. Смерть Юди: Триптих повістей. – Львів: Вид-во “Червона калина”, 1997. – С. 5–139.
5. Іваничук Р.І. Журавлиний крик: Історичний роман. – Львів: Каменяр, 1989. – 375 с.
6. Іваничук Р.І. Зупинись, подорожній!: Повість // Р.І. Іваничук. Бо війна – війною: Роман, повість – Львів: Каменяр, 1991. – С. 211–311.
7. Іваничук Р.І. Космацький гердан: Роман-реквієм // Р.І. Іваничук. Вогненні стовпи: Романний триптих. – Львів: Літопис, 2002. – С. 259–430.
8. Іваничук Р.І. Край битого шляху: Роман. – К.: Вид-во “Молодь”, 1962. – 418 с.
9. Іваничук Р.І. Мальви: Роман // Р.І. Іваничук. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 1. – С. 383–615.
10. Іваничук Р.І. Манускрипт з вулиці Руської: Роман // Р.І. Іваничук. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 1. – С. 383–615.
11. Іваничук Р.І. Орда: Псалом. – Львів: Вид. спілка “Просвіта”, 1992. – 199 с.
12. Іваничук Р.І. Рев оленів нарозвидні: Роман-легенда. – Львів: Каменяр, 1999.
13. Іваничук Р.І. Ренегат: Повість-студія // Р.І. Іваничук. Смерть Юди: Триптих повістей. – Львів: Вид-во “Червона калина”, 1997. – С. 140–209.
14. Іваничук Р.І. Саксаул у пісках: Роман // Березіль. – 2000. – № 9–10. – С. 3–93; № 11–12. – С. 25–100.

15. Іваничук Р.І. Сьоме небо: Повість // Р.І. Іваничук. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 3. – С. 6–91.
16. Іваничук Р.І. Четвертий вимір: Роман // Р.І. Іваничук. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 2. – С. 271–472.
17. Іваничук Р.І. Шрами на скалі: Роман // Р.І. Іваничук. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 2. – С. 473–693.
18. Озерова Н.Г. Взаимодействие функциональных стилей в русском и украинском языках // Русский язык и литература. – 2000. – № 1. – С. 1–4.
19. Слабошпицький М.Ф. Роман Іваничук: Літературно-критичний нарис. – К.: Наук. думка, 1989. – 206 с.

*І. Д. Спаський,
начальник навчальної частини
Одеського державного
екологічного університету, м. Одеса*

СПІВВІДНОШЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО І ЗОВНІШНЬОГО ПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФІЇ ГОСПОДАРСТВА

Розгляд господарства як прагнення зберегти життя і розширити його повноту призводить до необхідності споглядання внутрішніх основ буття, яке можливе через звернення внутрішнього погляду у внутрішній буттєвий простір людини, за допомогою якого можливе пізнання як СПІВ-участь [СПІВ-дружність], СПІВ-буттєвість з іншими людьми в Бозі і Богом, який по суті і є Справжньою Повнотою Буття, Всеблагим, Всебогатим, Вседостатнім. С.М. Булгаков, який, по суті, був засновником філософії господарства, так визначає господарство: «... Боротьба за життя з ворожими силами природи з метою захисту, утвердження і розширення, у прагненні ними оволодіти, приручити їх, зробитися їх господарем і є те, що - в найширшому і попередньому сенсі слова - може бути названо господарством». При цьому звертаючи увагу на те, що господарська діяльність в такому сенсі властива не тільки людині, але й тваринному світу, проте в найбільшій повноті боротьба за життя притаманна саме людині, в силу тільки їй доступних граней буттєвості «[1, с. 22]. С.М. Булгаков дуже точно визначає господарський акт як певне об'єктивне діяння, як актуалізацію, вихід людини з самої себе у зовнішній світ і дію в ньому, дію у світі речей і на речі. Господарський акт це завжди вплив суб'єкта на об'єкт, суб'єктування об'єкта, без чого власне господарський акт неможливий. На думку мислителя, філософія господарства – це філософія дії. Господарська діяльність – це по суті об'єктивація волі, СПІВ-буттєвість (російською мовою – СО-бытийность) суб'єкта та об'єкта, що безсумнівно суперечить багатоманітній та багатоплановій філософії споглядання, поширеній у багатьох наукових напрямках [причому від природознавства до суспільствознавства]. У цьому контексті суб'єкт «повинен зійти з трону споглядання» і відчувати в максимально можливій повноті повноту буття об'єкта. За твердженням відомого дослідника Н.Б. Шулевського, вираженим у публікації «Призрак развития кружит в хозяйстве, цели и смысла никак не найдет» [2, с.105], господарство є живим соціальним організмом, в якому людина реалізує свою свободу, здатність до творчості; за допомогою розуму і науки людина перетворює господарство на знаряддя пізнання Божого задуму про світ, у знаряддя устрою свого життя відповідно до нього... Мета і призначення

господарства – збереження і зміцнення життя, в якому виявляються і діють воля Бога, організуючі сили Софії.

У цілому різнобічність повноти буттєвості можна проілюструвати на прикладі росту кристала в сольовому розчині, коли кристал добудовується в різних площинах і напрямках – це подібно до того, як повнота буття поступово охоплює різні сторони людської особистості. Однак, на відміну від кристала, зовнішній буттєвий простір для людини – це лише вершина айсберга, основна ж буттєва повнота знаходиться всередині.

Як уже сказано, складність на шляху набуття більшої повноти буття полягає в тому, що більш грубі форми життя заступають собою тонкі і навіть здатні зробити їх невидимими і невідчутними. Тому процес набуття більшої повноти буттєвості пов'язаний з внутрішнім поглядом і пошуком глибокої тонкості.

Правомірним є питання Сергія Булгакова, що стосується ролі господарства: «Господарство є боротьба зі смертоносними силами князя світу цього, але чи здатне воно підняти заколот проти самого цього князя? Чи здатне господарство вигнати зі світу смерть і перемогою над нею ,подолати те, що складає його власну умову? Або, навпаки, шляхом господарства не зцілити серця світу, отруєного смертю, і лише новим творчим актом Божества, силою Того, Хто «смертю смерть подолав», «винищений буде останній ворог - смерть»? «[1, с.66]. На думку автора це питання може бути розв'язане у процесі усупільнення на духовній основі. Таким чином, розвиваючи ідеї С. М. Булгакова відносно збереження насамперед внутрішнього буття людини, що визначає і зовнішнє буття, приходимо до висновку, що процес набуття повноти особистого буття, є основною умовою можливої СПВ-буттєвості людей, яка за своєю суттю і є усупільненням, і при тому саме на духовній основі. А це може навіть стати основою виникнення нового суспільства за умови відповідного суспільного вибору та внутрішньої зміни розуму критичної маси людей.

Спираємося на метод спекулятивного мислення, який був застосований Г. Гегелем при розгляді логосов буття і показав, що буття має міру, кількість і якість, а також той факт, що зовнішній буттєвий простір своїм джерелом має внутрішнє буття, про що говориться в праці «Наука логіки» [Див: 3]. У випадку господарювання таким джерелом є внутрішній буттєвий простір людини. Не заглиблюючись у філософський розгляд форм буття та його властивостей, оскільки це виходить за межі нашої теми, скажемо тільки, що тут нас цікавить саме зазначена характеристика буття, тобто що воно характеризується якістю, кількістю і мірою, а також, що його протилежністю виступає небуття. Якість буття пов'язана з його формою, кількість зі ступенем повноти в межах певної якості, а міра – це його (власне буттєві) границі, окреслення крайніх меж. Безсумнівно можна стверджувати, що як окремій

людині, так і суспільству, і окремо господарюванню притаманні певні форми буттєвості, в яких вони, власне кажучи, і здійснюються. Для дослідника великим утрудненням є прихованість форм буттєвості, маємо на увазі, що грубі форми, в яких виявляється буття, неначе затуляють, заглушують для сприйняття більш тонкі і глибокі. У зв'язку з цим мислителю варто озброїтися методом дослідження, що дозволяє проникати крізь товщу зовнішньо грубих форм буттєвості до більш тонких, щоб побачити буттєвість досліджуваного об'єкта в його повноті. Для цього цілком підходить метод спекулятивного мислення Ф. Гегеля, що допомагає споглядально проникати в найглибші рівні буттєвості як окремої людини, так і суспільних утворень.

Можна з упевненістю сказати, що чим ширший і глибший внутрішній буттєвий простір людини, тим в більшій повноті він виражається у господарській діяльності. Правильно і зворотне, чим більш позбавлений життя і порожній внутрішній простір людини – тим менш життєвими стають і господарські форми. Схематично умоспоглядання внутрішнього буттєвого простору показав І.А. Ільїн у роботі: «Філософія Гегеля як вчення про конкретності Бога і людини» [4, с. 409]. Див. рис. 1.

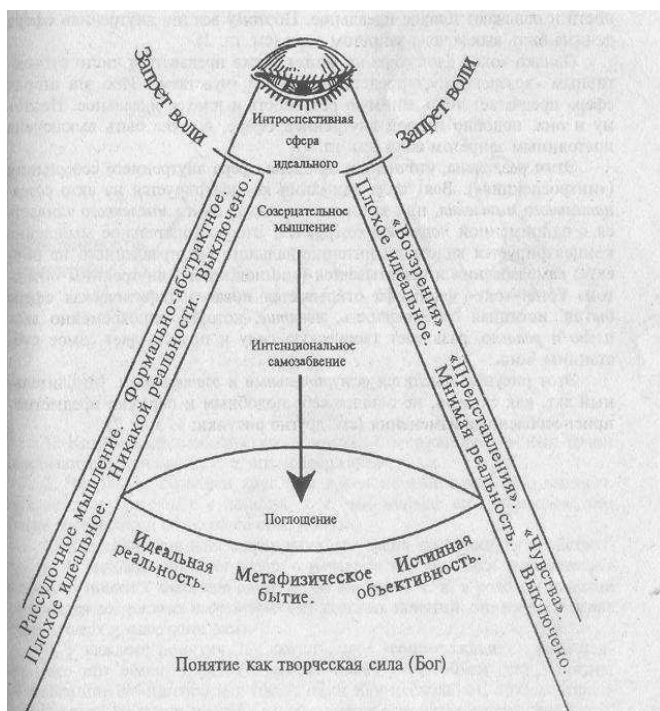

Рис. 1. Розумовий акт в логіці Гегеля.

Так можна спостерігати повноту внутрішньої буттєвості, що відкривається погляду умоспоглядальника, що дивиться у внутрішній буттєвий простір; це дозволяє об'єктивно бачити якість і міру сакрально буття. Дуже доброю ілюстрацією сказаного може бути вчування вагітної жінки всередину себе у спробі відчутти зароджуване життя, у міру такого вчування знаходячи все більше повний контакт з дитиною – по суті справжнє СПІВ-буття з нею.

Розглянемо далі як здійснюється процес переходу внутрішньої буттєвої повноти в зовнішню господарську дію. Цей перехід пов'язаний, з одного боку, з буттєвою якістю тілесного існування людини, а також з особливими якостями волі та енергії, які породжують зовнішню дію, джерелом якої є простір внутрішньої буттєвості. Повнота життя, неначе переповнюючи внутрішню людину, починає впливати в навколишній світ, звідси виникають вищі пасіонарні особистості, відбувається формування культури, етносів – процесів розглянутих Л.М. Гумільовим в рамках теорії пасіонарного етногенезу. Таким чином, чим вищою є якість внутрішньої буттєвої повноти людини, тим вищою є якість витворених зовнішніх господарських форм. Як у В.С. Висоцького: «...мир подводный и надводный свой, не задумываясь, выплесну ...» Можлива досить проста ілюстрація сказаного на прикладі домогосподарства сім'ї. Від того, з якою метою створена сім'я, від якості духовного, душевного та побутового життя; від якості СПІВ-буття її членів, від їх внутрішніх прагнень залежить діяльність родини-домогосподарства, спрямована на зміну зовнішнього простору. Це стосується і вибору місця проживання, умов життя, організації побуту і дозвілля, способів взаємодії з іншими господарськими утвореннями. Аналогічно можна розглянути і господарство підприємства, господарство міста, держави, та й усього світу, від внутрішньої повноти життя окремих людей і їх СПІВ-буттєвої єдності залежить якість господарського життя, як вираження внутрішнього у зовнішній простір.

На підставі спостережень історичного досвіду можна сказати, що ідеальна модель господарства і, відповідно, розвитку продуктивних сил, менеджменту – це модель, що максимально виражає внутрішню буттєву повноту людини. Для розвитку господарства на будь-якому з його рівнів є необхідним процес поглиблення і розширення повноти внутрішнього буття кожного з людей, що утворюють господарство, що дозволить забезпечити єдиний буттєвий простір, заснований на глибокій внутрішній соборній єдності буття багатьох людей. Зовнішня єдність, заснована на зовнішніх стимулах, маніпуляціях, примусах, організаціях, вкрай обмежена в порівнянні з повнотою СПІВ-буттєвості на внутрішньому рівні. І.А. Ільїн у праці «Путь духовного обновления общества» каже: «Наш час нічого так не потребує, як духовної очевидності. Бо «збилися ми» і «сліду» нам не видно. Але слід, що веде до духовного оновлення і відродження, знайти необхідно і можливо. І ми знайдемо його. В який спосіб? Природний, який взагалі даний людині: заглибленням у себе. Не в своє особисте, чисто суб'єктивне життя, не в свої хисткі, безпредметні «настрої», не в бездіяльну рефлексію, яка виснажує і розкладає. Але у своє надособове, предметно-насичене, духовне надбання. Нехай воно буде невелике, хай воно буде подібне до іскри. Але в іскрі є вже сила щирості, бо іскра є порошинкою вічного, божественного полум'я ...» [4, с. 125]. «Тільки

духовний досвід – досвід, що відкриває людині доступ до любові, совісті і почуття обов'язку, до права, правосвідомості та державності, до мистецтва і художньої краси, до очевидності і науці, до молитви і релігії, - тільки він може вказати людині, що є справді головне і найцінніше в його житті; дати йому щось таке, чим варто жити, за що варто приносити жертви, боротися і померти; відкрити йому істинний і єдиний предмет релігійної віри ... Треба, щоб вона справді побачила духовними очима те, у що вона буде відтепер вірувати, щоб вона справді зазнала і впізнала божественність Бога і приліпилася до нього вільно і цілісно – не з чуток, не від втоми і відчаю, не з довіри до чужого авторитету, бо чутки змінюються, і втома проходить, і чужий авторитет може захитатися. Людині ж потрібен камінь віри, який вічно був би з нею – і в піщаній пустелі, і в сніговій бурі, і в непролазному лісі, і в тюремній самоті, і в самоті загальних наклепів і злоби; такий камінь, який завжди можна було б відчувати як непохитну твердиню й стати на ньому, як на певному стовп утвердження... ..Тільки цей внутрішній духовний досвід робить людиноподібну істоту – воістину людиною, тобто духовною особистістю, з неподільним, священним центром, з індивідуальним характером, зі здатністю духовно творити і наповнювати духом суспільне життя, свободу, сім'ю, батьківщину, державу, приватну власність, науку та мистецтво. Тому що остання основа всього цього, творче першоджерело всієї духовної культури є Божественне в нас, що дарується нам у одкровенні живим і благим Богом, сприймається нами за допомогою любові та віри і здійснюється нами в якості найголовнішого і дорогоцінного в житті» [4, с. 156–157]. Співвідношення господарської повноти з повнотою внутрішнього буття людини дозволяє знайти необхідні джерела розвитку господарства на основі утвердження життя від його внутрішніх основ до зовнішніх форм.

Господарство, засноване на актуалізації внутрішнього буттєвого простору гранично відмінне від господарства, яке існує в сучасному суспільстві споживання і в господарстві колишнього СРСР і в господарствах феодальних і племінних утворень. Прикладом тому є домогосподарства сімей, заснованих на любові, внутрішній буттєвій єдності, побут і господарство монастирів та громад, основою проживання яких є внутрішнє молитовне життя, в якому знаходиться СПІВ-буттєвість, внутрішня духовна єдність, що виражається в тому числі і в господарському житті.

Внутрішня повнота людського життя, актуалізуючись у зовнішній простір, здатна оживотворити і перетворити матеріальний світ, надати йому нову повноту буття, нову його якість, що по суті і є істинною метою господарства, яке розуміють як прагнення зберегти життя.

Шлях збереження життя, таким чином, повинен бути насамперед орієнтований на внутрішній буттєвий простір. Збереження внутрішнього життя

в зовнішньому світі споживання, тотальному культі потреб «живота» вкрай утруднене через постійне вторгнення в людину «соціальної матриці», заснованої на порушенні статевих і харчових інстинктів, скерованому на використання людей як біороботів, соціальних «зомбі», біомаси, електорату ... Звідси господарське протистояння смерті і різних видів «омертвіння» пов'язане, насамперед, з протистоянням смерті внутрішньої, духовної. Людина, померла духовно, в якій практично відсутнє або «приглушене» внутрішнє буття, не здатна до створення живих зовнішніх господарських форм. Така постановка може стати орієнтиром не тільки для різноманітних форм господарської політики, але і для освітнього, соціально-культурного напрямів державного втручання в суспільне життя. Збереження та розширення повноти внутрішнього життя людей політикам у цьому випадку слід починати з себе, хоча цей процес вкрай важкий, зовнішнє, особливо в адміністративних колах, занадто сильно поглинуло і продовжує поглинати внутрішнє.

Зовнішньому світові дуже важко налагодити своє зовнішнє життя відповідно до внутрішнього сакрального буттєвого простору. Проте дає велику надію мультиплікуючий зв'язок, виражений у словах преподобного Серафима Саровського: «Рятуйтеся самі і навколо вас врятовуються тисячі» про теж саме писав і Л.М. Гумільов, кажучи про поширення пасіонарних імпульсів, тобто коли одна людина отримує повноту внутрішнього буття, вона здатна поступово поширити повноту життя на тисячі людей, за умови їх особистого бажання отримати повноту внутрішнього життя. Досить згадати історичні факти внутрішніх буттєвих змін, пов'язаних з іменами преподобних Сергія Радонезького, Паїсія Величковського, Серафима Саровського, Силуана Афонського і багатьох інших подвижників духовного життя, щоб зрозуміти наскільки важливі особисті зусилля кожної людини, спрямовані на посилення внутрішнього духовного життя і через неї набуття повноти буття.

Такий підхід значною мірою відрізняється від підходу, що став традиційним в економічній теорії, який С.М. Булгаков назвав економізмом або економічним матеріалізмом, існуючим не лише у марксизмі, але й практично у всіх інших школах економічної думки. Головною рисою такого погляду є розгляд товарної системи і продуктивних сил як вихідної умови розвитку суспільства в цілому і буття людини (у тому числі і внутрішньої) зокрема. Така точка зору, зведена на науковий п'єдестал, а потім і в ранг моделей економічного розвитку практично всіх держав світу, призвела до виникнення цивілізації споживання, заснованої на культі їжі й сексу, а по суті рабів свого «живота», які загрузли в дрібних пристрастях, з яких без величезної допомоги Божої вибратися зовсім не можливо.

Якщо продовжити міркування про нову модель суспільства, названу Б. Вишеславцевим неосоціалізмом, І. Ільїним – духовним оновленням суспільства,

можна сказати: основою його, повинна і єдино може стати саме СПІВ-буттєвість окремих його членів, заснована на повноті внутрішнього духовного життя кожного з них. Зовнішня наукова картина прикраситься повнотою внутрішнього буттєвого усвідомлення, розвиток продуктивних сил буде орієнтований на розкриття внутрішньої повноти життя, правова система – на правосвідомість, яка знову таки заснована на розкритті внутрішньої повноти життя і совісті. Не існує жодної сфери життєдіяльності людини, яка не зміниться в процесі розширення внутрішнього буттєвого простору.

Повнота життя передається від людини до людини, утворюючи спільний буттєвий простір. Повнота сприйняття буття для кожної окремої людини і все, що їй сприяє – це реальний шлях визволення людства від кайданів товарного фетишизму і тим самим зміна на краще життя людства.

Список використаної літератури

1. Булгаков С. Н. Сочинения в 2-х томах. Том 1. Философия хозяйства. Трагедия философии. – М.: Изд-во «Наука». – 1993. – 600 с.
2. Шулевский Н. Б. Призрак развития кружит в хозяйстве, цели и смысла никак не найдет ... Философия хозяйства Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ № 6 (66).
3. Гегель Энциклопедия философских наук. Т.1. Наука логики. М., «Мысль», 1975. – 452 с.
4. Ильин И. А. Собрание сочинений: Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. Том I. Учение о Боге / Сост. и коммент. Ю.Т. Лисицы; Худож. Л.Ф. Шканов. – М.: Русская книга, 2002. – 448 с., 1 л. портр.

*М. Х. Ялі,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
та міжнародних відносин НАН України, м. Київ*

ПРИШВИДШЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ЛЮДИНИ ЯК ГУМАНІТАРНА ПРОБЛЕМА

Одним із найбільш негативних наслідків науково-технічного прогресу ХХ століття є те, що протягом останніх 50-70 років різко змінилися й погіршилися фізичні, біологічні та соціальні умови існування людини. Зокрема майже вичерпалися земні ресурси; Людство почало перехід від кількісного зростання до якісного, що супроводжується помітним зниженням народжуваності населення; соціальні конфлікти, навіть незначні, загрожують загальною катастрофою. Виробничі технології якісно змінили середовище існування більшості мешканців розвинутих країн, сформувавши «побутову токсикоманію» – включність в метаболізм речовин та сполучень, що не зустрічаються в живій природі. Норми здоров'я п'ятдесятирічної давнини не можуть бути застосовані до більшості населення, так само як норми ГТО – до сучасних школярів. Патології, отримані при народженні, доповнюються патологіями середовища існування та соціальними патологіями (пияцтво і наркоманія) і лише поглиблюються за допомогою технологій формування свідомості.

Отже, цілком наявним є той факт, що Людство у своєму розвитку підійшло до межі, коли його подальше існування стає все більш проблематичним. Для того, щоб жити і надалі, необхідно або знаходити умови, аналогічні земним, і мігрувати туди, або корінним чином змінюватися самому, і чим швидше тим краще. Обидва ці шляхи є цілком реальними. Але другий здається більш універсальним і перспективним.

Вирішити гостру проблему докорінного перетворення людини можливо, змінивши людський геном, який перед тим необхідно ретельно та всебічно дослідити, а також шляхом штучного відтворення людей, інакше кажучи – клонування.

В результаті позитивного вирішення цієї проблеми в кінцевому рахунку Людство перейде до принципово нового біологічного й соціального етапу власної еволюції, наслідком чого має стати, – звичайно у кращому випадку, - не лише гармонізація взаємовідносин із Природою, остаточне формування Ноосфери, алей початок справжнього освоєння Космосу, що передбачає колонізацію інших планет, придатних для життя, або створення таких умов за допомогою новітніх технологій. На цьому еволюційному щаблі розумні істоти,

що його досягли, вже самі стають творцями не лише власної природи, алей навколишнього середовища. А це передбачає найвищий рівень відповідальності за власні дії. Але для цього необхідно якісно поліпшити як фізичні, так в першу чергу й інтелектуальні здібності людей. Природним шляхом досягти цього в достатньо стислі строки, враховуючи швидкість змін екосистеми Землі, яка загрожує глобальною катастрофою і майже повним знищенням Людства, здається неможливим. А тому Людина має власноруч прискорити свою еволюцію.

За допомогою новітніх технологій вже у XXI столітті Людина зможе багаторазово поліпшити власні можливості, а також збільшити можливості власних нащадків. З об'єктивної точки зору в цьому не має нічого поганого або неетичного. Вже сьогодні багато всесвітньо відомих вчених, на кшталт Уотсона – одного з винахідників ДНК, говорять про те, що людська дурість, наприклад, є по суті генетичним захворюванням і в майбутньому буде лікуватися.

За умов постійно зростаючої цінності біологічних й генетичних особливостей, і перш за все – спроможності до творчості, повідомлення про багатомільярдні приватні інвестиції в закриті й ніким не контрольовані проекти із біотрансформації, клонування, генної інженерії вже нікого не дивують.

У той самий час, розвиток інформаційних технологій знижує соціальне значення логіки, підвищуючи роль творчого, інтуїтивного мислення та його носіїв, серед яких домінують шизоїди та жінки. Складність виховання творчих особистостей обов'язково надасть найближчим часом соціальній конкуренції біологічного характеру, пов'яже успіх із наявністю або відсутністю необхідних можливостей.

Нагадаємо, що генна інженерія – це експериментальна наука, що виникла на стику молекулярної біології та генетики офіційно у 1972 р., (коли в лабораторії П. Берга (Стенфордський університет, США) була отримана перша гібридна ДНК), і спрямована на створення організмів з новими комбінаціями спадкових якостей шляхом конструювання функціонально-активних генетичних структур у формі рекомбінантних (гібридних) ДНК із фрагментів геному різних організмів, що вводилися в клітину.

Відкриття і розшифровка у XX столітті подвійної спіралі ДНК стало певною віхою, що знаменувала народження принципово нової, – молекулярної генетики, в якій з'явилися нові напрямки та унікальні методи досліджень, що базуються на аналізі структури макромолекул.

Ще однією важливою причиною майбутнього застосування генної інженерії до людей є наслідки несприятливої екологічної ситуації – все більше дітей народжуються із серйозними спадковими хворобами. На сьогодні вже відомо 4000 таких спадкових захворювань, для більшості з яких поки що не винайдено ефективних способів лікування.

Починаючи з 1990-х рр. сотні лабораторій проводять дослідження з використання генної терапії для лікування захворювань. Сьогодні вже відомо, що за допомогою генної терапії можливо лікувати діабет, анемію, деякі види раку, хворобу Гантінгтона і навіть очищувати артерії.

І хоча генетика і генна інженерія вже відіграють значну роль в медицині та сільському господарстві, головні результати ще попереду. Людство має ще дуже багато дізнатися про те, як працює складна генетична система в нашому організмі та в інших видів живих істот.

Необхідно визначити функції та призначення кожного гену, умови його активації, в які періоди життя, в яких частинах тіла і за яких умов він включається і призводить до синтезу відповідного білку. Потім необхідно дізнатися, яку роль відіграє в організмі цей білок, чи виходить він за межі клітини, які повідомлення несе, які реакції каталізує, як впливає на запуск біологічних процесів в інших частинах організму, які гени активує і т. ін.

Окремим складним завданням є вирішення проблеми згортання білків – як, знаючи послідовність амінокислот, що складають білок, визначити його просторову структуру та функції. Ця проблема потребує нових теоретичних знань і більш потужних суперкомп'ютерів.

Але вчені не пасують перед масштабом цього завдання. Розшифровка геному людини потребувала більше десяти років, вирішення проблеми згортання білків може зайняти трохи більше, але коли вона буде вирішена, людина зможе повністю контролювати життєві процеси в будь-яких організмах на всіх рівнях.

Слід також враховувати й те, що неможливо передбачити, які нові шляхи зменшення складності поставлених перед Людством завдань виникнуть у найближчому майбутньому.

Що ж стосується багатофункціональності генів та їх взаємовідносин поміж собою, і, відповідно, можливості виникнення побічних ефектів при їх модифікації, слід зазначити, що це також не є нездоланною перепоною. Нові ліки виникають, випробовуються і затверджуються постійно, хоча їх виробники і не знають напевно, який саме вони дають ефект. У фармакології існує багато випадків, коли побічні ефекти роками залишаються непоміченими або коли ліки взаємодіють із іншими ліками, в наслідок чого організм реагує цілком непередбаченим чином. Напевно генні інженери спочатку займуться простими проблемами, а потім вже маючи певний досвід і нові технології перейдуть до вирішення більш складних завдань. Останні успіхи застосування генної інженерії до людини є лише свідченням цьому.

Етичні питання стосовно генетичних експериментів на людині є, безумовно, серйозною перепоною для швидкого розвитку генної інженерії людини, але не нездоланною. Як і при випробуваннях ліків, спочатку увесь

ризик на себе візьмуть тварини. Можливість виникнення непередбачуваних побічних наслідків через роки після генної модифікації також не зупинить пошуку засобів лікування за допомогою генної інженерії, так само як раніше це не зупиняло розвиток медицини.

Питання про те, чи зможе євгенічний ефект генної інженерії стати настільки розповсюдженим, щоб мати наслідки для людської природи, теж залишається відкритим. Вочевидь, що будь-яка форма генної інженерії, яка зможе мати істотний вплив на популяцію, потребуватиме доказів її бажаності, безпеки та відносної дешевизни. Безперечно, спочатку «покращені» діти будуть дуже коштовними і стануть привілеєм найбагатших людей. Одним з можливих наслідків, судячи з коштовності технології, стане те, що багаті зможуть отримувати додаткові переваги для своїх дітей, що призведе до генетичного покращення правлячої еліти. Більше того, як зазначає біолог із Принстонського університету Лі Сілвер, еліта зможе стати практично окремим видом.

Наприкінці пропоную розглянути декілька цілком реальних варіантів соціальних трансформацій у XXI столітті завдяки розвитку генної інженерії. Отже появу ж яких ще біотехнологій, а також їх можливих наслідків для біологічної та соціальної еволюції Людства можливо передбачити вже зараз? Вони, насамперед, стосуватимуться жінок. І ось чому. Жінки в розвинутих країнах задля власної кар'єри все частіше «відкладають» першу вагітність і народження дитини. Але, на жаль, з часом кількість мітохондрій в яйцеклітинах, що нормально функціонують, через накопичення мутацій стає все меншою, що може призвести до захворювань або безпліддя.

Крім того плацентарна вагітність вже зараз розглядається як біологічний забобон. Поєднання прямоходіння у матері і значного об'єму головного мозку плоду призвело до того, що вагітність у людей протікає важко і має (принаймні на останніх місяцях) негативний вплив на працеспроможність матері. Пологи є небезпечними, при цьому дитина все ж таки народжується біологічно недоношеною. До того ж плацентарний бар'єр не має абсолютного характеру: дитина отрує організм матері продуктами власної життєдіяльності, але й сама отримує з кров'ю матері шкідливі для її розвитку речовини. Слід також враховувати, що плацентарна вагітність накладає принципові обмеження на розміри голови дитини, що сповільнює біологічну еволюцію.

Поєднання цих відомих факторів обов'язково призведе до появи біотехнології зовнішньої вагітності. Технічно, маточні реплікатори не є занадто складними і можуть бути створені вже зараз. Натомість біологічно їх виробництво означатиме, що Homo Sapiens втратить один з власних атрибутивних ознак класу ссавців.

Зазначимо, що відмова від виношування плоду й пологів найскоріше призведе також до відмови від грудного годування (або щонайменше до його

різкого обмеження) – таким чином, буде втрачена ще одна атрибутивна ознака для класу ссавців.

Прогрес навряд чи зупиниться на виправленні генетичних недоліків. Після того як будуть подолані хвороби та старіння, людина прийметься за поліпшення власного організму, його перебудову за власними планами й бажаннями. Цілком ймовірно, що вже відносно незабаром люди отримують можливість на власний розсуд будувати своє тіло й мозок, додавати собі нові спроможності й можливості, як то жити під водою, літати, живитися енергією сонячного світла, (вже сьогодні існують поки нечисленні спільноти людей, яким це вдається робити), додавати окремі відділи мозку, нові органи тіла.

Любителі модифікації власного тіла зможуть зробити свої тіла схожими на тіла звірів і навіть химер, на кшталт кентаврів або русалок. І як не дивно це зараз звучить, про те, що це є цілком реальним можливим наслідком інформаційно-технологічної й генетичної революції, свідчать конкретні результати. Так, наприклад, вже в 2003 році китайські вчені використали технологію клонування для того, щоб створити гібридні ембріони, що мають сполучення ДНК людини та кролика. Протягом декількох днів гібридам дозволили розвиватися в лабораторних блюдцях, а потім знищили, щоб отримати з них ембріональні стовбурові клітини – законодавство Китаю не дозволяє вирощувати ембріони для досліджень більше 14 днів. Як не дивно, китайцям вдалося провести цей експеримент, хоча аналогічні експерименти американських вчених, які намагалися створити гібридні ембріони, поєднуючи людські клітини з яйцеклітинами корів, були невдалими. Звичайно, ця операція сколихнула суспільство – відновилися дискусії як про етичність самого клонування, так і про «схрещення» людини з тваринами.

Людина навряд чи обмежиться власною перебудовою. Вона зможе відтворювати організми, що зникли раніше, на кшталт мамонтів або динозаврів (такий собі «Парк юрського періоду»), а також створювати абсолютно нові організми. Нові види звірів, рослин і навіть абсолютно нових істот будуть створюватися у промислових цілях, як форма творчості, або задля опанування й колонізації космосу.

Але перед тим Людина напевно забажає допомогти своїм меншим братам піднятися з тваринного рівня. За допомогою генної модифікації стане можливим посилити інтелект, насамперед, котів, собак, шимпанзе, дельфінів та інших тварин.

Втім генетична революція не буде тривати безкінечно. Прогрес, що відбувається паралельно у галузі нанотехнологій, призведе до того, що межі поміж живим і неживим цілком вірогідно будуть стерті. Нанороботи й роботи зможуть виконувати усі функції біологічних об'єктів, кібернетичні організми будуть поєднувати в собі біологічні й машинні частини, андроїдів стане

неможливо відрізнити від біологічних людей. Кінець кінцем, настане перебудова усієї матерії в розумну матерію, організовану на нанорівні, спроможну перебудовувати саму себе і слугувати носієм розуму. Але це вже зовсім інша історія.

У будь-якому разі, навіть якщо генна інженерія людини ніколи не стане реальністю, перші три етапи розвитку біотехнології – розширення знань про генну причиновість, нейрофармакологія та продовження людського життя – для політики ХХІ століття матимуть важливі наслідки. Вони викличуть величезні дискусії через те, що суперечать концепціям рівності людей та їх можливості морального вибору. Вони нададуть правлячій еліті нові засоби для контролю над громадянами, змінять наше розуміння особистості людини та існуючі соціальні ієрархії, а головне – прискорять матеріальний, інтелектуальний та політичний розвиток, і, в кінцевому рахунку, – саму еволюцію Людства.

І. І. Рудяк
здобувач кандидатського ступеня
Московського державного університету
ім. М. В. Ломоносова,
дійсний член Академії філософії господарства,
Російська Федерація, м. Москва

НЕБЕСНАЯ КАНЦЕЛЯРИЯ: ФИЗИКА ФИНАНСИЗМА

1. Метафизическая экономика. Сегодня все еще не существует абсолютно точных и общепризнанных научных формулировок некоторых основных научных понятий: «интеллект» (нейрофизиология), «мышление» (нейропсихология), «красота» (эстетика), «нравственность и мораль» (этика), «культура и цивилизация» (культурология), «ценообразование» (экономика) и т. д. Если эту интеллектуальную операцию невозможно осуществить в рамках соответствующей науки, то тогда необходимо осуществить «прокол в ситуации». В данном случае проколом в ситуации будет создание «вынесенных формулировок», т. е. формулировок в рамках другой науки. Например, основой абсолютной общечеловеческой этики может послужить принцип композиции мира: «Нравственно и морально лишь то, что не нарушает композицию мира» (отсюда нарушать экологическое равновесие – абсолютно безнравственно). Сцепляя разные науки друг с другом, система «вынесенных формулировок» создает основу «сетевой междисциплинарности» как новой «диалектической цельности» (т. е. составленной из «фрагментов первичной цельности»). Сетевая междисциплинарность перекликается с «возвратной философией», т. е. следующим этапом после этапа «дробления Аристотеля», раздробившего первичную цельность античной философии на самостоятельные науки. Поэтому не удивительно, что финансовые законы мы будем искать не на земле, а «на небе» («метафизическая экономика»). Разумеется, мы это будем делать не настолько прямолинейно, как это делалось раньше (в книге Бориса Кузнецова «Физика и экономика» говорится о невозможности буквального применения физики в экономике, что, конечно, правильно, если учесть, что автор попробовал «труд» заменить «энергией»; в Новосибирске также были ученые, которые пытались «наложить» труд на энергию).

2. Минус-вектор времени и формальная экономика. Рискнем предположить, что до Большого Взрыва Вселенная существовала потенциально: в качества метафизического идеального «мира форм», описанного Платоном (если бы мира форм не существовало, то после Большого Взрыва Вселенная была бы полностью однородна – и не имела бы своих сформатированных объектов). «Обратное течение времени», на которое «наткнулись» современные

физики, могло бы быть «заходом» в мир форм, который сопровождался «захватом» этих форм (в идеальном мире) – в качестве законов (идеальных, которые и форматируют материальные объекты Вселенной) нашего материального мира (при этом формы превращаются в законы в процессе соприкосновения со вселенской материей). В подобном смысле древние считали, что «формы» накладываются на гомогенную материю, создавая известные нам объекты. «Экономика Платона», где формы «стольность» и «чашность» мастер заполняет материей, есть на самом деле «формальная экономика». При этом «формы мира» метафизичны и существуют, разумеется, вечно – а это значит, что они уже сегодня существуют и в будущем (отсюда и феномены предсказаний). Материя же истекает «нормально», т. е. из прошлого – в будущее, однако – заполняя (по Платону!) уже готовые (метафизические идеальные) формы (текущие к нам, в нашем понимании, из будущего, хотя, на самом деле, из «вечного настоящего» метафизики). Теперь понятно, о чем говорят великие – Гете: «События грядущего бросают тень на настоящее»; Хайдеггер: «Время временится из будущего».

3. *Две метафизики.* «Физическая метафизика» локализуется в рамках физики – как «физика потенциального»; «инфернальная метафизика» локализуется вне рамок физики как «метафизика идеального. Вот что пишет о всеобщности метафизики академик Ю. М. Осипов: «...суть проблемы! – великой проблемы – ... в самом Толстом, в его, если мы уж взялись за метафизику, личной метафизике, переплетенной с метафизикой погибавшей России (под метафизикой... мы понимаем... метасмысловую суть чего-либо: человека ли, России ли, мира ли в целом, раскрываемую и осознаваемую пытливым умом, но существующую при этом как бы и саму по себе, где-то в недрах бытия, в материи и за материей, где-то в духе, воплощенную в идеях и доидеях, выраженную в слове, но и в бессловье, в основе своей, безусловно, трансцендентного порядка). Толстой бежал... от самого себя – в себе самом, от своей метафизики – в рамках своей же метафизики, бежал, но... убежать никуда не мог...» [6].

4. В истории Вселенной появление человека стало поворотным моментом – началом возврата Вселенной в мир метафизического идеального: ведь мозг человека – это «накопитель идеального в метафизике». При этом сложные «узоры формы» как метафизическое идеальное накапливаются также и в культуре, в произведениях искусства, в виртуальном мире компьютера. Рождение каждого человека и развитие его идеального «внутримозгового пространства», которое наполнено формами (поэтому-то мастер и способен из материала, «стольности» и «чашности» создать в процессе экономического производства и стол, и чашу), представляет собою «обратный Большой Взрыв» – как возникновение новой «идеальной Вселенной» во вновь появившейся

голове. Каждый человек представляет собой «разруб материальное-идеальное» (между внутренним виртуальным пространством мозга и внешним материальным миром): поэтому не удивительно, что Флоренский предполагает «обратное течение времени» в сновидении. С экономикой произошло примерно то же, что и с человеком: пройдя «виртуальную эволюцию», экономика из сферы материального производства вышла в сферу идеального производства, которое напоминает мышление в рамках человеческого сознания, что в рамках экономики проявилось как финансизм (весьма удобный для гегелевского Духа). Френсис Фукуяма писал: «Непонимание того, что основы экономического поведения лежат в области сознания и культуры, приводит к распространённому заблуждению, согласно которому материальные причины приписывают тем явлениям в обществе, которые по своей природе в основном принадлежат области духа» [10].

5. *Материя в контексте принципа дополнительности.* Суперскорости современной цивилизации онтологически связаны с ее информатизацией, кибернетизацией, виртуализацией. «Особую значимость приобретает фактор ускорения геоэкономических процессов (благодаря высоким информационно-коммуникационным управленческим технологиям) и оборачиваемости всех видов ресурсопотоков. В этом контексте в настоящее время ведущие позиции от «медленных» географических регионов переходят к более «быстрым» системно-сетевым рынкам. Сама логика нового этапа освоения и функционирования геоэкономического пространства с его научно-технологической и пространственно-скоростной доминантами, как это ни прискорбно, укладывается в рамки известного положения – «более быстрый пожирает более медленного». Россия... не может сегодня позволить себе медленно сосредоточиваться... Ныне надо действовать обдуманно – быстро и прагматично» [4].

6. *Глобализация как виртуализация.* Огромные скорости (связанные с идеальным метафизическим миром форм) требуют и больших территорий, на которых большие системы частиц начинают себя вести подобно виртуальным (идеальным информационным) программам. «Распространение сверхдлинных исторических волн, или (по Гумилеву) волн пассионарности, происходит наподобие распространения волн разливающейся по твердой поверхности жидкости после мгновенного разрушения сосуда и лимитируется поэтому теми же турбулентными механизмами, что и социальное движение вообще. Все представленные данные... удовлетворительно описываются не гравитационной теорией социального притяжения, а турбулентной теорией согласованного поведения больших систем частиц (часто называемой гипотезой Колмогорова). В соответствии с ее экономической трактовкой, цикл экономических колебаний тем выше, чем больше площадь хозяйственного субъекта в степени $1/3$ » [4]. Идеальность (Иноземцев), информационность (компьютерность),

территориальность (Колмогоров) современных экономических процессов привели к ругаемой сегодня, но исторически неизбежной, глобализации. Сергей Капица пишет: «Однако вместе с тем возникают и новые цели развития, происходят поиск и смена ценностей, затрагивающие самые основы обеспечения устойчивости и управления обществом как обществом знания. Рассматривая механизмы роста и развития общества, следует обратить внимание на то, что модель информационного развития описывает неравновесный процесс роста. Он в корне отличается от обычных моделей экономического роста, где архетипом служит термодинамика равновесных систем, в которых происходит медленное, адиабатическое развитие, а механизм рынка способствует установлению детального экономического равновесия, когда процессы в принципе обратимы и понятие собственности отвечает законам сохранения. Но эти представления в лучшем случае действуют локально и неприменимы при описании необратимого глобального процесса распространения и умножения информации, происходящего не локально, и потому не применимы при описании неравновесного развития. Отметим, что экономисты со времен раннего К. Маркса, М. Вебера и Й. Шумпетера отмечали влияние нематериальных факторов в нашем развитии, о чем недавно заявил Ф. Фукуяма» [3].

7. *Формы процессов и финансизм.* Феноменология акта купли-продажи, оторванная от материальных товаров в виде своеобразной формы процесса (акт представлен в виде «символического обмена») приводит к становлению финансизма: как системы разрозненных формально-символических актов купли-продажи. При этом мировым сообществом ежедневно «пишется текст» мировых финансовых операций. Постепенно финансизм как форма процесса разрастается в своей сложности до виртуальной программы, превратив материальное экономическое производство в «идеальный компьютер» глобального финансизма (так предметная живопись исторически превратилась в беспредметную живопись).

8. *Формальная экономика: откуда текут потоки?* Маркс считал экономические процессы – базисом, определяющим как надстройку: политику, науку, искусство и сознание человека. Платон (как и формальная экономика, которая изучает чистые формы-образы экономических феноменов и процессов) считал, что базисом является метафизический (и междисциплинарный!) мир форм, определяющий и экономику, и искусство. У Маркса «поток направляющих форм» истекает из экономики, орошая формами все вокруг. У Платона фонтанирует формами сам же идеальный метафизический мир форм, орошая формами все – включая и экономику (волны Кондратьева). Мы видим, что существует два «потока определения»: материалистический (Маркс) и метафизический (Платон) – и самое удивительное, что оба ученых правы! Опирая «все», из чего состоит надстройка, на экономический базис, Маркс тем

самым сделался междисциплинарным ученым, а мир платоновских форм, как это выяснилось сегодня (Шноль, Доброчеев, Рудяк) и есть основа междисциплинарности как «интертекста Вселенной».

9. *Религиозная экономика.* Междисциплинарные формы (например, спираль, лента Мебиуса) и формальные процессы (например, фрактальный процесс, пропорция золотого сечения) изначально существуют в рамках виртуального ментального процесса, но не в голове человека, а как бы «в голове бога» (или в метафизическом поле форм Платона, или в сингулярности: как кому больше нравится). Платон: «...бог даровал нам зрение, чтобы мы, наблюдая круговращение ума в небе, извлекли пользу для круговращения нашего мышления, которое сродни тем, небесным...» [7]. Вопрос о сопоставлении экономики и религии назрел уже давно. «Ленинизм и большевизм представлялись Кейнсу особым типом религии... «Ленинизм – это комбинация двух вещей, которые в Европе находятся в различных частях души – религии и бизнеса». В трех главах автор последовательно разбирает сначала коммунистическую веру, затем – экономику и далее – власть большевиков» (о книге «Краткий взгляд на Россию») [8]. Некоторые советские ученые придерживались мысли о том, что земной смысл единого бога связан с представлением его в качестве небесного отражения полновластного земного царя-самодержца. При этом бог выступал в качестве фантастического отражения абстрактного человека, производящего стоимости различных товаров (отсюда – метафизическая природа ценообразования). Отчуждение продуктов труда в обществе с частной собственностью есть земная основа единобожия. Действительно, самодержавные боги – это очень древние боги торговых и воинственных процветающих стран: Яхве – у иудеев, Митра (вначале – бог света, а затем – бог правды, хранитель договоров, клятв, покровитель воинов и царей) – у древних персов, Атон (культ которого создал Эхнатон) – у древних египтян, Сафаоф – у христиан и т. д. Метафизические законы ценообразования, которые создает «небесная канцелярия», представляют собой основу современного финансизма – этого виртуального обменивания «образами товаров» (обладающих эквивалентными стоимостями) Подобное обменивание происходит на «виртуальном феноменологическом стыке» («виртуальный монтаж» Эйзенштейна) – и в его процессе зарождается виртуальный «образ цены» («трансцендентная цена»). Однако финансизм – опосредованно – опирается также и на материальное производство, а метафизика как «физика потенциального» все-таки является частью физики (при этом «инфернальная метафизика» частью физики не является, а связана с богом). Отсюда и «физика финансизма», которая (через связь друг с другом двух метафизик как связь материального и идеального, т. е. через идеальные формы, становящиеся законами материального мира) создается в «небесной

канцелярии» метафизики. И в этом тоже заключается философия русского космизма. Н. Б. Шулевский пишет: «Иное». Таков метафизический шифр, физическое название, пароль феномена русскости, явленного в новой одноименной книге крупнейшего мыслителя нашего времени – Юрия Михайловича Осипова» [9].

Список використаної літератури

1. Белый А. А. – Тайна гиперболы. // Эпистемология & Философия науки. – 2005. – Т. IV, № 2 – С. 190.
2. Доброчеев О. Каждый охотник желает знать. // Политический журнал. – 2008 – № 12 (189) / 28.
3. Капица С. Мировой демографический кризис. // Мир перемен. – 2007 – № 1 – С. 156.
4. Конобеев В. О геостратегии России в XXI веке. // Мир перемен. – 2007 – № 1 – С. 65.
5. Неманов И. Н., Рожнова М. А., Рожнов В. Е. Когда духи показывают когти... – М.: Политиздат, 1969 – С. 197-198.
6. Осипов Ю. М. Иное. – М.: Экономист, 2006. – С. 103-104.
7. Платон. Сочинения: В 3 т. Т. 3 (1) – С. 488.
8. Шестаков В. Кембридж открывает Россию. // Космополис. – 2007 – № 1 (17) – С. 29.
9. Шулевский Н. Б. Встречи с иным. – М.: ТЕИС, 2007. – С. 5.
10. Culture Matters. Now Values Shape Human Progress. / L. E. Harrison and S. P. Huntington (Eds.). N. – Y.: Basic Books. 2000.

РОЗДІЛ 6

ЕВОЛЮЦІЯ ГРОШЕЙ У ХХІ СТОЛІТТІ: УНІВЕРСАЛЬНЕ І СПЕЦИФІЧНЕ

В. В. Липов,
кандидат економічних наук,
доцент, докторант
Харківського національного
університету ім. В. Каразіна,
м. Харків

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА КОМПЛЕМЕНТАРНІСТЬ МНОЖИННОСТІ ПАРАЛЕЛЬНИХ ГРОШЕЙ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

«Гроші - батьківщина безрідних»
(Г. Зимель)

«Долар долару не пара»
(Приповідка)

«Гроші не є ні культурно нейтральними, ні соціально анонімними. Гроші легко можуть «перетворювати» цінності й соціальні зв'язки в числа, однак цінності й соціальні відносини у відповідь трансформують самі гроші, наповнюючи їх змістом і вбудовуючи в соціальні паттерни. Незважаючи на принципову рухливість грошей, люди всіляко прагнуть вмонтувати їх у певний час, місце й соціальні відносини»
(В. Зелізер)

Дев'яності роки ХХ сторіччя ознаменовані крахом соціалістичної системи й переходом країн соціалістичного табору на ринкові основи господарювання. У цей же час світ зіштовхнувся з феноменом небаченого раніше успішного формування ефективних економічних систем у цілому ряді країн східної й південно-східної Азії. Одночасно тривала стагнація економік країн Латинської Америки й Африки. Відбувається усвідомлення багатоваріантності моделей капіталістичного розвитку. Загострюється інтерес до дослідження специфіки інституціонального устрою країн світу, пошуку закономірностей формування й архітекtonіки соціально-економічних систем (СЕС). Одержує визнання й поширення концепція інституціональної комплементарності.

Ідею комплементарності інститутів як основи успіху моделі корпоративного управління, прийнятої в сучасній Японії вперше висловив М. Аокі [1]. Вона привертає увагу фахівців і одержує широке визнання в представників теорії регуляції, концепції множинності моделей капіталізму. Оригінальний погляд на проблему комплементарності інститутів пропонують російські вчені О. Безсонова та С. Кирдіна. Розглядається вона й у роботах автора [2].

Дослідники акцентують увагу на системній обумовленості комплементарних відносин. Відмінності в підходах пов'язані з тим, що саме приймається за точку відліку при вибудовуванні системи комплементарних взаємозв'язків інститутів. Для представників концепції множинності варіантів капіталізму в якості такої виступають мікроекономічні суб'єкти, специфіка їхніх інтересів, форм організації та взаємодії. Для представників школи регуляції – чинні на національному рівні специфічні режими нагромадження. У концепціях інституціональних матриць комплементарність проявляється як результат діалектичної протилежності X та Y-матриць. Інститути, що відповідають одному типу інституціональної матриці (базові) комплементарно доповнюються інститутами, характерними для іншого їх типу. Обмеженість дослідження лише подібним рівнем комплементарних зв'язків приводить до істотного звуження самого поняття комплементарність. Адже протиріччя, як умова розвитку системи, є її невід'ємною властивістю. Його протилежні сторони перебувають у комплементарних відносинах між собою. Вони доповнюють одна іншу, та лише в цій взаємодії забезпечують існування системи в цілому.

Завдання пропонованої роботи – показати можливості використання діалектичного підходу до розуміння інституціональної комплементарності для прогнозування розвитку фінансової цивілізації й пошуку шляхів виходу з породжуваної нею кризи.

Уже на рівні *базових економічних інститутів* СЕС можна простежити наявність суперечності як неминучої внутрішньої підстави їхньої комплементарної цілісності. Так, інститут *власності* передумовою має одночасне співіснування відносин власності й невластності. Наділення правами власності одного економічного суб'єкта своєю протилежною стороною передбачає позбавлення такого права всіх інших економічних суб'єктів. Без одного не може бути іншого. *Наймана праця* припускає, що людина в процесі виконання своїх трудових функцій забезпечує потреби інших учасників економічного процесу, але лише залучаючись до неї, погоджуючись із відчуженням у процесі діяльності частини своєї людської сутності, вона забезпечує можливість задоволення власних людських потреб. Забезпечення потреб інших людей виявляється невід'ємною передумовою забезпечення власного існування. *Обмін* завжди включає зустрічний рух цінностей. Лише відмовившись від володіння економічною цінністю, ми отримуємо іншу. Одне припускає інше й не може існувати без нього. *Конкуренція* – це завжди зіткнення інтересів конкретних економічних суб'єктів, але специфіка цього інституту, як форми економічної боротьби полягає в мінімізації особистої комунікації й конфлікту між ними. Об'єктом конкуренції виступають товари й послуги, інструментом – цінові й нецінові

методи. Передумови конкуренції містяться у відповідних умовах зовнішнього середовища. Економічні суб'єкти як мікросистеми й конкурентне середовище постають як протилежності й тільки у своїй взаємодії вони здатні забезпечити конкуренцію. Ця суперечність найбільш наочно проявляється в *логіці конкурентного формування ціни*. З одного боку, у конкурентному середовищі вона не може бути результатом призначення, інструментом примусу з боку одного з учасників ринку, але, з іншого, ціни завжди розраховуються, конструюються, призначаються, уводяться ззовні. Лише можливість зіткнення безлічі варіантів цін на вільному ринку здатне забезпечити умови цінової конкуренції.

Суперечності буквально огортають інститут грошей, навколо якого обертається економічна система. *Гроші, які ми зберігаємо, але не використовуємо, є лише потенційні гроші*, свою економічну сутність вони проявляють у момент *платежу*. Таким чином, щоб використовувати гроші як гроші ми повинні їх віддати, позбутись грошей. Одне невіддільно від іншого й у цій цілісності *гроші й платежі комплементарні*. Економічні суб'єкти прагнуть *максимізувати свій грошовий дохід*, визнаючи його цінність для себе. Але ця цінність сама є результатом рідкості грошей. *Без рідкості не буде їхньої цінності*. Відношення «максимізація грошового стану / рідкість грошей» являє ще одну сторону комплементарності протилежностей базових економічних інститутів. *Гроші інтегрують людей у суспільство, але вони й роз'єднують їх*, формалізуючи відносини між членами суспільства й примітивізуючи соціальні зв'язки. *Визнання грошей у такій якості завжди індивідуальний акт*, але він ґрунтується на *суспільному визнанні* товару, грошового знаку, символу. *Кількісній, економічній формі грошових відносин протистоїть їх якісний, соціальний зміст*. *Універсальність, однорідність грошей доповнюється їхньою множинністю, поширенням паралельних грошових систем*.

Особливий інтерес у контексті теми дослідження представляє *протилежність між універсальністю однорідних й специфічністю множинних грошей*. Для представника мейнстріму економічної науки сама постановка питання про множинність грошей може здатися єретичною. Втім, досить нагадати основні постулати граничного аналізу й все стане на своє місце. *Суб'єктивна цінність кожної додаткової одиниці блага падає*. Тим самим визнається *допустимість відмінності в сприйнятті цінності грошей* окремими індивідами й одним економічним суб'єктом у різні моменти часу. Зовсім не випадково передумови теоретичного обґрунтування множинності грошей ми знаходимо в роботах представників австрійської школи політичної економії. Суб'єктивна теорія походження грошей, висунута ними, відкидає твердження про ключову роль у походженні грошей свідомих суспільних угод, законо-

давчого примусу, будь-яких міркувань про суспільні інтереси. «... Практика й звичка чимало сприяли тому, що найбільш здатні до збуту в даний час товари стали прийматися в обмін за всі інші товари не лише багатьма, але й всіма господарюючими індивідами» – стверджував К. Менгер [3, с. 261].

Теоретичне пояснення явища множинності грошей можна знайти в рамках інституціональної теорії грошей. По-перше, гроші як інститут відображають *сталі звички мислення й стереотипи поведінки* членів суспільства, *опосередкують соціальні взаємодії*, здійснювані на основі свідомих індивідуальних рішень. Уже сам потенційний динамізм звички й допущення впливу індивідуального рішення відкриває шлях множинності грошових систем.

По-друге, вони одночасно є *результатом еволюції* добровільного й примусового суспільного договору про прийняття носія грошових функцій. Еволюція припускає відбір, поступове виникнення й відхід з господарського життя різних варіантів грошей. При цьому поліфункціональність грошей, здатність приймати найрізноманітніші форми, відсікати одні, зберігати другі й породжувати треті забезпечує умови для одночасного «виживання» у процесі господарського відбору, нехай навіть у частковому, урізаному вигляді безлічі форм грошей.

По-третє, гроші виконують *інформаційну функцію*. При цьому варто враховувати, що інформація, яку вони несуть, має не тільки кількісний, але й соціальний контекст, що породжує об'єктивну потребу доповнення кількісної сторони цінності її якісною характеристикою. Такими є чайові від багатого клієнта, гроші на благодійні потреби від процвітаючої корпорації як засіб створення відповідного іміджу.

По-четверте, гроші накладають *обмеження* на діяльність економічних суб'єктів, пов'язані з правом претендувати на певну кількість соціальних благ. Але ці обмеження так само мають якісну сторону, що походить як від самого індивіда, так і від його оточення. Відповідно в сфері їхнього перетину відбувається або прийняття грошима певних якісних характеристик («брудні гроші», «кишенькові гроші», «гроші на шпильки»), або створення специфічних грошей (у первісних суспільствах – гроші, призначені на релігійні цілі; для компенсації збитку, завданого третім особам; використовувані жінками).

По-п'яте, вони, через інформування про ціни й платоспроможність, *спрощують діяльність економічних суб'єктів, роблять передбачуваною поведінку партнерів*. Ті ж функції виконують і спеціальні гроші, призначені для використання лише в певних випадках і на конкретні цілі.

По-шосте, *структура грошової маси неоднорідна* й включає у свій склад як формальні (гроші й цінні папери, що емітуються державою й комерційними

структурами) так і неформальні (поширювані членами домогосподарств грошові субститути) агрегати. Ця неоднорідність і є основою множинності грошей.

По-сьоме, другою стороною формування неоднорідності грошей є *можливість участі в їхньому створенні економічних суб'єктів, що належать до різних рівнів економіки*. На міжнародному рівні до таких суб'єктів відносять МВФ (міжнародні права запозичення – SDR), ЄС – євро, найбільші економіки (США – долар, Японія – ієна). На національному рівні – держави. Широке поширення дістали *регіональні гроші*, що емітуються в межах місцевих співтовариств із метою заохочення й підтримки власних виробників товарів і послуг, їхнього захисту від негативних наслідків глобалізації. Зберігається практика емісії грошових субститутів *комерційними організаціями*. При цьому неформальні грошові субститути так само можуть варіюватися залежно від масштабів поширення від міжнародного (у.о. як розрахункова одиниця на пострадянському просторі) до рівня *домогосподарств* (різні засоби розрахунку між родичами, різними поколіннями в рамках родини).

По-восьме, гроші як базовий інститут СЕС включені в систему комплементарної взаємодії з іншими її елементами. Опорні принципи їх структурної комплементарності встановлюються на рівні соціальних орієнтацій ціннісної системи, функціональної – відображають необхідність цілісного охоплення всіх сторін життєдіяльності системи. Множинність грошей відображає, з одного боку, процес еволюції СЕС, коли продовжують одночасно існувати грошові форми такі, що домінують, такі, що відмирають, і такі, що зароджуються, з іншого боку – прогалини у функціонуванні домінуючих інститутів, які доповнюються комплементарними.

Комплементарна обумовленість специфіки формування множинності грошей у різних СЕС може бути досліджена з урахуванням неоднорідності самого інституту грошей як соціального явища. Вихідним елементом формування інститутів є *соціальні орієнтації* домінуючої в суспільстві *ціннісної системи*. У випадку з базовим інститутом грошей ключову роль відіграють цінності міжособистісної довіри; міри індивідуальної свободи, що інтерпретується як співвідношення між особистим і суспільним інтересом; ставлення до закону; орієнтація в часі, що визначає пріоритет споживчої або відкладеної інвестиційної поведінки на ринку. Коли мова йде про субститути, що емітуються комерційними структурами для своїх співробітників, у справу вступають *організаційні рутини*. Вони регламентують умови, процедури внутрішнього використання знаків вартості. *Коллективні конвенції* про прийняття норм соціальної поведінки складають проміжний рівень між цінностями й інститутами. Оперативність їхнього формування, дієвість і

ефективність багато в чому залежить від структури, інтересів, розуміння власної ролі й соціальної відповідальності суспільних еліт. Біля джерел виникнення альтернативних грошей завжди знаходяться суспільні конвенції про готовність визнавати їх як знаки вартості. Власне *інститути* регламентують обіг конкретних *інституціональних форм*, у яких гроші знаходять своє втілення, *інституціональні функції*, на них покладені. Залежно від критерію, прийнятого за підставу класифікації можна виділити товарні й декретні (паперові й електронні), державні, приватні, громадських організацій (церковні), універсальні (такі, що приймають весь спектр грошових функцій та охоплюють економіку в цілому) і спеціальні (окремі функції, сегменти економіки, соціальні групи, специфічні цілі) форми грошей.

Інституції – комплекси інститутів, що визначають організаційні форми соціальної взаємодії й витрат, що забезпечують оптимізацію трансакційних витрат, у відповідності зі специфікою покладених на них завдань. Ключову роль у забезпеченні функціонування грошової системи відіграють національні, комерційні банки, фінансові установи. У той самий час емітентом можуть виступати комерційні організації, регіональна влада, місцеві співтовариства, мережеві структури, домогосподарства.

На мезорівні об'єктами комплементарного аналізу інститутів виступають *сфери економіки*. Безумовно, ключову роль в організації грошового обігу відіграє сфера фінансів. Однак специфіка її організації багато в чому залежить від взаємодії зі сферами виробничих відносин, корпоративного управління, міжфірмової взаємодії, інноваційної діяльності, соціального забезпечення. Так, пріоритет індивідуальних ціннісних орієнтацій у поєднанні з високим рівнем міжособистісної довіри обумовив формування в США й інших країнах, що належать до англо-саксонської соціально-економічної моделі (СЕМ), розвиток корпорацій, заснованих на істотному розпорощенні акцій серед великої кількості дрібних акціонерів. Високий рівень конкуренції й антимонопольне законодавство обмежують можливості формування асоціацій підприємств із включенням у них банківських структур. Професійні знання розглядаються як індивідуальний капітал, а соціальний захист населення носить селективний характер. Сформувалася потужна фінансова інфраструктура, заснована на пріоритеті біржі як основного посередника у здійсненні фінансових операцій.

Множинність грошей проявляється в процесах паралельного випуску різних грошових одиниць, використанні грошових сурогатів, цільовому призначенні грошей, «соціальному виробництві множинності грошей» у процесі їхнього обігу.

Найбільш наочним втіленням множинності грошей є *паралельний обіг різних грошових одиниць у рамках однієї національної економіки*. Умова їхньої

незалежності – відсутність фіксованого курсу конвертації. Так, якщо в масштабах російської імперії уніфікація національної грошової системи була досягнута ще на початку XVIII ст. унаслідок грошової реформи Петра I, з тимчасовим поверненням до паралельної системи наприкінці XVIII – першої чверті XIX ст. [4], то, як стверджує В. Зелізер, у США в XIX в. циркулювало більше п'яти тисяч банкнот [5, 45]. Стандартизації національної валюти було досягнуто лише в 1933 р. Втім, навіть уніфіковані національні гроші залишаються лише вершиною айсбергу, який утворюють цінні папери, що емітуються як державними, так і недержавними організаціями. Досить згадати, що, за оцінками експертів, у 2007 р. за обсягу світового ВВП у 58 – 59 трл. дол. ринок деривативів склав орієнтовно 600 трл. дол., їхній щоденний обіг перевищував сумарні золотовалютні запаси всіх країн світу. *Грошові сурогати* являють собою ще одну сторону множинності грошей. Про те, наскільки великий її потенціал, свідчить одне з визначень грошей, як усього того, що люди готові визнавати в якості таких. Бартерний обмін представляється крайнім випадком абсолютизації такої множинності.

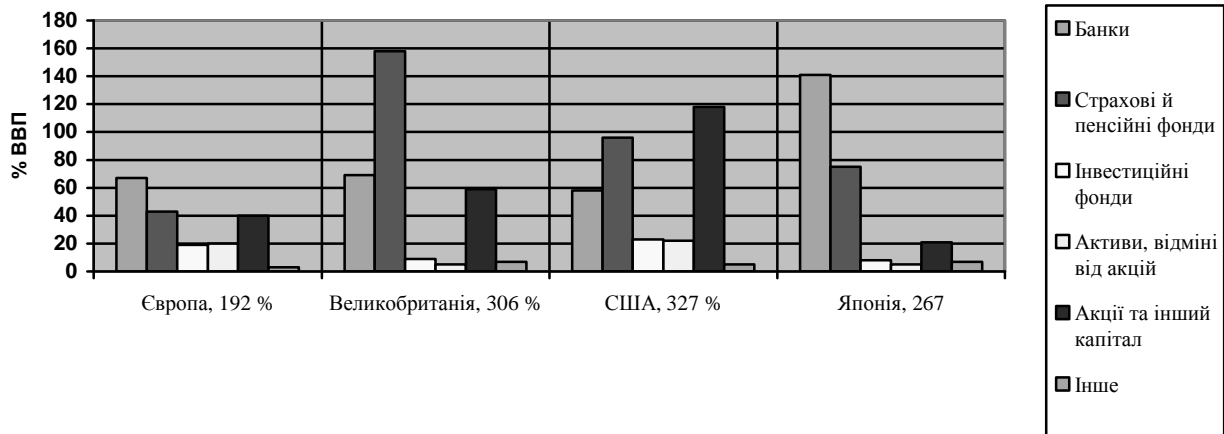
Зберігається *множинність грошей у міжнародних розрахунках*. І *тенденція до уніфікації грошей*, задіяних у них, чого варто було б очікувати в результаті розгортання фінансової глобалізації, *зовсім не така однозначна*. Зберігає домінуючі позиції долар, але надійність його вже давно ставиться під сумнів фахівцями. Євро, уніфікуючи грошові системи країн-учасниць, одночасно розглядається як альтернатива долару в рамках світової валютної системи. До того ж фінансові кризи в Греції й Іспанії висвітили слабкі сторони колективної валюти. Уже давно обговорюються перспективи закріплення на позиціях світової валюти китайського юаню. Японська ієна й швейцарський франк зберігають свою привабливість, незважаючи ні на незначні в глобальному контексті масштаби економіки однієї країни, ані на затяжну кризу в іншій. Відмова Великобританії ввійти до зони Євро, прагнення Росії надати міжнародний статус рублю – лише найбільш характерні приклади небажання національних урядів примиритися з роллю пасивного спостерігача за процесами, що відбуваються у світовій валютній системі.

Особливий інтерес у контексті теми дослідження представляє *множинність грошей, породжувана специфікою їхнього цільового використання*. У своєму завершеному вигляді така система існувала в СРСР та інших соціалістичних країнах. Фактично в країні оберталось *три паралельних валюти*: готівкові кошти, призначені на споживчі потреби, оборотні кошти й інвестиційні ресурси (безготівкові). При цьому засоби, призначені на виплату

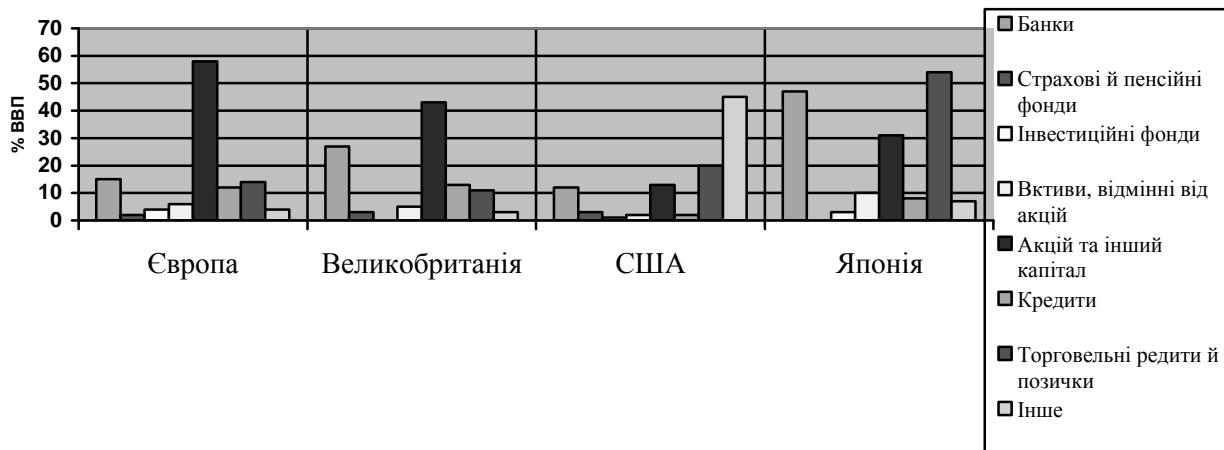
заробітної платні, були жорстко відділені від засобів, що забезпечують інші виробничі потреби підприємств [6, с. 157–185].

Не лише держава й комерційні структури беруть участь у створенні множинності грошей. У їх «соціальне виробництво» активно підключаються так само й домогосподарства. В. Зелізер досліджує множинність грошей залежно від джерел їхнього одержання, того, хто їх використовує, цілей на які вони призначаються [5]. У центрі уваги ставлення до грошей в американському суспільстві XIX – початку XX ст. Учений наголошує на соціокультурному контексті повсякденного споживчого використання грошей. В. Зелізер звертається до джерел формування множинності грошей. Від досліджень антропологів, що відзначали множинність грошових систем первісних суспільств і племен, що перебувають на маргінесі економічної цивілізації, ми переходимо до вивчення їхньої множинності в передовій країні світу. І виявляється що «курлик живий», американці початку століття в справі створення альтернативних грошей були не менш винахідливі, ніж наші первісні предки. В. Зелізер представляє соціокультурну, якісну сторону грошей, як першопричину їхньої множинності, неоднорідності. Але в центрі її уваги джерела множинності грошей у споживчій поведінці рядових американців. У контексті ж теми дослідження значно більший інтерес викликає питання про вплив соціокультурних факторів на відношення до інструментів фінансового ринку. *Якщо культурні установки впливають на відношення до грошей, то наскільки правоможне твердження про формування єдиної фінансової цивілізації?* Дослідження Е. Анікаєєвої – приклад пошуку обґрунтування відповіді на це питання [7].

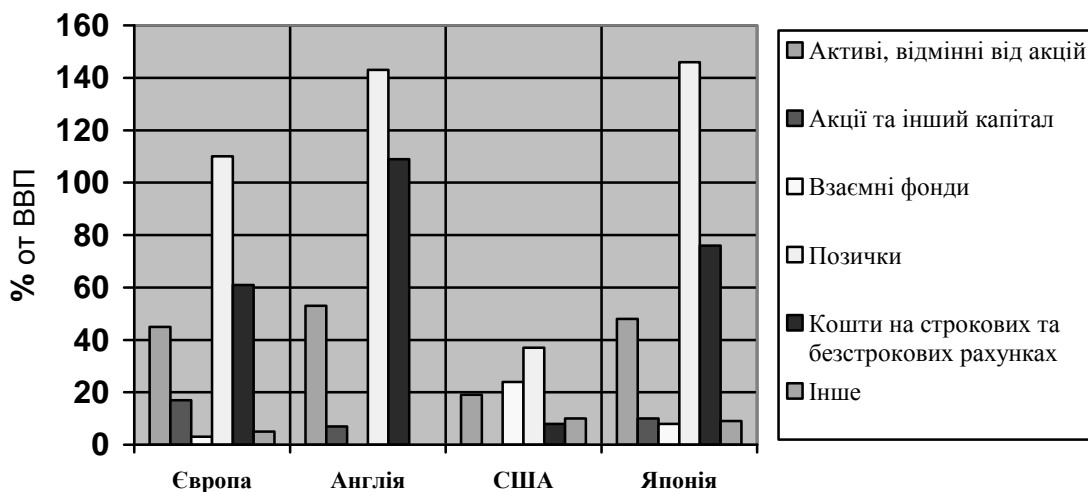
У роботі представників концепції множинності моделей капіталізму Ф. Алена, М. Шуї й А. Мадалоні досліджуються особливості фінансових систем Європейських країн, США, Японії та інших країн Азії – центрів світової фінансової системи [8]. Розглянуті країни належать до різних культур, СЕМ. На Рис. 1, 2. представлено дані про розподіл портфелю ЦП серед домогосподарств, нефінансових організацій і монетарних фінансових інститутів (банки, накопичувальні фонди, інші кредитні інститути) у країнах, що представляють основні СЕМ [8, 493, 495, 497]. Вони підтверджують показаний нами раніше на прикладі США комплементарний взаємозв'язок між домінуючими соціальними орієнтаціями ціннісної системи, пріоритетними фінансовими інститутами й формами фінансування. Одночасно діаграми демонструють їхню істотну відмінність між країнами, що належать до різних СЕМ. Показова в цьому плані Великобританія, що поєднує риси, властиві як європейській континентальній, так і англосаксонській СЕМ.

а.

б.

в.

Рис. 1. Розподіл портфелю ЦП (% від ВВП, у середньому 1995 - 2002 р.)

а. Домогосподарства; б. Нефінансові корпорації; в. Монетарні фінансові інститути

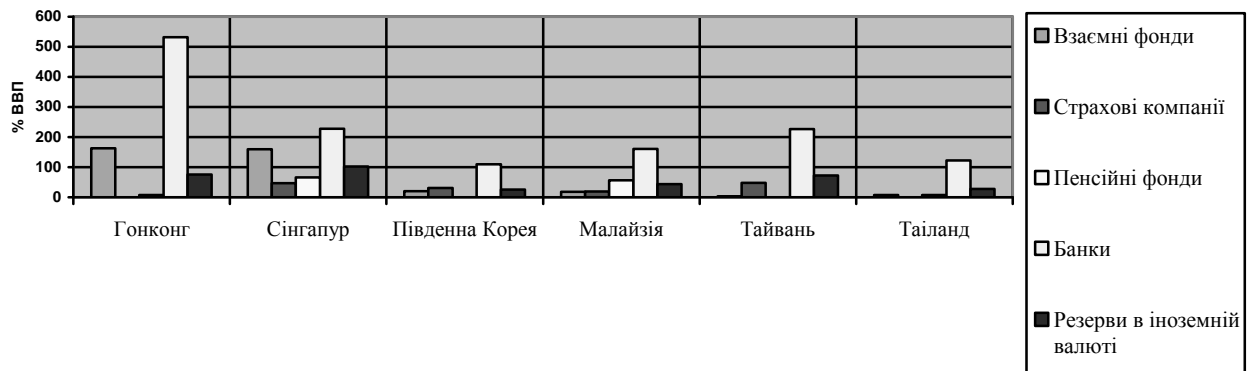

Рис. 2. Активи під контролем менеджменту в окремих країнах Азії (% від ВВП, 2003 р.)

Висновки. Множинність грошей є закономірним результатом їх системного включення в інституціональну структуру СЕС. Вона відбиває якісну сторону соціально-економічних відносин і ґрунтується на поліфункціональності й безлічі форм грошей як базового соціального інституту. Проявом множинності грошей у фінансовій сфері є наявність значного розмаїття цінних паперів. Соціальні орієнтації ціннісної системи через механізм структурної комплементарності впливають на специфіку інституціонального устрою СЕС, у тому числі фінансових інститутів, і переважні форми активності на фінансових ринках. Ця специфічність є природним обмежувачем формування єдиної фінансової цивілізації. Другим інструментом скорочення негативних наслідків фінансової глобалізації може бути свідоме обмеження з боку держави можливостей перетікання капіталу з реального виробничого сектору економіки у віртуальний спекулятивний.

Список використаної літератури

1. Aoki M. (1994) Contingent Governance of Teams: Analysis of Institutional Complementarity // *International Economic Review*. – Vol. 35. – P. 657–676.
2. Див. напр.: Липов В. Інституціональна комплементарність: від моделі ринкової економіки до концепції множинності варіантів капіталізму // *Економічна теорія*. – 2010. – № 2. – С. 47–60; Липов В. Довіра як функція інституціональної комплементарності: на прикладі інституту грошей // *Матеріали III Міжнародних філософсько-економічних читань 25–26 травня 2010 р.* – Львів ЛІБС УБС НБУ, 2010. – С. 429–438.
3. Менгер К. Основания политической экономии / К. Менгер // Менгер К. Избранные работы. – М.: Территория будущего, 2005. – 496 с.
4. Дубянский А. Параллельное денежное обращение в России в конце XVIII–первой половине XIX вв.: автореф. дис. на соискание научн. зв. д.э.н.: спец. 08.00.01 «Экономическая теория»/ А. Дубянский. – СПб., 2009. – 24 с.
5. Зелизер В. Социальное значение денег. – М.: ИД ГУ ВШЭ, 2004. – 284 с.
6. Корнаи Я. Социалистическая система. Политическая экономия коммунизма – М.: Вопросы экономики, 2000. – 672 с.

7. Аникаева Е. Социальные установки в отношении денег как фактор финансового поведения населения: автореф. дис. на соиск. науч. зв. к.с.н.: спец. 22.00.03 «Экономическая социология и демография» / Е. Аникаева. – Москва, 2008. – 28 с.
8. Allen F. (2004) Financial Systems in Europe, the USA, and Asia / F. Allen, M. Chui, A.Maddaloni // Oxford Review of Economic Policy. – Vol. 20. – № 4. – P. 490–507.

*Н. М. Ільницька,
аспірант кафедри банківської справи
Ужгородського національного університету, м. Ужгород*

МІСЦЕ ТА РОЛЬ МОБІЛЬНИХ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ В СУЧАСНІЙ СВІТОВІЙ ГРОШОВО-КРЕДИТНІЙ СИСТЕМІ

На сьогодні серед вчених не існує однозначної відповіді на питання про майбутнє грошей в інформаційній економіці. Як показала практика, існуючі методи розрахунків не в повній мірі задовольняють вимогам сучасної економіки щодо розробки універсального засобу платежу, який може використовуватися як для потреб реальної, так і віртуальної економіки.

Стрімке поширення мобільних телефонів і розвиток інформаційних технологій призвели до виникнення нового економічного процесу під назвою «мобільно-фінансова конвергенція». Чимало фінансових установ зацікавилася можливостями передачі грошових коштів на відстані через такий зручний і популярний портативний пристрій, як мобільний телефон. Мобільно-фінансова конвергенція – це процес об'єднання різних учасників, насамперед операторів мобільного зв'язку та фінансових установ, з єдиною спільною метою – поширення мобільних фінансових послуг. Дедалі більше нових учасників економічних відносин намагаються долучитися до цього процесу. Зважаючи на це, можна говорити про появу в світовому економічному просторі нових екосистем – екосистем мобільних грошей.

Екосистеми мобільних грошей є сукупністю організацій та фізичних осіб, які є необхідними для здійснення послуг з використанням мобільних грошей, становлення, розростання та збільшення масштабів галузі [11].

Небагато вчених присвятили свої дослідження вивченню мобільних грошей як різновиду електронних грошей та результату розвитку інформаційних технологій у грошовій сфері. Серед них – С.Станіцький, С.Криворучко, Б.Дженкінс, Дж.Долан, К.Бойд, К.Джакоб, М.Дженсер, Д.Портеус та деякі ін. На сьогодні велику частку досліджень у сфері мобільних грошей займають звіти спеціалізованих аналітичних груп та установ – Juniper Research, Ernst & Young, International Finance Corporation, International Telecommunication Union та ін., а також центральних банків різних держав світу та Європейського центрального банку. Протягом останніх кількох років було проведено ряд міжнародних саммітів та конференцій, присвячених виникненню та поширенню мобільних грошей, проте вони висвітлюють здебільшого технологічну сторону

питання²³. Економічні аспекти проблеми залишаються на сьогодні мало вивченими. Тому ми бачимо нашим *завданням* виявлення економічної суті, місця та ролі мобільних грошей та фінансових послуг на їх основі в сучасній світовій фінансовій системі.

Мобільні гроші з'явилися як наступний етап еволюції електронних грошей. Не існує єдиного підходу до *визначення мобільних грошей*. Спеціалісти всесвітньо відомої асоціації GSMA²⁴ вважають, що мобільні гроші (далі – м-гроші) стосуються «послуг, які фінансово пов'язують споживачів за допомогою мобільних телефонів. Мобільні гроші надають можливість будь-якому користувачу мобільного телефону – який має банківський рахунок чи не має його – депонувати грошову вартість на їх мобільний рахунок, переказувати вартість за допомогою звичайного телефонного пристрою іншому користувачу мобільного телефону, і дозволяє отримувачу легко і дешево обміняти цю грошову вартість знову на готівку» [16].

Сьогодні існують *два головні напрямки розвитку м-грошей*:

1) на розвинутих ринках – поширення м-грошей як заміників готівки, а мобільної комерції як заміників традиційної торгівлі;

2) для економік, що розвиваються – забезпечення за допомогою м-грошей доступу до фінансових послуг: у багатьох країнах, що розвиваються, доступ до фінансових послуг є дорогим та дуже обмеженим. Виняткове поширення мобільних телефонів відкриває можливості для відкриття такого доступу для бідного населення.

Операції з використанням м-грошей характеризуються експоненціальним зростанням по всьому світу. На самміті, присвяченому м-грошам, що відбувся у Каїрі у 2008 р., асоціація GSM доповіла про 54 існуючі ініціативи у сфері м-грошей на різних стадіях впровадження. А через рік ця цифра зросла до більш ніж 120 проектів [16].

Поширення м-грошей призвело до появи та розвитку нового виду фінансових послуг – мобільних. *Мобільні фінансові послуги* включають широкий спектр фінансової діяльності, в якій споживачі беруть участь, або отримують до них доступ завдяки використанню мобільних телефонів [5].

До основних категорій мобільних фінансових послуг належать:

- 1) переказ м-грошей;
- 2) мобільний банкінг;
- 3) мобільна комерція (платежі) [1], [5], [15], [17].

Детальніше на кожному з видів мобільних фінансових послуг ми зупинимося далі.

---

²³ 14-15 травня 2008 р. у Каїрі (Єгипет) пройшов перший Самміт, присвячений мобільним грошам; 23-24 червня 2009 р. у Барселоні (Іспанія) відбувся другий щорічний Самміт мобільних грошей; 3-4 грудня 2009 р. в Москві пройшла перша міжрегіональна конференція «Мобільна комерція 2009».

²⁴ GSMA – Global System for Mobile Communications, Глобальна система мобільного зв'язку.

Перекази м-грошей

Послуги переказу мобільних грошей включають послуги, що передбачають використання споживачами своїх мобільних пристроїв для пересилання та отримання грошової вартості. Вони є особливо важливими у світлі існуючих сьогодні обсягів потоків переказів: так, у 2007 р. зафіксовані грошові перекази у країни, що розвиваються, досягали 240 млрд. дол. [6].

Доступ бідних людей до фінансових послуг досі є складною проблемою у багатьох країнах, що розвиваються. Як показує таблиця 1, дуже низький відсоток їх населення мають банківський рахунок, проте навіть ті, у яких він відсутній, мають доступ до мобільного телефону. За даними GSMA, подібною є ситуація і в Україні: 81,18% населення є користувачами мобільних телефонів і тільки 24% населення мають банківські рахунки [9].

Таблиця

Рівень поширення мобільних телефонів та банківських рахунків у вибраних країнах [9]

Країна	Валовий національний дохід на душу населення (дол. США)	Рівень поширення мобільних телефонів (% від всього населення)	Рівень користування банківськими послугами (% від всього населення)
Мексика	7310	54.71	25
Бразилія	3460	56.03	46
Нікарагуа	910	32.62	5
Гватемала	2400	55.6	32
Аргентина	4460	80.52	28
Чилі	6040	75.62	60
Колумбія	2340	64.31	41
Південна Африка	4960	77.06	46

Більше того, з переказів, здійснених через законні канали, знімаються досить великі комісії, що спонукає багатьох відправників звертатися до нелегальних компаній переказів. За підрахунками, середня вартість переказу складає 12% від його суми [9]. Ситуація ускладнюється тим фактором, що, за оцінками Світового банку, обсяги грошових переказів, які здійснюються *нелегальними шляхами*, складають близько третини загальної суми всіх щорічних переказів [6].

Таким чином, використання мобільних грошей у сфері переказів створює певні **потенційні соціально-економічні вигоди**:

1) *Вдосконалений доступ до фінансових послуг* – мобільний пристрій несе в собі потенціал розширення доступу до фінансових послуг як для людей, які мають банківські рахунки, так і для людей, які не мають можливості

користуватися банківськими послугами. Доступ до фінансових послуг може бути досягнуто завдяки використанню мобільних мереж, які швидко розширюються. Традиційні канали переказів можуть бути доповнені та розширені за допомогою послуг мобільного переказу коштів. Тому, роблячи переказ м-грошей значно більш зручним, це призведе до переходу багатьох переказів із неформальних (тіньових) каналів у офіційні системи.

2) *Зниження вартості переказів* – пересилання м-грошей може зробити грошові перекази більш доступними. Мобільні технології можуть знизити вартість грошових переказів, оскільки їх використання не потребує фізичних пунктів присутності (напр., філій, відділень банків та систем переказу коштів) та забезпечує своєчасний та безпечний спосіб здійснення трансакції; ця концепція «м-грошей» є надзвичайно привабливою, зокрема, для користувачів з низькими доходами [10].

3) *Стимулювання росту та розвитку* – грошові перекази є важливою рушійною силою для зростання та розвитку у країнах, що розвиваються. Світовий Банк підрахував, що скорочення комісій за перекази на 2-5% може спричинити зростання потоків офіційних переказів на 50-70%, підтримуючи локальні економіки. Зниження вартості кожного окремого переказу уможливить відправку менших сум переказів, ніж їх сьогоднішня середня сума, яка складає біля 200 дол. США. Підраховано також, що поява додатково 100 мобільних телефонів у типовій країні, що розвивається, призводить до додаткових 0,8 – 1,2 процентних пунктів зростання ВВП на душу населення.

Залежно від регуляторного впливу, сучасні ініціативи у сфері переказів м-грошей можуть бути класифіковані на дві основні групи. Мобільні оператори можуть пропонувати свої послуги м-грошей у кооперації з банками або ж незалежно від банківських установ. Прикладом кооперації мобільних операторів та банків може служити послуга MTN MobileMoney, представлена у 2005 р. у Південній Африці мобільним оператором MTN – із більш ніж 13 млн. користувачів мобільних телефонів, та Standard Bank – з понад 8 млн. клієнтів банку. У 2007 р. у Кенії мобільним оператором Safaricom була представлена послуга переказу м-грошей M-PESA. Це може служити наочним прикладом надання мобільним оператором послуг переказу м-грошей незалежно від банків.

Таким чином, існують вигоди для всіх сторін, що задіяні у процесі переказу м-грошей. *Країни* отримують вигоди від соціально-економічних переваг. Всі *споживачі* отримують вигоди від нових послуг переказу м-грошей, а особливо та частина населення, яка має досі обмежений доступ до фінансових послуг або взагалі немає такого доступу. *Мобільна та фінансова індустрія* можуть запропонувати інноваційні послуги та генерувати нові комісії. Мобільні оператори також отримують переваги від зростання лояльності споживачів,

розширення мережевого трафіку та зниження плинності абонентів. *Фінансові регулятори* можуть досягати своїх цілей стосовно впровадження вдосконаленого доступу до фінансових послуг для всіх груп споживачів (які мають, чи не мають, чи не використовують банківський рахунок), а також конкуренції (менші ціни завдяки більш ефективному використанню мобільної інфраструктури), інновацій (нові послуги щодо переказу м-грошей) та скорочення числа неформальних каналів переказу коштів (більша прозорість грошових потоків) [6].

Прогнози у сфері переказів м-грошей передбачають ріст всесвітнього «офіційного» ринку переказу коштів з близько 240 млрд. дол. сьогодні до понад 1 трлн. дол. через 5 років завдяки використанню мобільних послуг. Потенційний ринок переказів, прогнозований мобільними операторами, може зрости на 2 млрд. осіб на додачу до існуючих сьогодні 800 млн. реципієнтів [10].

Мобільний банкінг

Мобільний банкінг (або м-банкінг) визначається як «...фінансові послуги, доставлені через мобільні мережі і виконані на мобільному телефоні. Ці послуги можуть трактуватися як банківські послуги, або не трактуватися такими, залежно від законодавства конкретної країни...» [4]. Як правило, *м-банкінг* включає прийом та повернення депозитів, переказ та зберігання грошей, а також здійснення платежів з банківського рахунку [4].

Найчастіше виділяють *дві моделі мобільного банкінгу*:

- додатковий м-банкінг, тобто м-банкінг виступає додатком до інших послуг і є тільки альтернативним каналом доступу до банківських послуг для існуючих клієнтів;
- трансформаційний м-банкінг, призначений для неохопленого банківським обслуговуванням населення, як правило – з низькими доходами, з метою включення їх у законну банківську систему [4], [15].

М-банкінг, на відміну від традиційних банківських послуг, є менш дорогим і має набагато більшу географічну область поширення, що визначається значним розповсюдженням мобільних мереж по всьому світу. Натомість, традиційні банківські філії та відділення є недоступними багатьом людям у бідних областях як з економічної, так і з географічної точки зору. Головними перевагами для бідних користувачів є доступність, швидкість та безпека трансакцій [4].

Сьогодні *ринку мобільного банкінгу* стрімко зростає. За даними аналітичної фірми *ABI Research*, у 2009 р. у всьому світі налічувалося близько 52,2 мільйона користувачів м-банкінгу. Слід зазначити, що швидше всього до мобільного банкінгу сьогодні рухаються зовсім не Північноамериканський і не Європейський ринки. Першість належить Азіатсько-Тихоокеанському регіону, який у 2009 р. звітував про левову частку світових користувачів м-банкінгу.

Прогнози аналітичної фірми ABI Research щодо поширення мобільного банкінгу вказують на те, що в 2015 р. близько 407 мільйонів чоловік у всьому світі здійснюватиме фінансові трансакції через банки, використовуючи при цьому свої мобільні телефони. З них, приблизно 66 мільйонів чоловік будуть жителями Північної Америки [14].

На завершення необхідно зазначити, що існує багато різноманітних *мотивацій для здійснення інвестицій* у мобільний банкінг, проте короткострокові прибутки не є ключовими чинниками. Окреслення майбутніх територій, пониження плинності клієнтської бази (частоти, з якою клієнти змінюють мобільних операторів), та укріплення бренду є лише кількома можливими стимулами для надання послуги із, здавалося б, низькими нормами рентабельності. В цілому, майбутнє поширення м-банкінгу залежить від подальшої організації ринків та їх регулювання [4].

Мобільні платежі, або м-комерція

Під *мобільною комерцією* експерти розуміють будь-яку електронну трансакцію або інформаційну взаємодію, здійснювані з використанням мобільних пристроїв і мобільних мереж зв'язку, метою якого є реальне або умовне переміщення грошових засобів в обмін на надання інформації чи послуг або отримання товарів. На відміну від давно існуючих засобів платежу, таких як готівка, на існуючому ринку м-платежів не існує єдиного платіжного методу і тому спостерігаються суттєві відмінності між конкретними схемами, прийнятими у різних регіонах світу. Мобільні схеми можуть відрізнятися залежно від віддаленості платежу. Загалом виділяють **дві категорії існуючих сьогодні схем мобільних платежів**:

1) *віддалені мобільні платежі* (Remote mobile payments – RMP) – у такому випадку вітрина магазину або торговець знаходиться на віддалі від користувача мобільного телефону, тобто оплата цифрових або фізичних товарів здійснюється через мережу, створену торговцем;

2) *«фізичні» мобільні платежі* (Physical mobile payments – PMP) – при цьому мобільний телефон використовується у фізичній локації (напр., магазині, торговому автоматі і т. ін.) для здійснення платежу, тобто оплата здійснюється тим самим, по суті, способом, що й при використанні готівки або пластикової дебетової/кредитної картки.

Схеми *віддалених мобільних платежів* для здійснення платежів за мобільний контент переважають у *Європі*, а схеми *фізичних платежів*, що передбачають платежі за товари та послуги шляхом «прикладання» мобільних телефонів до фізичної вітрини магазину та з використанням безконтактних кредитних/дебетових карткових схем, частіше зустрічаються у країнах *Далекого Сходу та Китаю* [18].

Попит користувачів на зручні та інтелектуальні способи оплати товарів та послуг з використанням мобільних телефонів створюють надзвичайні переваги для організацій, які є частиною екосистеми мобільних платежів. Так, *оператори мобільного зв'язку* мають великі переваги перед іншими учасниками ринку, оскільки у них вже є налагоджені відносини зі своїми абонентами. Роль мобільного оператора у процесі здійснення мобільних платежів може полягати у наступному:

- 1) оператор буде надавати виключно послуги мобільного зв'язку;
- 2) оператор надаватиме обмежений спектр послуг з проведення платежів на користь третіх осіб;
- 3) оператор розширить сферу свого бізнесу з метою здійснення всього різноманіття платіжних операцій, отримає відповідний статус і перетвориться на організацію нової правової форми, яка об'єднуватиме в собі функції надання послуг мобільного зв'язку і здатність працювати з новими фінансовими інструментами.

Банки можуть залучити нових клієнтів і отримати додатковий прибуток, якщо вирішать налагодити взаємовигідні відносини із мобільними операторами, які займаються, в свою чергу, просуванням розрахунків мобільними грошима. Оскільки процеси поширення мобільних платежів мають тенденцію до стрімкого розвитку і глобалізації, то, на нашу думку, банківська система не залишиться осторонь цього процесу [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Проте, крім чинників, стимулюючих розвиток ринку м-платежів, існують також *перешкоди*, які можуть стримати його розвиток (схема 1).

Схема 1. Головні стимули та перешкоди розвитку ринку м-платежів [18]

Серед проблем поширення м-грошей особливе місце займає проблема *фінансового регулювання та узаконення операцій* з використанням мобільних грошей. Банки та мобільні оператори виступають конкурентами у сфері мобільних грошей, першочергово у зв'язку з чіткішими вимогами безпеки та жорстким місцевим фінансовим регулюванням. Обидві сторони сподіваються контролювати цей ринок. Це викликає потребу в «об'єднаному» регулюванні [17]. В цілому, нова фінансова регулятивна політика повинна ґрунтуватися на балансі двох вимог: потребі створення простору для інновацій (не перешкоджати їх розвитку) і забезпечення безпеки здійснення переказів [6].

Слід зазначити, що сьогодні *мобільна комерція наздоганяє рівень поширення електронної комерції* з використанням персональних комп'ютерів. Так, у 2004 р. у Японії частка м-комерції у загальному обсязі е-комерції складала всього 4%, а в 2009 р. – вже 18%. В той же час, щорічний приріст м-комерції складає в названій країні 33%, тоді як приріст е-комерції на базі персональних комп'ютерів – всього 15% [13]. Можна зробити висновок, що ринок мобільних платежів розвивається дуже динамічно і має великі перспективи.

Загалом, аналітики з Juniper Research *прогнозують* майже чотирикратний ріст обсягів мобільних платежів до 2014 року: з 170 млрд. дол. у 2010 р. до майже 630 млрд. дол. у 2014 р. [12], [19].

Зважаючи на стрімке поширення мобільних грошей у всьому світі, ці процеси не могли оминати й *Україну*. Так, 15 травня 2008 року ЗАТ “Центр Обслуговування Мобільних Платежів” (ЗАТ “ЦОМП”) оголосив про початок комерційної експлуатації мобільного платіжного інструменту (МПІ) під торговельною маркою “*BANK-O-PHONE – мобільні платежі*”, який дозволяє контролювати та управляти банківським рахунком, а також здійснювати платежі за допомогою мобільного телефону. На сьогодні участь у пілотному проекті беруть 10 банків-членів Національної системи масових електронних платежів (НСМЕП). Національний банк України виконує у проекті функції розрахункового банку.

Стратегічним напрямком розвитку сервісу “*BANK-O-PHONE – мобільні платежі*” є підключення системних постачальників послуг, зокрема, комунальних служб, міського телефонного зв’язку, провайдерів Інтернет і кабельного телебачення та операторів мобільного зв’язку. Паралельно до цього проводиться підключення роздрібних пунктів у торговельній мережі [2].

Загалом, мобільні гроші є надзвичайно перспективним напрямком реалізації концепції електронних грошей в умовах сучасного розвитку інформаційних технологій та мобільного зв’язку, а також загальносвітових трансформаційних процесів у грошово-кредитній сфері.

Насамкінець, згадаємо слова Вейна Абернаті (Wayne Abernathy), виконавчого віце-президента з політики фінансових установ Американської Банківської Асоціації: «Навіть при тому, що люди будуть менше використовувати готівкові гроші, вони не зникнуть найближчим часом. Доросле населення все ще схиляється до використання готівки та чеків (у США – прим. авт.). Молодь не хоче мати справу з папірцями. Вони хочуть все робити в електронному вигляді» [2].

Список використаної літератури

1. Криворучко С. В. Развитие рынка мобильных платежей //www.bankclub.ru/files/presentations/2009/krivoruchenko.ppt
2. Мобильные платежи, как альтернатива наличным. 11.05.2010. MoneyNews. *Перевод Даниїла Бурова*. // <http://moneynews.ru/Article/13792/>
3. Підсумки роботи НСМЕП у 2008 році //www.bank.gov.ua/pl_syst/nsmer/NSMER_4years.pdf
4. Станицкий С.С. Мобильные деньги как средство осуществления расчётов в информационной экономике: автореферат диссертации на соискание учёной степени к. э. н.: 08.00.01 / Рос. гос. гуманитар. ун-т. – Москва, 2003. – С. 26.
5. Bångens, Dr. L. and Söderberg B. Mobile Banking –Financial Services for the Unbanked? The Swedish Program for ICT in Developing Regions, SPIDER, Uppsala 2008 // http://www.spidercenter.org/files/m-banking_study.pdf
6. Boyd C., Jacob K. Mobile Financial Services and the Underbanked: Opportunities and Challenges for Mbanking and Mpayments. Chicago, Center for Financial Services

- Innovation, April 2007 // [http://www.finextra.com/Finextra-downloads//featuredocs/mbanking\[1\].pdf](http://www.finextra.com/Finextra-downloads//featuredocs/mbanking[1].pdf)
7. Dolan, Jonathan. Accelerating the Development of Mobile Money Ecosystems. Washington, DC: IFC and the Harvard Kennedy School. Paper presented in the second annual GSMA Mobile Money Summit, held in June 23-24, 2009 in Barcelona, Spain // http://www.hks.harvard.edu/m-rcbg/CSRI/publications/report_39_mobile_money_january_09.pdf
  8. Enabling regulatory environment for mobile money transfer services. Public White Paper. Version 1.0. March 2008 // <http://psdblog.worldbank.org/files/gsm-mmt-recommendations.pdf>
  9. Flores-Roux E., Mariscal J. The development of mobile money systems. Proceedings of the 4th ACORN-REDECOM Conference, Brasilia, D.F., May 14-15th, 2010 // <http://www.acorn-redecom.org/papers/acornredecom2010roux.pdf>
  10. Gunawan H. Mobile Money Business Track: understanding the Model and the Market // <http://www.slideshare.net/hamdani2/mobile-money-business-track-understanding-the-model-and-market>
  11. Jenkins B. Developing Mobile Money Ecosystem. Washington, DC. IFC and the Harvard Kennedy School. Paper presented in the first Mobile Money Summit in the Cairo, Egypt. held in May 14-15, 2008 // http://www.hks.harvard.edu/m-rcbg/CSRI/publications/report_30_MOBILEMONEY.pdf
  12. Juniper Research: объем мобильных платежей в 2014 г достигнет \$630 млрд. MoneyNews. 06.05.2010 // <http://moneynews.ru/News/13779/>
  13. Meeker M. Internet trends. Morgan Stanley. April 12, 2010 // <http://gigaom.com/2010/04/12/mary-meeker-mobile-internet-will-soon-overtake-fixed-internet/>
  14. Mobile Banking Subscriber Numbers Doubling Every Year. NEW YORK – February 17, 2010 // <http://www.abiresearch.com/press/1606-Mobile+Banking+Subscriber+Numbers+Doubling+Every+Year.>
  15. Mobile banking, mobile money and telecommunication regulations. LIRNEasia and UP-NCPAG, 2009 // http://lirneasia.net/wp-content/uploads/2008/05/Mobile-2.0_Final_Hor_EA.pdf
  16. Mobile Money for the Unbanked. GSMA. Annual Report, 2009 // http://www.gsmworld.com/documents/mmu_2009_annual_report.pdf
  17. Mobile money. An overview for global telecommunications operators. EYGM Limited. 2009 // [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Mobile_Money/\\$File/Mobile_Money.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Mobile_Money/$File/Mobile_Money.pdf).
  18. Paying by Mobile. Whitepaper by Juniper Research. July 2007 // http://www.c2mweb.eu/files/CLIVE/Mobile_Payments_whitepaper.pdf
  19. Mobile Payments for Digital and Physical Goods. Report by Juniper Research. 20 April 2010.
  20. Porteous D. The Enabling Environment for Mobile Banking in Africa // Report commissioned by Department for International Development. 2006. Bankable Frontier Associates <http://www.bankablefrontier.com>.

*М. В. Ілляхова,
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри
гуманітарної освіти та соціології
Київського економічного інституту менеджменту,
м. Київ*

ЗАЛЕЖНІСТЬ ЦІННОСТІ ГРОШЕЙ ВІД ЧАСОСПРИЙНЯТТЯ

Сучасні умови глобальної фінансової кризи, нестабільного функціонування економіки спонукають нас до переосмислення відношення «час – гроші», оскільки у його розумінні криються величезні ресурси та потенційні рушії якісно нової взаємодії людей та економічного розвитку через обмін, розподіл, споживання. У виразі «час – це гроші» концентрується безпосередність сприйняття людиною себе та міри її залучення до світу. У даному випадку гроші це, перш за все, зусилля, які людина вкладає у себе, це вміння цінувати та не витратити час на вітер, це вміння управляти своїм часом для максимальної реалізації власних можливостей.

Головна ж проблема полягає в тому які можливості обирає людина для організації та оптимального використання часу. Ця проблема є актуальною для прогресу людства в ХХІ ст. Організація часу підвищує продуктивність праці, забезпечує найбільш оптимальне узгодження надшвидкісних сучасних технічних систем з часовими можливостями людини.

Організація часу передбачає узгодження і вирішення ряду суперечливих тенденцій сучасного науково-технічного прогресу. Технічний прогрес, з однієї сторони, збільшує біологічні і психологічні часові можливості людини, а з іншої – нашоухує на обмеження існуючих природних ритмів, швидкостей і темпів людини. Техніка звільнює робочий час людини для перероблення зростаючих об'ємів інформації. Тенденція технічного прогресу зростає непропорційно професійному прогресу людини, випереджуючи розвиток її часових можливостей. Дослідження планування особою свого часу дає можливість вивчення особистості в контексті прагнення її до саморозвитку, досягнення, розкриття потенціалу в майбутньому.

Найчастіше у сфері праці у деяких людей розвивається вміння до організації часу, яку кваліфікують як особливість організованої людини. Самоорганізація в часі дозволяє організацію тимчасових параметрів своєї праці, включає планування, облік продуктивності, швидкості роботи, періодичності інтервалів і т.д. Продуктивне використання часу, орієнтація в часі, здатність по-своєму структурувати його – це особлива особистісна, життєва здатність, яка забезпечує своєчасність, продуктивність і оптимальність особистісного і

суспільного життя. Саме тут з'являється можливість вільного володіння часом у відносній незалежності від його об'єктивної тривалості.

Щодо проблеми планування часу, то зміст невдач пов'язаний з відсутністю співставлення запланованого з уже реально досягнутими результатами та аналізу причин, які перешкоджали досягненням, що могло би допомогти в майбутньому плануванні [1].

Гроші – необхідний атрибут функціонування економіки в сучасному світі. Це особлива економіко-психологічна реальність. Просторова своєрідність грошей виявляється в тому, що в них співпадає матеріальне та ідеальне, річ і думка, що забезпечує їм об'єктивну та суб'єктивну, представлену у свідомості безмежність розповсюдження [2].

Гроші, окрім чисто економічних функцій (міра вартості, засіб обігу, платежу, нагромадження), виступають фактором соціалізації особистості [4].

На думку, Ф. Хайєка, гроші – найабстрактніший з усіх економічних інститутів, через який опосередковуються найзагальніші, непрямі, віддалені наслідки індивідуальних дій, що сприймаються чуттєво. За їх допомогою те, що сприймається чуттєво, заміщується абстрактними поняттями, у яких сформульовані правила, котрі керують економічною діяльністю [5].

Часовою характеристикою образу грошей є обов'язкова спрямованість на майбутнє, так як гроші втілюють потенційні можливості, абстрактну купівельну спроможність. На відміну від інших речей, які стають старими, потребують зміни, гроші в певній мірі є постійною субстанцією [2].

Саме тому існує необхідність вивчити та порівняти психологічні особливості сприйняття категорій «час» та «гроші», а також специфіки організації часу життя особами, які керують власною комерційною діяльністю, та особами, які працюють на державних підприємствах і здійснюють виконавчі функції.

Для досягнення поставленої мети було проведено соціологічне дослідження, у якому взяли участь 93 особи (45 жінок і 48 чоловіків). З них: 49 – приватні підприємці, 44 – працівники держпідприємств. Вік досліджуваних: 24 – 43 роки. Респондентам було запропоновано письмово відповісти на запитання: «Що таке гроші?»; оцінити, за допомогою методу семантичного диференціалу, наступні поняття: «гроші», «час», «минуле», «теперішнє», «майбутнє»; оцінити «реальний» і «бажаний» рівень наступних понять: «матеріальне становище», «розум», «щастя», «здоров'я», «доброта» (на основі методики Дембо-Рубінштейн).

На основі контент-аналізу було сформовано найбільш загальні ключові категорії, що базуються на відповідях досліджуваних осіб. Для визначення розуміння, що таке гроші, досліджувані особи використовували наступні

дескриптори (у дужках подані деякі з відповідей досліджуваних, що відображають основну суть виділеної категорії):

- ❖ Основа всього («керують світом», «керують людьми», «вирішують всі проблеми», «роблять життя легким» тощо);
- ❖ Засіб виживання («необхідні для купівлі одягу, продуктів», «необхідні для прожиття у суспільстві» тощо);
- ❖ Негативне явище («зло», «несуть біду», «явище не від Бога» тощо);
- ❖ Фактор формування психіки («щастя», «свобода», «безпека» тощо).

На основі отриманих результатів, було виявлено, що для групи приватних підприємців домінуючою у трактуванні грошей виступає категорія «фактор формування психіки» – 76%, найменш значуще – «негативне явище» – 4%. Отже, цінність грошей виявляється у можливості отримувати з їх допомогою повагу, славу, добрий настрій, щастя і т.д.

У групі державних працівників пріоритетними дескрипторами у розумінні категорії грошей є «основа всього» – 54%. Отже, у працівників державних структур, переважає абсолютне сприйняття категорії гроші.

За допомогою методу семантичного диференціалу, було виділено найбільш важливі характеристики понять «гроші», «час» (як загальне явище), «теперішнє», «минуле» і «майбутнє» приватними підприємцями і працівниками державних структур.

Таблиця 1

Характеристика часу підприємцями

«Час»		«Минуле»		«Теперішнє»		«Майбутнє»	
Характеристика часу	%	Характеристика часу	%	Характеристика часу	%	Характеристика часу	%
<i>Швидкий</i>	92	<i>Важке</i>	89	<i>Дороге</i>	90	<i>Велике</i>	76
<i>Складний</i>	91	<i>Розумне</i>	81	<i>Активне</i>	81	<i>Приємне</i>	78
<i>Дорогий</i>	84	<i>Складне</i>	78	<i>Важке</i>	79	<i>Впорядковане</i>	66
<i>Напружений</i>	82	Тепле	61	<i>Швидке</i>	75	Свіже	61
<i>Активний</i>	79	Темне	54	Складне	67	Життєрадісне	59

Для групи підприємців (табл. 1), час оцінюється як швидкий (92%), складний (91%), дорогий (84%), напружений (82%), активний (79%).

Виокремимо характеристики часу, що відрізняються між собою у групі підприємців:

1. Теперішнє і минуле – теперішнє більш дороге, активне, важке і швидке, ніж минуле. Минуле ж важке, розумне і складне.

2. Теперішнє і майбутнє – майбутнє більш велике і приємне, ніж теперішнє.

3. Майбутнє і минуле – майбутнє більш приємне, велике, ніж минуле.

Таблиця 2

Характеристика часу працівниками державних підприємств

«Час»		«Минуле»		«Теперішнє»		«Майбутнє»	
Характеристика часу	%	Характеристика часу	%	Характеристика часу	%	Характеристика часу	%
Важкий	90	Тепле	91	Важке	88	Світле	73
Хаотичний	86	Дешево	70	Активне	84	Приємне	69
Напружений	78	Розумне	64	Брудне	79	Впорядковане	58
Великий	70	Рідне	56	Дороге	78	Радісне	56
Сильний	69	Швидке	54	Сухе	62	М'яке	53
Свіжий	44	Просте	49	Швидке	59	Сильне	44
Добрий	42	Гаряче	43	Гостре	46	Тверде	41

В групі досліджуваних, що залучені в державному секторі (табл. 2), час характеризується як важкий (90%), хаотичний (86%), напружений (78%).

Виокремлені характеристики часу, що відрізняються між собою в групі держпрацівників:

1. Теперішнє і минуле – теперішнє більш важке, активне, брудне і дороге, ніж минуле. Минуле оцінюється як тепле.

2. Для характеристики майбутнього, бар'єр 75% не перейшла жодна з запропонованих ознак.

Отже, порівняємо особливості характеристики часу та його складових (теперішнього, минулого та майбутнього) приватними підприємцями та працівниками державного сектору.

Для обох груп «теперішнє» характеризується як важке, активне, дороге. На наш погляд, таке трактування, в умовах тривалої економічної кризи в державі, є досить очевидним. У групі приватних підприємців додається ще оцінка – швидке (75%), натомість у групі держпрацівників з'являється така характеристика як брудне (79%). Можливо, така особливість зумовлена тим, що для приватних підприємців «кожна хвилина є дорогою», життя сповнене активністю проходить дуже швидко. Можна припустити, що державні працівники, які більш залучені і залежні від державного функціонування, на основі знову ж таки економічної нестабільності, характеризують теперішнє як брудне.

Минуле, підприємцями оцінюється як важке, розумне і складне, а державними працівниками – тепле. Майбутнє для приватних підприємців, –

велике та приємне. Для групи держпрацівників бар'єр 75%, не перейшла жодна характеристика, хоча найбільш наближеною до нього є ознака «свіже» (73%). Можливо, такі особливості зумовлені тим, що приватні підприємці, покладають на майбутнє великі сподівання щодо власної комерційної діяльності, і таким чином бачать його великим і приємним. У сфері державного сектору таку характеристику як «свіжість» можна пояснити прагненням до змін, оновлення.

Щодо характеристики грошей приватними підприємцями та державними працівниками, отримано наступні результати.

Гроші характеризуються приватними підприємцями як радісні (93%), дорогі (81%), розумні (78%); працівниками державних структур як швидкі (85%) і важкі (77%).

В результаті проведеного кореляційного аналізу було виявлено зв'язки між досліджуваними ознаками у групах. Група приватних підприємців: встановлено, що чим краще людина вміє планувати власний час, тим вище вона оцінює «реальний» рівень власного розуму ($r=0,48$) і «бажаний» рівень матеріального стану ($r=0,57$). При цьому, особа нижче оцінює рівень «реального» здоров'я ($r= - 0,42$). Отже, можемо висунути припущення, що підприємці при плануванні свого часу, значно затрачують ресурс свого здоров'я, що погіршує його, хоча це в свою чергу сприяє вищій оцінці власного розуму і прагненні мати більший матеріальний статок.

Також виявлено, що зі зростанням вміння людини реалізовувати у житті власні плани – зростає «реальний» рівень оцінки власного розуму ($r=0,48$), щастя ($r=0,54$), «бажаний» рівень здоров'я ($r=0,64$) та матеріального статку ($r=0,53$).

Група держпрацівників: встановлено, що зі зростанням вміння планувати власний час, зростає оцінка «реального» рівня розуму ($r=0,61$).

Також простежується, що чим краще людина реалізовує у житті заплановане, тим вищий в неї рівень «реального» матеріального статку ($r=0,63$), щастя ($r=0,47$), розуму ($r=0,58$).

На основі порівняльного аналізу у групах, встановлено:

➤ Приватні підприємці вище оцінюють рівень власного «реального» матеріального статку ($t= -2,97$; $p=0,007$) та «бажаного» здоров'я ($t= -3,17$; $p=0,002$), ніж держпрацівники. Натомість працівники державних структур вище оцінюють рівень «реальної» доброти ($t= 4,12$; $p=0,0008$) та розуму ($t= 3,41$; $p=0,001$).

➤ Серед групи приватних підприємців простежується краще планування свого часу життя ($t= -3,02$; $p=0,005$) та реалізації запланованого ($t= -4,23$; $p=0,002$), порівняно з особами, що працюють в державному секторі.

➤ У групі приватних підприємців у трактуванні категорії «гроші» встановлено домінування позиції «гроші – як фактор формування психіки» ($t=$

3,25; $p=0,005$), натомість у групі працівників державного сектору – «гроші – основа всього» ($t= -4,02$; $p=0,003$).

Таким чином, гроші – необхідний атрибут функціонування економіки в сучасному світі. Це особлива економіко-психологічна реальність. При ефективному виконанні своїх основних функцій гроші стимулюють економічний і соціальний прогрес. На сьогодні, з однієї сторони, в умовах ринкових відносин, а з іншої – кризового функціонування економіки держави, зростає актуальність дослідження проблеми часу та грошей у професійній діяльності різних суб'єктів господарювання. На основі емпіричного дослідження, що було спрямоване на вивчення сприйняття категорій «час» та «гроші» особами, що займаються комерційною діяльністю та особами, що працюють у державній сфері виявлено наступні особливості: відмінності у трактування категорії «гроші» у групах досліджуваних. Для приватних підприємців гроші виступають як «фактор формування психіки» – 76%, для працівників державних підприємств як «основа всього» – 54%. Виявлено суттєві відмінності в оцінці часу (як загального поняття), власного теперішнього, минулого і майбутнього у групах приватних підприємців та працівників державних структур. Встановлено, що приватні підприємці, порівняно з держпрацівниками, краще організовують час свого життя, сам процес планування та реалізацію запланованого. Адже, зі згаяним часом можна втратити клієнтів, нові проекти, перспективи, персонал і т. д., а це – запорука їх функціонування й прибутковості. На відміну від державних форм власності, приватне підприємство самостійно організовує свою діяльність і лише на основі власних результатів, без будь-якої підтримки, досягає своєї мети – отримання прибутку. Тому, до підприємця, який керує власною комерційною діяльністю, постають особливі вимоги щодо планування, організації та розподілу свого часу задля забезпечення свого матеріального становища. Натомість, заробітна плата державних працівників є нормативно визначена, і переважно не залежить від часу виконання роботи. Приватні підприємці ж за згаяний час втрачають потенційну можливість отримання грошей. Приватні підприємці вище оцінюють рівень свого матеріального статку, ніж держпрацівники, натомість другі вище оцінюють рівень власної доброти та розуму.

Список використаної літератури

1. Абульханова К. А., Березина Т. Н. Время личности и время жизни. – СПб.: Алетейя, 2001. – 304 с.
2. Ложкін Г. В., Комаровська В. Л., Воленюк Н. Ю. Економічна психологія: Навчальний посібник. – 3-тє вид-ня, переробл. і доповн. – К.: «Видавничий дім «Професіонал», 2008. – 464 с.
3. Моисеева Н. И. Некоторые методологические аспекты изучения понятия времени в биологии // Методологические вопросы теоретической медицины. Л., 1975. – С. 87–116.

4. Москаленко В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології // Соціальна психологія. – 2004. – № 3. – С. 3–21.
5. Скринник З. Е. У грошей своя філософія // Вісник Національного банку України. – 2005. – № 10. – С. 44–47.
6. Стрелков Ю. К. Временная связность мира // Психология субъективной семантики. М., 2000.
7. Фурман А. Категорії вітакультурної методології як ефективний засіб аналізу і розв'язання складних проблем // Інститут експериментальної системи освіти: Інформаційний бюлетень. – Вип. 4. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – С. 4–7.
8. Цуканов Б. И. Время в психике человека. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220с.

О.В. Філіповський,
кандидат технічних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри суспільних дисциплін,
ЛІБС УБС НБУ,
м Львів

РОЛЬ ЗОЛОТА У РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ КРЕДИТНО – ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ

Золото відіграло велику роль в світовому розвитку. У сучасних умовах воно займає важливе місце в економіці та міжнародних відносинах, служить символом багатства і влади [1–4]. Золото – дорогоцінний метал, який протягом кількох тисячоліть виконував функції грошового товару. Його натуральні якості – однорідність, подільність, міцність, довговічність, стійкість до зовнішніх впливів, рідкісність, колір тощо – найбільше відповідають вимогам, які ставляться до світових грошей. На базі золота склалася кредитно-грошова система, без якої неможливо уявити сучасний капіталізм. Золото у формі стандартних злиwkів та монет («банківського золота») поряд з іншими банківськими металами належить до валютних цінностей.

Історія золота нараховує приблизно шість тисяч років, протягом яких було видобуто близько 150 тис. т. цього металу (з них понад 130 тис. т. існують і тепер). Незважаючи на доволі розвинутий сучасний ринок золота, багато його аспектів залишаються недослідженими. У фаховій вітчизняній літературі розглядаються окремі питання операцій із золотом, зокрема, у працях М.Диби, Т.Косова, В.Мищенко, О.Павлишина, О.Петрука, О.Шарова та інших. Однак досі немає цілісної характеристики цих операцій, глибокого аналізу їх.

Мета роботи – розглянути роль і функції золота у розвитку світової кредитно–грошової системи.

Відомо, що функцію світових грошей історично виконували золото та срібло. З початком відходу від біметалічної системи виник «золотий стандарт». Початок золотого стандарту було покладено Банком Англії в 1821 р. Юридично ця система була оформлена міждержавною угодою на Паризькій конференції в 1867 р., що визнала золото єдиною формою світових грошей. За місцем оформлення угоди ця система відома також як Паризька валютна система. В Російській імперії золотий стандарт було впроваджено у 1897 р. Сальдо в товарообміні між країнами оплачувалося трансфером золота, оскільки саме воно виступало в якості світового засобу платежу та накопичення.

Золотий стандарт базувався на таких структурних принципах: основою був золотомонетний стандарт; кожна валюта мала золотий зміст тобто курс

національних валют жорстко прив'язувався до золота і через золотий зміст валюти співвідносився один з одним за твердим валютним курсом; існував режим вільно плаваючих курсів валют з урахуванням ринкового попиту і пропозиції, але в межах «золотих точок» (максимальні межі відхилення курсу валют від встановленого золотого паритету, які визначаються витратами на транспортування золота за кордон). Різновидами золотого стандарту були: золотомонетний стандарт, при якому банками здійснювалося вільне карбування золотих монет (діяв до початку ХХ ст.); золотозлитковий стандарт, при якому золото застосовувалося лише в міжнародних розрахунках (початок ХХ ст. – початок першої світової війни); золотовалютний (золотодевізний або Генуезький) стандарт, при якому поряд із золотом в розрахунках використовувалися і валюти країн, що входили в систему золотого стандарту (1922 р. – початок другої світової війни). Золотий стандарт грав певною мірою роль стихійного регулятора виробництва, зовнішньоекономічних зв'язків, грошового обігу, платіжних балансів, міжнародних розрахунків.

У період між двома світовими війнами країни послідовно відмовлялися від золотого стандарту. Першими вийшли з системи золотого стандарту (1929 – 1930 рр.) аграрні та колоніальні країни внаслідок різкого скорочення попиту на сировину і зниження цін на світовому ринку. За ними у 1931 р. – Австрія, Німеччина та Велика Британія. Австрія та Німеччина – через зменшення офіційного золотого запасу і банкрутства банків. Велика Британія скасувала золотий стандарт через зменшення офіційних золотих резервів країни, погіршення стану платіжного балансу і в зв'язку з різким скороченням експорту товарів. У квітні 1933 р. США вийшли з системи золотого стандарту; безпосередньою причиною послужило значне падіння цін. Що привело до масових банкрутств. Банкрутство банків підірвало грошово – кредитну систему США і привело до скасування розміну доларових банкнот на золоті монети. Франція скасувала золотий стандарт у 1936 р. Штучне зберігання золотого стандарту знижувало конкурентоздатність французьких фірм.

Друга валютна система була офіційно оформлена на Міжнародній валютно–фінансовій конференції ООН, що проходила у липні 1944 р. в м. Бреттон–Вудсі (США). Тут також були засновані Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР). Бреттон–Вудська система являлась перехідною від золотого стандарту до сучасного керованого «валютного плавання». Бреттон–Вудська конференція внесла організуючий початок в міжнародні валютні відносини. Запропонована валютно–фінансова система затвердила паритети валют «у золоті як загальному знаменнику», але не напряду, а опосередковано, через долар, золотодоларовий стандарт. А це означало, що долар практично прирівнювався до золота, він став світовою грошовою одиницею, за допомогою якої (через конвертацію)

здійснювалися усі світові платежі. При цьому жодна із світових валют, окрім долара, була неспроможна на пряму перетворитися в золото.

Проте подальші події призвели до кризи і краху цієї системи. Причина була в тому, що потреби товарообігу та міграції капіталу пред'являли все більш зростаючий попит на валюту США. Кількість доларів, що обертаються у світі, помітно перевищила золотий запас Форт–Нокса (місце, де казначейство США зберігає золотий запас країни та золоті запаси багатьох інших країн, у тому числі західноєвропейських держав). Оборотність долара в золото ставала все більш сумнівною і була офіційно призупинена президентом Р. Ніксоном в серпні 1971 року.

Таким чином США наклали «золоте ембарго» на розмін доларів для іноземних центральних банків і тим самим поклали початок процесу демонетизації золота, який був офіційно закріплений в угоді країн у Кінгстоні в січні 1976 р. і ратифікований необхідною більшістю країн у квітні 1978р. Ямайська сесія МВФ санкціонувала заборону використання золота як основи валютних паритетів. Нова валютна система передбачала коливання валютних курсів під впливом існуючої кон'юнктури. Золото вийшло з грошового і валютного обігу й осіло в скарбах, а операції з цим благородним металом відбуваються сьогодні на особливих ринках. Але питання щодо ролі золота у розвитку і функціонуванні валютної системі залишається суперечливим.

Крах Бреттон–Вудської системи, однак, не привів до ліквідації МВФ, хоча й вплинув на його функції. Поряд з роллю «диригента» ринкового курсу валют, спостереженням за платіжними балансами, видачею кредитів і організацією валютних інтервенцій МВФ перетворився на центр, який спеціально займається проблемою заборгованості країн, що розвиваються.

Радянський Союз не приймав участі у валютно–фінансовому перерозподілі світу і не увійшов у спеціально створений МВФ, а тому радянський карбованець не належав до числа конвертованих валют. СРСР приходилося буквально за все розраховуватися золотом. У тому числі за перемогу, за військові поставки по ленд–лізу.

На кредитних білетах Державного банку СРСР зразка 1961 (10, 25, 50 і 100 карб.) було вказано, що вони «забезпечуються золотом, дорогоцінними металами та іншими активами Державного банку». Формально вміст золота в одному карбованці у 1936 було визначено у 0,167674 г, в 1950 – 0,222168 г, в 1961 – 0,987412 г. Але, громадяни не могли купити цей грам золота ані за карбованець, ані за 50 карбованців. Золото можна було купувати тільки у вигляді ювелірних прикрас по середній ціні (у 1989 р.) 50–60 карб. за грам. З 1993 напис про «забезпечення золотом» на вітчизняних банкнотах зник.

На сьогодні золото залишається досить надійним високоліквідним резервним активом центральних банків провідних країн світу, хоча наприкінці

90-х років ХХ ст. намітилася тенденція продажу золота центральними банками ряду країн і МВФ з метою поновлення своїх валютних резервів. Сьогодні великими держателями золота є США, ФРН, Швейцарія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди. На промислово розвинені країни припадає понад 83% світових централізованих запасів і 77% загального світового запасу золотих резервів. МВФ теж є великим держателем золота, його сховище розміщене у Нью-Йорку, тут же зберігаються частково запаси 70-ти країн світу. У розвинутих країнах Європейського союзу і США на монетарне золото припадає близько 60% від усього обсягу резервів.

У першу п'ятірку країн з видобутку золота входять ПАР, США, Австралія, Канада, Росія. Новий видобуток золота зростає меншими темпами, ніж споживання. У структурі світового видобутку золота поступово скорочується частка провідних країн і збільшується частка країн, що розвиваються. На протязі останнього століття основним золотоносним регіоном світу залишається Південна Африка. У надрах ПАР – самої багатой африканської держави – знаходиться 40% світових запасів золота. Однак, якщо у 1970-му на півдні Чорного континенту щорічно вироблялося біля 1 тис. тон жовтого металу, то в останні роки – не більш 300 тон [5]. Усього в світі нараховується біля 40 держав, де видобувають золото. Україна є в цьому списку, але на протязі останніх восьми років виробництво золота в країні не перевищує 150 кг на рік.

В Україні виділяються три золотоносні регіони: Карпати, Донбас та Український щит. Карпати – найбільш досконало вивчений регіон. Тут розвідано запаси золота у кількості майже 55 т – Мужіївське родовище та родовище Сауляк. Промислове освоєння Мужіївського золотополіметалічного родовища розпочато у 1999 році. Безпосередньо до Мужіївського родовища прилягає Берегівське золотополіметалічне родовище, яке має руди аналогічного складу. Золотоносність Донбасу вивчається давно, але через відсутність ґрунтовних досліджень немає однозначної оцінки. Загальні прогнозні ресурси Донбасу визначаються у 400 т золота. Тут також відкрито невелике за запасами Бобриківське родовище золото-сульфідних руд. Головним золотоносним регіоном України є Український щит, загальні прогнозні ресурси якого визначаються у 2 400 т золота.

Кінцевим користувачем 70% виробленого в світі золота є ювелірна промисловість та техніка. Ще 30% залишається в банківській системі, де метал можуть придбати приватні інвестори [6]. Закарпатполіметали виробляють золото 999,9 проби у формі зрізаних конусів масою біля 3 кг. Великі компанії, які торгують металом на міжнародних ринках, випускають злитки 995 проби вагою 12,5 кг. Такий продукт можна виставляти на торги на міжнародних біржах металів.

Основною нормативно–правовою базою, що регулює в Україні видобуток, виробництво, використання, облік, звітність, ліцензування й здійснення експортно–імпортних операцій із банківськими металами на внутрішньому й міжнародних ринках є: Закон України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» – № 637/97–ВР, прийнятий 18 листопада 1997 р., Закон України «Про внесення змін в Закон України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» – № 909–IV, прийнятий 05 червня 2003 р. та Положення «Про здійснення уповноваженими банками операцій з банківськими металами», затверджене постановою Правління Національного банку України від 06 серпня 2003 р. № 325.

Як відомо, на внутрішньому ринку України золото перебуває в обігу у трьох формах: злитків, монет, виготовлених із металу не нижче 950 проби, порошків. Злитки золота поділяються на мірні (в обігу переважно на інвестиційному ринку) й стандартні (в основному використовуються для міжбанківських і міжнародних операцій). Ці види злитків відрізняються масою й пробною дорогоцінного металу. Стандартні злитки – це злитки, що відповідають стандартам якості, прийнятим Лондонською асоціацією ринку дорогоцінних металів та учасниками Лондонського ринку платини і паладію, або технічним умовам ДОСТ 28058-89, ДОСТ 28595-90, ДОСТ 12341-81, ДОСТ 12340-81, прийнятим Міждержавною радою зі стандартизації, метрології і сертифікації.

Чистота золота вимірюється пробною. Проба – державний стандарт, що визначає цінність сплаву, з якого виготовлено вироби з дорогоцінних металів, і засвідчує вміст вагових одиниць основного дорогоцінного металу в вагових одиницях сплаву, з якого виготовляють вироби. За метричної системи вміст чистого металу визначають за кількістю його тисячних часток у загальній масі даного лігатурного (з домішками інших металів) сплаву. В Україні законом від 18.11.1997 637/97-ВР було прийнято 6 допустимих проб для ювелірних виробів з золота: 375, 500, 585, 750, 958, 999. Новим законом України від 05.06.2003 909-IV для ювелірних та побутових виробів із золота встановлено такі проби – 375, 500, 585, 750, 958, 999.

Ринок банківських металів в Україні – це наймолодший сегмент національного валютного ринку і відповідно фінансового ринку. Він розпочав свою діяльність як організований ринок у 1998 р. з відповідної постанови НБУ «Положення про організацію торгівлі банківськими металами на валютному ринку України», яка встановила правила діяльності банків з банківськими металами. У світі банки працюють переважно з безготівковими металами, бо це не потребує зайвих витрат на перевезення та зберігання металу. Але

український ринок банківських металів має переважно готівковий характер. Значна частина українського ринку банківських металів, як і в усьому світі, традиційно належить золоту.

Головною проблемою українського ринку банківських металів залишається незначний попит на золото з боку інвесторів та ювелірної промисловості. Із загальної значної кількості світових операцій із золотом українські банки виконують найпростіші: кредитування під заставу металу; оренда депозитних комірок для зберігання банківського металу; передавання банку металу на зберігання; продаж золотих монет і зливків фізичним особам; розміщення готівкового золота на банківський депозит (ставка за таким депозитом становить 2–6% залежно від терміну депозиту, проценти можуть бути виплачені залежно від бажання клієнта – золотом чи готівкою).

Сьогодні спостерігається тенденція до збільшення кількості банків, які бажають працювати з золотом, і це свідчить про чималий потенціал розвитку даного ринку і можливості отримувати вигоду від операцій на ньому як для банків, так і для клієнтів.

Практично весь метал, який постачається в Україну, – іноземного виробництва. Це пов'язано з так званим невизнанням українських афінажерів на світовому ринку. Загалом українські банки купують зливки банківських металів у Німеччині. Російське золото не потрапляє в Україну у зв'язку з проблемами митного оформлення експорту російського золота, хоча російські афінажери виробляють традиційно якісне золото і з успіхом продають його на Заході. Все імпортне золото, що з'являється на українському ринку, тим чи іншим шляхом проходить через лондонський ринок металів. Ціна на золото на Лондонській біржі формується за результатами «фіксіну» двічі на день у доларах США за трійську унцію. Фіксінг – це встановлення орієнтованої ціни золота, з урахуванням якої укладаються угоди.

За багатотисячолітню історію використання людиною золото пройшло еволюцію від примітивних засобів обігу, накопичення й ювелірного виробництва до сучасних «золотих» рахунків у банках, до електронних розрахунків, депозитних рахунків у золоті, електронних біржових торгів.

Можна зробити висновок, що і в сучасних умовах зберігаються певні якості золота як валютного металу, тобто золото продовжує виконувати важливу роль у валютній сфері надзвичайних світових грошей. Сьогодні золотий запас існує в трьох формах: централізовані запаси в казначейських і державних банках; приватні накопичення фізичних та юридичних осіб (фірм, банків); метал використовується в техніці, у ювелірній та зубопротезній справі.

Отже, у сучасних грошових системах різних країн золото як засіб платежу не виконує функцій світових грошей, хоча й зберігає властивості монетарного активу, що використовується для розрахунків; перебуває в обігу

на інвестиційних ринках; є дієвим інструментом захисту від інфляційних та політичних ризиків та засобом отримання додаткового доходу. Розвиток ринку золота і збільшення видів та обсягів операцій із золотом можуть сприяти збільшенню прибутків банків, поліпшенню показників їхньої діяльності і тим самим підвищенню конкурентоспроможності банківської системи України.

Список використаної літератури

1. Шаров О. М. Про значення золота тепер і після повної перемоги капіталізму. – Вісник Національного банку України. – 1996. – № 1. – С. 43–46.
2. Борисов С. М. Золото в экономике современного капитализма. – М.: Финансы, 2001. – 290 с.
3. Золото мира / ред. группа: А. Журавлёв, Л. Дукельская, А. Гусева. – М.: Мир энциклопедий Аванта +, Астрель, 2008. – 183 с.
4. Диба М., Бахтарі Е. Банківські метали: класифікація, функції, операційний інструментарій. – Вісник Національного банку України. – 2011. – № 1. – С. 34–38.
5. <http://affinage.org.ua/gold/zolotaya-lixoradka-dobychi-zolota.html>.
6. <http://affinage.org.ua/gold/dobycha-zolota.html>.

*Г. Ф. Хоружий,
доктор філософських наук, професор,
проректор Університету банківської справи НБУ*

ФІНАНСОВА КУЛЬТУРА ЯК СПОСІБ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В сучасних умовах ускладнення фінансових процесів та фінансово-економічної діяльності зростає значення здатності людей до прийняття обґрунтованих рішень і здійснення ефективних дій, що стосуються управління фінансами, планування сімейного бюджету, реалізації життєвих та поточних планів, накопичення коштів для отримання освіти, забезпечення життя в пенсійному віці, придбання нерухомості, дорогих речей тощо. Нині, як ніколи раніше, важливо вміти вести облік всіх надходжень і витрат, розпоряджатися грошовими ресурсами, робити правильний вибір фінансових інструментів, створювати певні збереження, щоб не лише реалізувати заплановані витрати, а й бути готовим до небажаних ситуацій та ризиків.

Водночас фінансова підготовка населення є важливим чинником фінансового оздоровлення фінансової системи в цілому, ефективним засобом підвищення стандартів якості життя і фінансової безпеки нинішнього та майбутніх поколінь. Однак, участь у світовій економіці вимагає доступу людей до фінансових послуг і вміння користуватися ними. Особливо в країнах, що розвиваються, гостро стоїть проблема доступу до банківських інструментів, які допомагають зберігати та інвестувати вільні грошові засоби. Проте ця проблема є актуальною для усього світу. За даними Світового банку, близько 4 млрд. чол. нині не мають доступу до банківської системи.

Відомо, що фінансово підготовлені і освічені люди більш захищені від фінансових ризиків і непередбачуваних ситуацій, відповідально ставляться до управління особистими фінансами і можуть позитивно впливати на національну та світову економіку. Крім цього, стан національних економік і світової економічної системи залежить від вкладів окремих людей та соціальних груп, які створюють складну мережу взаємопов'язаних і взаємозалежних відносин. Проте різні дослідження вказують на в цілому низький рівень фінансової підготовки людей, зокрема молодих.

Так, наприклад, близько половини учнів випускних класів американських шкіл не можуть правильно відповісти на питання, які стосуються фінансової грамотності. Має місце і так звана «фінансова фобія», підтверджена масовим опитуванням Кембриджського університету серед мільйонів учнів випускних класів, які «стороняться будь-якої фінансової інформації» - від стану банківських рахунків до збережень і страхування. З'ясувалось, що більше половини дорослого населення Японії не мають загального уявлення про фінансові

інструменти. В різних країнах виявляється недостатня увага до цих питань і з боку сімей, оскільки батьки самі не мають достатньої підготовки і рідко обговорюють ці питання зі своїми дітьми. В Стратегії розвитку фінансового ринку Російської Федерації, затвердженій Урядом РФ в грудні 2008 р., зазначалось, що фінансова грамотність населення Росії знаходиться на низькому рівні. Більшість громадян не орієнтується в фінансових інструментах і пов'язаних з ними ризиках, не довіряє фінансовій системі країни.

І тому у різних країнах світу все більше уваги приділяється формуванню фінансової грамотності населення, що передбачає наявність відповідних знань, розуміння ключових фінансових понять та процесів, необхідних для прийняття розумних рішень, які б сприяли економічному добробуту та безпеці людей. Фінансова грамотність виступає як сукупність знань про фінансові ринки, особливості їх функціонування і регулювання, професійних учасників та фінансові інструменти, продукти і послуги, що вони пропонують, та вмінь їх використовувати з усвідомленням наслідків своїх дій і готовності взяти на себе відповідальність за прийняті рішення. Фінансова грамотність допомагає людям раціонально використовувати різні фінансові інструменти, отримувати більші прибутки, краще управляти коштами тощо. Таким чином фінансово грамотна людина не так часто може робити необдумані фінансові вчинки і більше захищена від різних фінансових махінацій тощо.

Фінансова грамотність, як вважається, відіграє суттєву роль і з макро-економічної точки зору, оскільки усвідомлення необхідності підвищення фінансових знань є умовою створення нової глобальної економіки. Фінансовий добробут суспільства визначається, перш за все, кількома чинниками: по-перше, наявністю у населення навичок і знань з питань користування фінансовими інститутами і роботи фінансових інститутів, а також розумінням фінансових процесів і зв'язаних з ними ризиків; по-друге, вмінням населення взаємодіяти з різними фінансовими інститутами, що передбачає уміння знайти джерело необхідної інформації, знання своїх прав і обов'язків, а також здатність захистити свої інтереси; по-третє, розвитком у населення економічного мислення і здатності робити виважені висновки, а також розумінням взаємозв'язку між особистими інтересами і економікою в цілому.

Фінансова просвіта здебільшого проводиться в навчальних закладах, де читаються окремі курси, спецкурси чи окремі теми. Значний досвід має міжнародна співдружність освітніх некомерційних організацій «Досягнення молодих» (JA Worldwide), яка упродовж багатьох років здійснює навчання молоді основам фінансової грамотності з залученням партнерів, які представляють державу і бізнес, банківські та фінансові організації, а також навчальні заклади. Програми «Досягнення молодих» адаптовані до вікових особливостей дітей та молоді і включають різні види освітньої діяльності,

зорієнтовані на формування і практичне застосування засвоєних знань та навичок. Проте ще немає єдиного підходу до визначення певних стандартів цієї роботи, а різні дослідження вказують на недостатню просвітницьку роботу в цьому напрямку, особливо серед дітей і молоді.

Принципово важливим є те, що фінансова грамотність передбачає певні знання, вміння і навички користуватися відповідними фінансовими інструментами з метою отримання більших доходів. Однак це видається недостатнім в широкому контексті використання грошей, формування та задоволення матеріальних і духовних потреб людей, розвитку особистості та її поведінки у сфері споживання. ними, примушує краще планувати своє життя, регулювати своє споживання і реально думати про майбутнє. Така постановка питання зумовлює необхідність посилення уваги до формування у населення, особливо дітей та молоді фінансової культури, яка включає не тільки відповідні знання фінансового ринку і навички використання фінансових інструментів, а й певні цінності, принципи і норми, традиції, корисні звички, способи задоволення матеріальних та духовних потреб, стиль споживчої діяльності.

Серйозною проблемою стало поширення так званого споживацтва, домінуючої орієнтації на збагачення заради збагачення, отримання максимальних благ, перетворення споживання з засобу задоволення матеріальних і духовних потреб з метою розвитку здібностей людини в головний показник соціального статусу людини. При цьому явна перевага віддається матеріальному споживанню в ущерб духовному. Таким чином людина оцінюється не за її творчим потенціалом, креативністю, моральністю, соціальною відповідальністю, а тільки за її матеріальним багатством, розміром прибутку, фінансовими можливостями безвідносно до шляхів і способів збагачення та використання грошей.

Отже, саме фінансову культуру можна розглядати як збалансоване використання фінансових послуг і продуктів з усвідомленням своїх потреб та можливостей. Висока фінансова культура передбачає перевагу збережень перед споживанням, а також компетентне планування і здійснення пенсійних накопичень. Важливою складовою фінансової культури є фінансова свобода, яка вважається мрією сучасної людини, є насправді не можливістю бездумно витратити гроші, а здатністю усвідомлювати свої фінансові витрати, співвідносити потреби з можливостями, враховувати справжню необхідність фінансових витрати, діяти відповідально у фінансовій сфері. На жаль, для багатьох членів суспільства фінансова свобода пов'язується тільки з розмірами доходів та їх збільшенням. Тому просвіта з цих питань має розкривати питання приведення в систему своїх фінансів, наявних і доступних фінансових продуктів, управління ризиками і способами збільшення прибутків. Суттєвим є формування відповідальності у населення у фінансовій сфері.

З огляду на свою структуру фінансова культура виконує різні функції:

- пізнавальну (різні форми пізнавальної активності, встановлення смислу і значення відповідних фінансових процесів та інструментів, пізнання своїх потреб і інтересів);
- інформаційну, завдяки якій здійснюється передача накопиченого соціального досвіду від попередніх до сучасних поколінь та спілкування людей у фінансовій діяльності, набуття ними фінансової самостійності;
- аксіологічну функцію, що забезпечує дотримання людиною певних цінностей та принципів, якими людина керується у фінансовій сфері та у використанні відповідних фінансових засобів;
- нормативну, що базується на функціонуванні певних соціальних і моральних норм, що виступають як соціальне, загальноприйняте правило, певний зразок поведінки чи дій;
- регулятивну, що здійснюється перш за все завдяки її певним правилам, традиціям, корисним звичкам, зразкам поведінки у фінансовій сфері тощо;
- комунікативну функцію, що полягає в обміні даними, думками, почуттями, в забезпеченні взаємного розуміння тощо.

Таким чином фінансова культура стимулює:

- прагнення до вдосконалення знань і професійних навичок кожного науково-педагогічного працівника та студента;
- активну комунікацію в колективі і поза його межами;
- прагнення кожного працівника усвідомити і виконувати свої обов'язки;
- єдність колективу і готовність до взаємодопомоги при виникненні непередбачуваних ситуацій.

Відомо, що фінансова культура формується протягом тривалого періоду шляхом поступового ускладнення завдань, органічного поєднання фінансових, соціально-економічних, духовних і моральних елементів та поєднання з практичною фінансовою і соціальною практикою, виробленням розуміння і практичних навичок у сфері збереження, ощадності, планування та кредитування. Важливо своєчасно вчити особливо дітей та підлітків користуватися грошми, визначати цілі та пріоритети, робити правильний вибір, формувати стратегії, які б дозволяли реалізувати особисті фінансові плани.

У вихованні фінансової культури доцільно використовувати такі методи як доступність і заохочення, адаптація до молодіжного чи підліткового віку, мотивація, безперервність і масовість. Навчання має здійснюватись у поєднанні отримання знань та їх практичного застосування. Проте вона може розглядатися частково і як структурний елемент, сприяючи підвищенню і

підтримці стійкої економічної політики, оскільки громадяни розуміють заходи, які вживаються державою. Фінансова культура в широкому розумінні сприяє також стабільному функціонуванню фінансового ринку, виступаючи передумовою його здорового розвитку та запобігаючи виникненню передумов для фінансової нестабільності. Проте низька фінансова культура стримує розвиток окремих фінансових інструментів та сегментів фінансового ринку.

В різних країнах реалізуються також програми масової фінансової освіти населення, спрямовані на формування фінансової культури, які передбачають заходи щодо підвищення рівня знань населення про фінансові послуги та їх використання, популяризацію в суспільстві ідеї фінансової грамотності, розвиток співпраці між державою, бізнесом та суспільством у сфері реалізації програми підвищення фінансової грамотності, застосування і адаптація світового досвіду підвищення фінансової грамотності. Так, наприклад, в США протягом квітня (National Financial Literacy Month) американців навчають, як формувати і підтримувати здорові фінансові звички. З 2003р. за підтримки Конгресу США і президента США Джорджа Буша цей захід став офіційним, коли проводяться масові освітні заходи і поширюються інформаційно-методичні матеріали.

Стратегія розвитку фінансового ринку Російської Федерації, населення визначає завдання формування в Росії до 2020 року масового класу приватних інвесторів, у зв'язку з чим була створена Експертна група з фінансової освіти при Федеральній службі з фінансового ринку і підготовлена «Концепція підвищення рівня споживчої фінансової культури і безпеки громадян Росії», проводяться численні заходи, спрямовані на підвищення споживчої фінансової культури росіян.

В Російській Федерації, з 2008 року реалізується Загальнофедеральна програма «Фінансова культура і безпека громадян Росії», спрямована, перш за все, на молодь країни. Цілями Програми є:

- 1) формування фінансової культури громадян Російської Федерації;
- 2) формування повноцінної і ефективної освітньої та консультативної системи забезпечення громадян необхідними знаннями та навичками з питань фінансових послуг;
- 3) формування у населення адекватного розуміння ризиків у фінансовій та інвестиційній сферах;
- 4) підвищення добробуту та зміцнення особистої фінансової безпеки громадян.

Основними напрямками реалізації Програми «Фінансова культура і безпека громадян Росії» є такі:

- створення інтегрованого інформаційно-пізнавального Інтернет-порталу з основ особистих фінансів та інвестицій;

- випуск і поширення інформаційно-просвітницьких та освітніх видань (брошур, книг, довідкових посібників тощо);
- підготовка навчально-методичної літератури;
- розробка інтерактивних методик викладання основ фінансової грамотності;
- проведення публічних інформаційно-консультаційних заходів для різних категорій слухачів (майстер-класи, конференції, семінари);
- підвищення кваліфікації журналістів неспеціалізованих ЗМІ з метою масового просування правил особистої економічної безпеки громадян на ринку фінансових послуг;
- створення постійно діючих і пересувних експозицій в регіональних музеях з історії акціонерної справи, а також форм і методів збереження та інвестування в дореволюційній Росії;
- випуск і поширення щомісячного інформаційно-пізнавального журналу для споживачів фінансових послуг;
- створення регіональних інформаційно-консультаційних центрів Програми;
- організація Загальноросійської премії «За внесок у фінансову просвіту населення Росії».

Питання фінансової культури включені до Концепції розвитку міста Москви як національного і міжнародного центра фінансових послуг, що передбачає підвищення рівня фінансової грамотності з метою формування масового класу інвесторів, включаючи розробку програми базової фінансової освіти школярів на основі між предметних зв'язків та її реалізацію на всіх ступенях навчання. Розроблена також довгострокова цільова програма підвищення фінансової грамотності населення Краснодарського краю. Реалізуються проект «Фінансовий ринок дітям – формування нової фінансової інтелігенції», в основі якого Всеросійська вікторина з фінансового ринку для старшокласників, та Всеросійський творчий конкурс «Місія виконана, твоє покликання – фінансист!», Московський відкритий освітній марафон «Особиста фінансова безпека», «Школа початкової фінансової освіти», «Фінансова грамотність» тощо. Найбільшим міжрегіональним проектом з підвищення фінансової грамотності вважається Всеросійський телевізійний інтернет-марафон «З регіону в регіон. Нон стоп», організований Асоціацією російських банків і телекомпанією АРБ-ТВ, який має стати постійним. Крім цього, запущено портал «Азбука фінансів», надаються он-лайн консультації з управління особистими фінансами, проводяться семінари про інвестиції та дні фінансової грамотності.

Слід зазначити, що заходи Програми пройшли в багатьох містах Російської Федерації за участю тисяч учнів шкіл, учителів, студентів, регуляторів та професійних учасників фінансового ринку. Організовано низку конференцій з питань фінансової освіти школярів, студентів та молоді, проблем російського фондового ринку, фінансової культури та економічної освіти. Відбувся також відкритий конкурс серед учителів на кращу методичну розробку з фінансової грамотності учасників Програми.

З метою забезпечення Програми «Фінансова культура і безпека громадян Росії» випущено тисячі підручників, методичних матеріалів та наочних посібників. Цим темам були присвячені також конкурси та олімпіади школярів та студентів, в конкурсну програм олімпіад школярів з основ підприємництва і споживчих знань включені також питання фінансової грамотності. Результати здійснення даної програми оцінювались учасниками всеросійського опитування населення, яке показало зростання суб'єктивної оцінки рівня власної фінансової культури.

Важливим видається також навчити людей складати особистий фінансовий план, який би дозволяв досягти певних життєвих цілей і здобути фінансового благополуччя. Досягненню цих цілей сприяють також центри фінансової культури, які у разі необхідності корегують особисті фінансові плани, організують обмін досвідом використання різних фінансових інструментів (страхування, банківська сфера, управління пенсійними накопиченнями тощо). Відвідання занять, семінарів сприяють приведенню в порядок фінансів, закриттю боргів, формуванню умінь правильно планувати сімейний бюджет, вивченню фінансових продуктів (накопичувальне страхування життя, банківські послуги, управління пенсійними накопиченнями, фондовий ринок, вивчення способів підвищення своїх доходів тощо).

Отже, фінансова грамотність виступає важливим елементом загальної культури людини, що виступає однією з характеристик її фінансової поведінки, що включає знання про фінансовий ринок, фінансові послуги і продукти та адекватне сприйняття ризиків в даній сфері. Утім, фінансова культура є ширшим поняттям, регулятором соціальної діяльності, способом використання фінансових ресурсів з метою розвитку особистості та задоволення її матеріальних і духовних потреб, засобом попередження та подолання споживацтва. У формуванні фінансової культури доцільно використовувати різні засоби і заходи виховного впливу, передусім, на дітей та молодь, використовуючи потенціал навчальних закладів, сім'ї, громадських організацій, засобів масової інформації.

ЗНАЧУЩЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АКТУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Nowak A.Z., Taplin R.

Intellectual Property, Innovation and Management in Emerging Economies.

– L.: Routledge Taylor & Francis Group. – 2011. – 170 p.

Дослідження проблем інтелектуальної власності в умовах глобалізму сьогодні надзвичайно актуально. Звідси особлива значущість монографії «Інтелектуальна власність, інновації і менеджмент в нестійких економіках», яка тільки-но вийшла англійською мовою, за редакцією і авторством професора Варшавського університету А.З. Новака і професора Лондонської школи економічних і політичних наук Р. Тапліна.

Робота багата на фактографічні подробиці та ілюстрації, має широку бібліографію, що однозначно вказує на кваліфікований аналіз реальності та сумлінне дотримання права інтелектуальної власності самими авторами дослідження.

Важливим і одночасно добре документованим моментом рецензованої праці є твердження, що розвинені економіки уникають розміщення своїх капіталів в країнах з низькими показниками застосування законів інтелектуальної власності (ЗІС), вважаючи за краще обирати країни, де ці закони сумлінно дотримуються. Тут характерні приклади Японії і США, в яких найвище число патентних заявок у світі, а також Великобританії, яка залишається лідером в інноваційній діяльності.

За умов глобалізованої економіки особливо негативно сприймаються випадки порушень ЗІС в країнах з економікою, що розвивається, прикладом чого служить позов, висунутий Китаєм до кількох французьких фірм. Недотримання ЗІС призводить до обмеження патентних заявок і – як наслідок – до обмеження інновацій. Так само, дешеві інвестиції, що обходять найкоротшим шляхом інноваційні дослідження і проекти, ведуть у країнах з низькою правовою культурою до результатів, протилежних очікуваним.

Значна частина монографії присвячена шести моделям інноваційного розвитку економіки, в чому вбачається незаперечна заслуга проф. О.З. Новака.

Ось ці моделі:

- перша модель, характерна для США і Західної Європи, – модель інвестування у дослідження та проекти (R & D), що забезпечують конкурентну перевагу на світових ринках;
- друга модель, характерна для економік Японії та Південної Кореї, полягає в груповому співробітництві в галузі фундаментальних робіт;
- третя модель, характерна для Китаю, Індії і Бразилії, ґрунтується на ігноруванні ЗІС і служить для швидкого трансферу ідей;

- четверта модель, характерна для Великобританії, Франції, а також для Індії та Африки, спирається на культурний контекст і політекономію, сповідувани державною адміністрацією;

- п'ята модель, характерна для Тайваня, – це економіка і ЗИС під повним контролем держави;

- шоста модель, властива для країн ЄС, спирається на стандартизації ЗИС.

Представлені моделі мають незаперечну пізнавальну цінність для будь-яких досліджень, зіставлень і практичного застосування в економіках, що розвиваються.

На закінчення слід зауважити, що монографія, маючи велике інформаційне та аналітичне навантаження, може бути відмінною підмогою для університетської освіти та підготовки дисертаційних робіт.

*Т. Крупа,
м. Москва, Російська Федерація*

Підписано до друку 04.05.2011. Формат $60 \times 84 \frac{1}{16}$. Папір офсетний № 1. Друк різнограф.
Тираж 300. Облік. вид. арк. 24,00. Умовн. друк. арк. 25,57. Зам. № 974.

Львівський інститут банківської справи Університету банківської справи Національного банку
України. 79005 м. Львів, просп. Т. Г. Шевченка, 9.

Виготовлено ТЗОВ "Простір-М". 79005 м. Львів, вул. Чайковського, 27.